

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ८७

वे० शा० सं० रा० सरस्वतीभूषणकिंजवडेकरोपाहवामन-
शास्त्रिभिः कृता

अग्निहोत्रचन्द्रिका ।

तत्र तत्रोपयुक्ताभ्यलायनसूत्रदेवप्रातभाष्यगार्यनारायणद्वाचि-
संकलिता ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० अःगाशे इत्युपनामकैः काशीनाथशास्त्रिभिः
संशोधितम् ।

तत्र

बी. ए. इत्युपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे
हत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये
आयसाक्षरैर्मुद्रित्वा
प्रकाशितम् ।

शाकिवाहनशकाब्दाः १८४२

सिताब्दाः १९२१

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूर्खं रूपकदूर्यं चतुर्दशो आष्टकात् । (२०१४)

भूमिका ।

श्री ६ गुरुचरणारविन्दाश्यां नमः ।

ॐ नमो यज्ञपुरुषाय ।

—:x:x:—

अथाभिष्ठोत्रचन्द्रिकास्यो निबन्धः प्रकाशयते ।

सरस्वतीभूषणपदविभूषितैः किंजवडेकरोपनामभिर्वामनशाखिभिरयं निबन्धो बहुतरप्र-
न्थसमवलोकनेन वेदार्थनिर्णयकमीमांसाल्यन्यायस्वरूपस्य सम्यग्विभावनेन याङ्गिकसमा-
चारनिरीक्षणेन चोपनिवद्ध इति प्रन्थदर्शनोदेव स्फुटं प्रतीयते । यद्यच्चाभिष्ठोत्रसंबन्धि
पदार्थजातं क्रियाजातं प्रमाणादि च तत्सर्वमत्र विस्तरेण निरूपितमिति न तदपेक्षितं
भूमिकायां किंचिद्विचारणीयमत्रशिष्टयते तथाऽपि तत्र प्रवृत्तेन किंचिह्नेष्वनीयमिति
लिख्यते ।

अभिष्ठोत्रस्य फलवत्त्वेन काम्यत्वात्कथं नियत्वमिति केचिदाक्षिपन्ति, केचिच्च वेदा-
न्तेषु ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्मोपदेशान्मिथ्याभूतस्वर्गार्थं यज्ञादौ प्रवृत्तिः कथं
भवेदिति । तत्र वदामः—

अभिष्ठोत्रस्य फलवत्त्वेऽपि न नियत्वकाम्यत्वयोर्विरोधः । यतो न नियत्वकाम्यत्वयोर्विरोधः । न
चानयोरविरोधे निलं नैमित्तिकं काम्यं चेति विभागानुपपत्तिः, विभागलक्षणस्य
विभाजकोपाधीनां परस्परविरोधघटितत्वादिति वाच्यम् । उपाधिभूनानां नियत्वादीना-
मेवायं विभागो नोपधेयानाम् । तथा चोपधेयसंकरेऽप्युपाध्यसंकराज्ञोक्तानुपपत्तिः । तत्र
नियत्वमननुष्ठाने प्रत्यवायजनकत्वं ज्ञापकत्वं वा, काम्यत्वं च फलकामनावनियोजयकत्वम् ।
नियोजयक्षयः कार्यं स्वीयत्वेन बुध्यते । कार्यं चापूर्वं, तस्य स्वीयत्वावबोधक्ष स्वीय-
फलसाधनत्वमुखेन । फले स्वीयत्वं च न तदिच्छामात्रात्, अपि तु वचनादिति न
तत्कलाकामात्रस्तत्र नियोज्यः, किंतु शास्त्राद्वाद्वगतस्ताद्वग एवेति न चतुर्थवर्णा-
देरभिष्ठोत्रादिप्राप्तिः । नियत्वकाम्यत्वयोरविरोधादेव धर्मशाखनिबन्धकारैर्जन्माष्टम्यादि-
व्रतानां नियत्वं काम्यत्वं चोक्तं संगच्छते ।

ननु—अननुष्ठानस्य प्रत्यवायजनकत्वं कथमवगम्यत उपपद्यते च ? न तावनिय-
कगोपनिविधिम्यस्तदवगमः, तेषु तथाविधबोधजनकशब्दाभावात् । नापि कर्मसु
पुरुषप्रवर्तनामात्राभिधायित्वाद्विषयानुष्ठानस्य पुरुषार्थस्वावगतिपर्यवसायिनस्ते तावन्मात्रे-
णापि प्रदृश्युपपत्तेस्तदननुष्ठानस्य प्रसवायहेतुत्वमाक्षिपन्ति । कीणशक्तिस्तात् । यद्युप-

पर्यमावेऽप्यवद्यप्रवृत्तिसिद्धर्थमर्थाभ्यं कस्यसे तर्हि निषिद्धमानक्रियाजन्यप्रत्यवाय-
परिहारार्थतयैव तदर्जनस्य पुरुषार्थवादिसिद्धावपि फलान्तरं कल्पेत् । न चैत-
त्कस्यचिदपि संमतम् । ननु यथा निषिद्धर्थवादावगतप्रत्यवायपरिहारार्थतयैव
पुरुषार्थत्वं तथा विहितेष्वर्थर्थवादावगताननुष्ठानजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थता कस्मान्
स्यात् । मैवम् । नहि सर्वत्राग्निहोत्रादिषु तथाविवार्थवादाः सन्ति । न च ‘विहि-
तस्याननुष्ठानाभ्यः पतनमृच्छति’ इति स्मृतिरेवार्थवादस्थानीयेति युक्तम् । नहि
ग्रन्थान्तरस्थविधीनां ग्रन्थान्तरस्थं वाक्यमर्थवादः संभवति । भवतु वा कथं
चिदेकवाक्यतयाऽर्थवादस्तथाऽपि नाभावरूपमननुष्ठानं कार्यान्तरं जनयितुं क्षमम् ।
ननु ‘अत्र चैवातिसारे च लङ्घनं परमौषधम्’ इत्यायुर्वेदवचनाङ्गोजनाभावरूपं लङ्घनं
ज्ञात्वान्ति जनयतीति यथाऽवगम्यते तथाऽत्रापि भवितुमर्हति । मैवम् । यतो नाश्रिष्टि
लङ्घनाऽज्ञानान्तिः । किं तर्हि अवरनाशप्रतिबन्धकमोजनाभावे सति जठरानलपर्य-
पाकजनिताद्वातुसाम्यादिति मन्तव्यम् । तस्मात्कथमननुष्ठानात्प्रत्यवायोत्पत्तिरूपद्यत इति
चेतुष्यते—अत्र प्रत्यवायो नाम न भावरूपोऽभिप्रेतः किंतु कर्मान्तराधिकासानुष्ठान-
रूपः । तस्य च कर्मणामधिकारसिद्धिहेतुत्वबोधकेन विधिनैव व्यतिरेकास्तिद्विः । प्रत्य-
वायस्य भावरूपवे तु नित्यानुष्ठानकाले तदननुष्ठानम्, तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकं प्रत्यवायं
ज्ञाप्यतीति वा तदननुष्ठानस्य प्रत्यवायज्ञापकत्वं बोध्यम् । केवितु नित्याननुष्ठानस्य
प्रत्यवायज्ञनक्षेऽपि तत्कालकृतकर्मान्तराणां तज्जनकत्वमित्यपि वदन्तीति न किं
चिदनुप्रपत्तम् ।

किञ्चापरमपीदं विवत्तमवद्यकार्यवरूपम् । तत्र फलेन कर्तुरवशं योजयितुम् ।
नन्वेदं फलमनिष्ठता न कार्यमिति चेत् । एतादृशेषु स्थलेषु प्रत्यवायपरिहारस्यैव
फलत्वकल्पनात् । तस्य च सर्वं प्रतीष्टत्वात् । ननु विश्वजिम्न्यायेन स्वर्गः किमिति न
कस्यते ? मुमुक्षुभिरप्रार्थितवत् । प्रत्यवायपरिहारस्तु तैरपीच्यत एव । नन्वेदं विश-
जिम्न्यपि प्रत्यवायपरिहार एव फलं स्यात् । तत्रापि ‘सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्’ इत्युल-
खात् । नेत्रुष्यते, गौरवत् । तथाहि—प्रत्यवायो हि न ताश्वस्त्ररूपेण फलमपुरुष-
रथत्वात् । न च तत्रागभावः । तस्य स्वयमेव सिद्धत्वात् । न तदव्याप्तिः । उत्पन्नस्य दुःखस्य
स्वयमेव विशरणात् । ततश्च प्रत्यवायाविष्टिभ्यं तदेतुं च निरुप्य तदभावः फलं कल्पयि-
तव्यमिति गौरवम् । मुखस्य तु स्वयमेव साध्यत्वं सुकल्पमिति लाघवम् । तेन सुख-
स्येतत्प्राप्तसाध्ये कल्पयितव्ये पशुपुत्रादिसुखविशेषापेक्षयाऽनश्चिन्मुखरूपस्य स्वर्गस्य
‘सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्’ इति विशेष उच्यते । नन्वेदमग्निहोत्रादिष्ट्वपि गौरवाद्युक्त-
वायपरिहारः फलं न सिद्धेदपि तु लाघवास्त्रवर्गं एवेति चेत् । वैषम्यात् । यत्र निविश-
मुखते तत्त्वान्तराधिकार्यवर्तीया निमित्तवताभाविकारिणामसंकुचितानां सर्वेषां फलसाखग-

तस्य श्रुतस्यानुपरोधार्थं मुमुक्षुसाधारणसर्वाधिकारिभिरभिलेखितप्रत्यक्षायपरीहारस्य फलतः
कृत्यते नान्वत्रेत्यग्निहोत्रादिविधिषु 'यावज्जीवम्' इत्यादिनिमित्तवाचिपदश्वश्रमाद्वि-
श्वजिदादिषु तु तदश्रवणान्नोक्तातिप्रसङ्गः ।

इदेव च नित्यत्वमङ्गसंकोचनिमित्तम् । तथाहि—अवद्यमेवाभिस्तीर्तं कृतं
फलं साधयतीति प्रतीयते । यदि व्यक्तिलोपे न साधयेदवश्यसाधनत्वं विरुद्धेत । नन्व-
धिकारीणा कृतमवश्यं साधयतीति वक्तव्यमितरथा शूद्रादिकृतमपि साधयेदकाळे च ।
सर्वाङ्गशक्तश्चाधिकारीत्यन्यादृशेन कृतमसाधनमिति । अत्रोच्यते—न तावच्छक्तिरधिका-
रिविशेषणं श्रूयते । साऽनुष्ठानोपदेशान्यथानुपपत्याऽशक्तस्य तदुपदेशासंबवाक्तस्थले
तत्र यावत्प्रयोगविधिना श्रुत्यर्थाद्वाऽनुष्ठाप्यते तच्छक्तिरधिकारिविशेषणम् । सा च स्ववाक्य-
निमित्ताविरोधङ्गमनुष्ठापयतीति यावत्प्रवृक्षानि यदाऽनुष्ठातुं शब्दन्ते तावन्ति लदाऽनुष्ठापयति । न चैवमङ्गोपादानपरित्यागाभ्यां वैरूप्यं प्रसञ्चयते, यथाशक्ति कुर्यादित्येकविधैक-
स्वपैव वचोभङ्गयोभयसिद्धेः । एतच्च प्रयोगविध्यनुष्ठाप्येष्वद्वेषूच्यते । यद्दि कुर्यादित्युच्यते
तथाशक्तिर्युपपद्यते । यानि तु स्वभावसिद्धानि विध्यन्तरसिद्धानि चोपजीव्यन्ते यथा
लोकेऽर्थार्जनादि वेदे कालो विद्याऽग्निश्च तेषां स्वरूपेणैवाधिकारिविशेषणत्वम् । अमावास्या-
संन्दर्भी इत्यवान् विद्यावानग्निमानेति ।

एतदुक्तं भवति—अङ्गं हि नाम विधिसंबन्धादुपादीयते निमित्तानुरोधात्यज्यते वा,
उभयानुप्रहार्थं वा शक्तं प्रत्युपादीयतेऽशक्तं प्रति लज्जयत इति नान्या गतिरस्ति ।
तत्रोभयानुप्रहस्तावत्साधीयान् यदि संभवति । संभवश्चोपादेयेष्वद्वेषु यथाशक्ति ब्रीहीन्
संपादयेत्, यथाशक्ति वाऽप्तव्यादिति । आहवनीयादिस्वरूपं तु नानेन विधिनोपा-
दीयते । यद्यपि होमं प्रत्युपादीयते स्वरूपं तु नोपादीयते । तत्र यद्याहिताग्निराह-
वनये जुहुयादितरथं यत्र कचिदिति विधीयेत ततो वैरूप्यं प्रसञ्चेत । न च
यथाशक्ति आहवनीयं संपाद्य जुहुयादिति उभयसाधारणेन विधानं संभवति ।
आहवनीयसंपादनस्यात्रार्थादपि ब्रीहीयादिसंपादनवद्विधानात् । तेनाऽहवनीयमनाहत्यैव
होममात्रमनुष्ठाप्यते, आहवनीयवन्तं वाऽधिकृत्याऽहवनीये वा होमः । तत्रानादरे सत्या-
हवनीयविधेयत्यन्तबाधप्रसङ्गात् । यावज्जीवशब्दस्य तदीयजीवमेऽपि कृतार्थवेनात्यन्त-
वीडाभावादग्निमात्रज्ञीवज्ञुहयादित्येवमात्रायिते । अनेन कालविद्यादयो व्याख्याताः ।

नचेवमङ्गान्तरेऽपि किमिति जीवनं नोपसंहित्यते—तच्छक्तिमालीवज्ञिति । शक्त्य-
पेष्ट्याऽयुपसंहारे तेषामत्यन्तविरोधाभावात् । तत्र निमित्तं वाऽङ्गानुरोधेन किंचिद्वाध्यसे-
ङ्गानि वा निमित्तानुरोधेनेति चिन्तायां प्रधानवाक्ये श्रुतवेन निमित्तं प्रथमं प्रधान-
मनुरूपं प्रधानविरोधेनाङ्गानि संबन्धयति । काम्ये तु निमित्ताक्यस्य किञ्चित्तीर्तोऽपि

नास्तीति अङ्गान्यपैक्षितान्युपसंहित्यन्ते इति निखिलाङ्गयुक्तस्यैव प्रयोगः । नित्येऽहु यथोक्तेन न्यायेन विप्राग्निकालार्थेयवरणपरिहारेनान्येषामङ्गानां यथाशक्युपसंहारः । सोऽयं प्रत्यवायपरिहारोऽधिकारितावच्छेदकावच्छेदेनाभीषितत्वान्नित्यः । ततश्च नित्याभीषितो-पायत्वादप्यग्निहोत्रादीनां नित्यत्वं बोध्यम् ।

ननु सुमुक्षुसाधारणेनाभीषितत्वोपपत्यर्थं प्रत्यवायपरिहारस्य फलत्वमुक्तं तेन च मुमुक्षु-पाणाऽपि कर्माण्यनुष्ठेयानीति प्राप्तं तत्र ‘त्यजतैव हि तज्ज्ञेयम्’ इत्यादिश्रुतिविहितं कर्मसंन्यासेन विहृष्यते इति चेत्त्र । यथा प्राचीनावापत्कर्षणं तदनन्तरमकर्षणमिति कर्षणाकर्षणाभ्यां ब्रीहादिनिष्पत्तिस्तथा ‘आरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगाः सूखस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते’ इत्यादिवचनानुसारेण चेतसः शुद्धौ विकिदिषादिरूपप्रत्यक्षप्राप्योदयपर्यन्तं कर्मानुष्ठानं ततः कर्मसंन्यास इतिव्यवस्थाङ्गीकारात् । नित्यानां कर्माणां दुरितक्षयद्वारा चित्तशुद्धावुपयोगः ।

किंच ‘विहितत्वाचाऽश्रमकर्मापि’ (३।४।३२) इति शारीरकसूत्रे मोक्षहेतुब्रह्म-विद्यासाधनत्वमप्याश्रमकर्मणामवधारितम् । नचेव नित्यानित्यसंयोगविरोधाद्विद्यार्थत्वेन कर्म कुर्वतः प्रत्यवायपरिहाराय नित्यप्रयोगोऽपि पृथक्कर्तव्यः, न चेत्तिव्यप्रयोगस्यैवानित्यत्वं स्यादिति चेत्त्र । यथा स्वर्गार्थोऽग्निहोत्रप्रयोगो नित्यविधेः प्रयोजकत्वं बधित्वा निविशते, यथा वा ‘यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत स यदि सोमं विभक्षयिषेन्यग्रोधस्तिभीराह्यताः संपिष्य दधन्युन्मुच्य तत्सै भक्षं प्रयच्छेत्’ इति नैमित्तिकः फलचमसप्रयोगो नित्यं सोमप्रयोगं विकृत्य निविशते, काभ्यनैमित्तिकाभ्यां नित्यकार्यसिद्धेः ‘काभ्यो वा नैमित्तिको वा नित्यमर्थं विकृत्य निविशते’ इति न्यायात् । यादशो नित्यः प्रयोगः करणार्थत्वेन विहितस्तादशस्येतत्र प्रत्यभिज्ञानाच्च न पुनः प्रयोगापत्तिर्नापि नित्यप्रयोग-स्यानित्यतापत्तिरेवमत्रापि ।

ननु कारणस्य कार्याव्यवहितप्राक्षलवृत्तित्वावश्यकत्वात्कर्मणां चाऽशुविनाशित्वात्काला-भ्तरमाविफलहेतुत्वमनुपपन्नम् । इति चेदत्र केचित्—श्रुतार्थापत्या विनष्टानामेव कलारम्भ-कालं फलारम्भपर्यन्तस्थायिकं वा कर्माणां कल्पयमिति । तत्र । अर्थापत्या हि तदेव कल्पय-यितुमुचितं यन्न प्रमाणान्तरेण विरुद्धेत । विरुद्धं च सर्वप्रमाणैर्विनष्टस्यासतोऽनारब्धवः स्वनन्तरस्य फलारम्भकालम्, एवं स्थायित्वमपि क्षणमात्रवर्तिनेः प्रमाणविरुद्धमतोऽपर्व-व्यापारभूतं यागादेः कल्प्यम् । न चैवं श्रुत्या यागस्य फलहेतुत्वं बोध्यते भवता चापूर्वस्य तदिष्यते इति । श्रुतिक्रिरेधः शङ्खः । अपूर्वस्य यागशक्तित्वादवान्तरव्यापार-त्वाद्वा । नहि शक्त्याऽवान्तरव्यापारेण वा व्यवधिरकारणतामापादयति काष्ठानामित्र उत्तालयोः । न चात्र शक्तिमति व्यापारवति वाऽतीते शक्तेव्यापादस्य वाऽवस्थनायोगः शङ्खः । नचापद्यं शक्तिमत्येवं शक्तयाऽवस्थातव्यमिति नियमः, यतः कार्यानुभेदा शक्तिः, यत्रैव

कार्याले तत्रैव कल्प्यते । अतो यागशक्तिरात्मन्येव तिष्ठतीति न विरोधः । एतदेवा-
वान्तरब्यापाराणां तत्त्वं यस्तमीहितोऽशप्रवृत्तेन साधनेन तत्सिद्ध्यर्थमन्तरा साध्यमानत्वम् ।
तस्मादस्यपूर्वं फलसाधनस्य कर्मणोऽवान्तरब्यापारभूतमङ्गानां च फलवदुपकारसाधनान्
वाम् । एवाऽन्न प्रक्रिया—प्रथमं तावत्फलवाक्येन कर्मणः फलसाधनत्वं बोध्यते यागेन
स्वर्गं कुर्यादिति । कथं विनश्चरेण फलं कर्तव्यमित्यपेक्षायामपूर्वं कृत्वेत्युच्यते । कथमपूर्वं
क्रियत इत्यपेक्षायामङ्गानुष्टानप्रकारेणोति । ततः पूर्वापरकालवर्तिभिरङ्गव्यापौर्विषयी,
कृतस्य यागस्यापूर्वसाधनत्वं न स्वरूपेण संभवतीति अपूर्वान्तरमपि परिकल्प्यते । दर्श-
पूर्णमासयोस्तु पक्षद्वयवर्तिभ्यां समुदायाभ्यां युगपत्फलागूर्वारम्भायोगादैकैकं प्रतिसमु-
दायमपूर्वं कल्प्यते । तत्कथंभावापेक्षायामन्यन्वाधानादङ्गोपदेशः । ततः पूर्ववदेव पूर्व-
चराङ्गसहितेभ्यस्तदुत्पत्तिर्न स्वरूपेण संभवतीति प्रतिक्रियां त्रीणि त्रीष्यपूर्वाणि कल्प्यन्ते ।
यदि पुनः षड्व्यागेभ्यः प्रथमेव षडपूर्वाणि कल्प्येतरस्तोऽपूर्वीर्थत्वादङ्गानामङ्गोपकृतेभ्यो
यागेभ्योऽपूर्वसिद्धैषैषपूर्वाणि कल्प्यानि स्युरिति गैरत्वम् । तस्मादेकमेव फलापूर्वमुत्पत्त्यपू-
र्वाणि तु प्रतिग्रधानं भियन्ते । तथाऽङ्गान्यपि क्रतूपकारकवेन स्वीकृतानि क्षणिकत्वान् स्वरू-
पेण संहयोपकर्तुं शक्तुवन्तीत्यवान्तरब्यापाररूपाण्यपूर्वाणि तावदारभन्ते । ततः सर्वाणि
संहय प्रधानस्य सामर्थ्येद्वौधनं फलारम्भोन्मुखत्वरूपमनुप्रहं परमोपकाराभिधं जनयन्ति ।
तत्र त्वयं विभागः—संनिपत्योपकारकाणि द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैव
शक्त्यतिशयमादधानानि तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पत्तौ व्याप्रियन्ते तदद्वारेण फलापूर्वं । आरादुप-
कारकाणि तु साक्षादेवोत्पत्त्यपूर्वेभ्यः फलापूर्वनिष्पत्तौ । एवं प्रकारभेदे सत्यपि सर्वाण्य-
ङ्गानि यागापूर्वनिष्पत्तावनुप्राहकाणि भवन्तीत्येकरूपेणेत्यभावेन स्वी क्रियन्ते । तस्माद-
स्ति कर्मजन्यं फलपूर्वन्तरस्थायि कर्मावान्तरब्यापारभूतमपूर्वमिति न कर्मणां कालान्तर-
भाविफलसाधनत्वानुपपत्तिः ।

वेदान्तिनस्तु—देवताप्रसादादेव स्थायिनः फलोत्पत्तेरूपपत्तेः कृतमपूर्वेण । एवमशुभे-
नापि कर्मणा देवताविरोधनं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं ततः स्थायिनोऽनिष्टफलप्रसवः । यथा च
परमापूर्वं कर्तव्य उत्पत्त्यपूर्वाणामङ्गापूर्वाणां चोपयोग एवं प्रधानाराधनेऽङ्गाराधनानामुत्प-
त्त्यराधनानां चोपयोगः स्वाम्याराधन इव तदमात्यतप्रणयिजनाराधनानामिति मन्यन्ते ।
एवं प्रथमाक्षेपः परिहृतस्तप्तप्रसङ्गायातं चन्यदपि निरूपितमिदानीं द्वितीयाक्षेपः परिहृयते—
यद्वेदान्तेषु ब्रह्मतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यावमुक्तं तस्य नायमभिप्रायः, वज्रकवाक्यवत्स्व-
र्गाद्युद्देशेन यागादिविधायिकानां श्रुतीनामप्रामाण्यमिति । अपि तु जगतः प्रत्यक्षादिप्रमाण-
सिद्धत्वात् ‘नेह नानाऽस्ति, आत्मवेदं सर्वम्, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म’ इत्यादिश्रुतिवचनै-
स्तदमाषस्य च प्रतिपादनात्, प्रमाणानां बलावैविचारे च स्वार्थे तापर्थवत्याः श्रुतेर-

एतदित्यार्थायोगात्माणान्तरनाभक्षयात्मादेवं प्रस्तुत्वं तदपि नात्यन्तं पुस्तमिति ज्ञाव्य.
वाहारिकं प्राप्ताश्चम्युपगम्यते न हु क्षुकिरजतादिवप्रातिभासिकं निनृष्टम् । तस्मा-
इत्याध्यावगतेः प्राकू प्रत्यक्षस्य जन्मत इव स्वर्गदीर्घज्ञादौ तत्साधनभावस्य च बाधाभाव-
कालं काऽप्यनुपपतिः । अत एत भगवत्यादैरध्यासमाच्ये सर्वस्यापि लौकिकवैदिकञ्च,
हरस्याध्यासमूलत्वमुक्तम्—तमेतमविद्यास्त्वमात्मानाम्भग्नोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे
प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाच्च प्रवृत्ताः सर्वाणि च वाङ्माणि विधिप्रतिषेधमोऽप-
पराणीति सर्वं श्रितम् ।

शाके इत्युपात्मो गङ्गाधरभृत्यु-
महादेवकर्मः

पास्ताविकं किञ्चित् ।

—३०३०३०—

ॐ भूधरभूजानिर्विजयतेत्याम् ।

अथि श्रुतिस्मृतिषारदश्वानो विचारचातुरीचतुराः श्रौतस्मार्तकर्मनिष्ठा-
गरिष्ठा विद्वांसः । विदितचरमेवेदं तत्रभवता
बग्निहोत्रस्यावद्य । ब्रह्मतां यद् ‘एतद्वै जरामयै सबं यदग्निहोत्रं
कर्तव्यता जरया वा द्वेवास्मानुच्यते मृत्युना वा ।’
‘यावज्जीवमग्निहोत्रं ज्ञाहुयात्’ इत्यादिक्षुति-

शासनात् ।

‘कर्म स्मार्तं विवाहाश्चौकुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकालाहृते वाऽपि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ’ ॥

इति याङ्गवल्क्यस्मृत्यनुशासनाच प्रत्यधिकारिपुरुषमग्निहोत्रमध्यकर्तव्य-
तामाटीकते श्रौतधर्मत्वादिति ।

सोऽयं धर्मस्तफळं च प्रत्यक्षतो हातुं शक्यं न वेति भीमास्यते ।

‘साक्षात्कृतधर्माणः प्रदेशयो वभूवुः ।

धर्मतफळयोरप्न- (नि० १ । ५) इत्यादिभिर्वास्कादिवचनैर्धर्मः
त्यक्षता प्रत्यक्षतो हातुं शक्यत इति पूर्वपक्षः । धर्म-

विचारं प्रतिज्ञाय प्रवृत्ता या द्वादशशङ्कणी
प्राची भीमासा तथा राद्वान्तितत्वाद्धर्मस्तफळं च न प्रत्यक्षमित्युत्तरः पक्षः
सिद्धान्तभूतः । तथाहि—भगवता जैमिनिनाः ‘अथातो धर्मजिज्ञासा’
(जै० सू० १ । १ । १) इति धर्मविचारं प्रतिज्ञाय तथ्यमाणपरीक्षार्थं
‘तस्य निमित्तपरीक्षिः’ (जै० सू० १ । १ । ३ ।) इति सूत्रं प्रणी-
यते तेन च धर्मप्रमाणानि परीक्ष्य केवलं शब्दैकसमधिगम्यत्वं धर्मस्य सिद्धा-
न्तितम् । ‘सत्संग्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्ष-
मनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनस्वात्’ (जै० सू० । १ । १ । ४ ।)

इति सूत्रेण धर्मस्य प्रत्यक्षप्रमाणगम्यता नास्तीति च प्रत्यष्ठापि । अस्मि-
निविचारे जैमिनिमहर्षिवचः प्रमाणतरम् । आहृत्य धर्मविचारपर्यमेव प्रह-
त्यात् । पास्तादीना वचस्तु गौणं शब्दनिरुक्त्यर्थं तेषां पुरुषस्तकां (PPUSW 1 MI
RESEARCH 1431

प्रवृत्तेः सत्त्वात् । धर्मविचारस्तु तैः प्रसक्कानुप्रसक्कतयाऽऽहतः । एवं च जैमिनिमहर्षिमतानुसारं न धर्मः पत्यक्षोऽत एव तत्प्रलभपि न प्रत्यक्ष-
मिति निश्चीयते । तेनायमग्निहोत्रादिर्वर्मः पारलौकिकफलायैवानुष्ठीयते । यत्तु ब्रह्मवर्चसादि तस्य प्रत्यक्षतः फलमनुभूयते तदानुषङ्गिकमिति
विज्ञेयम् । यथा फलार्थमः ब्रह्मक्षो रोप्यते छायागन्धावनूपचेते तथैव
पारलौकिकफलार्थमग्निहोत्रादिर्वर्मोऽनुष्ठीयते छायागन्धावदानुषङ्गिकं ब्रह्मव-
र्चसादिफलमैहिकं भवत्र विवार्यते । एतदेव श्रीकृमारिलभृपदैर्विवृतम्—

अन्तःकरणवृत्त्यादौ (सांख्याः)

वासनायां च चेतसः (बौद्धाः) ।

मुद्गलेषु च पुण्येषु (आर्हताः)

नृशुणे (वैशेषिकाः) अपूर्वजन्मनि

(मीमांसकैङ्गदेशिनः प्राभाकराः) ॥ १ ॥

सांख्या इन्द्रान्तःकरणस्य यागानुष्ठानजन्यं वृत्तिविशेषं धर्ममाहुः ।
बौद्धाश्वेतसो ज्ञानस्य ज्ञानान्तरजन्यां वासनाम् । आर्हतास्तु कार्या-
रम्भकान्परमाणूपुद्गलाख्यान् । वैशेषिकास्त्वात्मनो विशेषगुणम् । प्राभा-
करणस्वपूर्वम् । मीमांसकास्त्वलौकिकश्रेयःसाधनत्वेन विहितक्रियात्मं
विहितत्वं व्य । तथा चेत्कं वार्तिककाङ्क्षिः—

तस्मात्तेष्वेव धर्मत्वं धर्माणीति च दर्शनात् ।

लिङ्गसंख्याविनिर्मुक्तो धर्मशब्दो निर्दर्शनम् ॥ १ ॥

तत्क्षैतसिध्यति धर्मो न लौकिकफलवत्प्रत्यक्ष इति । अयं च फल-
विचारः काम्यकर्मविशयक एव । नित्यकर्मसु फलं नास्तीति सुप्रथितम् ।

एतस्यग्निहोत्रादिर्वर्मस्याऽवश्यकत्वं भगवत्पूज्यपादश्रीकंकराचार्याः ‘अ-

ग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तदर्शनात्’ (त्र०

धर्मानुष्ठानविचारः सू० ४ । १ । १६) इति सूत्रे बपाषिरे ।

तथाहि—यन्नियं कर्म वैदिकमग्निहोत्रादि तत्त-
त्वार्थायैव भवति । ज्ञानस्य यत्कार्यं तदेवास्यापि कार्यमित्यर्थः । कुतः—

‘तमेत वेदानुबचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति द्वनेन’ (वृ० ४।४।३२)

इत्यादिदर्शनात् । ननु ज्ञानकर्मणोऽग्निलभृणकार्यत्वात्कर्मक्षानुपपात्तिः ।

नैष दोषः । अरमरणकार्ययोरपि दधिविषयोर्गुडमञ्चसंयुक्तयोर्स्तुतिपुष्टि-

कार्यदर्शनात् । तद्वर्कमणोऽपि ज्ञानसंयुक्तस्य मोक्षकार्योपपत्तेः । नन्वनारम्भो मोक्षः कथमस्य कर्मकार्येत्वमुच्यते । नैष दोषः । आरादुपकारकत्वात्कर्मणः । ज्ञानस्यैव हि प्रापकं संकर्म प्रणाड्या मोक्षकारणमित्युपचर्यते । अनेन विचारेण भगवत्पूज्यपदैः कर्मणोऽभिहोत्रादेः परम्परया मोक्षसाधकत्वं प्रतिपाद्यते । अतो मुमुक्षुभिरिषि कर्मानुष्टेयमेव । विद्योत्पत्तौ कर्मणामावश्यकत्वात् । तथा चाकं भगवत्पूज्यपादैः—‘ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् ’ (ब्र० सू० ३ । ४ । २६) इति सूत्रे ‘ एवमाश्रमकर्माणि विद्यया फलसिद्धौ नापेक्ष्यन्त उत्पत्तौ चापेक्ष्यन्त इति ’ इति प्रतिपादयद्ग्रिः । एतेन वेदान्ते कर्मकाण्डं पराक्रियत इति यन्मतं तत्परास्तम् । यतो न वेदान्ते कर्म पराक्रियते प्रत्युत निष्पेत्यत्तौ तदपेक्ष्यत इति प्रतिपाद्यते । विद्याफले मोक्षे तदनुपयोग इत्येव तन्मतम् । एवं च कर्मानुष्टानस्याऽवश्यकतायां सिद्धायामधुनात्तनैः सर्वैर्द्वैर्जैरतदनुष्टेयमिति बोधयदानुषङ्किकमपि किञ्चित्कलमस्ति तत्प्रतिपाद्यते । तथाहि भो आर्यकुलावतंसा अस्माकमार्याणां प्राचीनत्वं सर्वतो जोघुव्यमाणं यथा वैदिकशब्दैर्गुरुशिष्यपरम्परयाऽध्येष्यमाणैरप्रतिहतं संसिद्ध्यति तथा वैदिकाचरणेनापि सेत्यति । ऐतिहासिकदृष्ट्या नायमर्पीयालङ्घेभः । कालेयकालवशात्परिवर्तमानेषु राज्यान्तरेषु केवलं वैदिकशब्दानामाचारणां च स्थायत्तोकरणात्संरक्षणाच्चास्माभिरार्थत्वं न व्यहन्यत । तेन च तस्मादेव क्षरणादग्रेऽपि वैदिकशब्दानामाचारणां च परम्पराविच्छेदो न स्यात्तथा ब्रयति-तत्प्रयमेवाऽर्थत्वरक्षायै । अयि प्रेष्ठा विद्वांसः, ईद्वास्याऽचारस्य रक्षणं द्विजैरश्यमेव विधेयं यतस्तेषां तत्राविकारः संसाधितो जैमिनिमहर्षिभिः प्राच्यां भीमांसायां षष्ठेऽध्याये प्रथमे पादे—‘ अपि वाऽन्यार्थदर्शनाद्यथाश्रुति प्रतीयेत’ २८ ‘ निर्देशात् पक्षे स्यात् ’ २९ इत्यादिभिरेकादशभिः सूत्रैः । नन्वन्यैरपि द्विजेतरैरभिहोत्रादयोऽनुष्टातुं शक्यन्त इति चेन । अविहितत्वात् । तथा चोक्तं भगवत्पूज्यपादैः श्रीशंकराचार्यैः—‘ यो हि यं प्रति विधीयते स तस्य धर्मः । न तु यो येन स्वनुष्टातुं शक्यते । चोदनालक्षणत्वाद्वर्धमस्य । ’ (ब्र० सू० भा० ३ । ४ । ४०) एवं चैतस्मिद्ध्यति यद्वैर्ज्ञमुक्षुभिरमुक्षुभिक्षावश्यमनुष्टेयं वैदिकमभिहोत्रादि कर्मेति ।

एतमस्य धर्मस्यानुष्ठेयते सिद्धे तदनुष्ठानप्रकाराणां बोधका ग्रन्थाः
अनुष्ठानबोधक- क इति जिज्ञासा भवति । एतावत्कालपर्यन्तं
ग्रन्थविचारः विद्यमानेषु ग्रन्थेषु कल्पसूत्रब्राह्मणग्रन्था मूर्धन्य-
भूताः । कल्पसूत्रेभ्यो ब्राह्मणग्रन्थाः प्राचीनतमा-
स्तथाऽपि विधिशेषापरपर्यार्थवादरहितत्वात्सूत्र-
ग्रन्थेष्वेव प्रवृत्तिः सर्वेषाम् । अथाध्यध्ययनपरम्परा ब्राह्मणग्रन्थानामपि
जागर्ति मन्त्रार्थोपयुक्तत्वात्तेषाम् । अनुष्ठानविषये सूत्रग्रन्थास्तानतिशेषते
केवलानुष्ठानबोधकत्वात् । सूत्रग्रन्थानां दुरबगाहत्वात्प्रयोगवृत्त्यादयो ग्रन्था
निरमीयन्त तैसैर्ग्रन्थकुद्धिः । यथा जाग्रत्स्वपि, भाष्यवार्तिकेषु काशिका-
सिद्धान्तकौमुद्यादयो ग्रन्था व्याकरणशास्त्रे प्राणीयन्त धीमद्धिः पण्डित-
वरेण्यैः । यान्सूत्रग्रन्थान्प्रमाणीकृत्य प्रयोगग्रन्था न्यवध्यन्त विद्वद्वैरस्ते
सूत्रग्रन्था इदानीं भारतवर्षे स्वोत्पत्तिस्थाने दुर्लभाः पाश्चात्यदेशे कचित्क-
चिन्मुद्धान्त इति प्रसक्तानुप्रसक्त्या ज्ञापयितुं दूयते चेतः । एवमास-
न्पूर्वप्रयोगाः परंतु तत्रापि काश्चन त्रुटयो दरीदृश्यन्ते प्रेक्षावृत्प्रवृत्तिविधा-
तिन्यः । तात्त्वं यथा पूर्वप्रयोगेषु सूत्रानुसारं प्रणीतेष्वपि सूत्राणि यथा-
स्थानं न प्रदर्शन्ते । तत्र च पृथक्कृथक्प्रयोगाः (हौत्रप्रयोगः, आधर्य-
वप्रयोगः, औद्गात्रप्रयोगः) प्रणीयन्ते तत्समवायेन प्रयोगदृष्टॄणां वैरस्याय ।
किंच तत्र सूत्रार्थः प्रयोगमीमांसा च न प्रदर्शयते । मीमांसाय विना-
प्रयोगशास्त्रापरपर्यायेतिकर्तव्यता न समाध्यते । यत उक्तं श्रीकुमारैलभृ-
पादैर्बार्तिके ‘इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति’ इति ।

तदेतत्सम्यगालोच्य प्रमाणशास्त्रप्रमाणितमतिभिः किञ्चबडेकरवा-
मनशास्त्रिभिः पूर्वोक्तबुटीर्निराकुर्वद्धिरियं श्रौत-
अग्निहोत्रचन्द्रि- धर्मविषयेऽग्निहोत्रचन्द्रिका निरमायि । अत्र परी-
काया अपूर्वता भाषादिसूत्राणि यथायथं लक्ष्यानुसारं कौमुदी-
कुद्धिः सूत्राणि यथा प्रविभक्तानि तथा विभज्य
यथास्थानं तन्निवेशः कृतः । ततः सूत्रार्थो दर्शितः । मन्त्रार्थोऽपि
प्रदर्शितः । ग्रतिकर्म मीमांसाऽप्याहता । मीमांसाशास्त्रं प्रयोगशास्त्रेण न
संबध्यत इत्येवाऽसीन्मतिरेतावत्कालपर्यन्तं याज्ञिकानां साऽप्येतद्ग्रन्थाङ्को-
चनतो विहनिष्यते । सूत्रप्रतिकूलाः प्रयोगान्तरगृहीता निर्देशाः परित्यक्ताः ।
अत्र ग्रन्थेऽग्निहोत्रकुण्डादिप्रतिकृतिदर्शकमादर्शप्रमारम्भः एव मुद्रितं तेन
सर्वजनसुविज्ञेयोऽयं ग्रन्थः स्यात्थाऽत्राऽधानपद्धतिशेषः समीक्षां प्रद-

शिंतः । अथ च कुत्रापि देश एतावल्कालपर्यन्तमसुकृतं देवश्रातभाष्यं
 यथास्थानं न्यवेशि । यत्र श्रौतकर्मनिष्ठागरिष्ठैराहिताग्निभिर्गणेशशा-
 ल्लिभिः सप्रेम वर्षत्रयात्प्राकृपादायि प्रन्थकृते । ते च महाभागा वर्षद्वयात्पूर्व-
 दिवं गतास्तेन चन्द्रिका तदृष्टिपथं नायासीत् । किं चात्र प्रन्थे प्रसक्तानु-
 प्रसक्त्या कल्पसूत्रानुसारमाश्रमविचारादयो विषया अपि न्यवध्यन्त । एवं
 च चन्द्रिका सर्वसद्वद्यद्वयान्याहलादयेदेव । यथा सूर्यप्रकाशप्रकाशितच-
 न्द्रचन्द्रिकाप्रदर्शितो मार्गः सुखेन स्वेष्टप्रामप्रापक एवं कल्पसूत्रसूर्यप्रकाशि-
 ताग्निहोत्रचन्द्रिका धर्मपथप्रवर्तिका भवेदिति सुदृढमाशास्महे । प्राय इयं
 चन्द्रिका सर्वगुणमयी तथाऽपि गच्छतः स्वल्लनमिति न्यायानुकारो
 प्रन्थकृता दुष्परिहरः । तद्विषये विद्वांसो लोकवृत्तज्ञा गुणैकपक्ष-
 पातिनः क्षाम्येयुरिति संसूचयामः । तथैव चन्द्रिकाप्रणेतारोऽपि प्रार्थन्ते
 यचैरेवेव श्रौतविषये प्रन्थान्प्रणीय जनानां वैदिककर्मण्यादरः संब-
 धीयतव्यः । प्रकृतिप्रन्थास्तैः प्रणीयेरन् । आनन्दाश्रमस्य व्यष-
 ट्यापैकक्षे ते संमुद्दरंस्तहि वैदिकपथानुयायिनो जना महोपकृतिभाजो
 भवेयुरिति संभावयामः । अत्र विषयान्तरमाद्यापि सर्वजनोपकृतये
 सप्तश्रयं संसूच्यन्ते पुण्यपतनस्थानन्दाश्रमसंस्थाया अधिपाः सुगृहीतनाम-
 धेयाः श्रीविनायकशर्माण आपटेकुलकमलदिवाकराः । यत्-अयि श्रेष्ठाः,
 सुविदितमेतच्छ्रीमतां यच्छार्मण्यदेशीयाः (जर्म-स) कल्पसूत्राक्षणादि-
 ग्रन्थान्मुद्रापयन्ति स्वदेशे भारतीयमहर्षिग्रणीतान् । यद्यपि ते महता
 श्रमेण मुद्रापयन्ति तथाऽपि भारतीयविद्वत्साहाय्याभावाचैस्तत्कर्म सुव्यव-
 स्थिततया सुशुद्धतया चानुष्ठातुं न पार्यत इति । अतः श्रीमद्विरवश्य-
 कर्तव्यतामापत्येतत्कार्यम् । यते ऽत्र तज्जविद्वत्साहाय्यं सुकरं वैदिकप्रन्थ-
 मुद्रापणं श्रेयोऽपि लभ्येत । किंचैवं द्वं विश्वसिमो यदेतादशग्रन्थमुद्रा-
 पणार्थमेवाऽनन्दाश्रमसंस्थाया अवतार इति । तेन च स्वकार्यं निर्वाहितं
 यथायथमिति प्रमोदोऽपि श्रीमतां चेतसि पदं कुर्यात् । किंच क्रेतृभिरिमे
 ग्रन्थ्या अव्यप्तमूल्येनैव लभ्येरन् । अतः स्वपरहितसंसाधकमेतत्कार्यं श्रीम-
 द्विरवश्यमेवोरीकुलोपकारभरेण नमयितव्या विद्वांस इति संप्रार्थ विरमाम
 इति शम् ।

विद्वज्जनवशंवदः पाठकोपाहस्यम्बक्ततनूजनुः

श्रीधरशर्मा पुण्यपत्तनस्य—दाक्षिणात्यमहाविद्यालय-

(डेक्कनकॉलेज) स्थः

शास्त्राध्यापकः ।

निवेदनम् ।

श्रीरामदीक्षितानां साहाय्याद्विरचिता भयाऽल्पधियो ।
 भवतु मुदे गिरिजापतिपदार्पिता चन्द्रिकाऽग्निहोत्रस्य ॥ १ ॥
 जानक्यां रामचन्द्रादधिगतजनुषो यस्य बन्धुर्वरीयान्
 दत्तात्रेयाभिधेयः सकलनिगमवित्सोमयाजी सुशीलः ।
 अन्यौ द्वौ शीलविद्यामुखगुणरुचिरौ विष्णुगोविन्दसंज्ञौ
 खापहैं श्रीगणेशो विलसति च महानाश्रयो यस्य नित्यम् ॥ २ ॥
 स्वाध्यायं केशवार्यात्, निगुडकरगुरोर्धीमितः शब्दशास्त्रं
 तन्मं वैयासिकं यो बुधकुलतिलकाच्छ्रीविरूपाक्षसूरेः ।
 श्रीमांसां वैद्यनाथाच्चिरतरमपठीद्रामतः श्रौतविद्या
 तेन श्रीवामनेन व्यरचि कृतिरियं क्षम्यतां विद्वरिष्टैः ॥ ३ ॥

अयि प्रियवाचकमहाशयाः, सुतरां खलु मुदमापन्नोऽस्मद्य भवतां
 करतलं प्रापयन्नग्निहोत्रचन्द्रिकामिमाम् । यद्यपि नानाविधान्धान्यराशी-
 न्स्वगृहस्थितेषु कोष्ठागरेषु व्यवस्थापयन्क्षेत्राधिपरिलोकानामादरय भवति
 गीयते च श्रीमांक्षेति सैन्स्तथाऽपि नासौ विमरति सस्योत्पादने कृत-
 परिश्रमान्दीर्घोद्योगिनोऽनेकान्पुरुषान्, न ह्येकेनैव तेन निखिला कृषिः
 कृष्यते न हि स्वेनैव तेन रार्धबीजनिर्वापणं क्रियते न वा सस्यधारणा-
 पर्यन्तं बहुविधाः परिश्रमाः सहन्ते । एवमेव ग्रन्थोऽयं श्रीमतां कृपापात्र-
 मभूदद्य तथाऽपि तन्निर्मणे सहृदयाः सहाया अपि भूयांसः सन्तीति
 निवेदयन्वहाम्युपकारभरानेतेषामनेकशो विनीतेन शिरसा ।

तत्र स्मृतिपथमायाति पुनः श्रीमाल्लेकमान्यो गङ्गाधरामज-
 स्तिलकान्वयजो बालशर्मा, महाभागोऽसौ ग्रन्थमिमं प्रत्यक्षीकर्तुं नाव-
 शेषितः करुणादिमुखेन कृतान्तेनेति नितरां विष्णोऽस्मि संवृत्तः ।
 अनेन खलु परमोदारेण पुरुषपुंगवेन स्वकीयग्रन्थालयस्थमृक्षसंहिताभा-
 ष्यमुपहारीकृतं ग्रन्थकर्त्रे । न केवलं प्रस्तुतग्रन्थप्रकाशने किंतु नित्य-
 मेव शास्त्रीयवाग्यज्ञानष्टानसमये साहाय्यं व्यतनोदेष ममेति सविनयमावि-
 ष्करोमि कृतज्ञतामेतस्मिन् ।

अथासिमन्त्रुपकृतस्मृतिसमुद्यमे ज्ञाटिति वर्णनविषयमवतरति मदीया
 लेखनी तत्रभवतः श्रीमतः परांजपेकुलदीपकस्य शिवरामात्मजस्य नरहर-
 शर्मणः (डॉ० बाबासाहेब परांजपे) । एतेन खलु सुगृहीतनामध्येये

वैद्यशास्त्रनदीष्णोनाधीतबहुचेन पावनचारितेन राष्ट्रकार्यधुरंधरेण वर्णाश्रम-
च्यवस्थासंरक्षणबद्धपरिकेरण पुरुषार्थचतुष्यप्रतिपादननिपुणेनाऽयसित
आत्मा भक्ते । न केवलमत्रत्यान्यपि तु विदेशीयान्यपि पुस्तकानि
महता प्रयासेन संपद्य वित्तीर्णन्येतेन महात्मना भे । नावगच्छामि
कथमपि कथमस्याऽनृण्यमुपगम्न्ताऽस्मीति । मुम्बापुरमध्यवर्तिबृहन्मन्दिरा-
धीश्वरान्गोस्वामिकुलभूषणाऽश्री १०८ श्रीगेकुलनाथमहोदयाऽशतशः
प्रणव्य तैः प्रदत्तेन मानवकल्पसूत्रैकदेशेन बहुमूल्यप्रन्थेन सुमहती सम-
भूत्कार्यनिष्ठत्तिर्मेति सानन्दमुद्दोषयामि ।

आहिज्ञामिभिर्नानलकुलोत्पन्नेरनवरतमग्निसेवां कुर्वद्विर्गणेशशास्त्राभिर्निखिलेऽपि जगति द्वारापः श्रीदेवत्रातभाष्यग्रन्थः प्रसादीकृतो ममेति
वर्णनातीतमेतेषामौदार्यम् ।

आनन्दाश्रमपंस्थाधिकारिभिः श्रीविनायकरायथ पटेमहाशैर्मुद्रितोऽयं
ग्रन्थ इति श्लोधमेषां चारितम् । श्रौतप्रकरणस्थग्रन्थान्तरमुद्दण्डेऽपि वर्ध-
तामेतेषामेवमेत्र सद्बुद्धिः परमेश्वरकृपाकटाक्षत इति भे मनीषा ।

किञ्चवडेकरकुलापरवसिष्ठभूतैः श्रीरामचंद्रात्मजदत्तात्रेयशर्मभिरा-
हितामिभिः सोमयाजिभिरत्राऽगल न्युष्य चाऽग्रन्थसमाप्ति ग्रन्थलेखने
बृहत्साहाध्यमक्तारि । तथैव वेदशास्त्रोदधिपारंगतानां प्रयोगशास्त्रनदीष्ण-
हानगलग्रामनिवासिनां श्रीरामदीक्षितानां प्रत्यक्षप्रयोगविज्ञानस्य साहाध्यं
विनाऽसंभाव्यैव ग्रन्थनिष्ठपत्तिरिति साङ्खलिबन्धं स्मरामि तदुपकृतीः
पुनःपुनः ।

डेक्कनकॉलेजस्थैः शास्त्राध्यापकैराचार्यैः श्रीधरशास्त्राभिः पाठकमहो-
दयैर्व्यलेखि ग्रन्थस्यास्य प्रस्तावो भूयोभूपक्ष संपादितं संशोधनमिति
वितरामि तेभ्योऽनेकशो धन्यवादान् । मिर्जकरवंशभूषणैः श्रीमुकुन्द-
शास्त्राभिः संस्कृताध्यापकैक्षाङ्कुतमन्तराऽन्तरा सहकार्यमिति तेष्वपि
दर्शितादरोऽयं जनः ।

एवं च परिसमाप्याऽनन्दनकरं निवेदनमेतत्त्वराचराधारभूतस्य कैला-
सपतेः कोरग्रामनिवासिनः श्रीकमलेश्वरस्य प्रसादत आदिशक्तर्महालक्ष्म्याः
कृपाकटाक्षतः पूज्यपादविरूपाक्षचरणानां गुरुवर्यवैद्यनाथशास्त्रिणामध्या-
पककेशवभृपादानां दत्तात्रेयशास्त्रिनिगुडकरात्म्यानां गुरुचरणानां पण-

शीकरास्यदत्तात्रेयशाक्षिणां, रघुनाथकृष्णपाटणकरास्वानां महोदयाना
सन्मित्राणां चाऽऽशिषा भवतु मत्तः पुनरेवं ग्रन्थनिष्पत्तिरिति प्रकटस्य
मनोरथं समापयाम्येतन्निवेदनम् । नेत्रवेदवसुभूमिते (१८४२)

शालिवाहनशाके समाप्तिमगमदयं ग्रन्थः पुण्यपत्तने केळकरोपाहमाधवरा-
याणामारामेऽग्निहोत्रशालायामाक्षिनसुदि पौर्णमास्यामिति शम् ।

विदुषामनुचरो वामनशर्मा

देवयजनप्रतिष्ठातिशदर्शितविषयप्रमाणानि ।

आयामविस्तारौ—देवयजनस्याऽयामविस्तारावर्धलक्षणाविति सूत्रकारेण प्रमाणानुकृत्वा ज्ञायेते । अर्थलक्षणं तु कल्पान्तरप्रणेतृभिर्व्यक्तिकृतमस्ति । तदेवम् । आयामः षोडशप्रक्रमः । विस्तारो द्वादशप्रक्रमः । नन्वन्यतो प्रहणे दोषः स्यादिति मैथम—अनुकूलमन्यतो ग्राहामिति न्यायान्विषेधामावाचेति विभाव्यताम् ।

आगारपार्थक्यम्—तस्मिन्देवयजन आगारद्वयं कल्पनीयम् । तदेतसूत्रकारः सूत्रयांबभूव—

“ अन्यदाइवनीयागारमन्यद्वाईपत्यस्य ” (आप० श्रौ० सू० ५।४।६।)

सूत्रार्थः—गार्हपत्यागारापृथगेवाऽहवनीयस्याप्यागारं कर्तव्यमित्यर्थः । गार्हपत्यागारं एव दक्षिणान्यागारं भवतीत्युक्तं भवति । आगारं शरणमित्यनर्धान्तरम् ।

शरणनियमः—तत्र ग्रत्यागारमुदीचीनाप्रवंशतानियमः । सूत्रयति च—

“ तस्मिमुदीचीनवंशं शरणं करोति ” (आप० श्रौ० सू० ५।४।१।)

सूत्रार्थः—उदीचीनान्वशान्विधाय गार्हपत्यस्य शरणं कुर्यात् । तत्र शरणस्य स्तम्भ-रचनाविशेषं सौकर्यावहं प्रदर्शयामः । प्रतिशरणं स्तम्भास्त्वेकादश द्वादश वा खातव्याः । तत्र प्रतिस्तम्भमन्तरालं प्रतिकृतावक्षितरीत्या षट्चतुष्प्रक्रममिति छेयम् । गार्हपत्यस्य दक्षिणस्यां दिशि शकटगमनार्हमेकं द्वारं कल्पनीयम् । आहवनीयशरणेऽप्येकं द्वारं प्राचीनं कल्पनीयं शेषमागारं गार्हपत्यागारवत्कार्यम् ।

आयतननिर्मितिः—आयतननिर्माणमानप्रकारः प्रतिकृतौ योऽस्माभिः प्रादर्शि स परम्परामूलकः । परम्परा वितिहासप्रमाणमूलिकेति सुन्दरराजकुच्छुल्लभसूत्रव्याख्यानतोऽधगच्छामः । एवं हि तत्र व्याख्यानम्—

“ मण्डलं गार्हपत्यस्य, अर्धमण्डलं दक्षिणाश्रेः, चतुरभ्याइवनीयस्यैतिहासिकाः सर्वाणि चाऽयतनानि क्षेत्रतस्तुल्यानीत्याहुरिति च ”

सूत्रकारमत्याऽयतननिर्मितिप्रकारस्तु यथावनिर्णयं यथावक्षणं दर्शके विहारे प्रदर्शयिष्यामः ।

गार्हपत्यायतनस्थलनिर्देशः—गार्हपत्यशरणस्य पृष्ठवंशादधस्तमदेशमप्रेण गार्हपत्यायतनस्थानमिति सूत्रकारेण सूत्रितम् । तथाथ—

देवयजनप्रतिकृतिप्रदर्शितविषयप्रमाणानि ।

“ तस्याग्रेण मध्यमे दर्शनं गार्हपत्यायतनं भवति ॥ ” (आप० श्रौ० ५।४।२)

सूत्रार्थः—तस्य शरणस्य पृष्ठवंशादधस्तनं देशमग्रेण गार्हपत्यस्य स्थानं भवति ।

आयतनमानम्—पञ्चतिलाधिकसार्धत्रयोदशाङ्कुलपरिमितेन शुल्बेन कर्कटेन वा छतवर्तुलं गार्हपत्यायेरायतनं भवति ।

१ चतुर्भिंशत्तिलाः पृथुसंक्लिष्टाः—एकमङ्कुलम् ।

पृथुसंक्लिष्टाः—चतसूष्वपि दिक्षु संक्लिष्टाः संबद्धाः प्रथनगुणविशिष्टा इत्यर्थः । अर्यं पृथुसंक्लिष्टशब्दार्थं इति शुल्बशास्त्रविदो याजिकाः प्राहुः ।

आहवनीयाग्न्यायतनम्—गार्हपत्यायतनरयं पूर्वशङ्कुमारभ्याष्टासु प्रकमेष्वतीतेष्वाहवनीयस्य पश्चिमशङ्कोः स्थानम् ।

“ तस्माप्राचीनमष्टासु प्रकमेषु ब्राह्मणस्याऽहवनीयायतनमेकादशसु राजन्यस्य द्वादशसु वैश्यस्य ” (आप० श्रौ० सू० ५।४।३)

सूत्रार्थः—अष्टासु प्रकमेष्वतीतेष्वाहवनीयस्थानम् । प्रकमो द्विपदाखिपदो वा पदं पश्चदशाङ्कुलमिति बौधायनः । द्वादशाङ्कुलमिति काल्यायनः । तत्र समचतुरश्रं चतुर्भिंशत्यङ्कुलात्मकमाहवनीयायतनम् ।

दक्षिणाग्न्यायतनम्—गार्हपत्यायतनस्य पूर्वशङ्कुमारभ्य पुरस्तात्पृष्ठशङ्कुलमिते देशे शङ्कु निखाय, तस्मात्समं दक्षिणतः षष्ठसप्तत्यङ्कुलपरिमिते देशे शङ्कु निखाय, तथा च गार्हपत्यायतनस्य पूर्वशङ्कुमारभ्य दक्षिणतः पुरस्तात् षण्णवत्यङ्कुलपरिमिते देशे दक्षिणाग्नेरायतनमध्यशङ्कु निखाय सार्धयवद्याधिकैकान्तविशत्यङ्कुलात्मकशुल्बेन कर्कटेन वा मण्डलं कुवोक्तरार्धं त्यक्त्वा दक्षिणतोऽर्धं चन्द्राकाररेखां कुर्यात् । तदेतदक्षिणाग्नेरायतनम् ।

“ दक्षिणतः पुरस्ताद्वितीयदेशे गार्हपत्यस्य नेदीयसि दक्षिणाग्नेरायतनम् ” (आप० श्रौ० सू० ५।४।५।)

सूत्रार्थः—गार्हपत्यस्य दक्षिणतः पुरस्ताद्वितीयदेशे गार्हपत्याहवनीयपोरन्तरालदेशस्य तृतीयेऽदेशे विगतो यस्मादेशास्त तथोक्तः । गार्हपत्यस्य नेदीयसीति परमतनिशासार्थमिति इत्यम् । वितृतीयदेशे—इति सर्वप्रसमाची चेयं वितृतीयदेशस्य पश्चात्स्तोकान्तरे देशः इत्यर्थः ।

“ तीर्थशङ्कु—उत्करं प्रणीताशास्त्रेण यो देशः सं तीर्थसंशङ्को हेयः । तीर्थप्रदेशशङ्कार्थं प्रतिकृतो प्रणीतोऽकरप्रदर्शनमिति हेयम् । ”

“ पूर्वेणोत्करमपरेण प्रणीता एतसीर्थमित्याचक्षते । ” (आ॒० श्रौ० सू० १११४ ।)

यजमानसंचरः—अपरेण वेदिदेशं पूर्वेण गार्हपत्यं दक्षिणामें च पूर्वेण गच्छेत् ।

“ आहिताभिराचम्यांपरेण वेदिमतिव्रज्य ” (आ॒० श्रौ० सू० २ । ३११ ।)

आचमनस्थानम्—आहवनीयस्यैशाभीतो निष्क्रम्य प्राङ्मुखो भूत्वाऽऽचामेत् ।

“ प्रागुदगाहवनीयादवस्थाय प्राङ्मुखो यज्ञोपवीत्याचम्य ” (आ॒० श्रौ० सू० १११४ ।)

यजमानस्थानम्—वेदिदेशस्य दक्षिणत उपविशेत् ।

“ दक्षिणत उपविश्य ” (आ॒० श्रौ० सू० २३११ ।)

पत्नीस्थानम्—गार्हपत्यस्य दक्षिणत उद्धमुख्युपविशेत् ।

“ दक्षिणत उदीच्युपविशति ” (आ॒० श्रौ० सू० २५० ।)

१ धृष्टिः—धृष्टिः, उपवेष इत्यनर्थान्तरम् । सा च धृष्टिर्यस्य कस्यचिद्यज्ञियकाष्ठस्य कर्त्त्या । सा चाङ्गारनिरुहणभस्मसंमीकरणादिषुपयुज्यते । सा प्रादेशमात्राऽरलिमात्रा वा कार्या । तद्विधानं चैवं सूक्ष्यते “ उपवेषं करोति ” (आ॒० श्रौ० सू० १६० ।)

२ अग्निहोत्रस्थाली—सैषा मृन्मयी दुग्धतापनार्थमुपयुज्यते । तस्याः प्रमाणं

“ प्रसृताकृतिरार्थकृताऽग्निहोत्रस्थाल्यूर्ध्वकपालाऽचक्रवर्ता ” (आ॒० श्रौ० सू० ६३० ।)

सूत्रार्थः—प्रसृताकृतिः—असंकुचितबिला । आर्यकृता—आर्येः कृता । ऊर्ध्वकपाला—अतिर्यग्वृत्तकपाला । अचक्रवर्ता वर्तनं वर्तः, न चक्रे वर्तनं यस्याः सा तथोक्ता न चक्र-भ्रमणेन निर्मितेत्यर्थः ।

३ सूचः—खदिरकाष्ठकृतोऽर्थलक्षणः । अन्यत्रार्थलक्षणं नियतमस्ति । अङ्गुष्ठपर्व-मात्रविलः तुव इति भारद्वाजः । अरलिमात्रदैर्घ्यः ।

देवयजनप्रतिष्ठातिप्रदर्शितविषयप्रमाणानि ।

४ आमिहोऋहवणी—अरनिमान्नी वायसपुच्छी हंसमुख्यर्धप्रादेशमात्रविद्या विक-
ङ्कतवृक्षनिर्मिता ।

“ खादिरः सुवो वैकड्डल्प्यमिहोऋहवणी वाहमाऽपरत्निमान्नी वा । ”
(आ४० औ० सू० ६।३।६।)

इति देवयजनप्रतिष्ठातिप्रदर्शित-
विषयप्रमाणानि ।

अग्निहोत्रचन्द्रिकाया विषयानुक्रमः ।

विषयः	पुस्तकसंख्या
१ प्रास्ताविकम्	१-८
स्वाध्यायशब्दार्थः:	१-३
वेदान्तिमतेन कर्मनुष्ठानविचारः:	३-५
परिवाइविचारः:	५-६
अग्निहोत्रस्य नियत्वम्	६-७
उत्पत्तिविधेः परिष्कारः:	८-०
सूत्रसैव पुरस्कृतविचारः:... ...	८-०
२ आश्वलायनीयाग्निहोत्रसूत्रम्	९-१०
३ अग्निहोत्रसूत्रभाष्यं सदृशिकम्	{ ११-२०
भाष्यं देवत्रातकृतं वृत्तिर्गर्भनारायणकृता ...	}
४ यथाप्रयोगशास्त्रमग्निहोत्रहोमप्रयोगः	३१-३६
५ अग्निहोत्रप्रयोगविशेषाः	{ ३७-
प्रातरग्निहोत्रविशेषाः, सामान्यविशेषाः, पार्वणा विशेषाः	}
६ अध्यप्रमीताग्निहोत्रविधिः	३८-
७ पक्षाग्निहोत्रहोमप्रकारः	३९-४०
८ शेषाग्निहोत्रहोमप्रकारः	४१-
९ समस्याग्निहोत्रहोमप्रकारः	४१-४२
१० आश्वलायनीयाहिताग्निप्रवासविधिसूत्रम्	४३-
११ सवृत्त्याहिताग्निप्रवासविधिसूत्रभाष्यम्...	{ ४४-४९
भाष्यं देवत्रातीयं, वृत्तिर्गर्भनारायणी....	}
१२ आहिताग्नेर्यथाप्रयोगशास्त्रं प्रवासोपस्थानम्	५०-५१
१३ प्रवासादागतस्याऽहिताग्नेर्विधिः	५२-५४
१४ आहिताग्नेरप्रिसमारोपप्रस्त्यवरोहसूत्रम्	५५-
तदेव देवत्रातीयभाष्यनारायणवृत्तिसहितम्...	५५-५६
१५ यथाप्रयोगशास्त्रमधेः समारोपप्रयोगः	५६-
१६ आहिताग्नेर्यथाशास्त्रं प्रत्यवरोहणप्रयोगः	५७-
१७ प्रथमाग्निहोत्रारम्भप्रयोगः....	५७-५८
१८ अग्निहोत्रस्य सविषयविधिवाक्यानुक्रमः....	५८-६०

विषयः

पुस्तकालय

१९	अग्नेर्मन्यनयन्त्रकं सप्रभं कर्मप्रदीपस्थम्	६१-६५
२०	अग्निहोत्रानुष्टानविषयिका सामग्री	६५-६६
२१	अग्निहोत्रहोमप्रयोगमन्त्रभाष्यम्	६६-७३
२२	सप्तारोपप्रत्यवरोहप्रयोगमन्त्रभाष्यम्	७४-
२३	प्रवासोपस्थानप्रयोगमन्त्रभाष्यम्	७५-७९
२४	{ पिण्डपितृयज्ञविषयकं तैत्तिरीयाशास्त्रं सायणाचार्यकृतभाष्यसहितम् ... }	८०-८५
२५	आश्वलायनीयं पिण्डपितृयज्ञसूत्रम्	८५-८६
२६	तदेव देवतातनारायणभाष्यहृत्तिसहितम्	८७-९९
२७	पिण्डपितृयज्ञसंभारस्मरणपट्टिका	१००
२८	पिण्डपितृयज्ञप्रयोगः	१०१-१०३
२९	पिण्डपितृयज्ञप्रयोगमन्त्रभाष्यम्	१०४-१०७
३०	{ आग्रयणाशास्त्रं तैत्तिरीयं सायणाचार्य- कृतभाष्यसहितम् ... }	१०७-११०
३१	आग्रयणसंभारस्मरणपट्टिका	१११-
३२	आश्वलायनीयमाग्रयणीयसूत्रम्	१११-११२
३३	तदेव देवतातनारायणभाष्यहृत्तिसहितम्	११२-११७
३४	आपस्तम्बाचार्यप्रणीतमाग्रयणश्रौतसूत्रम्	११८-१२०
३५	तदेव रुद्रदत्तकृतवृत्तिसहितम्	१२१-१२९
३६	{ तत्सूत्रानुसारि आग्रयणप्रयोगः तत्र तत्राऽश्वलायनानां विशेषः प्रदर्शितोऽस्ति ... }	१२९-१३४
३७	अथाऽग्रयणहौत्रप्रयोगः	१३५-१३७
	आपस्तम्बीयजमानस्य विशेषस्तत्र तत्र प्रदर्शितोऽस्ति	
३८	आग्रयणानुकल्पप्रयोगः	१३७-१३८
	आश्वलायनीयः	
३९	ऐतरेयब्राह्मणविहितमाग्रयणाकरणपाश्चित्तं सायण-	
	भाष्यसहितम्	१३८-
४०	तत्प्रायविश्वेष्टिस्थानीयकूर्मातुक्तिप्रयोगः	१३८-१३९
४१	आग्रयणमीमांसा	१३९-१४१
	दक्षिणमीमांसा	

विषयानुक्रमः ।

३

विषयः		पुस्तकसंख्या
पाकादिवर्मभीमांसा....
४२ अग्निहोत्रप्रायश्चित्तविधायकमैतरेयग्राहणं	{ १४१-१५१
सायणाचार्यकृतभाष्यसहितम्	
१ उपाख्यसृष्टिया गोर्देहनमध्य उपवेशनप्राप्ता १४१—
२ दोहनकाले घ्वनिकरणे प्राप्ता १४२—
३ दुश्मानस्य क्षीरस्याग्निहोत्र्याः स्थानचलनेन भूमौ पतने प्राप्ता १४२—
४ सर्वस्मिन्यप्यसि सिक्ते प्राप्ता १४३—
५ सर्वहविर्दूषणे प्राप्ता १४३—
६ अग्निहोत्रस्याधिश्रितापत्तौ प्राप्ता १४४—
७ अधिश्रितोच्चरस्कन्दने, दाहाधिक्येन वा स्कन्दने प्राप्ता १४४—
८ गार्हपत्यादाहवनीयं नीयमाने हविषि रुद्धलने, साकल्येन वा द्रव्यपतने प्राप्ता १४५—
९ अग्निहोत्रहृष्ट्या भेदने प्राप्ता १४६—
१० आहवनीयेऽग्नौ सति गार्हपत्य उपशान्ते प्राप्ता १४६—
११ आहवनीयेऽग्नौ स्थित एव पुनरुद्धृते प्राप्ता १४७—
१२ गार्हपत्यादाहवनीययोर्मिथः संसर्जने प्राप्ता १४७—
१३ सर्वेषामग्नीनां संसर्जने प्राप्ता १४७—
१४ आहिताग्नीनां परस्परमग्निसंसर्जने १४८—
१५ लौकिकाग्निसंसर्जने च प्राप्ता १४८—
१६ गार्हपत्यादैर्वेद्युताग्निसंसर्जने प्राप्ता १४८—
१७ गार्हपत्यादैर्वेद्युताग्निसंसर्जने प्राप्ता १४८—
१८ गार्हपत्यादेवेनाग्निसंसर्जने प्राप्ता १४९—
१९ गार्हपत्यादेरारप्येनाग्निना संसर्गे प्राप्ता १४९—
२० गार्हपत्यादीनां सर्वेषामुपशान्तौ प्राप्ता १४९—
२१ आहिताग्निनाऽस्तातेनाग्निहोत्रहोमे कृते प्राप्ता १४९—
२२ आहिताग्नेः सूतकान्नप्राशने प्राप्ता १५०—
२३ आहिताग्निना स्वमरणविषयके शब्दे श्रुते प्राप्ता १५०—
२४ आहिताग्नेर्भार्या वा तद्वावस्थिता गौर्बाऽपत्यद्वयं सह जनयेतदा प्राप्ता १५०—

अग्निहोत्रवचन्द्रिकाया-

विषयः	पुस्तकसंख्या
४३ आश्वलायनीयाग्निहोत्रप्रायश्चित्तसूत्रं देवप्रातीयभाष्ये	
नारायणकृतया हृस्या च समेतम्	१५१-१५७
१ अर्वाकछम्यापरासादाहवनीयगमने प्रा०	१५२—
२ अर्वाकछम्यापरासाद्वाऽहवनीय उपशान्ते प्रा०	१५२—
३ अन्यस्याग्निषु यागे कृते प्रा०	१५२—
४ अस्याग्निव्यव्येन यागे कृते प्रा०	१५२—
५ अस्याग्नीनन्यो वाऽग्निव्यवेयात्तदा प्रा०	१५२—
६ अग्निहोत्रद्रव्ये कुतेषूपसादिते रथशकटादि,	
७८ श्वा, मनुष्यजातिः सर्वाग्नीनां मध्येनातिक्रामेत्तदा प्रा०	१५२—
९ यजमाने प्रवासे मृते प्रा०	१५३—
१० अग्निवर्जितैरन्यैर्व्यवाये प्रा०	१५४—
११ शुनो व्यवाये विशेषविधिरूपं प्रा०	१५५—
१२ अध्वप्रमीतयजमानस्येष्टः प्राविशेषप्रा०	१५६—
१३ अपरपक्षे प्रमीतस्य यजमानस्य विशेषविधिरूपं प्रा० ...	१५६—
४४ शम्यापरासदेशप्रतिक्रान्ताग्नीनां यथाप्रयोगशास्त्रं	
प्रायश्चित्तप्रयोगः...	१५७—
४५ पाथिकृतेष्टिस्यानीयपूर्णाहुतिप्रयोगः	१५८—
४६ शम्यापरासदेशातिक्रमणेऽन्याग्निषु यजने	
अस्याग्निषु अन्येनेष्टेऽग्निना व्यवाये, चक्रीव- ...	
च्छ्वपुरुषैर्व्यवायेऽव्यवनि यजमाने मृते प्रायश्चित्तप्र० ...	१९८—
४७ व्यवधानप्रायश्चित्तविशेषस्तत्संकल्पश्च	१५९-१६०
शुना व्यवाये विशेषप्रयोगः	
४८ प्रायश्चित्तसूत्रं पूर्वोक्तभाष्यवृत्तिसहितम्—	१६१-१६४
१४ केशनखकीटपतङ्गादिभिरन्यैर्वा बीभत्सितेषु	
हविष्यु प्रा० 	१६१—
१५ क्षरणं प्रासेषु हविष्यु प्रा०	१६१—
१६ अग्निहोत्रद्रव्यमधिश्रितं सद्यदि स्थालीमूलतः- स्वेतदा प्रा०	१६१—

विषयः

पुस्तकसंख्या

१७ उपावसृष्टा गौर्दुशमाना यद्युपविशेत्तदा प्रा० १६१—
१८ उपावसृष्टा दुश्माना यदि शब्दं कुर्यात्तदा प्रा० १६२—
१९ शोणितं चेदुश्मति गौसत्तदा प्रा० १६३—
२० स्थालीभेदेन विक्षिप्ते द्रव्ये, सिंके च प्रा० १६३—
२१ उपावसृष्टार्या दुश्मानाया गवि चलन्त्या यदि पयः रक्न्देत्तदा प्रा० १६३—

४९ प्रायश्चित्तस्य यथाशास्त्रं प्रयोगः १६४—१६५

२२ अधिश्रितमभिहोत्रद्रव्यं स्थालीमूलेन स्वति चेत्प्रा० प्र० १६४—
२३ उपावसृष्टा गौर्दुशमाना यद्युपविशेत्तदा प्रा० प्र० १६४—
२४ यदि गौरुपावसर्गादिदोहनपर्यन्तं शब्दं कुर्या. तदां प्रा० प्र० १६४—
२५ स्थालीमूलतो विक्षिते, स्कन्ने वा प्रा० प्र० १६५—
२६ दोहनावस्थायामुपावसृष्टा गौश्वलन्ती यदि भूमावीषक्षीरं पातयेत्तर्हि प्रा० प्र० १६५—

५० प्रायश्चित्तसूत्रं भाष्यवृत्तिभ्यां सहितम् १६५—१७३

२७ सिक्कावशिष्टेऽनवशिष्टे वा प्राचीनहरणे होमव्यवस्थाः....	१६५—
२८ प्राचीनहरणे स्कन्ने प्रा०	१६६—
२९ स्कन्दित्वा शेषाशेषे होमव्यवस्था १६६—
३० प्राचीनहरणानन्तरं स्कन्ने प्रा० १६७—
३१ अन्यहोमकालपर्यन्तं नियमनविधिः १६७—
३२ गाणगारेमतम् १६७—
३३ अधिश्रितेऽभिहोत्रद्रव्ये शरशरायच्छब्दायमाने सति प्रा०	१६७—
३४ विष्णुन्दमानेऽभिहोत्रद्रव्ये प्रा० १६८—
३५ वीभत्सेऽभिहोत्रद्रव्ये प्रा० १६८—
३६ संस्कृतेऽभिहोत्रद्रव्ये यदि वर्षधाराः पतन्ति तदा प्रा० १६८—
३७ अहुतायामुत्तराहुतौ स्कन्दने प्रा० १६९—
३८ सायं होमकालनियमः
३९ प्रातहर्त्तोमकालनियमः
४० तदुभयहोमकालातिक्रमे प्रा० १६९—१७३

विषयः		पुस्तकम्
५१ प्रायश्चित्तप्रयोगः	...	१७३-१७६
४१ पूर्वोक्तप्रयोगशेषः	...	१७३-
४२ प्राचीनहरणोत्तरं स्कने प्रा० प्र०	१७४-
४३ अधिश्वेऽग्निहोत्रदन्वे शब्दायमाने प्रा० प्र०	...	१७४-
४४ उद्घासिते स्कने प्रा० प्र०	१७४-
४५ वीभत्से प्रा० प्र०	१७४-
४६ संस्कृतेऽग्निहोत्रे वर्षधारापतने प्रा० प्र०	...	१७५-
४७ उत्तराहुतावहुतायां स्कने प्रा० प्र०	१७५-
४८ सायंहोमकालातिक्रमे प्रा० प्र०	...	१७५-१७६
४९ प्रातःकलातिपत्तौ प्रा० प्र०.	...	१७६--
५२ प्रायश्चित्तसूत्रं भाष्यवृत्तिसहितम्	१७७-१९१
५० आर्योऽश्रुपातप्रा०	१७७--
५१ आहवनीयेऽप्रणीत आदित्येऽस्तमिते प्रा०	१७७-
५२ आहवनीयेऽप्रणीत आदित्येऽस्युदिते प्रा०	१७७-१७९
५३ आहवनीये ध्रियमाण आदित्यानुगमने प्रा०	१७२-१८३
५४ अरण्योः समाख्येषु अग्निषु अरणीनाशे प्रा०	...	१८३-१८४
५५ साग्रावभिप्रणयने प्रा०	१८४-
५६ आहितामेर्गृहदाहे प्रा०	१८५--
५७ सर्वाङ्गीनां मिथोभावे	...	१८५--
५८ गार्हपत्याहवनीययोर्मिथोभावे...	...	१८५--
५९ ग्राम्येणाग्निना श्रौताग्नीनां संसर्गे प्रा०	...	१८५--
६० वैद्युतेनाग्निना श्रौताग्नीनां संसर्गे प्रा०	...	१८५--
६१ विमतानामन्नमोजने...	१८५--
६२ आहिताग्नौ जीवत्येव मृत इति शब्दे श्रुते प्रा०	...	१८६--
६३ प्रायश्चित्तेष्टीनां स्थाने पूर्णाहुतिप्रा०	१८६-१८७
६४ मृन्मयपत्रमेदे प्रा०	१८७--
६५ अग्निहोत्रकाले मन्थनेऽप्यग्रावजायमाने प्रा०	१८७-१८८
६६ तस्यैवानुकृत्यप्राहृत्सूत्रम्	...	१८८--
६७ अनुकृत्यविधानसूत्रम्	...	१८८-१८९
६८ अनुकृत्येव होमे सत्यपि मन्थनविधायकं सू०	...	१८९-

विषयः

पुस्तकग्रन्थ

६९ अनुकल्पेन कृते होमे तस्मिन्नुकल्पविषयग्रायश्चित्-

विधाकसूत्राणि १९०—

७० तत्प्रायश्चित्तीयनियममर्यादाविधायकं सू० १९०—

७१ आहुष्योरन्तराऽप्नावनुगते प्रा० १९०—१९१

५३ प्रायश्चित्तप्रयोगः १९१—२००

७२ यजमानस्याग्निहोत्रोद्धरणमारभ्याऽशेषं दुःखाश्रुपाते प्रा० प्र० १९१—

७३ सायंकालेऽनुद्धरणप्रा० प्र० १९१—१९२

७४ प्रातरनुद्धरणप्रा० प्र० १९२—१९३

७५ आहवनीये ध्रियमाणे गार्हपत्यानुगमने प्रा० प्र० १९३—१९४
अस्मिन्प्रयोगे चत्वारोऽपि पक्षाः प्रदर्शिताः

७६ अग्निहोत्रार्थं प्रणीत आहवनीयेऽनुगते गार्हपत्ये

पूर्णाङ्गुष्ठतिप्रा० प्र० १९४—

७७ अग्निहोत्रार्थं विहृतानामग्नीनां गार्हपत्याहवनीययोर्वाऽ-

स्तमयादुदयाद्वौर्ध्वमनुगमननिमित्तः प्रा० प्र० ... १९४—१९९

७८ समाख्यान्यरणीनाशप्रा० प्र० १९५—

७९ साग्रावायतने पुनरग्निप्रणयने प्रा० प्र० १९९—

८० आहिताग्नेर्गृहदाहननिमित्तप्रा० प्र० १९५—

८१ अग्निहोत्राग्नेः शवाग्निसंसर्गे प्रा० प्र० १९५—

८२ गार्हपत्याद्यग्नीनां द्वयोर्वा मिथः संसर्गे प्रा० प्र० ... १९६—

८३ श्रौताग्नीनां लौकिकाग्निसंसर्गे प्रा० प्र० १९६—

८४ श्रौताग्नीनां वैच्युतानलसंसर्गे प्रा० प्र० १९६—

८५ आहिताग्निना द्विषदलभोजने प्रा० प्र० १९६—

८६ यजमानेन स्वमरणशब्दश्रवणे प्रा० प्र० १९७—

८७ मृत्युपात्रभेदने प्रा० प्र० १९७—

८८ उद्धरणकाले मन्थनेऽप्यग्नावजायमानेऽनुकल्प-

प्रायश्चित्तप्रयोगः १९७—१९८

८९ अन्तराऽङ्गुष्ठयोराहवनीयानुगमने प्रा० प्र० १९८—

९० दावाग्निना गार्हपत्याद्यग्निसंसर्गे प्रा० प्र० १९८—

९१ हविष्याकार्धमुद्दत्तमन्यनुगमने प्रा० प्र० १९८—

अग्निहोत्रचन्द्रकाया—

विषयः	पुटसंख्या
११ अपोदाग्नेर्गार्हपत्यस्य च नाशे प्रा० प्र०	१९८-
१३ अपोदेऽनौ वर्तमाने गार्हपत्यानुगतौ प्रा० प्र०	१९८-
१४ आहवनीयहोमोत्तरं गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरन्यतरस्य	
नाशे प्रा० प्र०	१९९-
१९ अग्निहोत्राय विहृतेष्वनिषु प्रयत्नं विना उल्लितेषु प्रा० प्र०	१९९-
१६ यदि दक्षिणाग्निमनुद्भूत्य भ्रमादाहवनीयं प्रणयेदु- द्धरणमन्त्रेण विना वाऽऽहवनीयं प्रणपेत्तदा प्रा० प्र०....	१९९-२००
१७ अग्निहोत्रार्थाग्निविहरणोत्तरं दक्षिणाग्न्यनुग- मने प्रा० प्र०	२००-
१८ कथिदग्निहोत्रसंबन्धी विशेषः	२००-
१९ आहिताग्नेर्वाग्न्यमलोपप्रा० प्र०	२००—
५४ आधानपद्धतिशेषः	२०१-२१६
१०० अग्न्याधेयप्रकाराः	२०१-
१०१ सोमपूर्वाधानं प्योगशास्त्रमीमांसाशास्त्रप्रमाण- घटितमित्यस्य विचारः	२०१-२०६
१०२ इष्टिपूर्वाधानप्रमाणानि	२०६-
१०३ होमपूर्वाधानप्रमाणानि	२०६-२०७
१०४ पूर्णाङ्गन्ताधानप्रमाणानि	२०७-२०९
१०५ अक्षाभिहोमान्ताधाने प्रमाणम्	२०९-
१०६ इष्टग्न्ताधाने प्रमाणम्	२०९-२११
१०७ सोमपूर्वाधानानुष्ठानक्रमः	२११—
१०८ इष्टिपूर्वाधानानुष्ठानक्रमः	२११-२१६
१०९ बैधायनानां पौर्णमास्याधाननिर्णयः	२१२—
११० केचिद्वौधायनीयाः स्वक्योलकल्पनया स्वसूत्रमन्यथायित्वा तद्विरुद्धमेवाऽचर- न्ति तेषां वादकथया निरासः	२१३—
१११ खण्डपौर्णमास्यनुष्ठाननिर्णयः	२१५—
११२ अखण्डपौर्णमास्यनुष्ठानक्रमः	२१५-२१६

प्रश्नयः	पुस्तकांखण्ड्या
११३ अन्वयमेष्टिविषयिणी मीमांसा २१६-२१९
११४ सद्यस्कालपौर्णमास्यनुष्ठानविर्णयः २१९-२२०
११५ खर्विकापौर्णमास्या निर्णयः २२०- ०
११६ इष्टिपूर्वाधानविषये शब्दराचार्यमतम् २२०- ०
११७ होमपूर्वाधानप्रमाणम् २२०-२२१
११८ पूर्णाहुत्यन्तमाधानम् २२१-२२३
११९ अंक्षांभिहोमान्तमाधानमिष्ट्यन्तं च २२४-२२५
१२० अजस्तपक्षविचारः २२६- ०
१२१ पुनराधेयसूत्राणि २२६-२२८
१२२ पुत्रप्रधेयमूलवृत्तिः....	... २२८-२३७
१२३ पुनराहितिविषयकाश्वलायनसूत्राणि २३८-२४०
देवत्रात्माष्ट्यनारायणवृत्तिसमेतानि २३८-२४०
१२४ मीमांसाविषये कुमारिलभृतानां विचारः २४२-२४२
१२५ अग्निहोत्रानुष्ठाननिल्यानियत्वमीमांसा	... २४२-२४६
१२६ अग्निहोत्रशब्दसमाप्तमीमांसा २४६-२४७
१२७ अग्निहोत्रस्य नामधेयत्वे प्रमाणम् २४७-२४९
१२८ स्वस्याभोज्यदिनेऽग्निहोत्राद्यननुष्टेय- मिति वदतां खण्डनम् २५०-
१२९ त्रिशदिनमेवाग्निहोत्रानुष्ठानमिति वदतां समाचारः २५०-२५४
१३० मीमांसकमतेऽनुपादेयपञ्चमम्	... २५३-
१३१ अनुष्टेयकर्मसूक्तविकल्पानामनुष्टेयविचारः	... २५४-२५७
१३२ पञ्चशेषहोममीमांसा....	... २५७-
१३३ प्रवासांविधिमीमांसा...	... २५७-२५८
१३४ पिण्डपितृयज्ञमीमांसा	... २५८-२५९
१३५ आग्रयणमीमांसा-	... २५०-२६०
१३६ आश्वलायनीयाग्रयणानुकल्पसूत्रस्य देवत्रात्माष्ट्य- नारायणवृत्तिश्च	... २६०-२६१
१३७ आहिताग्नेराग्रयणानुकल्पस्थालीपाकप्रयोगः	... २६१-२६३

विषयः	पुस्तकालय
१३८ मन्त्रभाष्यम् २६३-
१३९ प्रायश्चित्तमीमांसा— २६५-२७३
१४० पुनराधेयमीमांसा— २७३-२७४

इत्याभिहोत्रचान्द्रिकाया विषयानुक्रमः ।

**RESEARCH INSTITUTE
MADRAS-4**

3-22-15

ॐ तत्सद्गुर्गणे नमः ।

अग्निहोत्रचन्द्रिका ।

निर्मध्य निगमसिन्धुन्विधम्यायाभिधानमन्थानैः ।
धर्मसुधामुद्धरते भूयो मुनये नमोऽस्तु जैमिनये ॥ १ ॥
आश्वलायनमाचार्ये नत्वा श्रीकमलेश्वरम् ।
चन्द्रिकापग्निहोत्रस्य कुर्वेऽहं विदुषां शुदे ॥ २ ॥

अहो मुनिबंशोत्तंसभूताः प्रथितदिग्न्यतयशसो निर्मलान्ता वेदैकप्रमाणवद्यपरिकरा
आपस्तम्बकाल्यायनाश्वलायनकौशिकाचार्यप्रणीतप्रयोगशास्त्रानुगमिनः किमपीदं कर्णे कुरुत
यदिदमनवरतमविच्छिन्नगुरुशिष्यपरम्पराऽस्माऽङ्गावयतीति ।

“ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् । नानाहिताग्निर्विषयेत् ” ।

“ अथ यदस्याग्निमुद्धरति सहस्रं तेन कामदुधोऽवस्थेऽथ यदग्निहोत्रं जुहोति
सहस्रं तेनेत्यपरिमितमेवेदमुक्तं भवति ” ॥ (बौ० श्रौ० सू० २ । ७)

तमिममाम्नायं प्रमाणयन्तः शब्दाचार्यभगवत्पूर्यपादशंकराचार्यप्रभृतय एवं मन्यन्ते स्म—

“ अतिक्रमिष्याम इममाम्नायम् । अनतिक्रामन्तो वेदमर्थवन्तं सन्तमनर्थकमव-
कल्पयेम, इष्टो हि तस्यार्थः कर्माविवेदनं नाम, न च स्वाध्यायाध्ययनमात्रात्म-
भवन्तो याश्विकाः फलं समाप्तनन्ति । यदपि च समाप्तन्तीव तत्रापि द्रव्यसंस्कार-
कर्मसु परार्थत्वात्कलश्रुतिरर्थवादः स्यात् ” (पू० मी० १।१।१) “ धर्मजिङ्गा-
सार्या श्रुत्यादय एव प्रमाणम् । ” (ब्र० सू० भा० १ । १ । २)

सोऽयमाचार्यैः प्रदर्शितः पन्था अस्माभिरनुसरणेऽवश्यमस्माभि-
निलकर्मानुष्टानवद्विर्भवितव्यम् । अहो नेतनियं कर्म विनाऽनुष्टानसाधनमनुष्टातुं
प्रभवन्ति यथाशास्त्रमनुष्टातारः । तदर्थं साक्षादाम्नाय एव विदधालव्ययनम् ।

“ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ” (तै० आ० २ । १५ । ७.) इति ।

तमिमं स्वाध्यायशब्दमवधीवृतद्वार्तिंकक्षद्वकुमारिलः—

“ स्वाध्यायग्रहणेनैका शाखा हि परिगृह्णते । एकार्थीनां विकल्पश्च कर्म-
कत्वे भविष्यति ” ॥ (तन्त्रवार्तिकम्)

पूर्वं “ यजेत जुहुयात् ” इत्यादि शिष्टाऽध्ययनं विदधताऽस्मायेन विहितपूर्वगागहो-
माधनुष्टानार्थमध्ययनमित्याज्ञातं भवति । इममेवाऽस्मानाभिप्रायं जानता युक्तिभिर्विचारयत
तत्रभवता जैमिनिस्त्रायार्थः सुस्पष्टं सूत्रेणोपनिवदः—

“ न शविद्वान्विहितोऽस्ति ” । (पू० मी० ३ । ८ । १८) ॥ इति ॥

वार्तिकयांबभूवात्र कुमारिलस्वामी—

“ न दद्वज्ञो विद्यते क्रतौ । अधिकारो हि विदुषां नान्येषाभिति निश्चयः ”

इति ।

अबीभषदत्र भाष्यकारोऽपि—

“ तत्र होममात्रे चोदिते वेदाध्यायी शक्त इत्यभिधीयते न विद्वान् ” ॥
इति ॥ (शा० भा० ३ । ८ । १८)

विदितकर्मण्यनुष्ठित्वा एवं चानुष्ठानं तदथं ज्ञानं तत्र स्वाध्यायस्येयवगतम् । स्वाध्यायत्वं हि प्रतिव्यक्तिं गोत्वादिवत्प्रतिशाखं समवैति । ततश्चाधीतेन स्वाध्यायेनेष्टं भावये-दित्यर्थपर्यवसन्नस्वाध्यायविधौ स्वाध्यायस्योपादेयतया तद्वैकत्वस्य पश्वेकत्वत्पित्रादिपरम्प-रागतत्वरूपस्वत्वस्य समासान्तर्गतस्याश्वाभिधान्यामश्वतत्र विवक्षितत्वादेकशाखाध्यायिना शाखान्तराध्ययनं नावश्यमनुसर्तव्यम् । नचैवं वेदान्तरस्याध्ययनं न प्रसञ्ज्यत इति वाच्यम् । यजुर्वेदे समान्नातद्व्यदेवतारूपयुक्तज्योतिष्ठोमादिकर्मणं ऋग्वेदे याज्यानुवाक्यादिगुणमात्रं सामवेदे च स्तोत्रादिगुणमात्रं विधीयते । अतः साकाङ्ग-क्षस्वाद्वेदान्तराणामतुल्यकार्यकारित्वात्समुच्चयो युज्यते । शाखान्तरेषु तु नैवं संभवति सर्वासु शाखायुशाखासु दर्शपूर्णमासज्योतिष्ठोमादीनि द्रव्यदेवतारूपवान्ति तान्येवान्योन्य-निरपेक्षाणि विधीयन्त इति शाखान्तराणां तुल्यकार्यत्वम् । अतो नैकस्यानेकशाखाध्ययन-संभवः । अयमेव न्यायसिद्धार्थं इति जैमिनिरपि सूत्रयांबभूव—

“ वाक्यासमन्वयात् ” (३ । ४ । १७) इति ।

सूत्रार्थः स्वाध्यायविधेः पूर्वप्रधितया रीत्यैकशाखाध्ययनविधिपरत्वादेकस्यानेक-शाखाध्ययनाभावादेकस्मिन्पुरुषे शाखान्तरत्राक्यस्यासमवायान्त तच्छ्रवणसंभवः । अतः सर्वो जनः शाखान्तरं शृण्वन्नप्यश्रुतमेव मन्यते । एवं च पितृपरम्पराप्राप्तः समान्नाय एव स्वश-बद्धार्थः । स च शाकलब्राष्कलकण्वमाध्यं दिनतैतिरीयहिरण्यकेश्यादिरूपः । एवमपि याज्ञि-कास्तावद्गुणोपसंहारं वैकल्पिकमिति जानन्तः परशाखीयं विध्यन्तमुपसंहृत्य सुखं कर्मण्य-नुतिष्ठेयुरिति कृपया तं परकीयमपि विध्यन्तं विध्यादि च कर्मेक्यात्सूत्रयांबभूवुरिति सर्वैरपि स्वस्वसूत्रकार एवानुसरणीयोऽनुष्ठानेतिकर्तव्यातायाभिति विचारक्षमः पन्थाः । न च वाच्यं कुतः सूत्रकारैर्गुणोपसंहारः कृतः, अलं स्वशाखोक्तिकर्तव्यातानुष्ठानेनेति । प्रयोगशास्त्र-काण्डिः काल्यायनापस्तम्बप्रसृतिभिर्न्यायतः सिद्धार्थस्यैव सूत्रितत्वात् । जैमिनिरपीममर्थं साधयामास—

“ अपि वाऽप्येकदेशे स्यात् प्रधाने खर्धनिर्वृत्तिर्गुणमात्रभितरत्तदर्थत्वात् ”
(पू० मी० ६ । ३ । ३) इति ।

अत एव प्रयोगशास्त्रकृतोऽपि—

“ योगापत्तिं वक्ष्यामः ” (आश० श्रौ० सू० १ । १ । १)

इति सूत्रयामासुः । इमान्यङ्गानि, इमानि प्रधानानि, इति खलु न्यायतः साधयितव्योऽर्थ-स्तमेवार्थमान्नायतो विचार्य प्रणितानि वाक्यानि हि श्रौतगृह्यसूत्राणीति वस्तुगतिः । अतः शाखान्तरीय आवश्यकस्तावानगुणोपसंहारः सूत्रकारैः सूत्रितः । अतस्तावन्तमेवानुष्टाय भवेयुः श्रेयोभाजनं वैदिका इति भीमांसकहृदयम् । ननु—

“ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ” (बृ० उ० ४ । ५ । ६)

इति श्रुत्या सकलवैदिकधुरीणानामाम्बानसाध्यपरमपुरुषार्थपर्वग्मुख्योपायात्मानात्मविचार एव श्रेयस्करः प्रत्युत—

“ कर्मचितो लोकः क्षीयते ” (छान्दो० ८ । १ । ६)

इत्यादिश्रुत्या धूमार्चिरादिमार्गप्रदर्शनेन च क्षुलुकफलकोऽयमारम्भ इति चेत्—ब्रूमहे । ये तु नित्यसुखाभिव्यक्तिं येऽपि दुःखधंसं वाऽविद्यानिवृत्तिं वा लिङ्गशरीरलयं वाऽपर्वग-माहृस्तेषामपि शरीरपरिग्रहाभावेऽविश्वाद एव । एतद्विरुद्धायास्तु वात्स्यायनस्मृतेद्वर्यष्टवर्षका-मिनीनीविमोक्ष एत्पर्वगं इति तस्याः काममूलवेनाप्रामाण्यनिक्षयादैसजर्नाधिकरणन्या-येन श्रुत्यकल्पनात् । अतः सर्ववादिसंमतमिदमेवापर्वगलक्षणं कर्काचार्यैरभाषि—

“ शुभाशुभकर्मोपभोगनिमित्तनैरन्तर्येण प्राणिनां शरीरपरिग्रहाभावोऽप-र्वगः ” । (का० श्रौ० सू० क० भा० २ । १) इति ।

अयं चापवर्गो निषिद्धकाभ्यवर्जनान्नित्यानुष्टानाच्च जायते नेतरथा । नन्विदमयुक्तम् । कर्मणां तावत्—

“ कर्मणा पितृलोकः ” । (बृ० १ । ५ । १६)

इति फलान्तरविधानेन निराकाङ्क्षत्वात् प्रत्युत—

“ एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति न कर्मणा न प्रजया नास्त्यकृतः कृतेन ” (बृ० उ० ४ । ४ । २२)

इत्यादिश्रुतिसहस्रैर्मुक्षोः कर्मणां ल्यागविधानादतो न कर्मसाध्यत्वम् । सत्यम् । परमत्रास्ति कथिद्विशेषः—कर्मणां विविदिपावाक्येण मोक्ष उपादानात् । तथाहि यथाऽधेन जिगमिषन्तीत्यत्र गमनफले ग्रामसंयोगेऽश्वेषापादानं तथा ।

“ तमेतं वेदानुवचनेन विविदिपन्ति यज्ञेनदानेन तपसाऽनाशकेन ” (बृ० उ० ४ । ४ । २२)

इत्यनेनापवर्गोद्देशेन तृतीयश्रुत्या कर्मणां संयोगपृथक्वाधिकरणन्यायेन तादर्थ्येन प्रयोगान्तरानुदादानान्नित्यविधिप्रेरणयाऽनुष्टितानामेव नित्यकर्मणां मुक्तिसाधनत्वम् ।

न तु मुक्त्यर्थं तेषामनुष्टानान्तरमित्यर्थः । सेयं मुमुक्षोः कथा सविस्तरं प्राकाशि
तत्रभवता वाचस्पतिना भास्यां सर्वपेक्षाधिकरणे—

“ तथा हि आश्रमविहितनित्यकर्मानुष्टानधर्मसम्युत्पादस्ततः पापा विली-
यते । स हि तत्त्वतो नित्याशुचिदुःखानात्मनि संसारे सति नित्यशुचिसु-
खात्मलक्षणेन विभ्रमेण मालिनयति चित्तसत्कर्मनिबन्धनत्वाद्विभ्रमाणम् ।
अतः पाप्मनः प्रत्यक्षोपचित्तद्वाराऽपावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां
संसारस्य तात्त्विकीमनित्याशुचिदुःखरूपतामप्रत्यूहं विनिश्चिनोति ततोऽस्मिन्न-
भिरतिसंज्ञं वैराग्यमुपजायते । ततस्तज्जिह्वासाऽस्योपावरते । ततो हानोपायं
पर्येषते पर्येषमाणश्चाऽस्यतत्त्वज्ञानमस्योपाय इति शास्त्रादाचार्यबचनाच्चोपश्रुत्य
तज्जिह्वासत इति विविदिषोपहारमुखेणाऽस्यज्ञानोत्पत्त्या वाऽस्ति कर्मणामुपयोगः ।
विविदिषुः खलु युक्त एकाग्रतया श्रवणमनने कर्तुमुत्सहते । ततोऽस्य तत्त्वमसि
इति वाक्याभिविचिकित्सज्ञानमुत्पद्यते ” (ब्रह्मसू० भा० ३ । ४ । २६)

“ यथोक्तं कर्म सम्यग्नुष्टिं निष्कामस्य मुमुक्षोः सत्त्वशुद्धर्थं भवति ”
(कृके० उ० भा० १ । १ । १)

इयं हि मुमुक्षूणां सोपानपरम्परा वेदान्तिभिरुपवर्णिते तदनुयायिनामव्यस्ति नित्यक-
र्मणामनुष्टाने प्रत्यवाय इति निरवद्यम् । एतेन कथमभावाङ्गावोत्पत्तिरिति प्रलग्नतः परास्ता
वेदिष्या इति शिवम् । इदानीं मुमुक्षूणां कर्मण्यनुष्टेयानि न वेति चिन्तायामनुष्टेयानीतेव-
मुत्तरमीमांसायां निरणायि, अबीष्मन्त्वात्र भगवःपादाचार्याः—

“ यज्ञादीनि मुमुक्षोऽप्नीनसाधनानि भवन्ति यथाश्रमं सर्वाण्येवाऽश्रमकर्मणि
विद्योत्पत्तावपेक्षितव्यानि ” (ब्र० सू० भा० ३ । ४ । २७)

“ आश्रममात्रानिष्टस्याप्यमुमुक्षोः कर्तव्यान्येव नित्यानि कर्माणि “ यावज्जीव-
मग्निहोत्रं जुहोति ” इत्यादिना विहितत्वात् ” इति । (ब्र० सू० भा० ३।४।३२)

वस्तुतस्तु मुमुक्षुर्बाऽमुमुक्षुर्बा भवतु विहितत्वादेवानुष्टेयं कर्मेति मीमांसकानां सर्वत-
न्त्रगोचरः सिद्धान्तः । एवं च नित्यकर्मानुष्टानप्रकारे तिकर्तव्यता सर्वाऽपि प्रादर्शि तत्तच्छा-
स्यीयकल्पसुत्रेषु । अतः कल्पसूत्राणामपि वेदाङ्गवेनाध्ययनं स्वाध्यायवद्व्यवस्थितम् ।
विना तदध्ययननानानाशास्त्रास्वाम्नातोऽनेककर्मेषुपष्टम्भको विध्यादिविध्यन्तश्च विप्रकीर्ण-
स्वरूपोऽलसपुरुषैरत्पमत्या सुखेन बोद्धुमशक्य इति ज्ञानैव सूत्राणि प्राणैषीत्तदाचार्यः ।
एवं च साङ्गक्षुर्विधोऽपि विधिमःत्रार्थवादनामधेयरूपो वेदो धर्मप्रमाणमिति ज्ञेयम् । तत्र
विधिवाक्यानां विधायकत्वेनार्थवादानां स्तावकत्वेन मन्त्राणां स्मारकत्वेन नामधेयानां
परिष्ठेदकल्पेन सकलोऽपि वेदः प्रमाणमिति स्थितम् । एवं च (१) स्वाध्यायोऽध्येतव्य

इति विधिचोदितषड्ङ्गसकलस्वशाखापरपर्यायवेदाध्ययनसंसिद्धार्थज्ञानवत्त्वमधिकारितावच्छेद-कम् (२) यद्वा स्वाध्यायविध्युत्थापितानुषेष्यमात्रोपयोगि स्वाध्यायार्थज्ञानवत्त्वमधिकारित्वम् (३) यद्वा तादृशवेदाध्ययनवत्त्वमेवाधिकारिविशेषणं नार्थज्ञानवत्त्वमेवा तृतीयेऽस्मिन्पक्षे ऽर्थज्ञानाभावे कर्मण्यधिकारो नास्तीति वक्तुं न युक्तमिति याज्ञिककल्पानां पन्थाः । सोऽयं मीमांसया विरुद्धत इति वाष्टे प्रपञ्चितमस्माभिरपि पूर्वं न द्युविद्वानिति संस्तुतम् । अत्र मण्डनप्रभृतयो याज्ञिकाः पृथगेवाभिप्रयन्ति । यथा ननु स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधी वार्तिकेऽधीतेन स्वाध्यायेन फलवदर्थज्ञानं कुर्यादिति वाक्यार्थो मीमांसासारे चाधीतेन स्वाध्यायेन यच्छब्दं समीहितं तत्कुर्यादिति वाक्यार्थः स सर्वोऽप्यार्थिकः । वास्तविकस्तु स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यमिन्वाक्येऽध्ययनकरणिकायां भावनायां स्वाध्यायस्य कर्मत्वम् । तत्त्वयोग्यतया प्राप्यत्वं तेनाध्ययनेन स्वाध्यायं प्राप्नुयादिति मुख्योऽर्थः । नचानर्थकस्य प्राप्यत्वायोगाद्वाक्यान्तरेणार्थवत्त्वज्ञानादीदृशं वचनं युज्यते । अधीतेन स्वाध्यायं यत्कर्तुं शक्तुयात्त्वकुर्यादिति वाच्यम् । तां चतुर्भिरभिमादत्ते । उरु प्रथस्वेति प्रथयति । ऐन्द्रशा गार्हपत्यमुपतिष्ठते । इत्यादिश्रौतलैङ्गिकविनियोगाभ्यार्थवत्तानिष्ठेयेन तत्कल्पनं युक्तमियुत्पश्यामः । इति । ननु ये तु ब्रह्मचर्यादेव प्रवजन्ति तेषां कथं ? ब्रूमः । ये किल परिव्राजो भवन्ति तेऽप्यश्रमादाश्रमान्तरमनुभूयैव । यः किल प्रत्यपाद्यौपनिषदे परिव्राङ्गविधिः सोऽपि गृहस्थाश्रमविहितपरिव्राङ्गविधेरुक्तव्यवेति ब्रूमः । सोऽयं भगवताऽप्स्तम्बेन लाटथायनेन च स्वसूत्रे सूत्रितस्तमिमं प्रदर्शयामः—

“ परिणामाभिमाधाय दृष्टदत्या दक्षिणेन कूलेनाऽप्येनाष्टाकपालेन शम्या परासीयात् त्रिः पुरुषं प्रति यमुनामवभृथमभ्यवैति । तदैव मनुष्येभ्यस्तिरो भवति ” । (आ० श्रौ० सू० २३ । १३ । १५)

सोऽयमर्थः सर्वोऽपि लाटथायनाचार्येण सूत्रितस्तमिमं प्रदर्शयिष्यामः—

यत्र क्वच ततो दूरे यमुना स्यात्त्रैतयेष्टु द्युष्टु स्वयं साम गायन्नवभृथमभ्यवेयादमाणन्वा । प्रत्रजिष्यतोऽयनमिदं मन्य इति धानंजप्यस्तदैव मनुष्येभ्यस्तिरो भवतीति । न ग्रामं पुनरेयादितीव । स्वर्गं लोकमाक्रमते । व्यावर्तते श्रेयान्भवतीति वा । उदकान्तर्धानाद्वा यथा सरजस् इति । (ला० श्रौ० सू० १० । १९ । १० । १५)

अयमत्र तात्पर्यार्थः—सत्रनामकं किञ्चिदनुष्टीयमानं नित्यं कर्म तत्र च कर्मान्तेऽवभूतः सूत्रितः स च यमुनायाम् । यदि यमुना दूरे स्यात्तर्हि यस्मिन्कस्मिष्ठेदेष्ट्रिष्ठिष्ठवा स्वयं साम गायन्नवभृथमभ्यवेयात् । तदैष मनुष्येभ्यस्तिरो भवतीति एष तिरोभावस्तस्य यज्ञित्यमरण्ये वसन मनुष्यैर्दृश्यते न मनुष्यैरुपलभ्यते स्वर्गलोकमा-

क्रान्त इव भवति । अथवा व्यार्वत्त एवासौ मनुष्येभ्यो नासौ मनुष्यैस्तुत्यो भवति श्रेयान्मवति किं पुनर्मनुष्येभ्यः श्रेयो ब्रह्मप्राप्तिः । ब्रह्म प्राप्नोत्यनेन कर्मणाऽपवृज्यत इत्यर्थः । अयमात्यन्तिकस्तिरोभावः । अथवा तिरोभाव उदकान्तर्धानायदाऽसावभृथमभ्य-वैखम्पु निमज्जति तदाऽसावन्तर्हितो भवति न दृश्यते तस्मादुदकान्तर्धानाच्चिरो भवति यथा सरजस इति दृष्टान्त उपादीयते । यथा सरजसेऽहनि मनुष्यलोकादिवैनमन्तर्दधातीति । सोऽयमर्थं औपनिषदैरुपबृहितः । तथा च श्रौते कर्मणि सत्रान्ते दृश्यमवगतं प्रव्रजनमुदकान्तर्धानं च । तदानुषङ्गिक अरण्यवास इष्टिक्ष । अत एवेमार्मिष्ठिं विरजेष्ठिभिति ब्रह्मवादिन आहुः । भाषित एषोऽर्थो भद्रमयन्तरेण भगवत्पादाचार्यैशावास्योपनिषद्ग्राष्ये—

“ न जीविते मरणे वा गृहिं कुर्वाति, अरण्यमियात्, इति च पदम् ” । पदं शास्त्रविधिः । “ ततो न पुनरेयादिति च संन्यासशासनात् ” (३० उ० भा० २)

प्रव्रजिष्यत इमे विधय इमे निषेधा इति तद्विषय औपनिषदैरित एवाऽऽकृष्णोपबृहितो विषयः पुनः स्मृतिकारैर्निबन्धकृद्ग्रिष्ठं परां काष्ठामापादितः सर्वैरपीदानीमङ्गी क्रियते सोऽयं भगवत्याः श्रुतेर्महिमेति तं नमामो वयं शरणीभूतां भगवतीं विश्ववन्यामखिललोकसंतारीणीं भूदेवाननकाननसंचारीणीं पण्डिताननान्तःपुरविहारीणीं चञ्चलायाः श्रियो द्वैष्टीमाम्नायापरनाम विभ्रतीं श्रुतिम् । अत एव पण्डितप्रकाण्डभूतैः पूज्यपादैः सकललोकगुरुभिर्महता कौशल्येन शारीरकमीमांसायां संन्यासोऽभिहित इति मन्तव्यम् । परं यथाश्रममित्युक्त्वादगृहिणस्तावदग्निहोत्रादिकमवस्थमनुषेयमापद्यमानं नापलपितुं शक्यं यत्किञ्चिज्जैरिति विदन्तु सुधियः । एतेनेदमपि सिद्धं भवति नानाहिताग्निर्मित्येतेति शासनादहिताग्निमात्रेण शरीरं संस्कृतं भवति तैरेवग्निर्भिर्दीर्घः प्रतिपत्तिकर्म । उपयुक्तानामश्चानामुपयुक्तस्य च शरीरस्यायं संस्कारः । अतोऽपि देशान्तर आहिताग्निमरणे शरीरानुपलब्धौ पालाशविधिः कल्पकारैराम्नातः । परं न्यायतो वचनाच्च यद्युदकान्तर्धानं तर्हि पालाशविधिना शरीरं नोत्पादयेत् । अत एव त्रिकाण्डमण्डनोऽपि वामनमतं क्षोक्यांबभूत—

“ त्रिंशदिनादिभिर्वाऽग्निहोत्राद्युपरमोऽस्त्विति । वेदान्ते पुरुषार्थाधिकरणे प्राह वामनः ” ॥ १-१०३ मण्डनाचार्यः ।

एतेन समुच्चयवादः प्रत्युक्तो वेदितव्यः । द्विजत्वविशिष्टगृहस्थत्वावच्छिन्नमुदिष्याग्निहोत्रानुष्ठानं वदामः । न हि ब्राह्मणवावच्छिन्नमुदेश्यं संभवति समुच्चयवादिनां मते तु केवल-ग्निहोत्रादेव त्यज्यते विद्यमानामपि धर्मपत्नीं परित्यज्य विधुरवदटाटयमाना भवन्ति तच्च सकलश्रुतिस्मृतिपुराणोत्तिहासशिष्टचारमीमांसाविरुद्धमिनि वेदितव्यम् । सुस्पष्टं चैतत् सर्वमतस्वितरादिति शारीरकमीमांसायामित्युपरम्यते । प्रदर्शन्ते नित्यत्ववस्थदिन्यः

प्रमाणसरणः । ताथ सृतयो नित्यकर्मणमकरणे दोषं स्मारयन्ति तस्मादवश्य-
मनुष्टेयव्यम् ।

“ निर्धनो धनसाध्येषु नित्येष्वधिकृतो यदि । चौर्यादन्यैः कुमार्गैरपी-
ष्ट्यर्थं धनमर्जयेत् ” । १-१०८ मण्डनाचार्यः “ ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्र-
शुपासते । नित्यानि निन्दावाक्यानि काम्यहोमविवक्षया ” । १-११० “ आव-
श्यके तु सोमादौ सर्वसंभारसंभृते । सुवर्णव्यतिरिक्ताङ्गद्रव्यालाभे हि चोर-
येत् १-१-११ अप्यन्यायशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् ” । विहितत्वाच्चाऽस-
श्रमकर्मापि । (उत्तरभीमांसायाम् । ३ । ४ । ३२)

इदमत्र पर्यवसन्म् । ये शूद्रादिति मन्वाद्युक्तं निन्दावचनं काम्यहोमविषयं न
नित्यकर्मविषयम् । तेषां करणश्रवणस्य बलीयस्वात्मसृतेष्व तदपेक्षया दौर्बल्यात् । सर्वसंभारस-
मृद्दौ सुवर्णभिन्नदेयदक्षिणालाभे तु चौर्यमपि कृत्वा नित्यं सदक्षिणं कार्यं नादक्षिणो
यज्ञो भवतीत्यान्नायात् । अप्यन्यायेति स्मृतेः पोष्यान्तर्गतव्याच्चाङ्गीनां नित्यमनुष्टेयमेवेत्यर्थः ।
इदं त्वत्रापरं न विस्मर्तव्यम् । ये त्वेतां स्मृतिमुदाहृत्य

“ आत्मानं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः । हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञो
तस्माक्षाल्पथनो यजेत् ” ।

अल्पदक्षिणं यज्ञं नाऽर्थमेतेति वदन्ति तदेतद्वचनं काम्ययज्ञविषयमिति ।

यस्य नित्यानि लुप्तानि तथैवाऽग्नन्तुकानि च । विपद्धपि न स स्वर्गं गच्छेत्
पतितो हि सः । तस्मात्कन्दैः फलैर्मूलैर्मधुनाऽज्यरसेन वा । नित्यं नित्यानि
कुर्वीत न तु नित्यानि लोपयेत् ।

इति बौधायनवचोभ्यां ज्ञायते । ये चान्ये यथा विद्वत्स्वमधिकारितावच्छेदकं तथा—आदृथ-
त्वमधिकारितावच्छेदकमित्याद्वास्तदपि काम्यपरमिति ज्ञेयम् । एवं हि तत्र समभिव्याहरन्ति

“ इन्द्रियाणि यशः कीर्तिमायुः स्वर्गं प्रजां पशून् ” इति ।

अतः कन्दैर्मूलैः फलैर्वाऽपि होतव्यमेवाग्निहोत्रं न सर्वथा परित्यागप्रमिति संसिद्धं
विदुषां संसदि । अविद्वांसस्तु यथा तथा वा जल्यन्तोऽनया प्रक्रियया विद्वांसंसदा प्रत्युक्ता
वेदितव्याः । तदिदमग्निहोत्रं यजुषा विधीयते । तदैव तस्योत्पत्तिविधि समामनन्ति—

“ अग्निहोत्रं जुहोति ” इति ।

ननु कस्तावदयमुत्पत्तिविधिर्नाम । उच्यते । कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुपत्ति-
विधिः । द्रव्यं देवता च यागस्वरूपं देवतामुद्दिश्य लक्षस्य द्रव्यस्य प्रतिपत्तिरौ प्रक्षेपो
होम इत्याचक्षते । कोच्चिद्वामान्तं यागस्वरूपं वर्णयन्ति । उत्पत्तिविधिरेव प्रबलः ।
तदिदमुत्पत्तिविधिलक्षणम्—

अङ्गिन्बोधकत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभीवैशिष्ट्यव्यासउच्चयद्वितीधर्मान्-
वच्छिन्नप्रतिप्रयोगित्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभाववदङ्गबोधक-
वाक्यनिष्ठुनिरूपकतानिरूपितनिरूप्यताशालिप्रावल्यमि त्यस्मद्गुरुचरणा व्याच-
ख्युः ।

अतोऽग्निहोत्रतदङ्गप्रायश्चित्तं दक्षिणाग्रावेव वच्छनादाहवनीये तदभावे दक्षिणाग्नौ ।
तदिदं सूच्यत आचार्येण—

“ ऋक्तश्चेद्गुरिति गार्हपत्ये । यजुषो भुव इति दक्षिणे । सापतः स्वरित्याह-
वनीये ” । (आश्वलायनश्रौतसू० १ । १२ । ३२)

तानि चाङ्गानि पञ्चुष्ठ एव समुपसंहृत्य साङ्गभिन्निहोत्रप्रयोगं कल्पयामास तत्त्वसूत्रकारः ।
वेदार्थार्थमेव प्रवृत्तानां कल्पसूत्राणामव्याहतमेव प्रामाण्यम् । ते च कल्पसूत्रग्रन्थाः परिनिष्ठ-
प्तप्रयोगरूपकस्योपदेशकाः । अतः पदार्थरूपोपदेशमात्रप्रयोजनो वैदिक एवायमर्थ
इति विहितत्वादेवानुष्ठेय आदर्तव्यश्वाभ्युदयनिश्रेयसार्विभिः सकलपुरुषार्थसिद्ध्य इति
दर्शनान्तरम् । तैश्च सूत्रग्रन्थैरेदमत्र प्रधानम् । एतान्यङ्गानीयमितिकर्तव्यता । एवं साध्य-
साधनरूपेण मर्यादया श्रुतिसिद्ध्या प्रपञ्चितम् ।

“ योगापत्तिं वक्ष्यामः ”

इत्याचार्येणाग्निहोत्रं सूचितं तदत्रोपनिबध्नीमः ।
थथप्यत्रेदानीमध्येत्रत्र्यापकपरम्परयोप्रलभ्यमानं सुसंरक्षितं तैस्तिरीयशतपथ्यितेर्यान्यत-
मब्राह्मणमग्निहोत्रविषय उदाहृतुं सुशकं तथाऽपि भगवद्विः प्रयोगशास्त्रप्रणेतृभिः कतमद्वा-
ह्याणं स्वीकृत्य प्राणायि प्रयोगशास्त्रमिति न वयमिदंतया परिच्छेत्तुं पारयामः । न हि च
तत्त्वप्रयोगशास्त्रकुद्दिस्तत्त्वप्रयोगशास्त्रे प्रयुक्तान्यङ्गानि प्रधानानि च यथावदुपरिनिर्दिष्ट-
त्रास्थाणे समुपश्रूयन्ते । इति ब्राह्मणनिदर्शनाद्विरताः सन्तः प्रयोगशास्त्रमेव पुरस्कृत्य तत्प-
योगभीमांसनं वरमिति तन्निदर्शनाय प्रयोगशास्त्रकृत एव शरणी कुर्मः । अपरिच्छित्तोऽप्ययं
साङ्गः समान्नायः शब्दसमूहरूपेण वर्तमानोऽप्येशाख्या परिच्छित्तो बभूव । ततोऽप्यप्येश-
मन्त्रब्राह्मणरूपेणावैवृत्तत् । ततोऽप्ययं मण्डलकाण्डसूक्तानुवाकरूपाण्यनुससार । ततोऽप्यप्र-
ङ्गानीमुपलभ्यमानस्वरूपोऽयमष्टकाध्यायवर्गऋग्रूपेण व्यभाजि भगवता कात्यायनेन
महर्घिणेति कालवशाखल्लु विपरिवर्ततेऽप्यं समान्नायोऽप्ययनाध्यापनानुष्ठानानुष्ठापनसौकर्या-
येति साक्षादाम्नायाम्नातपथानुसरणं दुरवगाहमिति जानानाः प्रयोगशास्त्रानुसरणमेवा-
सद्गुदिगोचरं वरमिति मन्त्रानास्तदेवात्र निर्दिशामः ।

आश्वलायनीयाग्निहोत्रसूत्रम् ।

उत्सर्गेऽपराह्ने गार्हपत्यं प्रज्वल्य दक्षिणाग्निमानीय विट्कुलाद्वित्तवतो वैकयोनय इस्येके
धियमाणं वा प्रज्वल्यारणिमन्तं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहवनीयं उत्तरान्तमुद्धरेदेवं त्वा देवेभ्यः
श्रिया उद्धरामीत्युद्धरेदुद्धियमाणं उद्धर पाप्मनो मा यदविद्वान्यज्ञं विद्वांश्चकार । अहा
यदेनः कृतमस्ति किंचित्सर्वस्मान्मोदधृतः पाहि तस्मादिति प्रणयेदमृताहुतिममृतायां जुहो-
म्यग्निं पृथिव्याममृतस्य योनौ । तयाऽनन्तं काममहं जयानि प्रजापतिः प्रथमोऽयं जिगायामा-
घमिः स्वाहेति निदध्यादादियमभिमुख एवं प्रातर्बृष्टिश्चायां तमेवाभिमुखो रात्र्या यदेन इति
तु प्रणयेदत ऊर्ध्वमाहिताग्निर्वतचार्याहोमादनुदितहोमी चोदयादस्तमिते होमो नियमाचम-
नमृतसत्याभ्यां त्वा पर्युक्तामीति जपित्वा पर्युक्तेनिखिलैरैकैकं पुनः पुनरुदकमादायाऽऽनन्तर्ये
विकल्पो दक्षिणं त्वेव प्रथमं विज्ञायते पिता वा एषोऽप्नीनां यदक्षिणः पुत्रो गार्हपत्यः पौत्र
आहवनीयस्तस्मादेवं पर्युक्तेद्वार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तनुं तन्वब्रजसो भानुमन्विही-
त्याहवनीयात्पक्षाद्वार्हपत्यस्योपविश्योदगङ्गारानयोहेत्सुहुतकृतः स्थ मुहुतं कारिष्यथेति तेष्वग्नि-
होत्रमधिश्चयेदादिग्निर्वितमध्यग्निर्वितमधिग्निर्वितं हि ३म् इति । इलायास्पदं वृतवश्चराचरं जातवेदो
हविरिदं जुषस्व । ये प्राप्न्याः पश्चो विश्वरूपास्तेषां सप्तानां मयि पुष्टिरस्त्विति वा न दध्यधिश्चये-
दधिश्चयेदित्येके ॥ २ ॥

पथसा नित्यहोमो यवागूरेदनो दधि सर्पिंग्रामकामान्नाद्यकामेन्द्रियकामतेजस्कामान्नाम-
धेश्चित्तमवज्वलेदनधिश्चयं दध्यग्निष्ठे तेजो मा हार्षीरति स्तुतेण प्रतिषिद्ध्यान्तं वा
शान्तिरस्यमृतमसीति तयोरूप्यतिचारः पुनर्जर्वलता परिहरेत्रिन्तरितं रक्षोऽन्तरीता अरातय,
इति समुदन्तं कर्वनिक्रीयेदगुद्वासयेद्वित्येत्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै स्वेति निदध्यसुहुतकृतः स्थ
उहुतमकार्णेत्यङ्गारानतिसृज्य स्तुकस्तुवं प्रतितपेत्रप्त्युष्टं रक्षः प्रमुष्टा अरातयो निष्टसं रक्षो
नेष्टसा अरातय इत्युत्तरतः स्थाल्याः स्तुकमासाद्योमुन्यानीत्यतिसर्जयीताऽहिताग्निराचम्याप-
ण वेदिमतिव्रज्य दक्षिणत उपविश्यैतच्छुद्धयोमुन्येत्यतिसृजैतिसृष्टो भूरिला भुव्र इला स्वीरिला
ग्निः इलेति स्तुवपूरमुन्नयेदग्नियमग्नियं पूर्णतमं योऽनुज्ञेष्टमृद्धिमिच्छेऽपुत्राणां योऽस्य पुत्रः
प्रेयः स्यात्तं प्रति पूर्णमुन्नयेत्थालीमभिमृश्य समिधं स्तुतं चाध्यथि गार्हपत्यं हृत्वा प्राण-
मितामाहवनीयसमीपे कुशेष्वत्ताद्य जान्वाच्य समिधमादध्याद्रजतां त्वाऽग्नियोतिषं रात्रिमि-
कामासुपदधे स्वाहेति समिधमाधाय विशुद्धिसि विद्य मे पाप्मानमग्नौ श्रद्धेत्यप उपस्पृश्य प्रदीपां
शुद्धगुलमात्रेऽभिजुंहुयाद्वृभुवः स्वरोऽमग्निर्योतिर्योतिरमिः स्वाहेति पूर्णमाहुति हृत्वा
अशेषु सादयित्वा गार्हपत्यमवेक्षेत पश्चन्मे यच्छेयथोत्तरां तष्णीं भूयसीमसंसृष्टां प्रागुदगुचरतो
। प्रजापतिं मनसा ध्यायात्तूष्णीदोमेषु सर्वत्र भूयिष्ठं स्तुति शिष्टा त्रिरनुप्रकम्पयावमृज्य
शामूलेषु निमार्द्धं पशुम्यस्त्वेति तेषां दक्षिणत उत्ताना अङ्गुलीः करोति प्राचीनावीती

अङ्गिन्बोधकत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभीवीयवैशिष्ट्यव्यासउच्यवृत्तिधर्मान्-
वच्छिद्वपतिप्रयोगित्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभाववदद्वग्वोधक-
वाक्यनिष्ठनिरूपकतानिरूपितनिरूप्यताशालिप्रावल्यमित्यस्मद्गुरुचरणा व्याच-
ख्युः ।

अतोऽग्निहोत्रतदङ्गप्रायश्चित्तं दक्षिणाग्रावेव वच्छनादाहवनीये तदभावे दक्षिणाग्नौ ।
तदिदं सूच्यत आचार्येण—

“ऋक्षशेच्चरिति गार्हपत्ये । यजुषो भुव इति दक्षिणे । सामतः स्वरित्याह-
वनीये ” । (आश्वलायनश्रौतसू० १।१२।३२)

तानि चाङ्गानि पञ्चुष्ट एव समुपसंहृत्य साङ्गमग्निहोत्रप्रयोगं कल्पयामास तत्त्वसूत्रकारः ।
वेदार्थार्थमेव प्रवृत्तानां कल्पसूत्राणामव्याहृतमेव प्रामाण्यम् । ते च कल्पसूत्रग्रन्थाः परिनि-
ष्टनप्रयोगरूपकस्योपदेशकाः । अतः पदार्थरूपोपदेशमात्रप्रयोजनो वैदिक एवायमर्थ
इति विहितवादेवानुष्टेय आदर्तव्यश्वाभ्युदयनिश्रेयसार्थिभिः सकलपुरुषार्थसिद्ध्य इति
दर्शनान्तरम् । तैश्च सूत्रग्रन्थैरेदमत्र प्रधानम् । एतान्यङ्गानीयमितिकर्तव्यता । एवं साध्य-
साधनरूपेण मर्यादया श्रुतिसिद्ध्या प्रपञ्चितम् ।

“योगापत्तिं वक्ष्यामः”

इत्याचार्येणाग्निहोत्रं सूत्रितं तदत्रोपनिबध्नीमः ।

थथप्यत्रेदानीमध्येत्रध्यापकपरम्परयोप्रलभ्यमानं सुसंरक्षितं तैत्तिरीयशतपथीयैतरेयान्यत-
मब्राह्मणग्निहोत्रविषय उदाहृतुं सुशकं तथाऽपि भगवद्विद्वः प्रयोगशास्त्रप्रणेतृभिः कतमद्वा-
ल्खणं स्वीकृत्य प्राणायि प्रयोगशास्त्रमिति न वयमिदंतया परिच्छेतुं पारयामः । न हि च
तत्त्वप्रयोगशास्त्रद्विद्वित्तत्त्वप्रयोगशास्त्रे प्रयुक्तान्यङ्गानि प्रधानानि च यथावदुपरिनिर्दिष्ट-
ब्राह्मणे समुपश्रूयन्ते । इति ब्राह्मणनिर्दर्शनाद्विरताः सन्तः प्रयोगशास्त्रमेव पुरस्त्वय तत्प-
योगमीमांसनं वरमिति तन्निर्दर्शनाय प्रयोगशास्त्रकृत एव शरणी कुर्मः । अपरिच्छित्रोऽप्ययं
साङ्गः समान्नायः शब्दसमूहरूपेण वर्तमानोऽप्रे शास्त्रया परिच्छित्रो बभूव । ततोऽप्यग्रे
मन्त्रब्राह्मणरूपेणाविवृतत् । ततोऽप्ययं मण्डलकाण्डसूक्तानुवाकरूपाण्यनुससार । ततोऽप्यग्रे
इदानीमुपश्यमानस्वरूपोऽयमष्टकाध्यायवर्गक्रात्ररूपेण व्यभाजि भगवता कात्यायनेन
महर्षिणेति कालवशाखल्ल विपरीकर्तेऽप्यसमान्नायोऽध्ययनाध्यापनानुष्ठानपनसौकर्य-
येति साक्षादाम्नायाम्नातपथानुसरणं दुरवगाहमिति जानानाः प्रयोगशास्त्रानुसरणमेवा-
स्मद्विद्विगोचरं वरमिति मन्त्रानास्तदेवात्र निर्दिशामः ।

आश्वलायनीयाग्निहोत्रसूत्रम् ।

उत्सर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वल्य दक्षिणाग्निमानीय विट्कुलाद्वितवतो वैक्योनय इत्येके
ध्रियमाणं वा प्रज्वल्यारणिमन्तं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहवनीयं उवलन्तमुद्धरेदेवं त्वा देवेभ्यः
श्रिया उद्धरामीत्युद्धरेदुद्धध्रियमाण उद्धर पाप्मनो मा यदविद्वान्यच्च विद्वांश्चकार । अहा-
यदेनः कृतमस्ति किंचिल्सर्वस्मान्मोदृधृतः पाहि तस्मादिति प्रणयेदमृताङ्गुतिममृतायां जुहो-
म्यग्निं पृथिव्याममृतस्य योनौ । तयाऽनन्तं काममहं जयानि प्रजापतिः प्रथमोऽयं जिगायामा-
षग्निः स्वाहेति निदध्यादादित्यमभिमुख एवं प्रातर्वृष्ट्यायां तमेवाभिमुखो रात्र्या यदेन इति
तु प्रणयेदत ऊर्ध्वमाहिताभिरत्चार्याहोमादनुदितहोमी चोदयादस्तमिते होमो नित्यमाचम-
नमृतसत्याभ्यां त्वा पर्युक्षामीति जपित्वा पर्युक्षेत्रिविविरेकैकं पुनः पुनरुदकमादायाऽऽनन्तये
विकल्पे दक्षिणं त्वेव प्रथमं विज्ञायते विता वा एवोऽप्राणां यदक्षिणः पुत्रो गार्हपत्यः पौत्र
आहवनीयस्तस्मादेवं पर्युक्षेद्वार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तनुं तन्वब्रजसो भानुमन्विही-
त्याहवनीयात्पश्चाद्वार्हपत्यस्योपविश्येदगङ्गारानपेहेत्सुहुतकृतः स्थ सुहुतं कारिष्यथेति तेष्वग्नि-
होत्रमधिश्चयेदधिश्चित्तमध्याधिश्चित्तमधिश्चित्तं हि ३म् इति । इलायास्थदं घृतवश्चराचरं जातवेदो
हविरिदं जुषस्व । ये प्राण्याः पश्चात् विश्वरूपास्तेषां सप्तानां मयि पुष्टिरस्विति वा न दध्यधिश्चये-
दधिश्चयेदित्येके ॥ २ ॥

पयसा नित्यहोमो यवाग्रोदनो दधि सर्पिर्मकामान्नाद्यकामेन्द्रियकामतेजस्कामान्नाम-
धिश्चित्तमवज्वलेदनधिश्चयं दध्यग्निष्ठे तेजो मा हार्षीरिति सुवेण प्रतिषिञ्च्यान्ते वा
शान्तिरस्यमृतमसीति तयोरव्यतिचारः पुनर्जर्वलता परिहरेत्रिन्तरितं रक्षोऽन्तारीता अरातय,
इति समुदनं कर्षन्निशेदगुदासयेदिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति निदध्यसुहुतकृतः स्थ
सुहुतमकार्षेत्यङ्गारानतिसृज्य सुक्तुवं प्रतितेष्पत्र्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टसं रक्षो
निष्टसा अरातय इत्युत्तरतः स्थात्याः सुचमासाद्यमुन्नयानीत्यतिसर्जपीताऽहिताभिराचम्याप-
रेण वेदिमतिक्षय दक्षिणत उपविश्यैतेष्वुद्योमुन्नयेवतिसृजेऽतिसृष्टे भूरेत्वा भुव्र इत्वा स्वरेत्वा
वृथ इलेति सुवपूर्मुन्नयेदग्नियमग्नियं पूर्णतमं योऽनुज्येष्टमुद्धिमिच्छेऽपुत्राणां योऽस्य पुत्रः
प्रियः स्यात्तं प्रति पूर्णमुन्नयेत्स्थालीमभिमृश्य समित्वं स्तुचं चाश्यधि गार्हपत्यं हृत्वा प्राण-
संभितामाहवनीयसमीपे कुशेषूपसाद्य जान्वाच्य समिधमादृशाद्रजतां त्वाऽग्नियोतिषं रात्रिमि-
ष्टकामुपदधे त्वाहेति समिधमाधाय विद्युशिं विद्य मे पाप्मानमग्नौ श्रद्धेयप उपस्थृश्य प्रदीपां
द्वयद्वगुलमात्रेऽभिजुहुयाद्वृभुवः स्वरोऽमग्नियोतिष्योतिरग्निः त्वाहेति पूर्णमाहुतिं हृत्वा
कुशेषु सादयित्वा गार्हपत्यमवेक्षेत पश्चात्ये यच्छेयथोक्तरां तृष्णां भूयसीमसंसृष्टां प्रागुदगुचरतो

प्रजापतिं मनसा ध्यायात्तूष्णिहोमेषु सर्वत्र भूपिष्ठं सुचि शिष्ठा त्रिरुप्रकम्पयमृश्य
कुशमूलेषु निमार्द्धं पश्चुम्यस्तेति तेषां दक्षिणत उत्ताना अङ्गगुलीः करोति प्राचीनावीती

तृष्णीं स्वधा पितृभ्य इति वाऽपोऽवनिनीय । वृष्टिरसि वृक्ष मे पाप्मानमप्सु श्रद्धेयप
उपसृश्याऽहिताग्निरनुमन्त्रयेताऽधानमुक्त्वा तेन ऋषिणा तेन ब्रह्मणा तया देवतयाऽङ्गिर-
स्वद्भूत्वाऽसीदेति समिधं ता अस्य सूदोहस इति पूर्वामाहुतिमुपोत्थावोत्तरा काङ्क्षेतेक्षमाणो
भूमृतः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यां सुवीरो वीरैः सुपोषः पोपैराग्नेयीभिर्भूम आपृष्ठि
पवस इति तिसुभिः ॥ ३ ॥

संत्रसरे संत्रसरे यवाग्ना पयसा वा स्वपं पर्वणि जुहुयाद्विजामेक इतरं
कालमन्तेवासी वा स्पृश्वोदकमुदड्डावृत्य भक्षयेदपरयोर्वा हुत्वाऽयुषे त्वा प्राभासीति
प्रथममन्नाधाय धेत्युत्तरं तृष्णीं समिधमाधायाग्नये गृहपतये स्वाहेति गर्हपतये नियो-
त्तरा तृष्णीं समिधमाधायाग्नये संत्रेशपतये स्वाहेति दक्षिणेऽग्नयेऽनादायानपतये स्वाहेति
वा नियोत्तरा भक्षयित्वाऽग्न्यात्मपः सुचा निनयते त्रिः सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेत्य-
थैनां कुशैः प्रक्षाल्य चतस्रः पूर्णाः प्रागुदीच्योर्निनयेद्दत्तुभ्यः स्वाहा दिग्भ्यः स्वाहा
सप्तऋषिभ्यः स्वाहेतरजनेभ्यः स्वाहेति पञ्चमीं कुशदेशे पृथिव्याममृतं जुहोम्यग्नये वैश्वा-
नराय स्वाहेति पर्षीं पश्चाद्ग्राहपत्यस्य प्राणममृते जुहोम्यमृतं प्राणे जुहोमि स्वाहेति
प्रताप्यान्तर्वेदि निदध्यात्परिकर्मिण वा प्रयच्छेदप्रेणाऽहवनीयं परीत्य समिध आदध्यात्मिका-
स्तिस उदङ्गमुखस्तिष्ठन्त्रयमां समन्त्रामाहवनीये दीदिहीति गर्हपत्ये दीदायेति दक्षिणे
दीदिदायेत्युक्तं पर्युक्षणं ताभ्यां परिसमूहने पूर्वे हु पर्युक्षगादेवं प्रातरुपोदर्थं व्युपित
उदिते वा सत्यऋताभ्यां वेति पर्युक्षणमोमुनेष्यामीत्यतिसर्जनं हरिणीं त्वा सूर्यज्योतिष-
महरिष्टकामुपदधेस्वाहेति समिदाधानं भूमृतः स्वरौ ३ सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः
स्वाहेति होम उन्मार्जनं च ॥ ४ ॥

वृत्तिसमेतमाश्वलायनीयाग्निहोत्रसूत्रभाष्यम् ।

उत्सर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वल्य दक्षिणाग्निमानीय विट्कुलाद्वित्तवतो वैक-
योनय इत्येके ध्रियमाणं वा प्रज्वल्यारणिमन्तं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहवनीयं
ज्वलन्तमुद्भरेत् ॥ १ ॥

देवत्रातभाष्यम्—उत्सर्ग आधानाद्वादशरात्रमजस्ता अत ऊर्ध्वमपि गतश्रियोऽ-
जस्ता एवातोऽन्ययोत्सर्गं एकस्याग्नेष्वयोर्वा तस्मिन्नुत्सर्गे सत्यग्न्युद्भरणविधानं वक्ष्यते॒-
पराह्णेऽहश्चतुर्थभागे गार्हपत्यं प्रज्वल्य गार्हपत्यं एवाजस्तो भवति तं प्रज्वल्य
प्रज्वलनमिष्टमन्यथा संबोध्येति ब्रूयात्तप्रज्वलनेन दक्षिणाग्निं प्रज्वल्य यद्यग्न्याधेय
आहृतो भवति तं दक्षिणाग्निमानीयाऽहवनीयमुद्भरेदित्यध्याहर्तव्यं साकाङ्क्षत्वाद्वाक्यस्य ।
दक्षिणाग्निरिति आनयनोत्तरस्य संज्ञा कृता । विट्कुलं वैश्यकुलं वित्तवतो वा
वित्तमस्यास्तीति वित्तवांस्तस्माद्वित्तवतः कुलाद्वा । एकयोनय इत्येके । एका योनिर्थां त
इम एकयोनयः । गार्हपत्यादाहवनीयं प्रणयेत् । गार्हपत्यादक्षिणाग्निमावहनीयं चैक
आचार्याः । तथैवाऽहिता भवन्ति तेषां ध्रियमाणं वाऽधानप्रभृति धार्न एव वा भवति
ध्रियमाणं वा दक्षिणाग्निं प्रज्वल्य प्रज्वलनमिष्टं विधीयते प्रज्वल्याऽहवनीयमुद्भरेदित्यध्याह-
र्तव्यं साकाङ्क्षत्वात् । अरणिमन्तं वा, अरणी अस्य विद्येते अरणिमान् दक्षिणाग्निस्तम-
रणिमन्तं वा दक्षिणाग्निं मथित्वाऽहवनीयमुद्भरेदित्यध्याहर्तव्यं साकाङ्क्षत्वात् । यदि
मथित्वाऽहितो भवति तत्रैषामन्यतमकल्पेनाग्निं प्रज्वल्य गार्हपत्यादाहवनीयसंज्ञमग्निं
प्रज्वलन्तमेवं द्वये दुदृश्य हरेत् प्राचीं दिशं दक्षिणाग्न्याधिकारात्पुनर्गार्हपत्यग्रहणम् । इह
हरेदित्युक्त्वा पुनरुद्भरेदिति वक्ष्यति तस्मात्तुष्णिमुद्भरणम् ॥ १ ॥

गार्यनारायणवृत्तिः—उत्सर्गेऽजस्त्रोत्सर्गेऽग्निहोत्रहोमार्थं विहरेनाजस्तेषु । होम-
स्वजस्तेष्वपि भवतीत्युक्तम् । एवं स्थिते विहरणसहितमग्निहोत्रहोमप्रयोगं वक्तुकाम
उत्सर्ग इत्युक्तवान् । अत्र पराह्णशब्देनाहश्चतुर्थभागो गृद्यते । विहरणकाले गार्हपत्यं
प्रादुष्कृत्य प्रज्वाल्य च दक्षिणाग्निं वैश्यगृहादानयेत् । चतुर्णां वर्णानामन्यतमस्य द्रव्य-
वतो वा गृहाद्वारार्हपत्याद्वा । नियधार्यश्चेत्प्रज्वलयेत् । काले काले यदि निर्मध्यस्तदा
मन्थेत् । एषां प्रकाराणामुत्पत्तिवशाद्वयस्था । तेषामन्यतमग्रकारेण दक्षिणाग्निं साधयिवा-
ततो गार्हपत्याज्ज्वलन्तमग्निमाहवनीयर्थमुद्भरेत् । पात्रान्तरेण पृथक् कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

देवं त्वा देवेभ्यः श्रिया उद्धरामीत्युद्ग्रेरेत् ॥ २ ॥

दे० भाष्यम्—प्रथस्यद्यजमानादिषुत्तरत्र सर्वत्र समन्त्रहोमार्थमेव देवं त्वा देवेभ्य इति तेन यथासमान्नातेन मन्त्रेण होमार्थमाहवनीयमुद्ग्रेरेत् । पूर्वमुद्ग्रणममन्त्रं सर्वार्थमित्युक्तम् । अथोद्ग्राऽऽहवनीयभित्यपराह्ण आहेत्युक्तं ब्राह्मणे तद्यजमान आह यदि संनिहितो भवति नोक्तमाचार्येण तथाऽपि वक्तव्यमविरोधात्सर्वशाखाप्रत्ययत्वाच्च यजमानस्य ॥ २ ॥

वृत्तिः—अनेन मन्त्रेणाग्निहोत्रार्थमुद्ग्रेरेत् । पूर्वस्योद्ग्रेरेदिति वचनस्येदं प्रयोजनं गार्हपत्यं प्रज्वल्यत्यादेराहवनीयं ज्वलन्तमुद्ग्रेरेदित्यन्तस्य मन्त्रवर्जितोद्ग्रणप्रकारस्य सर्वार्थत्वज्ञापनम् । एवं सर्वार्थमुद्ग्रणं विद्यतैतत्साधितं भवति—येनाग्निना यत्र प्रयोजनं तत्र तस्योद्ग्रणं कर्तव्यमिति । शास्त्रान्तरे स्पष्टं वचनस्ति ‘अर्धायार्थायाग्निं प्रणयति’ इति । उद्ग्रणमन्त्रोऽयमग्निहोत्र एव नान्यत्रेति सिद्धम् ॥ २ ॥

उद्ग्रियमाण उद्ग्र पाप्मनो मा यद्विद्वान्यच्च विद्वांश्कार । अहा यदेनः कृतमस्ति किंचित्सर्वसमान्मोदधृतः पाहि तस्मादिति प्रणयेत् ॥ ३ ॥

दे० भाष्यम्—उद्ग्रियमाण इत्येतेन यथासमान्नातेन मन्त्रेणाऽऽहवनीयं प्रणयेन्येदाहवनीयायतनसमीपे ॥ ३ ॥

वृत्तिः—प्रणयेत्याङ्ग्नयेदग्निमाहवनीयं प्रलयनेन मन्त्रेण ॥ ३ ॥

अमृताहुतिमृतायां जुहोम्यमिति पृथिव्यामृतस्य योनौ । तयाऽनन्तं काममहं जयानि प्रजापतिः प्रथमोऽयं जिगायामावग्निः स्वाहेति निदध्यादादित्यमभिमुखः ॥ ४ ॥

दे० भाष्यम्—अमृताहुतिमित्येतेन स्वाहाकारान्तेनाऽऽहवनीयायतनेऽग्निं निदध्यात् स्थापयेदादित्यमभिमुखो यस्यां दित्यशदित्यो भवति प्रतीच्यामवान्तरदिशि तमभिमुखो वा निदध्यात् । तन्मुखे निधत्त इति श्रुतिः । यज्ञ एव तत्स्वर्गे लोके स्वर्गं लोकं निधत्त इति च श्रुतिस्तस्मादादित्यमभिमुख इत्याह । होमन्यायेन निदध्यादमृतायां जुहोमीति दर्शनात् । एते त्रयो मन्त्राः । त्रीणि कर्माणि उद्ग्रणं, प्रणयनं, निधानमिति ॥ ४ ॥

वृत्तिः—आदित्याभिमुखो भूत्वाऽनेन मन्त्रेणाऽऽहवनीयायतनेऽग्निं निदध्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं प्रातर्व्युष्टायां तमेवाभिमुखः ॥ ५ ॥

दे० भाष्यम्—एवं प्रातर्गार्हपत्यं प्रज्वल्यत्येवमादि य उक्तो विधिरेवं तेनैव विधिना प्रातःकाले होमार्थं विहरेत् । रात्रेश्वर्तुर्धकालाद्यादित्यस्य प्रथमकालात्प्रातकाले भवति तस्मिन्प्रणयने प्रातरिष्टकालानियमो विधीयते । व्युष्टायां व्युष्टायामेव विहरेत् । व्युष्टायामुष्टस्युदितायामुष्टसि तमेवाभिमुखो निदध्यात्प्राच्यां दित्यवान्तरदिंशायां यस्यां

दित्यादित्यो भवति तमेवाभिमुखो निदध्यात् । एवं प्रातरिति प्राप्तेऽपि पुनरुभ्यते तदानीमादित्यस्याभावादादित्याभिमुख इत्येतस्यार्थाल्लोपः स्यात् ॥ ५ ॥

वृत्तिः—एवमेव प्रातर्होमार्थमप्यादित आरभ्य निधानान्तं कुर्यात् । तमेवाभिमुखो निधीयमानाहवनीयाभिमुख इत्यर्थः । एवं सति प्रातःकाल आहवनीयायतनात्पक्षास्थितेन निधानं भवति । सायं तु पुरस्तास्थितेन व्युष्टायामुषस्युदितायामादित्योदयात् प्राक् ॥ ५ ॥

रात्र्या यदेन इति तु प्रणयेत् ॥ ६ ॥

दे० भाष्यम्—एवं प्रातरिति यथाभ्नाते प्राप्त इहाऽस्त्रभ्याहा यदेन इत्येतस्य स्थाने रात्र्या यदेन इत्यूहा प्रणयेत् । तुशब्दो विशेषणार्थः—अयं तु विशेषोऽन्यतस्मानमिति । तुशब्देऽक्रियमाण एतावानेव प्रणयनमन्त्रः स्यात् प्रणयेदिति वचनात् । प्रणयनमन्त्रस्योहो भवति । अन्यथाविधानार्थं तमेवाभिमुखो रात्र्या यदेन इत्याभ्नानात् ॥ ६ ॥

वृत्तिः—प्रणयनमन्त्रेऽहा यदेन इत्यस्य स्थाने रात्र्या यदेन इति कर्तव्यं प्रातःकाले ॥ ६ ॥

अत ऊर्ध्वमाहिताप्रिव्रतचार्याहोमात् ॥ ७ ॥

दे० भाष्यम्—अत ऊर्ध्वमतोऽस्मादुद्धरणादूर्ध्वमाहिताग्निर्यजमानो व्रतचारी भवति व्रतचारीति कर्मनामधेयमग्निकर्मेव चरति नियवदाचरत्या होमसमासेक्षातुर्मास्यादिषु व्रतान्यादिष्ठान्येवमिहानादिष्ठानि तस्मात्कर्मेव व्रतमुपदिशल्येतदेव व्रतं पत्न्या अपि समानम् ॥ ७ ॥

दृ०—सत्रिधर्माश्वातुर्मास्यव्रतानि चात्र व्रतशब्देनोच्यन्ते । विहरणादूर्ध्वमाऽग्निहोत्रप्रयोगसमासेव्रतचारी भवत्याहिताग्निः ॥ ७ ॥

अनुदितहोमी चोदयात् ॥ ८ ॥

दे० भाष्यम्—अनुदितहोमी च व्रतचारी भवति समाप्ते होम आदित्योदयादनुदितहोमी, अनुदित आदित्ये जुहोति, अनुदितहोमी च व्रतचारी भवत्याहोमादिति प्राप्त ओदयाद्वति हुतेऽपि होमे ॥ ८ ॥

वृत्तिः—अनुदितहोमी चेत्समासेऽपि प्रयोग थोदयाद्वतचारी भवेत् ॥ ८ ॥

अस्तमिते होमः ॥ ९ ॥

दे० मा०—अस्तमित आदित्ये होमकाल उदितेषु नक्षत्रेषु सायमित्यन्येषाम् ॥ ९ ॥

वृत्तिः—कर्तव्यः । अङ्गान्यपि प्रधानकाल एव कर्तव्यानि । यत्पुनरर्घां विहरणवत्स्वकालविशिष्टं तत्स्वकाल एव कर्तव्यम् ॥ ९ ॥

नित्यमाचमनम् ॥ १० ॥

दे० भाष्यम्—नियतं होमकाले प्रयतस्यापि कर्माङ्गमाचमनं विधीयते ॥ १० ॥

वृत्तिः—उक्तं प्राह्मुखस्याऽस्त्रचमनं यत्पुरस्तात्तदिदानीं कर्तव्यमस्याङ्गत्वाय ॥ १० ॥

ऋतसत्याभ्यां त्वा पर्युक्षामीति जपित्वा पर्युक्षेश्चिन्निरेकैकं पुनः पुनरुदकमादाय ॥ ११ ॥

दे० भाष्यम्—कर्ता, ऋतसत्याभ्यामित्येत मन्त्रं जपित्वा परि समन्ततः पर्युक्षेत् सिद्धेत् त्रिलिङ्गेकैकमधि पुनः पुनरुदकमादाय गृहीत्वेक्त्वेत्यर्थः । जपित्वावचनं प्रातर्होमार्थं सत्यऋताभ्यां चेति पर्युक्षणमित्यत्र यथामात्रं प्राप्नोति । अनुक्रमे विकल्पः । पर्युक्षामीति न प्राप्नोति जपित्वावचनात् पर्युक्षामीतिशब्दमुक्त्वा पर्युक्षेदिति सिद्धं सकृद्गृहीतेनापि पर्युक्षणं प्रसञ्जेत तस्मात्पुनः पुनरुदकमादायेत्युच्यते ॥ ११ ॥

वृत्तिः—पर्युक्षणमध्यमपि जपित्वा पर्युक्षेदिति पृथक्क्रियते पर्युक्षणातिदिष्टे परिसमूहने मन्त्रो मा भूदिति । त्रिरेकैकमित्येतावतैवैकैकस्यामेत्रिलिङ्गः पर्युक्षणे सिद्धे त्रिलिङ्गिरिति वीप्तावचनं मन्त्रस्यापि त्रिरात्रिर्भवत्वित्येवमर्थम् । पुनः पुनरुदकमादायेतिवचनं न सकृद्गृहीतेन त्रिः पर्युक्षेदित्येवमर्थम् ॥ ११ ॥

आनन्तर्येव विकल्पः ॥ १२ ॥

दे० भाष्यम्—आनन्तर्येऽनुक्रमे विकल्पो नानाकल्पो विकल्पो विहारानुक्रमेण गार्हपत्यमथ दक्षिणामिमयाऽहवनीयं होमानुक्रमेण वाऽऽहवनीयमेवाग्रेऽथ गार्हपत्यमथ दक्षिणामिमिति ॥ १२ ॥

वृत्तिः—अग्नीनां पर्युक्षणादिषु कर्तव्येषु केनाऽनन्तर्येण कर्तव्या इत्यानन्तर्यविशेषे ज्ञातव्येऽनेन सूत्रेणाग्नीनामुत्पत्तिकमस्य होमक्रमस्य च विकल्पो विधीयते ॥ १२ ॥

दक्षिणं त्वेव प्रथमं विज्ञायते पिता वा एषोऽग्नीनां यद्दक्षिणः पुत्रो गार्हपत्यः पौत्र आहवनीयस्तस्मादेवं पर्युक्षेत् ॥ १३ ॥

दे० भाष्यम्—दक्षिणं त्वेव दक्षिणामिं त्वेवैप्रथमं प्रथमं पर्युक्षेत् । अथ गार्हपत्यमथाऽहवनीयम् । तुशब्दो विकल्पाधिकारव्यावृत्यर्थः । एवशब्दोऽवधारणार्थः । अवधारणात्पूर्वो विधिर्न क्रियते । दक्षिणं त्वेव प्रथमं कस्मादिति । वचनाद्विज्ञायते श्रूयते पिता वैष पिता किल भवत्यग्नीनां सर्वेषां यो दक्षिणामिस्तस्य पुत्रो गार्हपत्यामिः पौत्र आहवनीयस्तस्मादेवं यथावृद्धानुक्रमेण पर्युक्षेत् ॥ १३ ॥

वृत्तिः—पर्युक्षेत् । पर्युक्षणेऽयमेव क्रमो दक्षिणामिं गार्हपत्यमाहवनीयमिति । तत्र श्रुतिमेव हेतुमुपन्यस्य तस्मादेवं पर्युक्षेदित्युपसंहृतम् । तेन पर्युक्षणातिदिष्टे परिसमूहनेऽयमेव क्रमः । अयत्र पूर्वोक्तो विकल्पः । अत्र विनिवेशः प्रधानात्पूर्वेषामुत्पत्तिक्रमः परेषां प्रधानक्रम इति ॥ १३ ॥

गार्हपत्यादविच्छिन्मामुदकधारां हरेत्तनुं तन्वत्रजसो भानुमन्विहीत्याहवनीयात् ॥ १४ ॥

दे० भाष्यम्—गार्हपत्यादारभ्याविच्छिन्नां कमण्डलुनोदकधारां हरेनयेत् । तनुं तन्वनेतेन मन्त्रेणाऽहवनीयाद्यावदाहवनीयं प्राप्नोति ॥ १४ ॥

वृत्तिः—अयमाकारो मर्यादायामग्न्युपघातश्चिरोधात् ॥ १४ ॥

पश्चाद्गार्हपत्यस्योपविश्योदगङ्गरानपोहेत्सुहुतकृतः स्थ सुहुतं करिष्यथेति ।

दे० भाष्यम्—पश्चादपरस्यां दिशि गार्हपत्यस्याग्नः पश्चादुणविश्याऽधर्यवत्वान्निरसनोपवेशने न भवतः । उदगुरीच्यां दिश्यङ्गरानपोहेदपनयेत् । सुहुतकृतः स्थेयनेन मन्त्रेण ॥ १५ ॥

वृत्तिः—पश्चाद्गार्हपत्यस्य तृष्णीमेव दक्षिणोत्तरिणोपस्थेनोपविश्य गार्हपत्यात्कतिपयान्दग्गरानुदक्षुधकर्यादधिश्रयणार्थम् ॥ १५ ॥

तेष्वग्निहोत्रमधिश्रयेदधिश्रितमध्यधिश्रितमधिश्रितं हि ३म् इति ॥ १६ ॥

दे० भाष्यम्—तेष्वङ्गारेषु समिद्देष्वग्निहोत्रदव्यमधिश्रेदध्युपश्रयेत् स्थापयेदधिश्रितमित्यनेन मन्त्रेण ॥ १६ ॥

वृत्तिः—तेष्विति । पृथक्कृतेष्वङ्गारेष्वित्यर्थः । अग्निहोत्रमिति होमसाधनभूतं द्रव्यमुपचर्यते ॥ १६ ॥

इलायासपदं घृतवच्चराचरं जातवेदो हविरिदं जुपस्य । ये ग्राम्याः पश्चात्वे विश्वरूपास्तेषां सप्तानां मयि पुष्टिरस्त्वति वा ॥ १७ ॥

दे० भाष्यम्—इलायासपदमित्यनेन मन्त्रेण वा विकल्पः ॥ १७ ॥

वृत्तिः—अनेन वा मन्त्रेणाधिश्रेयेत्पूर्वेण वेति विकल्पविधिः ॥ १७ ॥

न दध्यधिश्रयेदधिश्रयेदित्येके ॥ १८ ॥

दे० भाष्यम्—पयआदीनि दश द्रव्याणि तेषां सर्वेषामविशेषवचनादधिश्रयणे प्राप्ते प्रतिपेत्रो न दध्यधिश्रयेत्, दधि नाधिश्रयेत्, अधिश्रेयेदित्येके । दध्यधिश्रयेदित्याधिश्रयणे प्राप्ते न दध्यधिश्रयेदिति प्रतिपेत्रे तु न दध्यधिश्रेयेदित्येक इति । वचनात्प्रासादन्यदेवे-दमधिश्रयणं धर्मसात्रं विधीयते यथा दधि द्रव्यान्तरं न संपद्यते तथाऽधिश्रयणं कर्तव्यं भवति ॥ १८ ॥

वृत्तिः—अधिश्रयेन वेत्येतावतेव सिद्धे गुह्यमूकरणं न्यायविकल्पोऽव्यमिति प्रदर्शनार्थम् । अत्रैक आचार्याः प्रवृत्तिपरत्वाच्छाल्लास्य कार्यस्य चातीन्द्रियव्यादलोपमाहुः । आचार्यस्तु कार्यार्थत्वात्प्रवृत्तेः कार्यस्य च दृष्टस्य लागे प्रमाणाभावात्सदत्यागे संस्कार्यस्वरूपविनशासंस्कार्यसंपादकत्वात्संस्कारस्य लोप एवान्न श्रेयानित्याह ॥ १८ ॥

पयसा नित्यहोमः ॥ १९ ॥

दे० भाष्यम्—पये दुधं निर्यं सततं होमो नित्यहोमः कामान् भवति पयसा

पशुकामस्तेत्यन्येषामिति तु वचनान्तरं नित्यवचनात्कामाद्यशब्दादिभिर्हीम उपरते काम्ये पुनरपि पयसैव जुहुयात्पयआदीनि द्रव्याणि नित्यानि काम्यानि च तत्र पयसाऽऽहतेन होमः ग्रासो यस्याग्निहोत्रयुपावसृष्टेति प्रायश्चित्तेनु दर्शनाद् गां दुग्धा ज्ञहुयात्पूर्णी-वचनाभावात् शूद्रो दुहाद्वा विकल्पः ॥ १९ ॥

वृत्तिः—नित्यश्वासौ होमश्व नित्यहोमः स पयसा कर्तव्यः । अकामस्याग्निहोत्रहोमः पयसा कर्तव्य इत्यर्थः । कामानुपदेशादेवास्य नित्यत्वे सिद्धे नित्यप्रहणमुत्तरार्थम् ॥ १९ ॥

यवागूरोदनो दधि सर्विग्रामकामाद्यकामेन्द्रियकामतेजस्कामानाम् ॥ २० ॥

दे० भाष्यम्—यवागूरोदनो दधि सर्विरेत्येतानि चवारि द्रव्याणि ग्रामकामश्व-ज्ञायकामश्वेन्द्रियकामश्व तेजस्कामश्वैतेषां चतुर्णां कामानां यवाग्नादिचतुर्णां द्रव्याणामानन्तर्येण योगो भवति यवाग्ना ग्रामकामस्यैदनेनान्नाद्यकामस्य, दर्ढेन्द्रियकामस्य, सर्विवा तेजस्कामस्य, तत्र प्रतिषेधः । यवाग्नं श्रवयतीत्युक्तमध्वर्यूणां तस्याः श्रपणं भवत्योदनः सिद्ध एवाऽनीयते न तस्य श्रपणं चोदितमस्ति । क्वचिदध्यपि सिद्धभेवाऽनीयते सर्विरेवम् । एतानि चवारि पयसा सह पञ्चाऽन्नातानि । अथ पञ्चाऽन्नातानि तण्डुलोजस्कामस्य, बलकामस्य मांसेन, यशस्कामस्य वा तत्पच्यते यथा यवाग्नः । सोमेन ब्रह्मवर्चसकामस्य, तैलेन श्रीकामस्य, अद्विर्द्विष्टिकामस्य, एतान्यपि चोदितानि द्रष्टव्यानि हौम्यं च मांसवर्जमिति ब्रुता च तानि दश द्रव्याणि ॥ २० ॥

वृत्तिः—यथासंख्येन ग्रामकामादीनां यवाग्नादीन्यग्निहोत्रहोमद्रव्याणि भवन्ति । ग्रामकामः प्रसिद्धः । अन्नं च तदाद्यं चान्नाद्यम् । खद्यान्नकाम इत्यर्थः । इन्द्रियं शुक्रं चक्षुरादीनि वा । तेजश्छविः । नित्यहोम इत्यत्रापि संबद्धते । तेन पुरुषार्थैरपि क्रियमाणो होमो नित्य एव स्यान्न कामार्थः । होमाश्रितानि द्रव्याण्येत्र कामाश्रितानि भवन्तीति ॥ २० ॥

अधिश्वितपवज्वलयेत् ॥ २१ ॥

दे० भाष्यम्—अधिश्वितं द्रव्यं उवलतोल्मुकेनावज्वलयेदिति । अवज्वलनस्य स्थानमुपादिष्टं स्यात्तस्मादधिश्वितमियुच्यते । अधिश्वितादनन्तरमवज्वलं सिद्धं भवति ॥ २१ ॥

वृत्तिः—अधिश्वितप्रहणादधिश्वितमात्र एवावज्वलयेत्वा कालविक्षेपः कर्तव्य इत्यवगम्यते ॥ २१ ॥

अनधिश्वयं दध्यंग्निष्ठे तेजो मा हार्षीरिति ॥ २२ ॥

दे० भाष्यम्—अधिश्वितमवज्वलयेदित्युक्ते दर्ढोऽधिश्वयणपञ्चाऽवज्वलं न प्राप्नोति तस्मादिदमुच्यते—अनधिश्वयत्वंपि दध्यवज्वलयेदित्यग्निष्ठे तेज इत्यनेन मन्त्रेण । एवं चेच दधिश्वयं कर्तव्यमधिश्वितमवज्वलयेदनधिश्वयमित्येतावता सिद्धे दधिश्वहणं दध्यादीनां ग्राम्यर्थम् । कानि दध्यादीनि—तण्डुलः, ओदनं, सोम इत्येतानि दधिश्वभूतीनि

कथं दध्नो धर्मानुकैवं तण्डुलानोदनं सोमं चेत्युक्तमध्वर्यूणां तदेवाऽचार्येण दधिप्रहणेन प्रदर्शितं तस्माद्धनोऽधिश्रयणे विकल्प उक्तः स ओदनस्यापि भवति । तण्डुलानां सोमस्य च तयोः पाकविरोधात् । अवद्योतनं तु सर्वेषां भवत्यविरोधात् । मा हर्षीरिति विसर्जनीयं पठन्ति तकारान्तस्तु भवति मा हर्षीदिति ॥ २२ ॥

वृत्तिः—नाधिश्रयो यस्य तदनधिश्रयम् । अधिश्रयरहितमपि दध्यवउवलयेदिल्यर्थः । सर्वत्रावज्वलनमष्टोऽयम् ‘अग्निष्ठे तेजः’ इति । दधि चेतेतावतैव सिद्धे गुरुसूत्रकरणं ब्रीहादीनामपकानां संग्रहार्थम् ॥ २२ ॥

सुवेण प्रतिषिञ्च्याम वा शान्तिरस्यमृतमसीति ॥ २३ ॥

दे० भाष्यम्—अवज्वलनानन्तरं सुवेणोदकं गृहीत्वाऽग्निहोत्रं प्रतिषिञ्च्यादपा स्तोकेनायुक्तमध्वर्यूणाम् । येन वा प्रतिषिञ्च्याद्विकल्पः । शान्तिरस्यमृतमसीत्यनेन मन्त्रेण प्रतिषिञ्च्यान्मष्टमुक्त्वा विभाषा कर्तव्या । तथा सति मष्टस्य विभाषा स्यात् । प्रतिषेकस्यैव विकल्प इष्यते ॥ २३ ॥

वृत्तिः—पयसा होमे दोहनपात्रप्रक्षालनं सुव आनीय तेन प्रतिषिखेत् । अग्निहोत्रद्वयमन्यत्रोदकेनैव शान्तिरिति मन्त्रेण । न वा प्रतिपेकः कर्तव्यः ॥ २३ ॥

तयोरव्यतिचारः ॥ २४ ॥

दे० भाष्यम्—तस्मादेवमुक्तयोरधिकृतयोरवद्योतप्रतिषेकयोरव्यतिचारोऽव्यतिकम्य चारो व्यतिचारोऽवद्योतनं कृत्वा प्रतिषेको न क्रियते यदा तदा व्यतिचारो भवति न भवति व्यतिचारः । अवद्योतनं कृत्वा प्रतिषेकोऽपि क्रियते तयोः सह चारो व्यतिचार इत्युच्यते । प्रतिषेकस्य विभाषा तेन सैववावद्योतनस्यापि विभाषा भवति दध्यादीन्यप्रतिषेच्यान्यध्वर्यूणां सर्पिषि दर्भाग्रे प्रत्यस्यति न प्रतिपिछति । एषु सर्वव्यस्माकं प्रतिषेको विकल्पते ॥ २४ ॥

वृत्तिः—तयोः प्रतिषेकाप्रतिषेकयोरित्यर्थः । अव्यतिचारोऽसंकरः । एकस्मिन्पुरुष इत्यर्थः । एकः सर्वदा प्रतिषिञ्चेत्परः सर्वदा न प्रतिषिञ्चेदिल्यर्थः ॥ २४ ॥

पुनर्ज्वलता परिहरेत्विरन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातय इति ॥ २५ ॥

दे० भाष्यम्—पूर्वमेव द्योतनं यथा ज्वलताल्मुकेन कृतमेवं पुनरपि ज्वलतोल्मुकेनाग्निहोत्रं परिहरेत् । परे समन्ततो हरेत्वयेत् । विरन्तरितमित्यनेन मन्त्रेण सङ्कन्यन्त्रेण द्विस्तूष्णिं पुनर्ग्रहणादवद्योतनस्यापि ज्वलतोल्मुकेन सिद्धम् । अन्यथा न प्राप्नोति वचनाभावात् ॥ २५ ॥

वृत्तिः—पुनर्वचनाज्वलता येनोल्मुकेनावउवलनं कृतं तेनैव परिहरणं कुर्यादिति गम्यते । उल्मुकादानं गार्हपत्यादेव न श्रण्णार्थात् । श्रण्णार्थं पृथक्कृतस्य पुनःप्रक्षेपयि-

धानात् । अन्यत्र कार्यार्थं पृथक्कृतस्य कार्यपरिसमातौ लाग एव कर्तव्यः । तेनावज्ञले नार्थं पृथक्कृतमवज्ञले कृते पृथगेव निधाय तेनैव परिहरणमपि कृत्वा खजेत् ॥ २५ ॥

समुदन्तं कर्षन्निवोदगुद्बासयेदिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति निदधत् ॥ २६ ॥

दे० भाष्यम्—समन्तत उदन्तं समुदन्तं कर्षतीव कर्षन्निव भूमिसंनिश्चष्टं नीयत उदगुद्बासयेदुदीच्यां दिग्युद्बासयेत् स्थापयेत् । दिवे त्वेत्यैतेन्निर्भिर्मन्त्रैविर्भूमौ निदधन्नि-दध्यादुद्बासयेदिव्यनैवाऽधाने सिद्धे निदध्यादिति न वक्तव्यम् । तस्यैतत्प्रयोजनं निश्च-दुद्बासयतीति । तस्मात्त्रिर्भूमौ प्रतिष्ठापयति त्रय एवैते मष्टाविर्भूमौ प्रतिष्ठापयतीत्य-न्येषाम् ॥ २६ ॥

बृत्तिः—सम्युद्गतोऽन्तो यस्य द्रव्यस्य तत्समुदन्तं द्रव्यम् । परैतः स्थालीसंबद्धप्रदेशोऽन्त इत्युप्यते । यदा पच्यमानं पय एवमवस्थं भवेत्तदा कर्षन्निवोदगुद्बासयेत् । कर्षन्निवेति मन्दग्येत्यर्थः । निदधादिति । त्रिभिर्मन्त्रैविर्भिर्निर्धानं कुर्वन्नवतारयेत् । प्रथमाद्वैती-याम्यामाकाशे धृत्वा तृतीयेन भूम्यां निदध्यात् ॥ २६ ॥

सुहुतकृतः स्थ सुहुतमकाष्ठेत्यह्नारानतिसृज्य सुक्ष्मुं प्रतितपेत्पत्युष्टं रक्षः पत्युष्टा अरातयो निष्टमं रक्षो निष्टप्ता अरातय इति ॥ २७ ॥

दे० भाष्यम्—सुहुतकृतः स्थ इत्यनेन मध्नेणाङ्गरानग्नवेवातिसृजति गमयति अतिसृज्य स्थालीसुत्तरतः कुशेषूपसादयेदतिसृजेदित्यत्र साकाङ्गभूत्वादासादेपदित्यस्य-हर्तव्यम् । अन्यथाऽसादनमुपुदिष्टं स्यादक्षयति चेत्तरतः स्थाल्याः सुचमासादेति स्थाली-मासनां दर्शयति । सुत्रं सुत्रं चोभयं सह प्रतितपेत् प्रत्युष्टमित्येतेन यथोष्माभिवा भवति ॥ २७ ॥

बृत्तिः—अतिसर्गोऽङ्गराणां गार्हपत्ये प्रक्षेपः ॥ २७ ॥

उत्तरतः स्थाल्याः सुचमासाद्योमुष्मयानीत्यतिसर्जयीत ॥ २८ ॥

दे० भाष्यम्—उत्तरतः स्थाली प्रागासना भवति तस्या उत्तरतः सुचमासाद्य स्थापयित्वोमुन्नयानीत्यतिसर्जयीत यजमानः । आसादेति वचनात्तत्र देशे कुशाः स्तीर्णा भवान्ति । ओमुन्नयानीति त्रिमात्रमकारन्तं कुर्वीत् । अतिसर्जनत्वादुच्चैर्यथा शृणोति ॥ २८ ॥

बृत्तिः—स्थाल्या उत्तरतः सुचमासाद्य सुशहस्त एव सनोमुन्नगर्नत्यनेन मन्त्रेणाऽस्तिताग्निभिर्तिसर्जयेत् ॥ २८ ॥

आहिताग्निराचम्यापरेण वेदिष्यतिव्यय दक्षिणत उपविश्यैतरच्छुत्वोमुष्मये-स्यतिसृजेत् ॥ २९ ॥

दे० भाष्यम्—आहिताग्निर्यजमान आचम्य प्रयतोऽग्नि कर्मज्ञवादाचामेत् । वेदिं गार्हपत्यं चापेरणातिसृज्य गत्वा दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिश्युपविशति । निरसनमहूचैतस्थूला कर्तुरतिसर्जनं श्रुत्वोमुन्नयेत्यतिसृजेनुजां कुर्यात् । पूर्ववद्विमात्रमेव कुर्यात् । आहिताग्निप्रहणं कर्तुरधिकारादाचमनं कर्मज्ञमेव । ततः श्रुत्वेतिवचनात्प्रागेवाऽसीनो भवति । अधिकारे तु प्रपदनं चिधीयते । असति यजमाने स्वयमात्मनोऽनुजानीयादित्यर्थ्यूणाम् ॥ २९ ॥

बृत्तिः—विहरणकाल एवाऽहिताग्निक्षार्थ्यूः पत्नी च स्नात्वाऽचम्य तीर्थेन प्रविशन्ति । तत्राधर्वर्युर्विहरणं कृत्वा होमकाले प्राते निष्कम्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वाऽचम्य तीर्थैनैव प्रविश्य पर्युक्षणादि कुर्यात् । पत्नी तु गार्हपत्यस्य दक्षिणत आसत आ होमपरीसमाप्तेः । आहिताग्निक्षाऽहवनीयविहरणकाले दक्षिणत उपविश्योद्धराऽहवनीयमित्यर्थ्यूं संपैषमुक्त्वाऽस्ते । ततो होमकाले प्राप्ते निष्कम्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वाऽचम्य तीर्थैनैव प्रपथापरेण वेदिदेशं पूर्णं गार्हपत्यं दक्षिणामि च गत्वा वेदेदक्षिणत उपविशेत् । उपविष्टः सन्नेतदतिसर्जनवाक्यं श्रुत्वोमुन्नयेत्यतिसृजेत् ॥ २९ ॥

अतिसृष्टो भूरिळा भुव इवा स्वरिळा वृथ इलेति सुवपूरमुक्तयेत् ॥ ३० ॥

दे० भाष्यम्—यजमानेनातिसृष्टः कर्ता ‘भूरिळा’ इत्येतेष्ठुर्भिर्मन्त्रैः स्थाल्याः सुष्ठुपूर्यते । पूर्णं पूर्णं उन्नयेत् । स्थाल्या उद्धृत्योन्नयेच्चतुरुन्नयेदतिसृष्ट इत्यनुश्यमाने यजमानस्योन्नयनं प्राप्नोत्यधिकारात् ॥ ३० ॥

बृत्तिः—अतिसृष्ट इति बचनं प्रवसति यजमाने स्वैर्वातिसृष्ट उन्नयेत्तान्नतिसृष्ट इत्येवमर्थम् । चत्वार एते मष्टाः समत्वात्संसर्गणामतश्चतुष्कृत्व उन्नयेत् । सुवपूरमिति णसुखप्रत्यययोगच्च । अग्नियमग्नियमित्युन्नयनमेददर्शनाच्च । सुवपूरमिति सुष्ठुं पूरयित्वत्यर्थः । अत्र पञ्चममष्टस्यभावात्पञ्चावत्तिनां तूष्णीमेव पञ्चममुन्नीयते पुरुषविशेषधर्मित्वादवदानविशेषसंबन्धस्य ॥ ३० ॥

अग्नियमग्नियं पूर्णतमं योऽनुजयेष्टमृद्धिमिच्छेत्पुत्राणाम् ॥ ३१ ॥

दे० भाष्यम्—अङ्गमग्ने भवमङ्ग्यमङ्ग्यमङ्ग्यं पूर्णतममुन्नयेत् । पूर्णं तत ऊनं ... उत्तरं तत ऊनतममित्यनुजयेष्ट यजमान आत्मनोऽनुजयेष्ट उयेष्टानुपूर्व्येण ऋद्धिमिच्छेत्पुत्राणां उयेष्टस्योत्तमा वृद्धिः । अनन्तरस्योना तत ऊनतरा ततु ऊनतमेवमेतदेव विपरीतमप्त्यर्थाणां योऽनुकमिष्टमृद्धिमिच्छेत्पुत्राणामिति ॥ ३१ ॥

बृत्तिः—यो यजमानः पूर्वजातानुसारेणाऽस्मनः पुत्राणामृद्धितारतम्यमिच्छेत्पुत्रं पूर्णं पूर्णतमो भवेत् । अनेकपुत्रस्यायं काम्यः कल्पो न चतुष्पुत्रस्यैव ॥ ३१ ॥

योऽस्य पुत्रः प्रियः स्यात् प्रति पूर्णमुक्तयेत् ॥ ३२ ॥

दे० भाष्यम्—यो यजमानस्य पुत्र इष्टः स्यात् पुत्रं प्रत्यादिश्य पूर्णं सुवमुक्तयेत् । तस्मादित्युत्तराण्युक्तनानीष्टूनानि भवन्ति । प्रथमो निय उत्तरौ कामिकौ । पुत्रबहुत्वात् । अथितृतीयदक्षिणाविभागन्यायेन चतुर्धा पुत्राणां विभागे प्रियः पुत्रस्तं प्रति पूर्णमुक्तयेत् । अस्येति यजमानप्राप्त्यर्थम् । अन्यथा कर्तुः स्यात् ॥ ३२ ॥

हृतिः—प्राकृतानामेव पञ्चानां चतुर्णां वैकं सुवं प्रियं पुत्रं ध्यात्वा पूर्णमुक्तयेत् । अयमपि काम्यः । अयमेकपुत्रस्यापि भवति ॥ ३२ ॥

स्थालीमभिमृश्य समिधं सुचं चाध्यधि गार्हपत्यं हृत्वा प्राणसंभितामाहन-नीयसमीपे कुशेषूपसाद्य जान्वाच्य समिधमादध्याद्रजतां त्वाऽग्निज्योतिषं रात्रिमिष्टकामुपदधे स्वाहेति ॥ ३३ ॥

दे० भाष्यम्—स्थाली पाणिनाऽभिमृश्य समिधं पालार्णी सुचं च गृहीत्वोपारि हि समिधं देवेभ्यो धारण्यत्वधस्तलितूभ्य इति विज्ञायते । अध्यध्युपर्युपारि गार्हपत्यमस्तिसमीपे गृहीत्वाऽसाद्य प्राणसंभितां नासिकासंभितां कृत्वाऽहवनीयसमीपे कुर्वाः स्तीर्णं भवन्ति । तेषु कुशेषूप समीप आसाद्य स्थापयित्वा दक्षिणं जानुमाच्य वीचं कृत्वा तां समिधमाहवनीये निदध्यात्प्रक्षिपेत् ‘रजतां त्वा’ इत्यनेन मन्त्रेण । अध्यधीति निपातः सामी-ध्यार्थे वर्तते ॥ ३३ ॥

हृतिः—स्थाल्याः सुचेण सुच्युक्तयनं कृत्वा स्थालीमभिमृश्य सुच्य सह समिधं च गृहीत्वाऽध्यधि गार्हपत्यं गार्हपत्यस्योपारि समीपं हृत्वाऽहवनीयस्य नेदीयसि नासिकासंभितां हरेत । हृत्वा तस्य पश्चाददूरे कुशेषूपसाद्य दक्षिणं जानु निपात्य तां समिधमादध्याद्रजतामिति मन्त्रेण ॥ ३३ ॥

समिधमाधाय विद्युदसि विद्य मे पाप्मानयश्चौ श्रद्धेत्यप उपस्पृश्य प्रदीप्तां दृश्यकूलमात्रेऽभिजुह्याद्भूर्भुवः स्वरोऽमश्विजर्योतिजर्योतिराशिः स्वाहेति ॥ ३४ ॥

दे० भाष्यम्—समिधमाधायेति पुनरुच्यते । यद्वा यजमानः स्वयं जुहोति तदा समिधमाधायानुमन्त्रयेत् । यजमानस्य स्थानमुपदिशत्वत्र सत्र प्राप्नोति, उत्तरकालमप्सु श्रद्धेत्यप उपस्पृश्याऽहिताश्रित्वनुमन्त्रयते । ततो विद्युदसीत्यमेनाप्त उपस्पृश्य होमकाळ उपसर्जननिराकाङ्क्षत्वाण्यदीतां समिधं नाप्रदीतां, दृश्यकूलमात्रे दृश्यकूलप्रमाणं दिशन्त्यप्यभिसमिधं जुह्यात् “भूर्भुवः स्वरोऽम्” इत्यनेन मन्त्रेण । द्रवद्रव्यं प्रसेकेन जुह्यात् । अन्यान्यन्यमुखेन ॥ ३४ ॥

वृत्तिः—समिधमाधायेत्युच्यते समिदाधानर्थमस्य जानुनिपातनस्यानुवृत्त्यर्थम् । समिधमाधायेत्यनेनैव समिदप्रहणेन पूर्वसूत्र अदध्यादियेवोक्तेऽपि समिध एवाऽधाने सिद्धे यत्पूर्वसूत्रे समिदप्रहणं करोति तज्जापयति यत्र यत्र समिधमाध्यात्तत्र तत्र जान्वाच्याऽस्तदध्यादिति । विद्युदसीत्यप उपस्पृश्य प्रदीपां समिधं मूलतो द्रव्यङ्गुलमात्रेऽभिजुह्यात् ‘भूर्भुवः स्वरोऽम्’ इति मन्त्रेण ॥ ३४ ॥

पूर्वामाहुर्ति हुत्वा कुशेषु सादयित्वा गार्हपत्यमवेक्षेत पशून्मे यच्छेति ॥ ३५ ॥

देऽ भाष्यम्—तां पूर्वाहुर्ति हुत्वैतदपि पुनरुच्यते, पूर्ववद्यजमानस्य स्थानोपदेशार्थं हुत्वेति । कुशेषूपसाद्य गार्हपत्यमवेक्षेत पशून्मे यच्छेत्यनेन मन्त्रेण प्रत्यग्ब्यावृत्यावेक्षते ॥ ३५ ॥

वृत्तिः—हुत्वैतिवचनं निपातितजानुरेवोत्तरमपि कुर्यादियेवर्थम् । पूर्वामिति वचनं पूर्वाहुत्युत्तरकालीनं सुचं सादयित्वैव कुर्यादुत्तराहुत्युत्तरकालीनं सुघस्त एव कुर्यादिलेभ्यर्थम् ॥ ३५ ॥

अथोत्तरां तूष्णीं भूयसीमसंसृष्टां प्रागुदगुच्चरतो वा ॥ ३६ ॥

देऽ भाष्यम्—अथ वीक्षणादनन्तरमुत्तरामाहुर्ति जुह्यात् । अधिकृते मन्त्रे प्राप्ते तूष्णीममन्त्रं भूयसीमुत्तरां पूर्वस्या उत्तरत एवं जुह्यादिति ॥ ३६ ॥

वृत्तिः—अथेत्यानन्तर्धवचनेन पूर्वाहुत्योत्तराहुतेः संबन्धः क्रियते । तेन जान्वाच्येत्यस्यानुवृत्तिर्लभ्यते । प्राधान्यं चोत्तराहुतेः । अतः पूर्वाहुतौ हुतायां द्रव्यदोषे सत्युत्तराहुत्यर्थं द्रव्यमुत्पादयितव्यमेव । भूयसीं पूर्वाहुतेभ्योद्रव्याम् । असंसृष्टां पूर्वयाऽहुत्या । प्रागुदक्षपूर्वाहुतेरुत्तरतो वा तस्या एत्र ॥ ३६ ॥

प्रजापतिं मनसा ध्यायात्तूष्णीहोमेषु सर्वत्र ॥ ३७ ॥

देऽ भाष्यम्—प्रजापतिदेवतां मनसा ध्यायाज्जुह्याच्चतुर्थी विभक्त्या स्वाहाकारेण च प्रजापतये स्वाहेति मनसा जुह्यादिति वा तूष्णीहोमेषु प्रजापतिं ध्यायात्तर्वत्र । अस्मादन्यत्रापि तूष्णीहोमेषु यत्र यत्र तूष्णीं चतुर्थं तूष्णीं सर्वहुतं जुह्युः । होमप्रहणात्समिदाधाने न भवति तूष्णीं समिधमाधायेति ॥ ३७ ॥

वृत्तिः—यत्र तु तूष्णीशब्दविशिष्टो होमश्वेद्यते तत्र प्रजापतिदेवतां ध्यायेदेवतासाच्यत्वाद्वोमस्य । ध्यानत्वादेव मानसत्वे सिद्धे मनोप्रहणं शब्दध्यानार्थम् । तेन चतुर्थ्यन्तं प्रजापतिशब्दं ध्यात्वा तदनन्तरं स्वाहेत्युपांशुक्त्वा जुह्यात् । होमेष्विति बहुवचनादेव प्रकरणादुक्तर्षे सिद्धे सर्वत्र प्रहणं गार्हेष्वपि प्रापणार्थम् ॥ ३७ ॥

भूयिष्ठं सुचि शिष्टवा त्रिरुप्रकम्प्यावमृज्य कुशमूलेषु निर्माणेषु पशुभ्यस्त्वेति ॥ ३८ ॥

दे० भाष्यम्—भूयिष्ठं बहुतममुत्तराहुतिवदुत्तरावमं हविः शिष्टवा शेषं कृत्वा त्रिरन्वाहुतिमनुप्रकम्प्य चालगिताऽवमृज्यावाकगणिना लेपं परिमृज्य कुशमूलेषु निमाईषि निःशेषेण लेपं निमाईषि पशुम्यस्वेत्येतेन मन्त्रेण ॥ ३८ ॥

वृत्तिः—उत्तराहुतेर्भूयिष्ठं भूयोद्रव्यं पूर्वाहुतेर्भूयिष्ठं यथा भवति तथा भक्षार्थ सुचि शेषयेत् । पूर्वाहुत्यर्थं प्रक्षिप्ताद्वद्व्यादुत्तराहुत्यर्थं भूयो भवति । तस्मादपि भूयो भक्षार्थं भवति । तत्पूर्वाहुत्यपेक्षया भूयिष्ठमित्युच्यते । भूयिष्ठं इव्यं सुचि शेषपित्वा सुचमेवाऽहुतिदेशस्थां प्रकम्पयेत् । ततः सुगतलेपं पाणिनाऽधोमुखेनवमृज्य पाणिगतं लेपं कुशमूलेषु निमाईषि निमृजेत्पशुम्यस्वेति ॥ ३८ ॥

तेषां दक्षिणत उत्ताना अङ्गुलीः करोति प्राचीनावीती तूष्णीं स्वधं पितृम्य इति वाऽपोऽवनिनीय वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमप्सु श्रद्धेत्यप उपसृश्य ॥ ३९ ॥

दे० भाष्यम्—तेषां कुशमूलानां दक्षिणस्थां दिश्युत्ताना अङ्गुलीः करोति प्राचीनावीती भूत्वा तूष्णीं स्वधा पितृम्य इत्यनेन मन्त्रेण । अङ्गुलीञ्चनिनीयावसिष्टेत् । पुर्यज्ञोपवीतं कृत्वा वृष्टिरसीलनेन मन्त्रेणाप उपसृश्य । तूष्णींप्रहणं मन्त्रविवक्षार्थम् । अक्रियमाणे वाशब्दः क्रियाविकल्पार्थः स्यान्निनयनमपि होमवत्तूष्णीं निनयने प्रजापतिः प्यायेत्पैतृकलाकर्मणोऽप्सु श्रद्धेत्युपस्थृश्येति साकाङ्क्षत्वाद्वाक्यस्योदर्ज़् भक्षयेदिति । स हि प्रातानुवादो नित्यमप उपसर्प्यमनन्तवदधिकृताच्चत्प्रतिफल्यर्यं परिभाष्यवायादन्यथा स्पृष्टेदक्षत्वनमनर्थकमर्थाभावात् ॥ ३९ ॥

वृत्तिः—तेषां कुशमूलानां दक्षिणत उत्ताना अङ्गुलीर्निदद्यात् । प्राचीनावीती भूत्वा ‘स्वधा पितृम्य’ इति मन्त्रेण तूष्णीं वा । एतावदेव सूत्रम् । अपश्च कुशमूलानां दक्षिणतो निनयेदवाचीनेन पाणिना । एतावस्तुधस्त एव करोति । एवं वा । तेषां दक्षिणत उत्ताना अङ्गुलीः करोति प्राचीनावीति तूष्णीं स्वधा पितृम्य इति वाऽपोऽवनिनीय । इदमपि सूत्रमेतावदेव । निधाय सुचमप उपसृश्येत् ॥ ३९ ॥

आहिताग्निरनुमन्त्रयेत ॥ ४० ॥

दे० भाष्यम्—आहिताग्निरनुमन्त्रयेत समिधम् ॥ ४० ॥

वृत्तिः—अधिकारोऽयम् ॥ ४० ॥

आधानमुक्त्वा तेन ऋषिणा तेन ग्रहणा तया देवतयाऽङ्गिनस्वद्भूत्वा सीदेति समिधम् ॥ ४१ ॥

दे० भाष्यम्—आधानमुक्त्वा समिदाधानमन्त्रमुक्त्वा सायं प्रतक्ष यः प्रयुक्तस्तमाह

स्वाहाकारान्तमुक्त्वा तेन ऋषिणोयेतेन च । उभाभ्यां समिधमनुमन्त्रयेत । आहिताधिप्रहणं कर्तुरधिकारादेशान्तर उक्तप्रमिदाधानकाले तु भवति । मन्त्रे स्वाहाकारो होमर्थमनुमन्त्रणे न प्रयोक्तव्यस्तथादृष्टत्वादुपस्थाने । एतैश्चैव वा स्वाहाकारैरीति नियमन्त्रस्यायमुपदेशो न तु नैमित्तिकस्य । मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति समिदाधानमिति । तत्रापि यजमानो नियेनैवानुमन्त्रयते । इष्टकोपधानलिङ्गत्वात् । श्रूयते तावदग्रेर्यजुष्मत्य इष्टका इति ॥ ४१ ॥

बृत्तिः—समिदाधानमन्त्रेण तेन ऋषिणोयनेन मन्त्रेण च समिधमाधीयमानामनुमन्त्रयते ॥ ४१ ॥

ता अस्य सूद दोहस इति पूर्वामाहुतिम् ॥ ४२ ॥

दे० भाष्यम्—ता अस्य सूद दोहस इत्यनयर्चा पूर्वामाहुतिमनुमन्त्रयते । पूर्वामाहुतिमिलनुच्यमान उभयत्र प्राप्नोति ॥ ४२ ॥

बृत्तिः—एतयर्चा पूर्णामाहुतिमनुमन्त्रयते ॥ ४२ ॥

उपोत्थायोत्तरां काङ्क्षेतेष्माणो भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यां सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः ॥ ४३ ॥

दे० भाष्यम्—उपोत्थायोत्तरामुत्तरामाहुतिं हुत्वा तामुपलक्ष्योत्थाय स्थित्वोपतिष्ठते सर्वानग्नीनविशेषवचनाद्वयाद्वत्यक्ष सर्वार्था आग्नेयोऽपि वास्यानुसमर्था यथावत्संप्रयोगात् एकार्था अपि ब्रूर्धा भवन्ति । विभक्तास्तु नियास्तस्मात्सर्वानग्नीनुपतिष्ठते । कं पुनरस्य वैकाशिकं विधिं वक्षति । अयं पन्था अपि वित्तः । अस्य स्थाने भवति श्रुतिः । काङ्क्षेतेच्छेत मन्त्रलिङ्गोपदेशनार्थं भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यां सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैरेत्येताः काङ्क्षेत । ईक्षमाणोऽग्नीक्षमाण उपतिष्ठेत भूर्भुवः स्वरित्येतेन मन्त्रेणाधिकारादुपन्त्रणे प्राप्त उपोत्थायेति ब्रूयात् । उपोत्थायोत्तरामिति, वचनादुत्तरामुत्थानस्योक्तलक्षणं भवति । उत्तरामुपलक्ष्योत्थाय मन्त्र उच्यमन उत्थानसंज्ञो भवति । ईक्षमाणवचनात् ॥ ४३ ॥

बृत्तिः—इतिकाराध्याहारेण सूत्रच्छेदः । उत्तराहुतेर्ण्यमानाया देशतः कालतश्च स्थित्वा कटक्षेणेक्षमाणस्तामेवाऽहुतिमनुमन्त्रयते । काङ्क्षेतशब्दः कटाक्षवचनः । केचिद्दुत्तरामाहुतिर्मक्षमाणोऽनुमन्त्रयते तन्मन्त्राभिहितान्कामान्काङ्क्षेत चेति । वर्णयन्ति ॥ ४३ ॥

आप्येयीभिष्म ॥ ४४ ॥

दे० भाष्यम्—आग्नेयीनामुपदेशाच्च । अग्निर्देवता यासामृतां ता आग्नेयो भवन्ति ।

आग्रेयीभिक्षाग्निमुपतिष्ठते । निर्देशात्तावदेतस्य समाधायेऽग्निमीलादिसर्वाभिः समाधाताभिः क्रमेणान्वहं यथोत्साहमुपस्थानं कर्तव्यम् । चशब्दः समुच्चार्थो भूर्भुवः स्वरित्यनेन मन्त्रेणाऽग्नेयीभिक्षेति ॥ ४४ ॥

वृत्तिः—याभिः काभिक्ष ऋत्राभिराग्रेयीभिरुत्तरामेवाऽहुतिमनुमन्त्रयते ॥ ४४ ॥

अग्र आयुंषि पवस इति तिसृभिः ॥ ४५ ॥

दे० भाष्यम्—अग्र आयुंषि पवस इत्येताभिराग्निपवमानीभिति तिसृभिरुपतिष्ठते ॥ ४५ ॥

वृत्तिः—० ॥ ४५ ॥

संवत्सरे संवत्सरे ॥ ४६ ॥

दे० भाष्यम्—प्रतिसंवत्सरं यस्मिन्नहन्याहिताग्नयो भवन्तीति श्रुतिः । यस्मिन्नहनि सायं प्रातर्भूर्भुवः स्वरित्यनेन मन्त्रेणानाभिक्ष तिसृभिरुपतिष्ठते । पुनर्नवा अग्नयो भवन्तीति श्रुतिः । पवमानहर्येषि च निरूप्यन्त इत्यन्येषाम् ॥ ४६ ॥

वृत्तिः—पूर्णे पूर्णे संवत्सर एताभिरविकाभिः सङ्कृदनुमन्त्रयेत ॥ ४६ ॥

यवाग्वा पयसा वा स्वयं पर्वणि जुहुयात् ॥ ४७ ॥

दे० भाष्यम्—यवाग्वा च तण्डुलैर्या पच्यते सायं प्रातस्तया च यवाग्वा पयसा वा स्वयं यजमानः पर्वण्यमावास्यायां पौर्णमास्यां च सायं जुहुयात् । सायं प्रातर्तर्येषि काम्येन प्रक्रान्तं भवति पर्वण्येताभ्यामेव जुहुयात् । काम्येनेव बोधयति येन यवाग्वा पयसा वेति विकल्पः । अमावास्यायां चैन्दः पुरोडाशो न विद्यते यदा तदा यवाग्वैव होतव्यम् । तथाऽध्वर्यूणां वचनम् ॥ ४७ ॥

वृत्तिः—यवाग्वा पयसा वा स्वयं पर्वणि पौर्णमास्यामावास्यायां वा सायं प्रातर्यजमानः स्वयमेवाग्निहेत्रं जुहुयात् । अस्मिन्सूत्रे पर्वाण द्रव्यनियमः स्वयंकर्तृनियमक्ष विधीयते । स्वयंहोमे समिधमनुमन्त्र्य ‘विशुद्धिसि’ इति पूर्वामाहुतिमनुमन्त्र्य ‘पश्चन्मे यच्छ’ इत्युत्तरामाहुतिमनुमन्त्र्य ‘वृष्टिरसि’ इत्येवं कर्मो भवति । यत्किञ्चिदग्निहोत्रद्रव्यं काम्यं वैकल्पिकं वा प्रयुज्यते तत्सायमुपकम्य प्रातरपवां प्रयुज्यते नान्यथेति । प्रतिनिधिस्वेकप्रयोगपर्यवसायेव ॥ ४७ ॥

ऋत्विजामेक इतरं कालम् ॥ ४८ ॥

दे० भाष्यम्—ऋत्विजस्तेषामेक इतरं कालं शेषं कालं जुहुयात् । ऋत्विगितरं कालभिति सिद्ध एकप्रहणाद्वाषणः प्रतिपेत्रो निःः सर्वकर्मणाभिति प्राप्तः ॥ ४८ ॥

वृत्तिः—ऋत्विजा मध्य एकः कश्चिद्विगितरस्मिन्कालेऽग्निहेत्रं जुहुयात् ॥ ४८ ॥

अन्तेवासी वा ॥ ४९ ॥

दे० भाष्यम्—अन्तेवासी शिष्यो भवति । स चेतरं कालं शेषं कालं जुहुयात् । वेदग्रहणार्थं यो वसत्युपाध्यायं सोऽन्तेवासी । यः कृत्स्नमधीते स शिष्यः । ब्रह्मचारी च जुहुयादन्येषाम् ॥ ४९ ॥

बृत्तिः—इतरास्मिन्कालेऽग्निहोत्रं जुहुयादिति शेषः । अम्ते समीपे वसतीत्यन्तेवासी । स पुनः पुत्रः शिष्यो वा । अत्र किंचिदुद्ध्यते—ऋत्विजखित्रिधाः । देवभूताः पितृभूता मनुष्यभूता इति । ये कर्मणि कर्मणि व्रियन्ते ते देवभूताः । येऽन्वयागता ऋत्विजस्ते पितृभूताः । ये त्वेकस्य पुरुषस्य सर्वाणि कर्मणि कर्तुं व्रियन्ते ते मनुष्यभूताः । तत्र यस्याऽहिताप्ने: पितृभूता मनुष्यभूता वा ऋत्विजः सन्ति तेषामृत्विजामेकः कवित्यर्थवर्जितेषु कालेषु जुहुयात् । यस्य तु देवताभूतास्तस्यान्तेवास्येवेति निवेशः ॥ ४९ ॥

सृष्ट्वोदकमुदरूपावृत्य भक्षयेत् ॥ ५० ॥

दे० भाष्यम्—सृष्ट्वोदकमप उपसृश्योदद्धाकृत्योदीचो दिशमाकृत्य हर्विद्युत-शिष्टं तस्य गृहीत्वा भक्षयेत् । मन्त्रं वक्ष्यति । उदकसर्वने कारणाभावादप्सु श्रद्धेयप उपसृश्येति तमेवानुवदति ॥ ५० ॥

बृत्तिः—उक्तमेवोदकोपसर्वनं कृत्वोदगाकृत्य सुगतं शेषं भक्षयेत् । उक्तसंकीर्तनमाहितान्यधिकारे सत्यपि होमकर्तृप्रापणार्थम् ॥ ५० ॥

अपरयोर्वा हुत्वा ॥ ५१ ॥

दे० भाष्यम्—अपरयोरम्योर्हुत्वा भक्षयेद्विकल्पः ॥ ५१ ॥

बृत्तिः—भक्षयेदिति शेषः ॥ ५१ ॥

आयुषे स्वा प्राभासीति प्रथमम् । अभाद्याय त्वेत्युत्तरम् ॥ ५२ ॥

दे० भाष्यम्—आयुषे स्वा प्राभासीत्यनेन मन्त्रेण प्रथमं भक्षयेत् । प्रथमप्रहणेऽकिञ्चामाण उत्तरमित्यनर्थकं भवति । उत्तरशब्देऽनुष्यमान उभाद्यां मन्त्राम्यामेकं भक्षणं प्राप्नोति । ‘अभाद्याय स्वा’ इत्येतेन मन्त्रेणोत्तरं भक्षयेत् । द्विर्भक्षणं भवति प्राभासीत्यनुर्वतमाने । अन्यथाऽपरिसमाप्तेय मन्त्रः स्यात् ॥ ५२ ॥

बृत्तिः—प्रथममुत्तरमिति भक्षयोः संबन्धकरणार्थम् । तेनोत्तरस्यापि मन्त्रस्य प्राभासीत्यन्तता भवति ॥ ५२ ॥

तूष्णीं समिधमाधायाप्नये गृहपतये स्वाहेति गार्हपत्ये ॥ ५३ ॥

दे० भाष्यम्—तूष्णीं समिधमविहृतेन च वचनेन मन्त्रे प्राप्ते तूष्णीमित्यन्त्रं समि-

धमाधाय प्रदीप्तां चेति वर्तते । अग्नये गृहपतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण गार्हपत्येऽग्नौ स्थाप्ताः
सुवेणाऽऽदाय जुहुयात्प्रदीप्तां चेत्येवमादि सर्वमत्र वर्तते । तूष्णीमिति वचनात् । आहवनी-
याधिकाराद्गार्हपत्यवचनम् ॥ ५३ ॥

वृत्तिः—जुहुयादित्यस्याहारः । तूष्णीप्रहणमाहवनीये समिदाधाने होमे च ये धर्मा
जानुनिपातनं प्रदीप्ताभिहोमो द्वयज्ञुलमात्राभिहोमथ तेषां प्राप्तिसूचनार्थम् ॥ ५३ ॥

नित्योत्तरा ॥ ५४ ॥

दे० भाष्यम्—नित्योत्तरा या नित्या प्रागुक्ता प्रजापतिं मनसेति । अनन्तरा योत्तरा
तर्यैव विधानं समानम् । भूयसीमसंसृष्टिमित्येतत्तूष्णीम् ॥ ५४ ॥

वृत्तिः—उत्तराहुतिं तूष्णीं भूयसीमित्येवमुक्तेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

तूष्णीं समिधमाधायाग्नये संवेशपतये स्वाहेति दक्षिणे । अग्नयेऽग्नादायाग्न-
पतये स्वाहेति वा ॥ ५५ ॥

दे० भाष्यम्—तूष्णीं समिधमाधायाग्नये संवेशपतये स्वाहेत्यनेन दक्षिणाग्नौ जुहु-
यात् । अपवादो नानुवर्तते । तस्मात्पुनरत्तूष्णीमित्याहाग्नयेऽग्नादायाग्नपतय इति वा । अयं
मन्त्रो ब्राह्मणे दृष्टः । तस्मादेतामेव चरन्ति ॥ ५५ ॥

वृत्तिः—मन्त्रविकल्पोऽयम् ॥ ५५ ॥

नित्योत्तरा ॥ ५६ ॥

दे० भाष्यम्—प्रजापतये स्वाहेति सोत्तरा द्वितीया भवति ॥ ५६ ॥

वृत्तिः—उत्तराहुतिं तूष्णीं भूयसीमित्येवमुक्तेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

भक्षयित्वाऽभ्यात्ममपः सुचा निनयते त्रिः सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति ॥ ५७ ॥

दे० भाष्यम्—भक्षणं कृत्वाऽनन्तरमभ्यात्मम्, आत्मानमभ्यम्यत्पम् । अप
उदकं सुचा निनयतेऽवाङ्मुखयोर्धदण्डया त्रिभिर्निनेत् । सर्पदेवजनेभ्य इत्येतेन मन्त्रेण
भक्षयित्वेति वचनाद्गक्षणेन निनयनस्य संबन्धवचनात् । अपरयोर्वा हुत्वा भक्षणे
भक्षणादनन्तरं निनयनमेव । परिसमाप्ते निनयने प्राक्समिदाधानादपरयोर्हेमकालो निन-
यनसमनन्तरमेव । संप्रदान एव होमत्वात्स्वाहाकारदर्शनात् होमत्वात् । पुनः पुनरस्त्वकमा-
दाय तेन हि सङ्कट्टहीतेन बहवो होमा आदिशप्तंते । अन्यत्र प्रकृताहुतिभ्यो होमत्वात्
मन्त्रावृत्तिः । उंडङ्डावृत्तेयधिकारादुदीध्यां दिशि निनयनं भवति । सुग्रहणात्कमण्डलुना
निनयनं न भवति ॥ ५७ ॥

वृत्तिः—भक्षयित्वेतिवचनं भक्षणानन्तरमेव निनयनमपि स्यादिलेवमर्थम् । अभ्यात्म-
मपः सुचा निनयते त्रिः । असंस्कारकर्मत्वान्मन्त्रोऽपि त्रिरार्वत्ते ॥ ५७ ॥

**अथैनां कुशैः प्रक्षाल्य चतस्रः पूर्णाः प्रागुदीच्योनिनयेष्टुभ्यः स्वाहा दिग्भ्यः
स्वाहा सप्तऋषिभ्यः स्वाहेतरजनेभ्यः स्वाहेति ॥ ५८ ॥**

दे० भाष्यम्—अथैनामथ निनयनानन्तरमेवैतां सुचं कुशैरुदकेन च प्रक्षाल्य निर्लेपं
कृत्वा चतस्रः सुचः पूर्णाः प्रागुदीच्योः प्राच्यामुदीच्यां च निनयेत् । अभ्यात्ममपः
सुचा निनयते त्रिरित्येतस्वर्वमनुवर्तते । तस्मादेकेन मन्त्रेण त्रिरिति प्राप्ते चतस्र इत्युच्यते ।
पूर्णाः कर्तव्या इत्यर्थः । याक्षोक्ता याक्ष वक्ष्यमाणाः सर्वाः । उपदेशो विशेष उक्तः । ताः
सर्वथा भवितुर्महन्ति । अविरोधाच्चतस्रः सुचो दिश आनन्तर्योगस्य संभवत्या-
उयानुवाक्यान्यायेन द्वे द्वे सुचावैकस्यां भवतः । अभ्यात्ममित्येतस्य प्राप्तस्य स्थाने
प्राचीं चोदीचीं च भवतः । अपां निनयनमित्येताच्चदेव वर्तत ऋतुभ्यः स्वाहेतैश्चतु-
र्मिर्मन्त्रैः ॥ ५८ ॥

वृत्तिः—अथेत्यभ्यामानिनयनानन्तरमेवेदमपि कर्तव्यमिति दर्शयति । एनां सुचमिलर्थः ।
विहारस्य प्रागुदगदेशो पूर्णाध्यतस्रः सुचो निनयेदेकैकेन मन्त्रेणैकैकामिति ॥ ५८ ॥

**पञ्चमीं कुशदेशो पृथिव्याममृतं जुहोम्यग्रये वैश्वानराय स्वाहेति षष्ठीं पश्चा-
द्वार्हपत्यस्य प्राणममृते जुहोम्यमृतं प्राणे जुहोमि स्वाहेति ॥ ५९ ॥**

दे० भाष्यम्—पञ्चमीं सुचं कुशदेशो कुशेष्पूसायेति येऽधिकृतास्तेऽपां देशो पृथि-
व्यामित्यनेन मन्त्रेण । पञ्चमीप्रहणं त्रिरित्येतस्यैव निवृत्यर्थम् । कुशानामित्यनेनाभ्यात्म-
मिति निवृत्तम् । ‘अपः सुचा निनयति’ इत्येतदेव वर्तते । षष्ठीं सुचं पूर्णां पश्चादपरस्यां
दिशि गार्हपत्याग्नेः प्राणममृते जुहोमीत्यनेन मन्त्रेण । षष्ठीप्रहणं त्रिरित्येतस्यैव निवृत्यर्थम् ।
पश्चाद्वचनेनाभ्यामनिवृत्तिः । अपां सुचा निनयनमित्यनुर्वत्ते । शेषं पल्यञ्जलावित्युक्तम् ।
अधर्यूणां तदप्यविरुद्धम् ॥ ५९ ॥

वृत्तिः—पञ्चमीं पृष्ठीमिति पूर्णमुक्तसंप्रत्यार्थम् ॥ ५९ ॥

प्रताप्यान्तर्वेदि निदध्यात् ॥ ६० ॥

दे० भाष्यम्—प्रताप्याऽहवनीये प्रताप्य सुचमन्तर्वेदि निदध्यात्स्थापयेत् । अधि-
काराद्वार्हपत्ये प्रतपनं प्राप्तं षष्ठीवचनादधिकृतमाहवनीय एव भवति । अनादेश आहवनीये
भवतीत्युक्तम् । अच्छर्यूणामप्याहवनीये प्रताप्येति ॥ ६० ॥

वृत्तिः—प्रतपनमाहवनीयेऽन्तर्वेदिशब्दसमन्वयात् । प्रताप्य सुचमन्तर्वेदिदेशे निदध्यादित्युक्तम् ॥ ६० ॥

परिकर्मिणे वा प्रयच्छेत् ॥ ६१ ॥

दे० भाष्यम्—परिकर्मिणे योऽत्र परिकर्मां भवति तस्मै वैतां सुचं प्रताप्य प्रयच्छेद्वति विकल्पार्थः ॥ ६१ ॥

वृत्तिः—परिचारकः परिकर्मात्युच्यते ॥ ६१ ॥

अग्रेणाऽहवनीयं परिस्य समिध आदध्यात्तिस्त्रस्तिस्त्र उदरमुखस्तिष्ठन् ॥ ६२ ॥

दे० भाष्यम्—अग्रेणाऽहवनीयं पूर्वेणाऽहवनीयमन्त्रिं परीत्य गत्वा समिध आदध्यादग्निपु प्रक्षिपेत् । अपरिमिताः प्राप्तास्त्रिस्त्रस्तिस्त्र एकैकस्मिन्नग्नावुदरमुखस्तिष्ठन्त्वमासीनः ॥ ६२ ॥

वृत्तिः—पूर्वेणाऽहवनीयं विहारस्य दक्षिणदेशं गत्वा तस्य तस्यामर्दक्षिणत उदरमुखस्तिष्ठन्त्वस्तिस्त्रस्तिस्त्रः समिध आदध्यात् । पुनः प्रत्येलं पर्युक्षणादि कुर्यात् ॥ ६२ ॥

प्रथमां समन्त्राम् ॥ ६३ ॥

दे० भाष्यम्—प्रथमां समन्त्रामुत्तरे तूष्णीम् ॥ ६३ ॥

वृत्तिः—सकृन्मन्त्रेणेति परिभाषा प्रधानकर्मसु न प्रवर्तत इति कृत्वा प्रथमां समन्त्रामित्युक्तवानाचार्यः ॥ ६३ ॥

आहवनीये दीदिहीति गार्हपत्ये दीदायेति दक्षिणे दीदिदायेति ॥ ६४ ॥

दे० भाष्यम्—आहवनीये दीदिहीत्येतेन मन्त्रेणाऽहवनीयग्रहणं वेदाधिकारादप्रहणे वेदिमिति स्यात् । समिधमित्युक्तेऽपरिमिताः प्राप्ताः । तिस्त्रस्तिस्त्र इत्युच्यमाने प्रारूपुखत्वे प्राप्त उदरमुखस्तिष्ठक्षिणितिवचनात्प्राङ्गनिनयेष्वासीनो भवति । तिसृणां सहाम्याभ्याने प्राप्ते प्रथमेलैकस्या आधानम् । अथ प्रथमाया एव मन्त्रेण दक्षिणे दक्षिणांत्रिं गत्वा गार्हपत्येऽभ्यादध्यात् । उदरमुखवचनाद्वेदुत्तरेण गार्हपत्यं गत्वोदरमुखस्य होमो न दृश्यते । अग्निहोषोमप्रवस्थयजमानप्रायक्षितादिषु प्रारूपुख एव दक्षिणे दक्षिणामौ दीदिदायेभ्येन मन्त्रेणाऽहवनीय ॥ ६४ ॥

वृत्तिः—सर्वे स्वाहाकारान्ताः कर्तव्याः ॥ ६४ ॥

उक्तं पर्युक्षणं ताभ्यां परिसमूहने पूर्वे तु पर्युक्षणात् ॥ ६५ ॥

देऽ भाष्यम्—उक्तं पर्युक्षणं तदिहापि पुनः कर्तव्यमित्यर्थः । ताभ्यां पर्युक्षणाभ्यां यथाऽऽस्त्रौ तथाऽन्त उभाभ्यां पञ्चमीद्वचनम् । उभाभ्यां परिसमूहने भवतः परितः समन्तत ऊहनं परिसमूहनं भवति । पर्युक्षणादनन्तरं प्राप्ते पूर्वे तुशब्दः प्राप्तव्यावृत्यर्थः । पर्युक्षणादेव पूर्वे परिस्तरणप्रतिषेधः कुतो भवति । प्राप्तं हु लिङ्गदर्शनात् । कुशेष्वप्सादेति न च कुशाक्षोदिताः । एवमचोद्येऽपि प्राप्तवन्ति । शास्त्रान्तरे दर्शनात्माकपर्युक्षणात् रिस्तरणानां स्थानम् । अन्वाधाय परिसमूद्या परिस्तीर्णेति तेषां प्राप्तानां प्रतिषेधः क्रियते क्षणात्पूर्वे तु भवत इति ॥ ६५ ॥

वृत्तिः—यदुक्तं पर्युक्षणं तदिहापि कर्तव्यम् । पूर्वोक्तमिदं च द्वे पर्युक्षणे ताभ्य परिसमूहने व्याख्याते इति धर्मातिदेश एकोऽर्थः । परिसमूहने इति योगविभागात्स्वरूपसि । द्वितीय भवति । मन्त्रस्तु जपित्वेति पृथक्करणान् भवति । लिङ्गाभावाच्च । ये द्वे परिसमूहने पर्युक्षणकर्मके विहिते तयोरनेन क्रमे विधीयते पर्युक्षणाभ्यां पूर्वे परिसमूहने भवत इति ॥ ६५ ॥

एवं प्रातः ॥ ६६ ॥

देऽ भाष्यम्—यथा सायं विहरणादृर्घमुकं विधानमेवं तत्सर्वं प्रातरपि भवति ॥ ६६ ॥

वृत्तिः—सायंकालेऽग्निहोत्रविधिरूप एवं प्रातःकालेऽपि होमः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ तत्र विशेषमाह—

उपोदयं व्युषित उदिते वा ॥ ६७ ॥

देऽ भाष्यम्—उपोदयं प्रादुष्कालोऽवशिष्टः कालो नियम्यते । उपोदयमुप समीप उदयसमीपे होतव्यम् । व्युषित उपोदय उषस्युदितायां होतव्यम् । उदितेऽनुदिते वाऽऽस्त्रिये होतव्यम् । इत्येते त्रयः कालविकल्पाः । होमकालस्याननुपूर्ववचनात् । उपोदयमित्येतस्य पूर्वपक्षत्वमत्रोदितेतस्य प्रधानव्यम् । यथा—‘उषस्त्रु खलु वा आदिल आहवनीयेन रस्मीन्संदधाति’ इति श्रुतिः । तस्मिन्नुदिते वा होतव्यमिति त्रयः कालाः ॥ ६७ ॥

वृत्तिः—उपोदयमादिलोदयसमीप इत्यर्थः । व्युषित उषस्युदित इत्यर्थः । उदित आदित्यमण्डले कृत्य उदित इत्यर्थः । एते त्रयः प्रातर्होमप्रधानकालाः । तत्र यशुपोददः मुदित इत्युच्यते, उदित आदिले सत्युदयसमीप इति द्वाभ्यां पदाभ्यामेक एव कालो

विहितः स्यात् । तद्भान्तिनिवृत्थर्थं व्युषितशब्दार्पूर्वमुपोदयशब्दं पठितवानाचार्यः । एतेषु
त्रिषु कालेषु प्रधानं यथा संपद्यते तथाऽङ्गानामेवोल्कर्षोऽपकर्षो द्रष्टव्यः ॥ ६७ ॥

सत्यक्रताभ्यां त्वेति पर्युक्षणमोमुनेष्यामीत्यतिसर्जनं हरिणीं त्वा सूर्यज्यो-
तिषयमहरिष्टकामुपदधे स्वाहेति समिदाधानं भूर्भुवः स्वरों सूर्यों ज्योतिज्योतिः
सूर्यः स्वाहेति होम उन्मार्जनं च ॥ ६८ ॥

इत्यग्निहोत्रसूत्रम् ।

दे० भाष्यम्—सत्यक्रताभ्यां त्वेति प्राप्ते पर्युक्षणस्य स्थानेऽन्यो मन्त्र आदिश्यते ।
सत्यक्रताभ्यां त्वा पर्युक्षामीत्यनेन मन्त्रेण पर्युक्षणं जपिला वचनात्पर्युक्षामीति प्राप्नोती-
त्युक्तम् । अन्यथा यथाम्नातं प्राप्नोति मन्त्रः । ओमुनेष्यामीत्यतिसर्जनस्य स्थाने भवति ।
हरिणीं त्वेत्यनेन मन्त्रेण समिदाधानं भवति । भूर्भुवः स्वरोमृ॒३ सूर्य इत्यनेन मन्त्रेण होमे
भवति । उन्मार्जनं च । अवमृष्टकुशमूलेषु निमार्ष्टत्यवमार्जनम् । अस्य कर्मणः स्थान
उन्मार्जनं भवति । पाणिनाऽप्र ऊर्ध्वं निमार्ष्टं तदुन्मार्जनम् । स एव मन्त्रः । अन्यतु
कर्म । चशब्दः समुच्चयार्थः । य उत्ता मन्त्राः । इदं च कर्म । एतदन्यद्वचति ।
अतोऽन्यत्समानम् । सायं हेमेन यावस्यादग्निहोत्रहेमो याजमानत्वाद्यजमानैव होत-
व्यम् । क्षीरहोता वा शुह्यात् । धनेन हि स परिकीर्तो भवति । ब्रह्मचारी वा शुह्य-
यात् । ब्राह्मणो हि स परिकीर्तो भवति । परिकीर्तेन हुतं स्वयमेव हुतं भवति । तस्माद्य-
जमानं यजमानाधिकारादिदमपि याजमानम् ॥ ६८ ॥

इत्यग्निहोत्रसूत्रभाष्यम् ।

वृत्तिः—एते प्रातहोमे विशेषाः ॥ ६८ ॥

इत्यग्निहोत्रसूत्रे नारायणीया वृत्तिः ।

अग्निहोत्रप्रयोगः ।

एकः—अपराह्ने शुचिर्यज्ञोपवीती प्राङ्मुखोपविष्टो विहाराद्बहिराचम्प तीर्थेन विहारं
प्रदिश्य गार्हपत्यं प्रज्वल्य

(१)	विट्कुलात्	}	दक्षिणाग्निमानीय
(२)	वित्तवतो वा		
(३)	गार्हपत्याद्वा		
(४)	ध्रियमाणं वा		
(५)	अरणिमन्तं वा मथित्वा दक्षिणाग्न्यायतने नित्राय प्रज्वल्य गार्हपत्याऽज्व-		
	लन्तमग्निं शरावे गृहीत्वा		

देवं त्वा देवेभ्यः श्रिया उद्धरामि ।

इत्युद्दृश्य

उद्दियमाण उद्धर प्राप्तनो मा यदविद्वान्यच्च विद्वांशकार ।

अह्ना यदेनः कृतमस्ति किंचित्सर्वस्मान्मोद्दृतः पाहि तस्मात् ।

इति प्रणीय

अमृताहुतिममृतार्या जुहोम्यग्निं पृथिव्यामयृतस्य योनौ ।

तयाऽनन्तं कामपहं जयानि प्रजापतिः प्रथमोऽयं जिगायामावग्निः स्वाहा ।

इत्यादित्यमभिमुख आहवनीयायतने निदध्यादत ऊर्ध्वमाहिताग्निर्वत्तचार्याहोमात् । ओपो-
द्यं संध्यामुपासाते तत अहिताग्निराचम्प

ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सायमग्निहोत्रं पयसा होष्यामि ।

इति संकल्प्य

अग्निहोत्रं जुहुधि ।

इत्येकं प्रति प्रैपं कुर्यात् ।

एकः—दक्षिणाग्निं परिसमुद्द

ऋतसत्याभ्यर्था त्वा पर्युक्षामि ।

इति जपित्वा त्रिः पुनःपुनरुद्दकमादाय पर्युक्षेत् ।

एवमेव गार्हपत्यमेवमेवाऽहवनीयम् ।

गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत् । आ, आहवनीयात् ।

तन्तुं तन्वब्रजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् ।

अनुल्लवणं वयत जोगुचामपो मनुर्भव जनया दैव्यं जनम् । इति ।

ततः पश्चाद्वार्हपत्यस्योपविश्य गर्हणयादुदग्धारानपोहेत् ।

सुहुतकृतः स्थ सुहुतं करिष्यथ ।

इति तेष्वग्निहोत्रमधिश्रियेत् ।

अधिश्रितमध्यधिश्रितमधिश्रितं हि ३ म् ।

इत्यधिश्रितमवज्वलयेदनविधिश्रियं च ।

अग्निष्टे तेजो मा हार्षीत् ।

इति । पुनर्ज्वलता त्रिः परिहरेत् ।

अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयः ।

इति परिहरणं कृत्वा तदुस्मुकं निरस्याप उपस्थूत्य समुद्भूतं कर्मनिवोदगुद्वासयेत् ।

दिवे त्वा अन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा ।

इति निदधत् ।

सुहुतकृतः स्थ सुहुतमकार्ष ।

इत्यङ्गराज्ञार्हपत्येऽस्तिसूज्य सुकृतुं प्रतितपेत् ।

प्रत्युषं रक्षः मन्त्युष्टा अरातयो निष्टमं रक्षो निष्टमा अरातयः ।

इत्युत्तरतः स्थात्याः स्वुच्छमासाद्य

ओमुम्भयानि ।

इत्यतिसर्जयीत ।

आहिताग्निः— आचम्यापरेण वेदिमतित्रित्य दक्षिणत उत्तिविश्वैतस्तुत्वा (पत्नी गर्हपत्यस्य दक्षिणत आस्ते)

ओमुम्भय ।

इत्यतिसृजेत् ।

एकः—अतिसृष्टः—

भूरेत्वा, भुव इत्वा, स्वरित्वा, वृथ इत्वा ।

इति सुवं पूर्यित्वा सुचिं चतुरुषयेत् । ततः स्थालीमभिमूक्ष्य समिधं सुच्छ आधिगर्हपत्यं हृत्वा प्राणसंमितामाहवनीयसमीपे कुशेषूपसाद्य जाग्वाद्याऽहवनीये सामेधमादप्यात् ।

रजतां त्वाऽप्रियोतिषं रात्रिमिष्टकामुपकृथे स्वाहा ।

इति समिधमाधाय

आहिताग्निः—अग्नये उत्तोतिषं इदं म बध । रजतां त्वाऽप्रियोतिषं

रात्रिमिष्टकामुपदधे तेन क्रष्णा तेन ब्रह्मणा तथा देवतयाऽङ्गिरस्व हृष्टुवा
सीद । इति ।

एकः—विशुदसि विद्य मे पापानपर्नौ अद्भुता

इत्यप उपसूश्य प्रदीपां समिधं मूलतो दृथकृडमात्रे जाव्याऽय सुवाऽभिजुह्यात्—

भूर्भुवः स्वरो इ प्रियर्योतिज्योतिरप्तिः स्वाहा ।

आहिताग्निः—अग्ने ज्योतिष इदं न मम ।

ता अस्य सूदोहसः सोमं श्रीणन्ति पृथ्वयः ।

जन्मन्देवानां विश्वस्त्रिघारोचने दिवः ॥

एकः—पूर्वामाहुति हुवा कुरेषु सुवं सादगित्वा गार्हपात्यमवेक्षेत—

पश्चान्मे यच्छ ।

अथोत्तरामाहुति भूयसीमसंसृष्टां प्रागुदगुतरतो वा पूर्वाहुतेर्जान्यास्यैव—

प्रजापतये

इति मनसा ध्यायन्

स्वाहा

इत्युच्चार्य जुह्यात् ।

आहिताग्निः—प्रजापतय इदं न मम ।

उपात्थायोत्तरां काङ्क्षेनक्षमाणाऽङ्गुमन्त्रयत्—

भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यां सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः ।

अग्निं दूतं वृणीप्रहे होतारं विश्वेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ।

अग्निमार्गे इवीमभिः सदा इवन्त विश्वपतिम् । हव्यवाहं पुरुषेयम् ।

अग्ने देवां इहाऽङ्ग्रह जग्नानो हृक्ष वर्हिषे । असि होता न ईर्ष्यः ।

ताँ उज्ज्ञातो विश्वोधय यद्मे यासि दूत्यम् । देवैरासत्सि वर्हिषि ।

यृताहवनदीदिवः प्रतिष्ठ रिषतो दह । अग्ने त्वं रक्षस्त्रिनः ।

अग्निनाऽग्निः समिध्यते कविर्गृहणतिर्युवा । हव्यवाहं जुहास्यः ।

एकः—उत्तराहुत्येक्षया भूयिष्टं सूचं शिष्वाऽङ्गुतिदेशस्थां सूचं त्रिरुपकम्य
सुग्रातं लेपं पाणिनाऽप्तेऽमुरवेनावस्थय पाणिग्रातं लेपं कुशमूलेषु निष्पत्ते—

पश्चात्यस्त्रा ।

आहिताग्निः—पश्चात्य इदं न धर्म ।

एकः—सुग्रात एव कुशमूलानां दक्षिणत उत्ताना अङ्गुलैः कुर्यात् । प्राचीन्य-

वीती भूत्वा—

५

स्वधा पितृभ्यः ।

इत्यपेऽवन्नीय ।

आहिताग्निः—प्राचीनावीती—

पितृभ्य इदं न मम ।

एकः—सुचं निधायाऽहिताग्निरेकश्च द्वौ यज्ञोपवीतिनौ भूत्वा—

द्वितिरसि दृश्य मे पाप्यानमप्सु श्रद्धा ।

इत्यप उपस्थृतातः ।

एकः—गार्हपत्यसमीपं गत्वा जान्वाच्य—

प्रजापतये ।

इति मनसा ध्यायन्

स्वाहा ।

इत्युच्चार्य गार्हपत्ये समिधमाधाय ।

आहिताग्निः—प्रजापतय इदं न मम ।

एकः—विद्युदसि विद्य मे पाप्यानमग्नौ श्रद्धा ।

इत्यप उपस्थृत्य प्रदीतां समिधं मूलतो द्वयङ्गुलमात्रेऽभिजुहुयात्—

अग्नये गृहपतये स्वाहा ।

आहिताग्निः—अग्नये गृहपतय इदं न मम ।

एकः—पुतः स्तुतेणाऽदाय पूर्वाहुयपेक्षया भूयसीं पूर्वाहुतेः प्रागुदगुच्छतो वा
प्रजापतये ।

इति मनसा ध्यायन्

स्वाहा ।

इत्युच्चार्योत्तरामाहुतिं जुहुयात् ।

आहिताग्निः—प्रजापतय इदं न मम ।

एकः—दक्षिणाग्निसमीपं गत्वा जान्वाच्य

प्रजापतये ।

इति मनसा ध्यायन्

स्वाहा ।

इत्युच्चार्य समिधमाधाय

आहिताग्निः—प्रजापतय इदं न मम ।

एकः—विद्युदसि विद्य मे पाप्यानमग्नौ श्रद्धा ।

इत्यप उपसृथं स्थात्याः सुवेणाऽऽदाय प्रदीपां समिधं मूलतो दूषण्डुलमन्त्रेऽभिजु-
हुयात्—

अग्रये संवेशपतये स्त्राणा ।

आहिताग्निः—अग्रये संवेशपतय इदं न मम ।

एकः—पुनः सुवेणाऽऽदाय पूर्वाहुत्यपेक्षया भूमस्ती पूर्वाहुतेः प्रागुदगुतरतो वा
प्रजापतये ।

इति मनसा ध्यायन्

स्वाहा ।

इत्युच्चार्योत्तरामाहुतिं जुहुयात् ।

आहिताग्निः—प्रजापतय इदं न मम ।

इति त्यक्त्वा पश्चाद्गार्हपत्यस्य तिष्ठन्

अभयं वोऽभयं मेऽस्तु ।

इत्यग्नीनुपतिष्ठेत ।

एकः—उद्भूमुखो विहाराद्विः सुकस्थहविरेकदेशमादाय

आयुषे त्वा प्राश्रामि ।

इति प्रथमं भक्षयित्वाऽऽचम्य रोषमादाय

अश्वाद्याय त्वा प्राश्रामि ।

इत्युत्तरं भक्षयित्वाऽऽचम्य विहारं प्रविश्य वेद्यस्यान्तः प्राह्मुखः सुचाऽऽमाभिमुखं
विरपो निनयेत्—

सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहा ।

मन्त्रोऽपि त्रिरावर्तनीयः ।

आहिताग्निः—सर्पदेवजनेभ्य इदं न मम ।

एकः—अभ्यात्मनिनयनानन्तरं सुत्रं प्रक्षालयाद्विः पूर्णित्वा प्राच्यां दिशि
ऋतुभ्यः स्वाहा ।

इति निनयेत् ।

आहिताग्निः—ऋतुभ्य इदं न मम ।

एकः—पुनः सुचमद्विः पूर्णित्वा प्राच्यामेव
दिग्भ्यः स्वाहा ।

आहिताग्निः—दिग्भ्य इदं न मम ।

एकः—पुनः सुचमद्विः पूर्णित्वोदीन्यां दिशि

सप्तक्रष्णिभ्यः स्वाहा ।

आहिताग्निः—सप्तक्रष्णिभ्य इदं न मम ।

एकः—पुनः सुचमद्दिः पूर्यित्वोदोच्याम्

इतरजनेभ्यः स्वाहा ।

आहिताग्निः—इतरजनेभ्य इदं न मम ।

एकः—पुनः सुचमद्दिः पूर्यित्वा कुशदेशे

पृथिव्यामयृतं जुहोम्यमये वैभानराय स्वाहा ।

आहिताग्निः—अग्रये वैभानरायेदं न मम ।

एकः—पुनः सुचमद्दिः पूर्यित्वा गार्हपत्यस्य पथात्

प्राणममृते जुहोम्यमृतं प्राणे जुहोमि स्वाहा ।

आहिताग्निः—प्राणायामृतायेदं न मम ।

एकः—आहवनीये सुचं प्रताथ्यान्तर्वेदि निदध्यात्यरिक्तमिणे वा प्रयच्छेत् । ततः पूर्णेणाऽऽहवनीयं विहारस्य दक्षिणदेशं गत्वाऽऽहवनीयस्य दक्षिणत उद्भूमुखस्तिष्ठन्नाह-
वनीये तिस्तः समिध आदध्यात् । तत्र प्रथमां समन्त्रां

दीदिहि स्वाहा ।

आहिताग्निः—अग्रय इदं न मम ।

एकः—अन्ये द्वे समिधौ तृण्मित्राऽऽहवनीये प्रक्षिपेत् । तथैव दक्षिणार्घेदक्षिणं
गत्वा गार्हपत्यस्य दक्षिणत उद्भूमुखस्तिष्ठन्त्वाः समिधो गृहीत्वा प्रथमां समन्त्रां
दीदाय स्वाहा ।

आहिताग्निः—अग्रय इदं न मम ।

एकः—ततो द्वे तृण्मित्र गार्हपत्येऽग्नौ प्रक्षिपेत् । ततो दक्षिणार्घेदक्षिणत उद्भूमुख-
स्तिष्ठन्त्वाः समिधो गृहीत्वा प्रथमां समन्त्रां

दीदाय स्वाहा ।

आहिताग्निः—अग्रय इदं न मम ।

एकः—ततोऽन्ये द्वे समिधौ तृण्मित्र दक्षिणाग्नावादध्यात् ।

तत्र उत्तरत एत्य पुनः प्रलेय परेसमृहनपर्युक्षणे कृत्वाऽचामेत् ।

आहिताग्निः—आचम्यानेन सायमशिहोत्राख्येन कृतेन कर्मणा परमेष्वरः
प्रीयताम् ।

इत्यग्निहोत्रप्रयोगः ।

प्रातरग्निहोत्रे विशेषः—

१ उदयात्प्रागुद्धरणम् ।

२ उद्दियमाण उद्धर पाप्मनो मा यदविद्वान्यश्च विद्वांश्वकार । रात्र्या यदेनः कृतमस्ति किञ्चित्सर्वस्मान्मोदूधृतः पाहि तस्मात् ।

३ होमकालः—उपोदयं ल्युपित उदिते वा ।

४ प्रातरग्निहोत्रं पयसा होष्यामि ।

५ सत्यक्रताभ्यां त्वा पर्युक्षामि ।

६ ओमुनेष्यामि ।

७ हरिणीं त्वा सूर्यज्योतिषमहरिष्टकामुपदधे स्वाहा ।

८ सूर्याय ज्योतिषं इदं न मम ।

९ हरिणीं त्वा सूर्यज्योतिषमहरिष्टकामुपदधे तेन ऋषिणीं तेन ब्रह्मणा तथा देवतायाऽस्त्रस्वदधृत्वा सीद ।

१० अ० भूर्भुवः स्वरोः ३ सूर्यो ज्योतिर्योतिः सूर्यः स्वाहा ।

११ सूर्याय ज्योतिषं इदं न मम ।

१२ प्राङ्मुख उत्तानेन पाणिना सुचो विलमारभ्याप्रमुन्मृजति ।

अन्यतसायमग्निहोत्रेण समन्वयम् ।

अर्थं विशेषः—

१ येन द्रव्येण सायं होमस्तेनैव प्रानः ।

२ कर्तृनियमोऽप्येवम् । प्रतिनिधौ नायं नियमः ।

३ स्वकर्तृकहोमे विशेषः—ओमुन्नयानीत्यन्तं कृत्वाऽप्येणाऽहवनीयं गत्वा स्वस्थान उपविश्य, ओमुन्नयेत्युक्त्वा पुनः पश्चाद्वाहपत्यस्योपविश्य भूरिलेत्यादिधृत्वा सीदेत्यन्ते पशुदासि० त्रिष्वारोचने दिव इत्यन्ते पशुन्मे यच्छ । उत्तराहृतिमनुमन्त्य त्रिरनुप्रकम्प्येत्यादि शृष्टिसीत्यन्तम् ।

पर्वणो विशेषः—

१ पर्वणि सायं प्रतिपदि प्रातः स्वयमेव जुहुयादग्निहोत्रम् ।

२ यवाग्वा पयसा वा न द्रव्यान्तरेण ।

उपरि निर्दिष्टाः सर्वे विशेषा ज्वरादिनाऽभितसेन यथोपपत्यनुप्रेयाः । न तत्र नियमविधेविशेषन्यापारः ।

अध्वप्रमीताग्निहोत्रविधिः ।

१ यद्याहिताग्निरस्थाने प्रमीयेत तद्वार्ताश्रवणानन्तरं पाथिकृतीग्निष्ठि कृत्वा तदङ्ग-
मनर्पन्तमग्निहोत्रधर्मकस्तूष्णी होमः कार्यः । न तु कर्यंचिदपि यजमानदेशं प्रस्त्रयो
नेयाः । यथोक्तं सिद्धान्तभाष्ये—

“ नासति यजमाने ग्राममर्यादामतिहरेयुः ।

यद्यश्चनिहेरयुलौकिकाः संपद्येरन् ॥ ”

अथ तस्मिन्होमे विशेषः—

या मृतवस्सा वस्तान्तेरेण दुह्षते तत्पयसा होमः कार्यः । साङ्गं प्रधानम् । तूष्णीं
प्रधाने प्रजापतिं मनसा ध्यायेदिति वृत्तिकृत् । तन्मते त्वेकैवाऽऽहुतिः । नात्र तूष्णीं प्रधा-
नहोमे प्रजापतिं ध्यायेदिति सिद्धान्तभाष्यकृत् । तन्मते आहुतिद्वयम् । तत्र यागौ
नित्यवत् । मतद्वयेऽपि सर्वद्वृत्तत्वान्न भक्षाय शेषः । सायंग्रातर्विध्यन्तो नित्यवत् ।

अत्र देवत्रातः—यजमूनशारीसनयनपर्यन्तं तूष्णीं हुत्वा तदानयनोक्तरं पाथिकृतीं
कृत्वा शरीरसंस्कारः कार्यः । अधः समिद्वारणं न प्राशनम् । न सुङ्गनिनयने, आदावन्ते
चं परिसमूहनपर्युक्षणे न स्तः । यत्पयःसंस्काराव्याकर्कर्म तल्लुप्यते ।

अत्र सिद्धान्तभाष्यकृत्—सुमूर्द्धविषय एवायं विधिर्न मृतविषयः । मृतविषय
एवायमिति वृत्तिकृदेवत्रातौ ।

यद्याहिताग्निरपरपक्षे मरणशङ्कका भवति तदा कृष्णपक्षाहुतीः सर्वाः शुक्लप्रतिपत्प्रात-
होमेन सह पक्षहोमन्यायेन हुत्वा दर्शोऽप्यपकृष्य कार्यः । चातुर्मास्यान्तराले तस्य यानि
पर्वाण्यवशिष्टानि तान्यपकृष्य कार्याणि । मरणशङ्कायामेवै विधिर्न मृतावस्थाया-
मिति सर्वे ।

अत्र देवत्रातो विशेषमाह—होमार्थं तूष्णीं विहरणं होमयोरन्तरा मरणशङ्ककायां
पूर्वाहुत्योक्तरामाहुतिं तन्त्रेण कुर्यात् । जीवति चेत्पुनः काले होमाः कार्याः । अनाहि-
ताग्नेन्व विधिरिति ।

अत्र त्रिकाण्डमण्डनः—

आहिताग्निः कदाचित्तु कृष्णपक्षे मृतो यदि ।

तदा शेषाहुतीः सर्वा जुहोतीत्याभ्वलायनः ॥ (त्रिका०२।११७) ।

मरणोक्तरं तु पक्षहोमन्यायेन क्रियमाणा आहुतयोऽध्वप्रमीतस्य होमवत्कार्याः । इष्टीनां
स्थाने पूर्णाहुतयः कार्याः ।

इत्यध्वप्रमीताग्निहोत्रविधिः ।

पक्षहोमप्रकारः ।

आहिताग्निः—पमोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पक्षहोमरूपगम्भी-
होत्रं होष्यामि ।

पर्वदिनात्प्रायावन्ति दिनानि तावन्ति चतुरुक्लयनानि प्रतिपदि सायं बृहति पाशा-
न्तरे सुचं स्थापयित्वा तत्र गृहीयात् । ततः सर्वं नित्याग्निहोत्रं समाप्य

अनेन पक्षहोमरूपगम्भीत्राख्येन कृतेष्व कर्मणा परमेश्वरः प्रीयताम् ।

तदेतत्सर्वं सुस्पष्टं समप्राहि त्रिकाण्डमण्डनभास्करमित्रेण—

प्रतिपद्युक्तयेत्सायमापद्यन्यत्र वा दिने ।

यावन्त्यायैपवसर्ध्याहात्प्राग्दिनानि भवन्ति हि ॥

तावन्ति परिगृहीयाच्चतुरुक्लयनानि च ।

पात्रान्तरसहायार्यां नित्यार्यां प्राकृतसुचिं ॥

स्थूलं सुगन्तरं वाऽपि कृत्वा तत्र समुक्तयेत् ।

एका समित्सकृदोषः सकृदेव निर्मार्जनम् ॥

उपस्थानं सकृत्कार्यं शेषा प्रकृतिरिष्यते ।

एवमेवोत्तरत्राहि प्रातर्होमान्समस्य तु ॥

जुहोत्यायैपवसर्ध्याहे प्रातर्होमावधीनसकृत् ।

पक्षहोमे हि तत्रैकमुदाहृत्योच्यते मनाक् ॥

चतुरुक्लयनान्यस्मिन्नाश्वानिंशतिमुक्तयेत् ।

चतुर्धा कृत्वा जुहुयात्पटपञ्चाशतप्राहुतीः ॥

प्रक्षेपास्तत्र चत्वारः प्रतिप्रक्षेपप्राहुतीः ।

मन्त्रेण जुहुयाद्विदांश्चतुर्दश चतुर्दश ॥

आपचेदनुवर्तेत दीर्घकालं कदाचन ।

यावज्जीवमविच्छिन्नान्पक्षहोमान्समाचरेत् ॥

आपदेवावधिस्तत्र न पक्षगणनाऽवधिः ॥ इति ।

कृतेऽपि पक्षहोमेऽप्नेर्धारणं कार्यमेव । अरणिषु समारोपः कार्यः । तदाह मण्डना-
चार्यः—

समारोपविधानेन समारोपयतेऽनलान् ।
ये धार्यन्तेऽथवा धार्यान्धारयत्येव पूर्ववत् ॥

अत्र बहुवचनं तु अजस्त्वाभिप्रायेण । एवं चाऽपदनुसारेण कृतहोमसमाप्तिस
समारोपोऽस्त्वयुनैव न्यायेन । नियहोमिनोऽपि प्रवासामयाविवनिमित्तशाद्वारणाशक्तौ
होमप्रयोगमपवृज्य प्रत्यहं समारोपेऽप्युक्तो भवति । अतिक्रान्तमर्थादः किलात्रार्थव-
परिशिष्टकारः—अत्यशक्तौ काले काले प्रचर्याऽऽमनि समिधि वाऽपरोपयेदस्यन्ताशक्ता-
व्यपक्ष्यापि प्रचर्याऽऽरोपयेनियानि नातिपातयेन्नोत्कर्षेणावरोपयेदिति । कथं तु नामाय-
मधिकारी नित्यं कर्मानुतिष्ठेदिति यत्नोपचर्यतेयं विभावनीया ।

इति पक्षहोमप्रकारः ।

शेषहोमप्रकारः ।

आहिताग्निः—ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं शेषहोमरूपमग्नि-
होत्रं होष्यामि ।

येन प्रकारेण पक्षहोम उक्तस्तेनैव प्रकारेण शेषहोमः कार्यः । अयं च विशेषः—
प्रतिपद्धतिरिक्तदिने द्वितीयादिषु यस्मिन्दिने चाऽप्त्वा स्तिस्ताइनमारम्भ्य पर्षहोमदिना-
ध्मागथवा यद्विने चाऽप्त्वान्तिरिक्तस्तिस्तदिनपर्यन्तं वा भवति । सर्वोऽप्त्वयं समस्यहोम एव ।
आपन्निमित्तको द्रष्टादिदिनात्मकोऽपि भवतीति तदेतन्मण्डनः संजप्राह प्रथमकण्ठ-
कायाम्—

एवं प्रतिपदोऽप्त्वय यत्राऽपदुपपश्यते ।

तथैवौपवस्थ्याहात्माग्याऽपद्विनश्यति ॥

तृतीयायां चतुर्थ्यां वा पञ्चम्यां वा परत्र वा ।

तदादीनां तदन्तानां होमानां स्यात्समस्यता ॥

एवं पक्षहोमवच्छेषहोमरूपमग्निहोत्रं द्रुत्वा—

अनेन पक्षहोमरूपमग्निहोत्राख्येन कृतेन कर्मणा परमेश्वरः श्रीयताम् ।

इति शेषहोमप्रकारः ।

समस्यहोमप्रकारः ।

आहिताग्निः—ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं समस्याग्निहोत्रं
होष्यामि ।

सायंप्रातहोमौ सायं समस्य होतव्यौ । तदेतन्द्युग्मेकथामास मण्डनः—

सायंप्रातस्तनौ होमाबुधौ सायं भमस्य तु ।

आपन्नौ जुहुयात्तत्र समिदेकाऽप्त्वा दृयम् ॥

सायंहोमस्य मुख्यस्वात्तदीयं तत्त्वपिष्यते ।

चतुर्स्र आहुतीः कुर्यात्तत्र द्वे सायमाहुती ॥.

द्वे प्रातराहुती सायं होमे चैका समिष्यदि ।

समित्कृता द्वितीया चेत्सा भवेत्प्रातराहुती ॥

द्विः सायं होमवन्मूज्याद्द्विः प्रानहर्मन्मुचम् ॥

शेषं नित्यहोमवत् ।

अनेन समस्याग्निहोत्रहोमेन कृतेन कर्मणा श्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् ।
इदमपि पक्षान्तरं स एवाऽह—

सायंतनान्समस्याऽदौ सर्वान्प्रातस्तनानपि ।
पुनस्तानुभयान्सायं समस्येदुक्तमार्गतः ॥
यावन्तोऽत्र समासास्ते सर्वे सायमुपक्रमाः ।
प्रातःकालापवर्गाश्च न तु प्रातरूपक्रमाः ॥
इति समस्याग्निहोत्रप्रकारः ।

१ पक्षहोमः—पक्षशब्दः पञ्चदशदिनात्मकार्धमासवाचकः । अत्र तु प्रतिपदि साय-
मारभ्यामावास्याप्रातःपर्यन्तकालवाचकः । तथा च तेषु दिवसेषु कर्तव्या येऽग्निहोमास्ते
सर्वे प्रतिपदि सायं सायंतना द्वितीयायां प्रातः प्रातस्तना होतव्याः । तस्य कर्मविशेषस्य
पक्षहोम इति नामधेयम् । अध्वर्युम्योऽयं प्राद्यः ।

२ शेषहोमः—नात्र प्रतिपदेव सायमित्यादिनियमः । अपि तु पक्षमध्ये पञ्चषा
होमा निर्वर्तिताः । अवशिष्टा होमा ये पक्षहोमन्यायेन निर्वर्त्यन्ते स शेषहोमः ।

३ समस्यहोमः—प्रातर्होमाः सायमेव यत्र हूयन्ते सायंहोमेन सह समस्यैकीकृत्य
यत्र प्रातर्होमो हूयते स समस्यहोम इति ।

आहिताग्निप्रवासविधिमूलम् ।

प्रबत्यन्नानन्प्रभव्याऽऽचम्यातिक्रम्योपतिष्ठत आहवनीयं शंस्य पशुन्मे पाहीति । गार्हपत्यं नर्यप्रजां मे पाहीति । दक्षिणमर्थर्वपितुं मे पाहीति । गार्हपत्याहवनीयावीक्षेतेमान्मे भित्रावरुणौ गृहान्गोपायतं युवम् । अविनष्टानविहृतान्पूर्वैनानभिरक्षत्वस्माकं पुनरायनादिति । यथेतं प्रत्येत्य प्रदक्षिणं परियन्नहवनीयमुपतिष्ठते । नम नाम प्रथमं जातवेदः पिता माता च दधतुर्धदमे । तत्त्वं बिभृहि पुनरामैतेऽस्तवाहं नाम बिभराण्यग्ने इति प्रत्रजेदनपेक्षमाणो मा प्रगामेति सूक्तं जपन्नारादग्निभ्यो वाचं विसृजेत सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पन्था इति पन्थानमवरुद्धानुपस्थिताग्निदेवत्वासमापयेत्तेहैव सन्तत्र सन्तं त्वाऽमे हृदा वाचा मनसा वा बिभार्मि । तिरो मा सन्तं मा प्रहासीज्योर्विषा ल्वा वैश्वानरेणोपतिष्ठत इति प्रतिदिशमग्निपथा । यापि पन्थामग्नमहीति प्रत्येत्य समित्पाणिर्वाग्यतोऽग्नीञ्जवलतः श्रुत्वाऽभिकम्याऽऽहवनीयभीक्षेत विश्वदानीमाभरन्तोऽनातुरेण मनसा । अम्भे मा ते प्रतियेशा रिपाम । नमस्ते अस्तु भीहक्षुये नमस्त उपसद्वने । अम्भे गुम्भस्व तन्वः संमारथ्यासृजेत्यग्निषु समिध उपनिधायाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते । मम नाम तव च जातवेदो वाससी इव विवासानौ चरावः । ते बिभृवो दक्षसे जीवसे च यथायथं नौ तन्वौ जातवेद इति । ततः समिधोऽभ्यादध्यादाहवनीये-अगन्म विश्ववेदसमस्मयं वसुवित्तम् । अम्भे सम्राळभिद्युम्भमभिसह आयच्छस्व स्वाहेति । गार्हपत्येऽयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुवित्तमः । अम्भे गृहपतेऽभिद्युम्भमभिसह आयच्छस्व स्वाहेति । दक्षिणेऽयमग्निः पुरीष्यो रयिमान्पुष्टिवर्धनः । अम्भे पुरीष्याभिद्युम्भमभिसह आयच्छस्व स्वाहेति । गार्हपत्याहवनीयावीक्षेतेमान्मे भित्रावरुणौ गृहानज्ञगुपतं युवम् । अविनष्टानविहृतान्पूर्वैनानभ्यराक्षीदास्माकं पुनरायनादिति यथेतं प्रत्येत्य प्रोत्य भूयो दशरात्राच्चतुर्गृहीतमायं जुहुयान्मनोऽयोतिर्तुपतामायं मे विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु । या इष्टा उपसो या अनिष्टास्ताः संतनोऽमि हविषा वृतेन स्वाहेत्यग्निहोत्राहोमेच प्रतिहोममेके परिसमुद्दोदग्निविहारादुपविश्य भूर्भुवः स्वारेति वाचं विसृजेत गृहानीक्षेताप्यनाहिताग्निर्गृहा मा बिभीतोप वः स्वस्येवोऽस्मामु च प्रजायन्वं मा च वं गोपनीरिपदिति प्रपदेत गृहानहं सुमनसः प्रपदे वीरग्रो वीरवतः सुवीरान् । इरां वहन्तो वृत्तमुक्षमाणास्तेष्वहं सुमनाः संविशानीति शिवं शग्मं शंयोः शंयोरिति त्रिरुदीक्षमाणो विदितमप्यलीकं न तदहर्जापये शुर्विज्ञायतेऽभयं वोऽभयं मेऽस्तिव्येवोपतिष्ठेत प्रवसन्प्रत्येत्याहरहर्वेति ॥ ५ ॥

सष्टुत्याहिताग्निप्रवासांवाधेसूत्रभाष्यम् ।

प्रवत्स्यमग्नीन्प्रज्वल्याऽचम्यातिक्रम्योपतिष्ठते ॥ १ ॥

दे० भाष्यम्—प्रवसतो यजमानस्य यदुच्यते प्रवत्स्यन्प्रवसिष्यन्यजमान इदं वक्ष्य-
माणं कृत्वा प्रवसेत् । प्रकृष्टो वासो यत्र गत्वा यो होमकाल आगन्तुं न शक्नोति स प्रवासः ।
प्रवसिष्यन्यजमानः प्रवत्स्यन्प्रवसिष्यन्प्रवासं गमिष्यन्निदं विधानं कुर्यात् । अधिकार-
इदं देतदग्नीन्प्रज्वल्याग्नीन्विहृत्य भवत्यजस्त्रान्वा प्रज्वल्य सुसमिद्धान्त्वाऽचम्य प्रयतोऽपि
पुनराचम्यातिक्रम्य ततः प्रविश्य तत उपतिष्ठते ॥ १ ॥

बृत्तिः—यस्मिन्ग्रामेऽप्य आसते तस्मात्प्रदेशाद्ग्रामान्तर एकात्रावस्थो वासः प्रवासः ।
तं करिष्यन्प्रवत्स्यन्भवति । अग्नीनिति बहुवचनास्तर्वान्विहृत्य प्रज्वलयेत् । प्रज्वल्याऽच-
म्य तीर्थदेशोन प्रपद्यातिक्रम्याग्नीनुपतिष्ठते । अतिक्रम्येति । अव्यक्तोपस्थानदेशमातिक-
म्यात्यन्तसमीपं गत्वा तं तमग्निमुपतिष्ठत इत्यर्थः । इदं कर्माऽहिताग्निः स्यमेव
कुर्यात् ॥ १ ॥

इदमनेनेत्याह—

आहवनीयं शंस्य पश्चून्मे पाहीति । गार्हपत्यं नर्यप्रजां मे पाहीति । दक्षिण-
मर्थर्वपितृं मे पाहीति । गार्हपत्याहवनीयावीक्षेतेयान्मे मित्रावरुणौ गृहान्गोपायतं
शुवम् । अविनष्टानविहृतान्पूर्वैनानभिरक्षत्वस्माकं पुनरायनादिति ॥ २ ॥

दे० भाष्यम्—आहवनीयमग्निं शंस्येत्यनेन मन्त्रेण । प्रज्वल्येति प्रज्वलनमिष्ठं विधी-
यते । आचमनं कर्माङ्गं प्रयत्स्यापि विधीयते । आचम्योपतिष्ठत इत्युक्ते तत्राऽचम्यैवो-
पस्थाने प्राप्तम् । आरादुपकारीवादुपस्थानस्य । तस्मादतिक्रम्योपतिष्ठत इत्युच्यते । आहव-
नीयग्रहणं गार्हपत्यविवक्षार्थम् । अन्यथा गार्हपत्यस्यैवायं मन्त्रः स्यात् । गार्हफल्यं गत्वो-
पतिष्ठते नर्यप्रजां मे पाहीत्यनेन मन्त्रेण । दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते ‘अर्थव’ इत्यनेन मन्त्रेण ।
गार्हपत्याहवनीया अग्नी ईक्षते ‘इमान्मे’ इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २ ॥

बृत्तिः—दक्षिणाग्निमुपस्थाय तत्रैव तिष्ठन्तार्हपत्याहवनीयावीक्षते—इमान्मे मित्रावरुणा
इति । उत्तरत्र ‘यथेतं प्रत्येत्य’ इतिवचनान्तत्रैव तिष्ठन्निति लभ्यते । द्विवचनस्त्रिकाशु-
गपदेवेक्षेत ॥ २ ॥

यथेतं प्रत्येत्य प्रदक्षिणं पर्याहवनीयमुपतिष्ठते । मम नाम प्रथमं जातवेदः
पितां माता च दधतुर्तदग्ने । तस्यं विभृहि पुनरामभैतोस्तवाहं नाम विभरा-
म्यम् इति ॥ ३ ॥

दे० भाष्यम्—यथेतं यथागतं प्रत्येत्य प्रतिगत्य गार्हपत्यं गार्हपत्यदेशं प्राप्य गार्ह-पत्यदेशात्प्रदक्षिणं दक्षिणतो विहारं कृत्वा परियाद्वच्छन्नाहवनीय मुपतिष्ठते ‘मम नाम’ इत्यनेन । मन्त्रस्थस्यैवोपस्थानं प्राप्तमारादुपकारित्वाच्चस्माद्यैवमित्युच्यते । ‘प्रत्येत्य’ इत्य-नुच्यमाने दक्षिणाग्निदेशादेव प्रत्यगच्छन्नुपस्थानं ब्रूयात् । प्रत्येत्येत्युक्ते सभीपं गत्वोपस्थानं प्राप्तम् । कस्मादिदमुच्यते । प्रदक्षिणं परिगच्छन्नुपतिष्ठत इति । तस्माद्वार्हपत्यदेशं प्राप्य तत एवोपस्थानमन्तः प्रतिष्ठाते । एवं ब्रुवतो दक्षिणतो विहारो भवति । ततः प्रदक्षिण-मित्युच्यते । परियन्नेवोपतिष्ठते न गत्वा । आहवनीयप्रहणं गार्हपत्याहवनीयोरधिकारात्प्रव-जेत्यरियन्नुपतिष्ठत इत्युक्त उपस्थानमन्त्रं समाप्य यावदावहनीयं न प्राप्नोति ॥ ३ ॥

वृत्तिः—आहवनीयमुपस्थायोत्तरेण विहारं गत्वा गार्हपत्यस्य प्रत्यगुदादेशोऽत्यन्तसमीपं गत्वा तमुपस्थाय तद्वेदेव स्थित्वा दक्षिणाग्निमुपस्थाय तत्रैव तिष्ठन्नार्हपत्याहवनीयेक्षणं कृत्वा पुनस्तेनैव मार्गेणाऽहवनीयसमीपं गत्वा ततो गमनाय प्रदक्षिणमावर्तमान आहवनीय-मुपतिष्ठते ‘मम नाम प्रथमम्’ इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३ ॥

प्रव्रजेदनपेक्षमाणो मा प्रगामेति सूक्तं जपन् ॥ ४ ॥

दे० भाष्यम्—तीर्थदेशादेव प्रव्रजेद्वच्छेदग्नीनवेक्षमाणः प्रव्रजेन्मा प्रगामेतेतसूक्तं जपन्नाच्छेत् । सूक्तप्रहणं सहृत्सूक्तप्रयोगार्थम् । जपन्नाच्छेदित्युक्ते गमिकियाया दीर्घत्वा-सूक्तस्याभ्यावृत्तिः प्राप्ता । अतः सूक्तप्रहणात्सूक्तमेव भवति । न पुरावर्तनम् ॥ ४ ॥

वृत्तिः—पृष्ठोऽभीननीक्षमाणो मा प्रगामेति सूक्तं जपन्यथेष्टं गच्छेत् । सूक्तप्रहणम-नभ्यासार्थम् ॥ ४ ॥

आरादग्निभ्यो वाचं विसृजेत ॥ ५ ॥

दे० भाष्यम्—आरादग्निभ्य आराद्वारादग्निभ्यो देशोऽभीनामसंदर्शने वाचं विसृजेत् । विसृष्टा वाभवति यथाकामं भवतीलर्थः । वाविवर्सर्गमन्त्रो न विद्यते । उत्तरकाल उप-देशात् ॥ ५ ॥

वृत्तिः—अग्निभ्यो दूरादत्वा वाचं विसृजेत् । यावद्वतेऽन्यागारच्छादिर्ने इत्यते तावदत्राऽर्जुच्छदेनोच्यते । अत्र वाविवर्सर्गविधानादितः प्राप्वाग्यत एव सर्वं कुर्यात् ॥ ५ ॥

सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पन्था इति पन्थानमवरुण ॥ ६ ॥

दे० भाष्यम्—सदा सुग इत्येतामृचं पन्थानमवरुण प्राप्य जपेत् ॥ ६ ॥

वृत्तिः—ब्रूयादिति शेषः । योऽभिलक्षितदेशगामी पन्थास्तं प्राप्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

ब्रूनुपस्थिताग्निभेत्यवासमापयेत् । इहैव सन्तनं सन्तं त्वाऽमे हृदा वाचा

मनसा वा विभर्मि । तिरो मा सन्तं मा प्रहासीज्योतिषां त्वा वैश्वानरेणोपलिष्टुत इति प्रतिदिशमग्नीनुपस्थाय ॥ ७ ॥

दे० भाष्यम्—अनुपस्थिताग्निक्षेदनुपस्थिता अग्नयो येन सोऽनुपस्थिताग्निः । स चेत्प्रवासमापद्यते प्राप्यैतद्ग्रामान्तरं कस्मैचिदर्थायाऽगतस्य तत एव समापद्येत । स चेदग्नयो विहृता इति मन्येत तदा तत्रस्य एव विहारमभिमुखोऽग्नीनुपतिष्ठते ‘इहैक सन्तत्र सन्तम्’ इत्येतेन मन्त्रेण । प्रतिदिशं दिशं दिशं विहारं मनसि ध्यात्वा या यस्याग्नेदिक् तां दिशमभिमुखस्तस्याग्रहणस्थानं कुर्यादेतेनैव मन्त्रेण । पूर्वोक्तेनैवानुक्रमेणाऽहवनीयमेवाग्निं गार्हपत्यमथ दक्षिणाग्निमित्युपस्थाय प्रबजेदनपेक्षमाण इत्येवमादि समानमेवमुक्त्वा प्रत्यगत्य चाभयं वोऽभयं भेदस्त्वयेवोपतिष्ठेत । एते मन्त्रा लिङ्गतो युज्यन्ते ॥ ७ ॥

वृत्तिः—यदि कदाचिद्यथोक्तोपस्थानमकृत्वैव गन्तव्यं स्यादैवान्मानुषाद्वा निमित्तान्तदा तत्रैव स्थितः ‘इहैव सन्’ इत्येतेन मन्त्रेण सर्वानग्नीनुपतिक्रमेण तं तमग्निं मनसि ध्यात्वा तां तां दिशमभिमुखमुपस्थाय गच्छेत् ॥ ७ ॥

अपि पन्थागगन्महीति प्रत्येत्व ॥ ८ ॥

दे० भाष्यम्—अपि पन्थाग्नित्येतेन मन्त्रेण प्रत्यागच्छन्प्रत्येत्व सकाशं प्राप्य ॥ ८ ॥

वृत्तिः—ब्रूयादिति शेषः । प्रवासं कृत्वा प्रत्येत्वं स्वप्राप्तमसीपं प्राप्य ‘अपि पन्था-मगन्महि’ इति ब्रूयात् ॥ ८ ॥

समित्पाणिर्वाग्यतोऽग्नीञ्ज्वलतः श्रुत्वाऽभिक्रम्याऽहवनीयमीक्षेत । विश्वदानीमाभरन्तोऽनातुरेण मनसा । अग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषाय । नपस्ते अस्तु मीहलुषे नपस्त उपसद्वने । अग्ने शुभस्व तन्वः सं मा रथ्या सृजेति ॥ ९ ॥

दे० भाष्यम्—समिधः पाणौ यस्य सोऽयं समित्पाणिः । वाग्यतो यदि ग्रामदर्शने वासार्थे गच्छतीत्यन्येषां वाग्यतो भूत्वाऽगत्याग्निं प्रज्वलनं कृत्वाऽग्नयो ज्वलन्त इति कस्यचिद्वचनं श्रुत्वा वचनादन्येन विहृता अग्नयो भवन्तीति सिद्धम् । तत्र आचम्यातिक्रम्य प्रविश्याऽरादुपकारित्वादभिक्रम्याऽहवनीयमीक्षेत विश्वदानीमिति मन्त्रद्वयेन ॥ ९ ॥

वृत्तिः—वाग्यतः समिधो गृहीत्वा पुत्रेण शिष्येण वा पूर्वं प्रस्थापितेनग्नीनिवृत्ताञ्ज्वलतश्च झांत्वा स्वयमाहिताग्निराचम्य शुचिर्भूत्वा तीर्थेन प्रपद्याव्यक्तदेशादत्यन्तं समीपदेशमभिक्रम्याऽहवनीयमीक्षेत ‘विश्वदानीम्’ इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् ॥ ९ ॥

अग्निषु समिध उपनिधायाऽहवनीयमुपतिष्ठते । मम नाम तव च जातवेदो
धाससी इव विवसानौ चरावः । ते विभूतो दक्षसे जीवसे च यथायथं नौ
तन्वौ जातवेद इति ॥ १० ॥

दे० भाष्यम्—अग्निषु समिध उपनिधायाऽहवनीयमुपतिष्ठते—‘मम’ इत्येतेन मन्त्रेण ।
अग्निषु समिध इति सर्वेषामधिकारादाहवनीयप्रहणम् ॥ १० ॥

वृत्तिः—इदानीमानीताः समिधो विभज्य तस्य तस्याम्नेः समीपे निधाय तत आह-
वनीयमुपतिष्ठते ‘मम नाम तव च’ इत्येतेन मन्त्रेण ॥ १० ॥

ततः समिधोऽभ्यादध्यात् ॥ ११ ॥

दे० भाष्यम्—तत उपस्थानानन्तरं या उपनिहिताः समिधस्ता अभ्यादध्यात् ।
अभ्युपारि आदध्यात्प्रक्षिपेत् ॥ ११ ॥

वृत्तिः—उपनिहिता एवास्मिन्ननेत्याह—

आहवनीये—अग्नम विश्वेदसप्तस्पर्शं वसुविच्चमम् । अग्ने सप्ताळभिश्चुम्बम-
भिसह आयच्छस्व स्वाहेति । गार्हपत्येऽयमग्निर्गृहपतिर्गीर्हपत्यः प्रजाया वसुवि-
क्षयः । अग्ने गृहपतेऽभिश्चुम्बमभिसह आयच्छस्व स्वाहेति । दक्षिणेऽयमग्निः
पुरीष्यो रथिमान्पुष्टिर्वर्धनः । अग्ने पुरीष्याभिश्चुम्बमभिसह आयच्छस्व स्वाहेति ।
गार्हपत्याहवनीयावक्षेतेमान्मे मित्रावरुणौ गृहावजूगुपतं युवम् । अविनष्टानवि-
हृतान्पूर्वैनानभ्यराक्षीदाऽस्माकं पुनरायनादिति ॥ १२ ॥

दे० भाष्यम्—आहवनीयेऽभ्यादध्यात् ‘अग्नम विश्वेदसम्’ इति मन्त्रेण । आह-
वनीयप्रहणं गार्हपत्यविक्षार्थम् । अक्रियमाणे गर्हपत्यार्थः स्यात् । गार्हपत्ये समि-
धोऽभ्यादध्यादयमग्निरिलेतेन । दक्षिणेऽदक्षिणाम्नौ समिधोऽभ्यादध्यादयमग्निः पुरीष्य-
इत्येतेन । गार्हपत्याहवनीयौ गार्हपत्यश्चाऽहवनीयश्च गार्हपत्याहवनीयावग्नी ईक्षेत दक्षिणा-
ग्निसमीप एव स्थितेमान्मे मित्रावरुणावित्येतेन मन्त्रेण ॥ १२ ॥

वृत्तिः—दक्षिणाग्निसमीपे स्थित इत्युक्तम् ॥ १२ ॥ (२ । ५ । २ सूत्रे)

यथेतं प्रत्येत्य प्रोष्य भूयो दशरात्राच्चतुर्गृहीतमाजयं जुहुयात्—मनोज्यो-
तिर्जुषतामाजयं भे विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु । या इष्टा उपसो या अनि-
ष्टास्ताः संतनोमि हविषा घृतेन स्वाहेति ॥ १३ ॥

दे० भाष्यम्—यथेतं यथागतेनैव मार्गेण प्रत्येत्य प्रतिनिवृत्य प्रोष्य भूयो दश-
रात्रा बह्यो रात्रयः प्रोष्य प्रत्यस्य गार्हपत्य आजयं विलाय तृष्णीमुत्पूयाऽहवनीयं

गत्वाऽऽसीनः सुचि चतुर्गृहीतमाऽयं कृत्वा जुहुयान्मनोउयोतिरित्येतेन मन्त्रेण । यथेत्-
मित्यनुच्यमाने दक्षिणाग्रावेव प्राप्नोति । तत्र स्थित्वा प्रत्येत्य विषमोऽर्थः । प्रत्येत्य
तदानीमेव जुहुयादिति । भूयो दशरात्रादिति वचनादशरात्रीः प्रोष्यज्ञुहोति । चतुर्गृहीतवच-
नास्त्रुग्जुहूरेव भवत्यनादेशे । आज्यप्रहणं पयआदीनां हौम्यदद्व्याणामाधिकारादसीनो
जुहुयात् । अभिहोमाधिकारादस्या आहुतेरभिहोत्रहोमार्थस्याभिहोत्रहोमानां समानार्थोऽयं
होमः ॥ १३ ॥

बृत्तिः—यथेत्यमित्यकार्थम् । यथेतं प्रत्येत्य सर्वस्य परिसमूहनं कृत्वा
तस्मोत्तरत उपविश्य वाचं विसृजेत भूर्भुवः स्वरित्यनेन । असत्यतिप्रवासनिभित्त एवं
प्रयोगक्रमः । सति तु तन्मित्ते यथेतं प्रत्येत्य नैमित्तिकं कृत्वा परिसमूहनवाभिसर्गां
कुर्यात् । एवमेव सूक्ष्मस्त्रूपं विवेच्यम् । दशरात्रादूर्ध्वं प्रवासां कृत्वा जुहां चतुर्गृहीतं
गृहीत्वाऽनया जुहुयान्मनो ऊयोतिरित्येतयर्चा । चतुर्गृहीतशब्दादेवाऽऽज्यदद्व्यसिद्धौ सत्या-
माज्यप्रहणं तूष्णीमुत्पत्तनलाभार्थम् ॥ १३ ॥

अभिहोत्राहोमे च ॥ १४ ॥

दे० भाष्यम्—अभिहोत्राहोमे च । अभिहोत्रस्य होमोऽभिहोत्रहोमस्तस्मिन्नाभि-
होत्रस्याहोमे चैतामेवाऽहुतिं जुहुयादभूयो दशरात्रादित्युक्तं दशरात्रं प्रवासेऽन्युच्छिन्नो
भवति तस्मादशरात्रमहुत एतामाहुतिं जुहुयादत ऊर्ध्वं पुनराधेयं भवत्युच्छिन्नत्वात् ॥ १४ ॥

बृत्तिः—अभिहोत्रहोमविच्छेदे चैतामाहुतिं जुहुयात् । विशेषाभावादेकस्य इयोर्बहू-
नामपि विच्छेद एवं प्रायश्चित्तिः कार्या ॥ १४ ॥

प्रतिहोममेके ॥ १५ ॥

दे० भाष्यम्—प्रतिहोममेके । अहुतानां प्रतिहोममेके मन्यम्भते । प्रतिसंख्यं याव-
दित्य चतुर्गृहीतानि गृहीत्वा ‘पक्षहोमन्यायेन’ जुहुयाप्रतिहोमे च भवतीति विकल्पः ।
प्रतिहोमे सति यत्प्रकृतिरभिहोत्रद्रष्ट्यं तेनैव जुहुयात् ॥ १५ ॥

बृत्तिः—चशब्दोऽत्राध्याहार्यः । एतामाहुतिं हुत्या प्रतिहोमं च कुर्यादित्यर्थः । प्रति-
होमो नाम यावन्तः काला होमेन विच्छिन्नास्ताषतामेकैकं कालं प्रत्येकैको होमः कर्तव्य
इत्यर्थः । एवं परिसमुद्देश्यादि पूर्वमेव ध्यात्वात्म ॥ १५ ॥

परिसमुद्देश्यादिविहारादुपविश्य भूर्भुवः स्वरिति वाचं विसृजेत । गृहानीक्षे-
ताप्यनाहिताभिर्गृहा मा विमीतोप वः स्वस्त्येवोऽस्मासु च प्रजायध्वं मा च वो
गोपतीरिषि ति प्रपदेत गृहानां सुमनसः प्रपद्ये वीरग्नो वीरवतः सुक्षीरान् ।
इरां वहन्तो घृतमुक्तमाणास्तेष्वां सुमनाः संविशानीति शिवं ज्ञाय झंयोः

शंथोरिति त्रिरनुवीक्षमाणः । विदितमध्यलीकं न तदहर्षपयेयुः । विज्ञायतेऽभयं
बोऽभयं मेऽस्त्वत्येवोपतिष्ठेत प्रवसन्मर्येत्याहरहर्वेति ॥ १६ ॥

दे० भाष्यम्—परिसमूह परिसमूहनं कृत्वा ऽग्नीनामुद्दित्विहारादुदीध्या दिश्युपविश्य
भूर्भुवः स्वरित्येता स्थस्थाने समानजातिभ्यायेन हुत्थाऽनुमन्त्रणं भवत्येव । अहरहर्वेवा-
न्याचयिभ्यतीति श्रुतेः । वाशव्दः समुच्चयार्थः । भवति सायंप्रातरेतेनोपस्थानम् । आग्ने-
यीभिः पावमानीभिश्च । वाकारशेषविनाशनार्थः ॥ १६ ॥

बृतिः—ईक्षणं प्रपदनं चानाहिताग्निरपि कुर्यात् । ‘गृहा मा विभीत’ इतीक्षेत ।
‘गृहनहम्’ इति प्रपदेत । प्रतिपद्यमान एवं प्रपदेत ‘शिवं शम शंयोः शंयोः’
इति त्रिरनुवीक्षमाणः । अनुवीक्षणमनुमन्त्रणं मन्त्रेण प्रकाशनम् । तापुनर्मन्त्रेण विना
कर्तुं न शक्यत इति मन्त्रोऽपि त्रिरावर्तते । अलीकमप्रियम् । अवगतमध्यप्रियं प्रवासा-
दागतस्य तस्मिन्नहनि न निवेदयेयुः । वाशव्दश्च शस्यार्थे । ‘अभयं वः’ इत्यनेन
मन्त्रेण प्रवस्यन्प्रवासादागतश्चाहरहरग्निहोत्रहेमे चोपतिष्ठेतेति श्रुतिरेवोपयस्ता विज्ञायत
इति । अस्मिन्पक्षे प्रयोगफलमः—विहृत्य पञ्चाल्याऽऽचम्य तीर्थेन प्रपद्य तत्रैव स्थित्वा
सर्वानग्नीन्स्कृदेवोपस्थाय प्रदक्षिणमावृत्य तीर्थेनैव निष्कम्य ‘मा प्रगाम’ इति जप-
मन्त्रवाच्य ‘सदासुगः’ इति पञ्चालं प्राप्य नूयात् । प्रधेष्य ‘अपि पञ्चालम्’ इत्युक्त्वा
विहृताऽऽवलितास्तीर्थेनैव प्रपद्य तत्रैव स्थित्वा ‘अभयं वः’ इत्युपस्थाय परेसमूहनादि
शेषं पूर्वषत् । अतिप्रवासोऽस्ति चेतस्य नैमित्तिकमपि कुर्यात् । अग्निहोत्रहेमे च दक्षि-
णाग्निहोत्रामानन्तरम् ‘अभयं वः’ इत्युपतिष्ठेत । पूर्वोक्तस्यानुमन्त्रणस्य याजमानवादस्य
चोपस्थानत्वान्न विकल्पः । तेन समुच्चय एव । अनुपस्थिताग्नेः प्रवास इत्यैव सन्नियेत-
देव नान्यत्किञ्चित् ॥ १६ ॥

प्रवासोपस्थानम् ।

(इदमाहिताग्निनैव कार्यम्) ।

आहिताग्निः—वाग्यतो भूत्वा

ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रवासविधिनाऽग्नीनुपस्थास्ये ।
प्रवासं करिष्यनाहवनीयादीनश्चनिहृत्य प्रज्वलयाऽऽचम्याऽऽनात्राग्निहोत्रीयोद्धरणप्रण-
यननिधानमन्त्राः) हवनीयस्यात्यन्तसमीपं गत्वा तमुपतिष्ठेत—

शंस्य पशुन्मे पाहि ।

एवमुपस्थायोत्तरेण विहारं गत्वा गार्हपत्यस्य प्रत्यगुदग्रदेशोऽत्यन्तसमीपं गत्वा तमुप-
तिष्ठेत—

नर्य प्रजां मे पाहि ।

एवमुपस्थायापरेण विहारं गत्वा दक्षिणाग्नेः प्रत्यगुदग्रदेशोऽत्यन्तसमीपं गत्वा तमुप-
तिष्ठेत—

अर्थव्य पितुं मे पाहि ।

एवमुपस्थाय तत्रैव तिष्ठन्नार्हपत्याहवनीयावीक्षेत—

इमान्मे मित्रावरुणौ गृहान्गोपायतं युवम् ।

अविनष्टानविहृतान्पूर्वैनानभिरक्षत्वस्माकं पुनरायनात् ॥

इतीक्षित्वा पुनस्तेनैव मार्गेणाऽऽहवनीयसमीपं गत्वा ततो यथेष्टदेशगमनाय प्रदक्षिण-
मार्त्तमान आहवनीयमुपतिष्ठेत—

मम नाम प्रथमं जातवेदः पिता भाता च दधतुर्यदग्ने ।
तत्त्वं विभृहि पुनरामैतोस्तवाहं नाम विभराण्यग्ने ॥

इत्युपस्थाय पृष्ठोऽग्निनीक्षमाणो मा प्रगामेति सूक्तं जपन्यथेष्टदेशं गच्छेत् ।

मा प्रगाम पथो वयं मा यज्ञादिन्द्र सोमिनः । मां तस्थुर्नो अरातयः॥१॥
यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तन्तुदेवेष्वाततः । तमाहुतं नशीमहि ॥ २ ॥

मनोन्वा हुवायहे नाराशंसेन सोभेन । पितृणां च मन्माभिः ॥ ३ ॥

आ त एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक्त्वं सूर्यं दृशे ॥ ४ ॥

पुनर्नः पितरो मनोददातु दैवयो जनः । जीवं त्रातं सचेमहि ॥ ५ ॥

वयं सोम व्रते तत्र मनस्तनूषु विभ्रतः । प्रजावन्तः सचेमहि ॥६॥ इति ।

यावद्रतेऽन्यागारच्छदिर्न दृश्यते तावदग्निष्ठो दूरं गत्वा वाचं विसृज्याभिलिखितदे-
शगामिनं पन्थानमवरुद्ध ब्रूयात्—

सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पन्था मध्या देवा ओषधीः संपिपृक्त ।

भगो मे अग्ने सख्येन यृथ्या उद्रायो अश्यां सदनं पुरुक्षोः ॥

इति । (म०३—अ०५—सू०२)

यदि कदाचिद्यथोक्तोपस्थानमकृत्वैव गन्तव्यं स्यादैवान्मानुषादा निमित्तात्तदा तत्रैव
स्थितः सर्वानग्नीनुत्पत्तिकमेण तं तमर्जिन मनसा ध्यात्वा तां तां दिशमभिमुखमुपतिष्ठेत—

इहैव सन्तत्र सन्तं त्वाऽथे हृदा वाचा मनसा वा विभर्मि ।

तिरो मा सन्तं मा प्रहासीज्योतिषा त्वा वैश्वानरेणोपतिष्ठते ॥ इति ।

तत आचम्य

अनेन प्रवासोपस्थानेन श्रीपरमेश्वरः श्रीयताम् ।

इति प्रवासोपस्थानविधिः ।

प्रवासादागतस्य विधिः ।

—:x:x:x:—

आदितार्थिः—प्रवासं कृत्वा स्वप्रामाणमीर्पे प्राप्य

थपि पन्थामगन्महि स्वस्ति गायनेहसम् ।

येन विश्वाः परि द्विषो वृणकिं विन्दते वसु ॥ (म०६ अ०५ सू०३)

इति ब्रूयात् । ततः समितार्णिर्वाग्यतोऽप्तीञ्जवलतः श्रुत्वाऽऽचम्य

मयोपाचादुरितभयद्वारा भीपरमेभरमीत्यर्थं प्रवासागमनविधि करिष्ये ।

शुचिर्भूत्वा तीर्थेनालग्नतासमीपदेशमभिकम्प्याऽऽहवनीयमीक्षेत—

विश्वदानीपाभरन्तोऽनातुरेण मनसा । अप्ते मा ते प्रतिवेशा रिषाम । नमस्ते
अस्तु भीहकुषे नमस्त उपसद्वने । अप्ते शुभमस्त तम्यः सं मा रथ्या सृज ॥

इतीक्षिलाऽऽनीताः समिधो विभयं तस्य तस्याप्तेः समीपे निधायाऽऽहवनीयमुप-
तिष्ठेत—

मम माम तव च जातवेदो वाससी इव विवसानो चरावः ।

ते विभृतो दक्षसे जीवसे च यथायर्थं नौ तन्वौ जातवेदः ॥

इत्युपस्थितैककां समिधं तर्मिस्तस्तिभिन्नप्रावादध्यात् ।

आहवनीये—अगन्म विश्ववेदसप्तस्मर्यं वसुविश्वम् ।

अप्ते सम्भाव्यभियुज्ञमभिसह आयच्छस्त स्वाहा ॥ इति ।

गार्हपत्ये—अयमगिर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुविश्वमः ।

अप्ते गृहपतेऽभियुज्ञमभिसह आयच्छस्त स्वाहा ॥ इति ।

दक्षिणे—अथमप्तिः पुरीष्यो रथिमान्युष्टिवर्धनः ।

अप्ते पुरीष्याभियुज्ञमभिसह आयच्छस्त स्वाहा ॥ इति ।

समिध आधाय दक्षिणाग्रिसमीपे स्थित्वा

इत्यान्मे पित्रावरुणौ गृहानशूगुपतं युच्य ।

अविनष्टानविहतान्यूष्टैनानभ्यराक्षीदाऽस्याकं पुनरायनात् ॥

इतीक्षिला यथेत प्रत्येत्य दशरात्रादूर्ध्वं प्रवासं कृत्वाऽतेन स्वप्तिष्ठाप्रावनन्तरं मौं
प्रादेशमाद्वौ कुशौ नानाऽन्तयोर्गृहीत्वाऽङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकम्भ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां तूष्णी-
माद्वौ विहस्य तुहां चर्तुर्गृहीतं गृहीत्वाऽऽहवनीये प्रत्ययुदगाहवनीयादवस्थाय शुद्धपत्त-

मनो उयोतिर्जुषतामाज्यं ये विच्छिन्नं यद्दं समितं दधातु । या इष्टा उपसो
यो अनिष्टास्ताः संतनोमि हविषा घृतेन स्वाहा । मनसे उयोतिष इदं
न यम ।

इति हुता ल्यजेत् । अत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणो विधिर्दशारात्रादर्वाक्प्रबासं कृत्वाऽऽग्रात-
स्योर्ज्वर्मागतस्य च समान एवेति इत्यम् । इयोर्बहूनामप्यप्तिहोत्रहोमविच्छेदे सति चतुर्गृ-
हीतं शुहुयात् । तत्र संकल्पः—

अपिहोत्रहोमविच्छेदनिमित्तप्रत्यवायजनितदोषपरिहारद्वारा भीपरमेश्वरमी-
त्यर्थं प्रायविशाल्याद्युतिं होष्यामि ।

इति संकल्प्याऽऽन्यं पूर्ववत्तूष्णी त्रिलूप्य ज्ञाहां गृहीत्वा पूर्ववस्थित्वा शुहुयात्—

मनो उयोतिर्जुषतामाज्यं ये विच्छिन्नं यद्दं समितं दधातु । या इष्टा उपसो
या अनिष्टास्ताः संतनोमि हविषा घृतेन स्वाहा । मनसे उयोतिष इदं
न यम ।

इति हुता त्यक्त्वा च सर्वविहारं परिसमुद्ध विहारस्योत्तरत उपविश्य

भूमुवः स्वः ।

इति वाचं विसृज्य विहारादबहिराचम्य

अनेन प्रवासागमननिमित्तविधिना घृतेन भीपरमेश्वरः प्रीयताम् ।

ततो गृहानक्षेत—

गृहा मा विभीतोप वः स्वस्त्येवोऽस्मासु च प्रजायधं मा च वो गोपती
रिष्टत् । इति ।

ततो गृहानप्रथेत—

गृहानहं सुमनसः प्रथे वीरच्छो वीरवतः सुवीरान् ।

इरां वहन्तो घृतमुक्षमाणास्तेष्वैं गुणाः संविज्ञानि ॥ इति ।

प्रपथमान एवं प्रपथेत—

विवं शर्वं शं योः शं योः ।

इति त्रिलूप्यं प्रपथेत । ततो गृहानप्रथं तमाहिताम्भिः यः कोऽप्यवगतमप्यप्तियं न
निवेदयेत् । इति ॥

अत्र प्रवस्यन्प्रलेखाहरहः प्रयोगान्तरं कुर्यादित्यमवीवृतदृचिक्षत् ।

प्रवस्यन्—अप्तिविहत्य प्रवात्याऽऽचम्य तीर्थेन प्रपथ तत्रैव स्थिता सर्वा-
नप्तिसङ्कुरेत्

अभयं वोऽभयं मेऽस्तु ।

इत्युपस्थाय प्रदक्षिणमाहृत्य तीर्थैर्नैव निष्क्रम्य ‘मा प्रगाम’ इति जपन्नाग्रज्ञं “ सदा
सुगः ” इति पञ्चानं प्राप्य ब्रूयात् ।

प्रत्येत्य—“ अपि पन्थाम् ” इत्युक्त्वा विहृतान्प्रज्वलितास्तीर्थैर्नैव प्रपद्य तत्रैव
स्थित्वा “ अभयं वः ” इत्युपस्थाय मनोउयोतिरित्यादि पूर्ववत् ।

अहरहः—दक्षिणाग्निहोमानन्तरम् “ अभयं वः ” इत्युपतिष्ठेत । अनुपास्थितान्नेः
प्रवास इहैव सन्निलेतदेव । नान्यलिङ्कचित् ।

इति प्रवासादागतस्य विधिः ।

अथ समारोपसूत्रम् ।

समारोपयेदर्यं ते योनिर्क्षित्विय इत्यरणी गार्हपत्ये प्रतितपेत्पाणी वा या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेशारोहाऽत्माऽत्मानमच्छा वसूनि कृष्णश्चर्या पुरुणि यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद् योनिं जातवेदो भुव आजायमान इति यदि पाण्योररणी संस्पृश्य मन्थयेत्पत्यवरोह जातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हल्यं वह नः प्रजानन् । प्रजां पुष्टिं रथिमस्मासु धेशथा भव यजमानाय शं योरिति ॥ १ ॥

इति समारोपसूत्रम् ।

सबृत्तिसमारोपविधिसूत्रभाष्यम् ।

समारोपयेदर्यं ते योनिर्क्षित्विय इत्यरणी गार्हपत्ये प्रतितपेत् ॥ १ ॥

दे० भाष्यम्—इदानीं समारोपणविधानं वक्ष्यते । अवं ते योनिर्क्षित्विय इत्येत्न यच्च । अरणी उत्तरारण्यधराणी च । गार्हपत्येऽग्ने प्रतितपेदधर्युर्यजमानो वा । एतेनैव मन्त्रेण दक्षिणाग्ने समारोपयेत् । गार्हपत्यप्रहणं गार्हपत्याद्यनुकम्भेत् सर्वेषु समारोपयेद्विकृतावपि सर्वेषु समारोपणं दर्शयति । अग्नीनस्य समारोपयेति पृथगरणीष्वग्नी-स्समारोपयेत्यनेशाम् । सर्वेष्वग्नेषु द्वाभ्यामेवारणीभ्यां समारोपणमन्येशाम् । अस्माकं त्वन्वाहितेष्वजस्तेषु च न ॥ १ ॥

वृत्तिः—पूर्वे एव दे अरणी गार्हपत्ये प्रतितपेनाग्न्यन्तरे । यदि दक्षिणाग्निर्भिन्नयोनिस्तदा तस्यारण्यन्तरे तेनैव मन्त्रेण समारोपणं भवति ॥ १ ॥

पाणी वा या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेशारोहाऽत्माऽत्मानमच्छा वसूनि कृष्णश्चर्या पुरुणि यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद् योनिं जातवेदो भुव आजायमान इति ॥ २ ॥

दे० भा०—पाणी वा गार्हपत्ये प्रतितपेद्यजमानः । ‘या ते अग्ने’ इत्यनेन मन्त्रेण । पाणी प्रतितपेदरणी वेति विकल्पः । यज्ञमान एव प्रतितपेन्मन्त्रलिङ्गादात्माऽत्मानमच्छेति ॥ २ ॥

वृत्तिः—द्वौ पाणी गार्हपत्ये सकृदेव प्रतितपेत् । द्वयोरपि समारोपणं यजमान एव कृष्णत् । पूर्वमन्त्रस्य प्रशगशीष्वात् । उत्तरस्य चाऽत्मानमितिलिङ्गात् । कर्त्रान्तरवेदानाभावाच्च ॥ २ ॥

यदि पाण्योररणी संस्पृश्य मन्थयेत्पत्यवरोह जातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो

इर्ष्यं वह नः प्रजानन् । प्रजां पुहिं रथिपस्तासु धेष्ठाभद्र यजमानाय
श्च योः ॥ ३ ॥

इति समारोपविधिसूत्रम् ।

दे० भा०—यदि पाण्योररण्योः समारोप्यः पाण्योर्वेत्युक्तम् । तत्र यदि पाण्योः
समारोपणं कृतं भवति ततो मन्थनकांडे इत्यनेन मन्त्रेण संस्पृश्य मन्थयेत् । ‘प्रल-
बरोह’ इत्यनेन मन्त्रेण स्पृशेत् ॥ ३ ॥

इति समारोपविधिसूत्रभाष्यम् ।

बृतिः—अरण्योर्हस्तयोर्वा समारोपणमुक्तम् । तत्रावरोहणकाले यजमानः ‘प्रल-
बरोह जातबेदः’ इत्येतं मन्त्रमुक्तवा मन्त्रान्ते तयोररण्योराग्निं मन्थयेत्स्वयं वा मन्थेत् ।
एवमरणी समारोपणे । यदि हस्तयोः समारोपणं स्यात्तदैतेन मन्त्रेणारणी संस्पृश्य मन्थयेत् ।
यजमानो मन्थनकाले यावदग्रेजन्म तावदरणी संस्पृशन्नेवाऽस्ते । मध्यमानेऽग्नौ यथुपाद-
नसमर्थः प्रथम्नो निष्कलः स्यात्तदा पुनरारम्भावसरे मन्त्र आवर्तयितव्यः । एवं
व्यर्थे व्यर्थे पुनः पुनरावर्तयेत् । अग्न्यवरोहार्थमरणी मन्थयेदित्येकोऽर्थः । यदि
पाण्योः समालोपणं तदैवमवरोहयेत्याग्निभ्यामरणी अनेन मन्त्रेण संस्पृश्य मन्थयेदित्य-
परोऽर्थः ॥ ३ ॥

इति समारोपविधिसूत्रशास्त्रिः ।

अथ समारोपप्रयोगः ।

प्रातरग्निहोत्रहोमानन्तरं सगृहः प्रवस्थ्यन्धेदाहिताग्निराच्य

मयोपात्तदुरितशयद्वारा श्रीपरमेश्वरभीत्यर्थमापाग्निमित्तमप्तिं समारोपयिष्ये ।

इति संकल्प्यारणी गृहीत्वा

अयं से योनिर्क्षितिवयो यतो जातो भरोचथाः ।

तं जानक्षम्प्र आसीदाधानो वर्धया गिरः ॥ (ऋ० सं० ३-१-३३)

इति गार्हपत्ये प्रतितप्य यदि दक्षिणाग्निर्भिन्नयोनिस्तदा तस्यारण्यन्तरेऽनेव मन्त्रेण
दक्षिणाग्नावरणी प्रतितपेत् ।

अथवा द्वौ पाणी गार्हपत्ये प्रतितपेत् । तत्र मन्त्रः—

या ते अग्ने यज्ञिया तनुस्तयेष्टारोहाऽऽत्माऽत्मानमन्त्यावसूनि कुण्डवर्णा
पुरुणि यज्ञो भूल्वा यज्ञमासीद् योनिं जातबेदो भुव आजायमानः ।

आचष्यानेन समारोपविधिना श्रीपरमेश्वरः श्रीयताम् ।

इति समारोपप्रयोगः ।

अथावरोहणप्रयोगः ।

समारोप्यऽग्निं वासे वासेऽग्निं मध्येत् । तत्र मन्त्र —

प्रत्यवरोह जातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हृष्यं वह नः प्रजानन् । प्रजा पुण्डि
रथिमस्मासु धेश्चाभव यजमानाय शंयोः ॥ इति ।

अथवा पाणिभ्यामरणी प्रत्यवरोहेत्यनेन मन्त्रेण संसृश्य मन्थेदिति । यावदग्न्युत्पादनं
मन्त्रावृत्तिः ।

इत्यवरोहणप्रयोगः ।

*प्रथमाग्निहोत्रारम्भः ।

अग्निहोत्रमारप्स्यमानो दशहोतारं घनसाऽनुदृत्याऽहवनीये सग्रहं हुत्वाऽथ
सायमग्निहोत्रं जुहोति । (आपस्तम्ब० श्रौ० सू० ५ । २२ । १०)

तदिदमध्यर्थूणामुक्तमाखलायनादिभिरपि कर्तव्यमेवातस्तथप्रयोगं प्रयुज्जमहि ।

आधानानन्तरं द्वादशदिनमध्ये पूर्णमाससोमारम्भप्रसक्तौ द्वादशदिनपर्यन्तमजस्ते-
ष्वेष तत्कार्यम् । तत्रोद्धरणकालेऽन्युत्पत्तिकमेण प्रादुष्करणं कार्यम् । कालातिक्रमे
सर्वप्रायश्चित्तं कार्यम् । त्रयोदशोऽहनि प्रातहर्त्मान्तेऽग्निल्यागः । ततः सायंकालप्रभूति
होमार्थमुद्वरणं कार्यम् । द्वादशदिनमध्ये पूर्णमाससोमारम्भप्रसक्तौ पवमानेष्टम्भेऽग्नीन्परि-
त्ययानन्तरं सायं होमार्थमुद्वरणं कार्यम् । तत्राग्निहोत्रमारप्स्यमानोऽपराह्ने पञ्चोपवीती
पत्न्या सहाऽचम्प्य तीर्थेन प्रविश्य जघनेन गार्हपत्यं कुशपाणिः—

ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमग्निहोत्रमारप्स्ये । यावज्जीवम-
ग्निहोत्रं होष्यामि । जीर्णो विरंस्ये ।

इति संकल्पाध्वर्युं वृणुयात् ।

अग्निहोत्रहोमेऽध्वर्युं त्वामहं वृणे ।

अग्निहोत्रमारप्स्यमानो दशहोतारं होष्यामि ।

ततोऽध्वर्युरुज्यं संस्कृत्य जुडा चतुर्गृहीतं गृहीत्वा

चित्तिः सूक् । चित्तमाज्यम् । वाग्वेदिः । आधीतं वर्हिः । केतो अग्निः ।
विज्ञातमग्निः । वाक्पतिर्हेता । मन उपवक्ता । प्राणो हविः । सायाध्वर्युः ।

वाचस्पते विधे नामन् । विधेय ते नाम । विधेस्त्वप्स्माकं नाम । वाचस्पतिः
सोमं पिवतु । आऽस्मासु रूप्मां धात्स्वाहा ।

* अयं प्रयोग आपदेवसुनुनाऽनन्तरेष्वेन हृतस्तथैव संगृहीनोऽस्ति ।

आहिताग्निः—वाचस्पते ब्रह्मण इदं न मम । तत आचम्याग्निहोत्रा-
रम्भविधिना कृतेन श्रीपरमेश्वरः श्रीयताम् ।

ततो दक्षिणत उपविश्य द्वितीयादिहोमेऽध्वर्युवरणं कृत्वा
‘उद्धराऽऽहवनीयम्’ ।

इत्यध्वर्युं प्रैषं करोति । ततोऽध्वर्युर्विंहाराद्वहिराचान्तस्तीर्थेन प्रविश्य गार्हपत्यप्रज्व-
लनादि सर्वं कुर्यात् ।

अत्राऽश्वलायनाचार्यैकं इत्येव सूत्रितम् । अध्वर्युभिरत्वध्वर्युरेत्येव ।

अथ सविषयविधिवाक्यानुक्रमणम् ।

अग्निहोत्राङ्गप्रधानकर्मविधायकानि वाक्यानि सर्वाणीमानि भगवत आश्वलायनाचार्य-
प्रणीतश्रौतसूत्रद्वितीयाध्यायीयद्वितीयखण्डमारम्भं चतुर्थखण्डपर्यन्तमिति ज्ञेयानि । तदिदं
विधिवाक्यजातं कस्मिन्ब्राह्मणे स्थितमिति न प्रतीमः ।

ननु सन्येव तर्हि सूत्राणि यथास्थानं किमर्थमयमुपक्रमः । यदि स्युर्जाक्षणे तर्ह्य-
र्धवादमिश्रितत्वात्पृथक्कृतिरपेक्षिता । सूत्राणां च प्रायोऽर्थवादराहित्यान्मा नाम भूत्पृथक्कृतिः ।
मैवम् ।

सूत्रेषु सत्स्वप्येषु वाक्येषु न यथावज्ञातुं सुशकं जिज्ञासुभीरियस्युपक्रमस्य प्रयोज-
नम् । बुद्धिवैश्याचार्यं च ।

आश्वलायनीयश्रौतसूत्रम्—द्वितीयाध्यायः । (२१४)

१ गार्हपत्यप्रज्वलनम्—अपराह्ने गार्हपत्यं प्रज्वल्य ।

२ दक्षिणाग्नेनयनम्—दक्षिणाग्निमानीय ।

३ आहवनीयोद्धरणम्—आहवनीयं ऊलन्तमुद्द्रेत् ।

४ प्रणयनम्—प्रणयेत् ।

५ निधानम्—निदध्यात् ।

६ आहिताग्निर्वत्तचर्या—आहिताग्निर्वत्तचार्यहोमात् ।

७ होमकालः—अस्तमिते होमः । प्रदोषान्तो वा ।

८ आचमनम्—नित्यमाचमनम् ।

९ परिसमूहनम्—ताम्यां परिसमूहने ।

१० परिसमूहनकालः—पूर्वे तु पर्युक्षणात् ।

११ पर्युक्षणम्—पर्युक्षेत् ।

- १२ परिसमूहनपर्युक्षणक्रमः—दक्षिणहवनीयाः गार्हपत्याः ।
- १३ धाराहरणम्—धारां हरेत् ।
- १४ उपवेशनम्—पश्चाद्वार्हपत्यस्योपविश्य ।
- १५ अङ्गारापोहनम्—अङ्गारनपोहेत् ।
- १६ अग्निहोत्राधिश्रयणम्—अग्निहोत्रमधिश्रयेत् ।
- १७ नित्यहोमे द्रव्यविधानम्—पयसा नित्यहोमः ।
- १८ अवज्वलनम्—अवज्वलयेत् ।
- १९ परिहरणम्—परिहरेत् ।
- २० अङ्गाराणामतिसर्गः—अङ्गारानतिसृज्य ।
- २१ सुक्सुबोः प्रतितपनम्—सुक्सुबं प्रतितपेत् ।
- २२ सुगासादनम्—सुचमासाद्य ।
- २३ अतिसर्जनम्—अतिसर्जयित ।
- २४ आहिताग्न्येराचमनम्—आहिताग्न्येराचम्य ।
- २५ अतिव्रजनम्—अपरेण वेदिमतिव्रज्य ।
- २६ आहिताग्न्युपवेशनम्—दक्षिणत उपवेश्य ।
- २७ अतिसर्जनश्रवणम्—एतच्छ्रुत्वा ।
- २८ अतिसर्जनम्—अतिसृजेत् ।
- २९ सुवपूरोन्नयनम्—सुवपूरमुन्नयेत् ।
- ३० स्थाल्यभिर्मर्शः—स्थालीभिर्मृश्य ।
- ३१ सुक्समिधोर्हणम्—समिधं सुवं चाष्यधि गार्हपत्यं हत्वा ।
- ३२ उपसादनम्—उपसाद्य ।
- ३३ जानुनिपातनम्—जान्वाच्य ।
- ३४ समिदाधानम्—समिधमादध्यात् ।
- ३५ अपासुपस्पर्शनम्—अप उपसृश्य ।
- ३६ प्रधानहोमदेशः—द्वयङ्गुलमात्रे ।
- ३७ होमविधानम्—अभिज्ञुह्यात् ।
- ३८ सादनम्—कुशेषु सादयित्वा ।
- ३९ गार्हपत्यवेक्षणम्—गार्हपत्यमवेक्षेत ।
- ४० उत्तराहुतिविधानम्—अथोत्तरां तृष्णां भूयसीमसंसृष्टाम् ।
- ४१ उत्तराहुतेर्देशविधानम्—प्रागुदगुत्तरतो वा ।
- ४२ प्राजापत्यध्यानम्—प्रजापतिं मनसा ध्यायात् ।

मन्थनयन्त्रकम् ।

शमीगर्भस्याभत्थस्यारणी आहरति (आपस्तम्बशौ० सू० ९ । १ । २)

अभत्थाच्छमीगर्भादरणी आहरेत् । (आश्वलायनशौ० सू० २ । १ । १६)

अभत्थशमीगर्भारणी प्रयच्छति । (कात्यायनशौ० सू० ४ । १९४)

तदेतत्सर्वं मनसि निधाय तत्र भगवान्कात्याखनः कर्मप्रदीपनाभिः छन्दोगपरिशिष्टा-
परनामधेये प्रन्थे लोकयांबभूव—

अभत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्बासमुद्भवः ।

तस्य या प्राञ्मुखी शाखा योदीची योर्ध्वगाऽपि वा ॥ १ ॥

अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता तन्मयी चोत्तरारणिः ।

सारवद्वारवं चात्रमोविली च प्रशस्यते ॥ २ ॥

प्रभा—आरणेयस्य मन्थनप्रकारं वकुं प्रथमं मन्थनयन्त्रघटकमरण्यादिकमाह—अभत्थो
य इति द्वाभ्याम् । शमीगर्भस्य लक्षणं वक्ष्यते । पवित्रमूर्मौ जातो यः शमीगर्भोऽधत्थ-
स्तस्य प्राञ्मुख्युदकगतोर्ध्वगता वा या शाखा । अधरारणिरुत्तरारणिश्च तन्मयी मुनिभिः
कथिता । चात्रमोविली च सारयुक्तखदिरादिकाष्ठनिर्मितं मुनिभिः प्रशस्यते । चात्रं नाम
मन्थनदण्डः । चात्रोर्ध्वभागनियन्त्रार्थः काष्ठविशेष ओविली ॥ १ ॥ २ ॥

शमीगर्भः—शम्या गर्भः—शमीगर्भः । इति षष्ठीसमाप्तः ।

इयं वै शमी तस्या एष गर्भो यदभत्थः । इति श्रुतेः ।

संसक्तमूलो यः शम्या शमीगर्भः स उच्यते ।

अलाभे त्वशमीगर्भादाहेरेदविलम्बितः ॥ ३ ॥

चतुर्विंशतिरङ्गुष्ठा दैर्घ्यं षडपि पार्थवम् ।

अत्थार उच्छ्रूयो मानमरण्योः परिकीर्तिम् ॥ ४ ॥

प्रभा—इदानीं शमीगर्भस्य लक्षणमाह—संसक्तमूल इति । यस्याभत्थस्य मूलं
शम्या सह संसक्तं सम्यग्लङ्घं सोऽधत्थः शमीगर्भः कथ्यते । शमीगर्भस्याभत्थस्यालाभे
पुनरशमीगर्भादप्यरणिमाहरेत् । गुणलोपे च मुख्यस्येति न्यायादित्यभिप्रायः । शमीगर्भ-
स्यान्वेषण्या काष्ठविलम्बो न कर्तव्य इति वकुमविलम्बित इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

अरण्यादीनां परिमाणमाह—चतुर्विंशतिरितिराह्याम् । चतुर्विंशतिसंख्याका अङ्गुष्ठा
अङ्गुष्ठा अङ्गुला अरण्योर्दैर्घ्यं दीर्घताप्रमाणमित्यर्थः । षडङ्गुलास्तयोः पार्थवं पृथुत्वम् ।
तत्परिमाणमिति यावत् । चत्वारोऽङ्गुला अरण्योरुच्छ्रूय उच्चतापरिमाणमित्येतत् । तदेवमरण्योः
प्रतिसां र्षवतोभावेन कथितम् ॥ ४ ॥

अष्टाङ्गुलः प्रमन्थः स्याद्वादशाङ्गुलम् ।
ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम् ॥ ५ ॥

प्रभा—अष्टाङ्गुल इति । चात्रमध्यस्यो मन्थनार्थः काष्ठिविशेषः प्रमन्थ इत्युच्यते । स खत्वद्वांगुलपरीमाणः स्यात् । चात्रोविली च द्वादशाङ्गुलपरीमाणं स्यात् । एतत्सर्वं भिलितं यथाविन्यस्तं मन्थनयन्त्रमिति कथयते । मन्थनयन्त्रकमिति स्वार्थं कन् । मोभिलपुत्रेणाध्येवमेव मन्थनयन्त्रमुक्तम् । केवलमरण्योर्धितायामन्यदपि परीमाणद्वयमुक्तम् । तथा च गृद्धसंग्रहः—

आश्वत्थीं तु शमीगर्भामरणीं कुर्वाति सोत्तराम् ।
ऊरुदीर्घीं रत्निदीर्घीं चतुर्विंशाङ्गुलां तथा ॥ इति ।
खादिरे बधनाति, पालाशे बधनाति, रोहितके बधनाति,

इतिवदमीषां विकल्पो बोद्धव्यः ॥ ५ ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानं तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।
तत्र तत्र बृहत्पर्वग्रन्थिभिर्मिनुयात्सदा ॥ ६ ॥
गोबालैः शणसंमिश्रैविवृद्धतमनंशुकम् ।
व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात्प्रमध्यस्तेन पावकः ॥ ७ ॥

प्रभा—अङ्गुष्ठेति । बृहत्पर्वग्रन्थिभिर्मिन्द्यरेखाभिः । निगदव्याख्यातमन्यत् ॥ ६ ॥
मन्थनसाधनं नेत्रमाह—गोबालैरिति । शणसंमिश्रैर्गोबालैर्नेत्रं स्यादिति संबन्धः ।
नेत्रं रज्जुः । नेत्रं विशिनष्टि—त्रिवृद्धियादिना । त्रिवृद्धिगुणं वृत्तं वर्तुलम् । अनं-
शुकम् अंशुराहितम् । अंशवस्तन्तूनां क्षुद्रा अवयवाः । व्यामप्रमाणं विस्तृतसहस्राङ्गु-
द्यतिर्थगन्तरालं व्याम उच्यते । तत्परीमाणं तेन नेत्रेण प्रकर्षेणाग्निर्मन्थनीयः ॥ ७ ॥

मूर्धास्तिकर्णबक्त्राणि कन्धरा चापि पञ्चमी ।
अङ्गुष्ठमात्रं हृदयं डयङ्गुलं वक्ष उच्यते ॥ ८ ॥
अङ्गुष्ठमात्रं हृदयं डयङ्गुष्ठमुदरं स्मृतम् ।
एकाङ्गुष्ठा कटिर्झेया द्वौ बस्तिर्झौ तु गुणकम् ॥ ९ ॥
ऊरु जड्ये च पादौ च चतुर्ख्येकं यथाक्रमम् ।
अरण्यवयवा द्वेते याङ्गिकैः परिकीर्तिः ॥ १० ॥

प्रभा—अरण्यवयवं तत्परीमाणं चाऽङ्गुष्ठमूर्धाक्षीति त्रिभिः । बक्त्रं मुखम् । कन्धस्त
ग्रीवा । ग्रीवाङ्गुदययोर्मध्यं वक्षः । सुगममन्यत् । एतच्च मूलदारभ्यः मानं वृक्षदार्ढीर्दीर्ढं
तथैव मानस्यौत्तर्गिं कल्पादिति नारायणोपाध्यायाः ॥ ८ ॥

अङ्गुष्ठमात्रमिति । द्वावङ्गुष्ठा एवमुत्तरत्र बस्तिर्नभेरधो भागः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

ऊरु जड्घे चेति ऊरु जड्घे पादौ चेत्येतानि यथाक्रमं चतुरङ्गुष्ठप्रद्युष्ठैकाङ्गुष्ठपरिमितानि भवन्ति । सोऽयं चतुर्विशत्यङ्गुष्ठानां विभागः । एतेऽरण्यवयवा याङ्गिकैः सर्वतोभावेन निश्चयेन कथिताः ॥ १० ॥

यत्तद्गुणशमिति प्रोक्तं देवयोनिस्तु सोच्यते ।

तस्यां यो जायते वढिः स कल्याणकृदुच्यते ॥ ११ ॥

अन्यत्र मध्यते यत्तु तदोगभयमाप्नुयात् ।

प्रथमे मन्थने हेष नियमो नोत्तरेषु च ॥ १२ ॥

उत्तरारणिनिष्पन्नः प्रमन्थः सर्वदा भवेत् ।

योनिसंकरदोपेण युज्यते शन्यमन्थकृत् ॥ १३ ॥

प्रभा—मन्थनस्थानमाह यत्तदिति । यत्तदिति सर्वनामद्येन प्रसिद्धिमवयोतयति । यद्गुणशमिति कथितं सा देवस्याम्नेयोनिरूपत्तिस्थानमुच्यते । सेति विज्ञेयप्राधान्यविवक्षया छालिन निर्देशः । तस्यां मन्थनेन योऽग्निरूपद्यते स कल्याणकृदभ्युदयकारीति मुनिभिः कथ्यते ।

गोभिलुप्रस्तवाह—

मूलादष्टाङ्गुलमुत्सृज्य त्रीणि त्रीणि च पार्श्वयोः ।

देवयोनिः स विज्ञेयस्तत्र मध्यो हुताशनः ॥

मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अप्रात्तु द्वादशाङ्गुलम् ।

देवयोनिः स विज्ञेयस्तत्र मध्यो हुताशनः ॥ इति ।

तत्र प्रथमवचनेन गुह्यस्य देवयोनित्वं भद्र्यन्तरेणोक्तम् । द्वितीयवचनेन तत्संधेरिति विशेषः । सोऽयं विकल्पः ॥ ११ ॥

अन्यत्रेति । यदिति मन्थनक्रियाविशेषणम् । यत्पुनर्देवयोनेरन्यत्र मध्यते, तस्मादेतो रोगभयं प्राप्नोति मन्थनकर्ता । अयं च नियमः प्रथमाधाने यमन्थनं क्रियते तत्रैव न पुनराधाने कर्तव्ये द्वितीयादिमन्थनेषु ॥ १२ ॥

इदानीं प्रमन्थनिर्माणे विशेषमाह—उत्तरारणीति । उत्तरारणः सकाशात्काष्ठशकलमुद्धृत्य तेन प्रमन्थो निष्पन्नो भवेत् । सर्वदा द्वितीयाधानेष्वपि । अन्येन काष्ठेन प्रमन्थकरणे दोषमाह—योनीति । मन्थः प्रमन्थः । यस्मादन्येन काष्ठेन प्रमन्थकर्ता

योनिसंकरदोषेण बुज्यते तस्मात्सर्वदैवोत्तरारणिनिष्पःः प्रमन्थो भवेदिति पूर्वार्थोत्तर्ये
देवुवचनमुत्तरार्धम् ॥ १३ ॥

आद्री सशुषिरा चैव धुणाङ्गी स्फुटिता तथा ।

न हिता यजमानानामरणिर्नोत्तरारणिः ॥ १४ ॥

प्रभा—अरण्योर्विशेषमाहाऽर्डेति । सशुषिरा सच्छिदा । धुणः कीटविशेषः । सोऽर्डे
यस्याः सा धुणाङ्गी । स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥

परिधायाहतं वासः प्रावृत्य च यथाविधि ।

विभृयात्प्राङ्मुखो यन्त्रमावृता वक्ष्यमाणया ॥ १५ ॥

चात्रबुध्ने प्रमन्थाग्रं गाढं कृत्वा विचक्षणः ।

कृत्वोत्तराग्रामराणिं तद्बुध्नमुपरि न्यसेत् ॥ १६ ॥

चात्रोर्ध्वकीलकाग्रस्थामोविलीमुदगग्रगाम् ।

विष्ट्रभ्य धारयेद्यन्तं निष्कम्पं प्रयतः शुचिः ॥ १७ ॥

त्रिरुद्देष्टुपाथः नेत्रेण चात्रं पत्न्यहतांशुका ।

पूर्वं मन्थेदरण्यन्ते प्राच्यग्रेः स्याद्यथा च्युतिः ॥ १८ ॥

प्रभा—इदानीं मन्थनप्रकारमाह—परिधायेति । अहतं यन्त्रनिर्मुकं नवमिति यावत् ।
वासः परिधाय प्रावृत्य चोत्तरीयमपि विधाय । यथाविधीत्युभयत्र संबध्यते । तत्थ परि-
धान उत्तरीयकरणे च—

परिधानाद्वाहिः कक्षा निबद्धा हासुरी भवेत् ।

धर्मे कर्मणि विद्विर्वर्जनीया प्रयत्नतः ॥ इति ।

सव्यादंसात्परिभ्रष्टः कठिदेतो धृताम्बरः ।

एकवक्त्रं तु तं विद्यादैवे पित्र्ये च वर्जयेत् ॥

इति चैवमादिसूत्यन्तरोको विधिरनुसरणीय इत्युक्तं भवति । एवंभूतः प्राङ्मुखः
सन्वक्ष्यमाणया परिपाठया मन्थनयन्त्रं धारयेत् ॥ १५ ॥

चात्रबुध्न इति । विचक्षणो मन्थनप्रकाराभिज्ञः । चात्रस्य मूले प्रमन्थस्याग्रं रम्भपूरणेन
निष्कलं कृत्वाऽरणिमुत्तराग्रां कृत्वा दण्डबदूर्धस्थितं चात्रमरणेहपरि स्थापयेत् ॥ १६ ॥

चात्रोर्ध्वेति । चात्रस्योर्ध्वं यत्कीलकं लोहशङ्कुस्तदप्रस्थितामुदगग्रामोविलीं कृत्वा
विष्ट्रभ्याऽश्रियं ग ढं पीडयित्वा वा यन्तं निष्कम्पं संग्राम शुचिः कृताचमनादिः प्रयतः
प्रयत्नवास्तद्विवित्तं इति यावत् । यन्त्रं धारयेत् ॥ १७ ॥

त्रिरुद्देष्टुपेति । अथानन्तरं नेत्रेण पूर्वोक्तलक्षणेन चात्रमुर्पुर्युपरि क्रमेण वारत्रयं वेष्टयि-
त्वाऽहतमसना पत्नी पूर्वे अरण्यन्ते मन्थेत् । अरणिपूर्वान्ते मन्थनस्य प्रयोजनमाह—

प्राचीति । अग्नेश्चयुतिर्निःसरं प्राचीं प्राक्प्रदेशगता वथा भवेत्था मन्थेत् । प्राचीति ससम्यन्तगाठेऽपि तैवैर्यः ॥ १८ ॥

इति ॥ मन्थनयन्त्रकम् ।

अग्निहोत्रसामग्री ।

- १ विद्वाभाहिताग्निः—अग्निहोत्रानुष्टानार्थम् ।
- २ गार्हपत्याद्यग्नयः—अङ्गप्रधानहोमरूपप्रतिपत्तिकर्मार्थम् ।
- ३ विट्कुलम्—
- ४ वित्तवतः कुलं वा— } दक्षिणाग्न्यानयनार्थम् ।
- ५ काष्ठकरीशादि—अग्नीनो प्रथलनार्थम् ।
- ६ अन्युद्धरणशरावौ—आहवनीयोद्धरणप्रणयनार्थर्थम् ।
- ७ आपः—आचमननिमयनार्थर्थम् ।
- ८ कमण्डलः—धाराहरणार्थम् ।
- ९ संदेशः—अङ्गारातिसर्जनार्थर्थम् ।
- १० अङ्गाराः—अग्निहोत्राधिश्रयणार्थम् ।
- ११ पयः—प्रधानहोत्रभक्षणार्थम् ।
- १२ स्थार्णी—पयोधिश्रयणार्थम् ।
- १३ उत्तर्लुमुकम्—अवउत्तर्लनपरिहरणार्थम् ।
- १४ सुवः—प्रतिपेकोनयनार्थर्थम् ।
- १५ सुकृ—हेमसाधनम् ।
- १६ समिधः—होमार्थम् ।
- १७ कुञ्जाः—सुगासादनार्थम् ।
- १८ अजिनं वासा वा—यज्ञापत्रीतग्रावीनावीनार्थम् ।
- १९ अस्मेय ऋचः—अनुमन्त्रणार्थर्थम् ।
- २० एकः—नित्यहोमार्थम् ।
- २१ अन्तेवासी—,, ,,

* एतद्विग्निहोत्रमन्थनयन्त्रकं कर्मदीपे प्रकाशितं पर्येगशास्त्राङ्गितावदरणिद्यमेवाऽप्नात् अस्ति तन्त्रे संवर्षणमेव मन्थनमिति ज्ञायते । च अमोविलीत्यादिकं नास्त्येषेति सूत्रकुदाशय इति भाति ।

२२ परिकर्मा—सामग्रीसउज्जीकरणार्थम् ।

२३ अधरारणिः—अग्निनिष्पत्त्यर्थम् ।

२४ उत्तरारणिः—प्रमन्थार्थम् ।

२५ चात्रम्—घर्णकाष्ठाधारः ।

२६ ओविली—चात्राधारभूतः काष्ठविशेषः ।

२७ वृतम्—अधराणे: स्निग्धीकरणार्थम् ।

२८ नारिकेलफलत्वचो रज्जुः—अग्निनिष्पत्त्यनन्तरमेव प्रदीपनार्थम् ।

२९ गोवालः—चात्रालोडनार्थम् ।

३० अश्वथः शमीगर्भः—अरण्यर्थम् ।

३१ खादिराणि काष्ठशकलानि—शगवाङ्गारार्थम् ।

३२ वैकल्पकतः—सुवार्थम् ।

३३ वस्त्रम्—यज्ञोपवीतार्थम् ।

३४ खदिरः— } चात्राविलक्षणर्थम् ।
 } सुवार्थं च ।

इत्यग्निहोत्रसामग्री ।

अग्निहोत्रप्रयोगमन्त्रभाष्यम् ।

देवं त्वा देवेभ्यः श्रिया उद्धरामि ॥ १ ॥ (आश्वलायनश्रौ० सू० २ । २।२)

भाष्यम्—हेऽमे देवं घोतमानं, त्वा त्वामन्येकदेशभूतम्, देवेभ्यो घोतमानवहन्यादिरेवतार्थम् । श्रियै—ऋग्यजुःसामोक्तस्त्रिसंपत्प्राप्ते “ऋचः सामानि यजूऽषि । सा हि श्रेरमृता सताम्” इति श्रुतेः । उद्धरामि गार्हपत्याग्न्यायतनीदृच्छदेशं प्राप्यामि ॥ १ ॥

उद्दियमाण उद्धर पाप्मनो मा यदविद्वान् यच्च विद्वांश्चकार ।

अहा यदेनः कृतमस्ति र्मिवित्सर्वस्मान्मोद्धृतः पाहि तस्मात् ॥ २ ॥

भाष्यम्—हे, उद्दियमाणग्रेऽहमविद्वानजानन् सन् यदहं पापं चकाराकरवम् । तथा विद्वाज्ञानज्ञपि यत्पापं चकाराकरवम् । तस्मापाप्मनो दुरितान्मा मामुद्धरापसारयेत्यर्थः । अपि चोद्धृतः संस्वं यत्किञ्चिदेनोऽह्निः “सप्तमर्थे तृपीया” कृतमस्ति तस्मात्सर्वस्मादेनसः पापान्मा मां पाहि पालय रक्षेत्यर्थः ॥ २ ॥

अमृताहुतिमृतायां जुहोभ्यार्गे पृथिव्यामपृतस्य योनौ तयाऽनन्तं काममहं
जयानि प्रजापतिः प्रथमोऽयं जिगायाश्वावश्चिः स्वाहा ॥ ३ ॥

भाष्यम्—अमृतस्य व्रीह्यादेयोना उत्तिस्थानभूतायाममृतायाममरणधर्मिणां चिरं
स्थायिन्यामिति यावत् । पृथिव्यामपृताहुतिमृता आहुतये यस्मिंस्तं यत्र हुता
आहुतयोऽमृतरूपा भवन्तीत्यर्थः । अर्गे गार्हपत्यादुद्धृतदम्रेकदेशं जुहोमि स्थापयामि
प्रकरणाऽज्ञुहोतिः स्थापनार्थः । तया पूर्वोक्ताग्निस्थापनरूपयाऽहुत्याऽनन्तं काममन-
न्तान्कामान् “जातावेकवचनम्” अहमेकः क्षीरहोताऽध्वर्युर्बहुचारी वाऽन्तेवासी
जयानि प्राप्तवानि । यद्यप्यत्रास्मच्छब्दगोचरो होमकर्त्तैव तथाऽपि न तस्यान-
न्तकामजेतृत्वम् । किंतु यजमानस्यैव । होमकर्ता तु दक्षिणया परिकीर्तः । अतः स
दक्षिणातिरिक्तं कलं न लभते । अयं प्रथमः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः पूर्वोक्तयाऽहुत्याऽ-
नन्तान्कामाऽजिगाय । अतोऽग्ना आहवनीयान्यायतनेऽग्निर्गम्भे स्वाहा स्थापयामि ।
प्रकरणादयमर्थोऽवसीयते ॥ ३ ॥

ऋतसत्याभ्यां त्वा पर्युक्षामि ॥ ४ ॥

भाष्यम्—ऋतं मानसिकं सत्यम् । सत्यं वाक्यायिकम् । ताभ्यां हेऽग्ने त्वा त्वा
पर्युक्षा मे परिषिङ्गामि परित उदकेन सिङ्गमि । त्वत्परितो वर्तमानोऽहं मनोवाक्यायैः
सत्यं नात्किमिष्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तन्तुं तन्वन्तरजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् ।

अनुल्बणं वयत जोगुवापपो मनुर्भव जनया दैव्यं जनम् ॥ ५ ॥

भाष्यम्—हेऽग्ने तन्तुं यज्ञं तन्वन्विस्तारयन्तरजसो रज्जनात्मकस्य लोकस्य भानुं
भासकमादित्यमन्विहि अनुगच्छ रश्मिद्वारा सूर्यमण्डलं प्रविशेत्यर्थः । किं च ज्योतिष्मतः
प्रकाशवतो यज्ञस्य पथो गमनमार्गान् । अथवा ज्योतिष्मतो दीसिमतः स्वर्गस्य पथो मार्गान्
म्देवयानानरक्ष पालय । किं इनामार्गान्विया कर्मणा कृतान्संगादितान् । किं च सोऽग्निः
जोगुवां स्तोतृणामप: कर्मनैमितत् । किंवया व्याधं कर्मानुल्बणमनतिरिक्तं वयत करोतु
यदेव यज्ञ उल्बणं क्रियते तस्मैवैषा शान्तिरिति हि ब्राह्मणम् । स त्वं मनुर्भव मन्तव्यो
भव स्तुत्यो भवेत्यर्थः । किंच दैव्यं जनं देवसंवं जनयोत्पादय यज्ञाभिगमनवन्तं कुर्वि-
त्यर्थः ॥ ५ ॥

सुहुतकृतः स्य सुहुतं करिष्यथ ॥ ६ ॥

भाष्यम्—हेऽग्नारा यूयं सुहुतकृतः सुहुतकारिणः स्य भवथ । तस्मात्सुहुतं
सुपकं यथा स्यातथा करिष्यथ कुरुतेत्यर्थः । व्याख्येन लृट् ॥ ६ ॥

अधिश्रितमध्यथिश्रितमधिश्रितं हि३म् ॥ ७ ॥

भाष्यम्—अधिश्रितमङ्गरेषु स्थापितम् । “अभ्यासे भूयासमर्थं मन्यन्ते” इति न्यायेनाऽप्नेवितम् । हिकारः सामवसंपादनार्थः । प्रुतिः सांप्रदायिकी ॥ ७ ॥

इडायास्पदं घृतवश्चराचरं जातवेदो हविरिदं जुषस्व ।

ये ग्राम्याः पश्चो विश्वरूपास्तेषां सप्तानां मयि पुष्टिरस्त्वति ॥ ८ ॥

भाष्यम्—हे जातवेदोऽम् इडाया इडायामिडपाङ्गो पदमाधेयभूतं पद्यते स्थाप्यते तदिति व्युत्पत्तेर्धृतवदृश्चतुक्तं चराचरं स्थावरजङ्गमप्राण्यामकम् । स्थावरजङ्गमात्मकप्राणिस्थितिभूतमित्यर्थः । इदमङ्गरेषु स्थाप्यमानं हविर्हृष्ट इति हविः परोयवान्वेदनादिरूपम् । जुषस्व सेवस्व । ये विश्वरूपा ग्राम्याणां पश्चनां गवाश्चाजाविपुरुषगर्दभोद्वाणाम् । ग्रामे भवा ग्राम्यास्तेषां सप्तानां मयि आहिताङ्गौ पुष्टिरस्तु । सर्वेऽपि सप्त पश्चो वाङ्मृणेन मम गुह्यं वर्तन्ताम् । तद्विभवद्वारा पुष्टो भवेयसिति भावः ॥ ८ ॥

अश्रिष्टे तेजो मा हार्षीत् ॥ ९ ॥

भाष्यम्—अग्निर्गार्हपत्यमिते हविस्तेजो त्रिवर्चसादितेजःप्रापकं वीर्यं मा हार्षीन्मा विनाशयतु ॥ ९ ॥

शान्तिरस्यमृतमसि ॥ १० ॥

भाष्यम्—हे हविस्त्वं शान्तिः शान्तिसधकममृतममरणर्धमसाधकम् । आयुर्वै घृतमितिवल्लक्षणा । असि ॥ १० ॥

अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयः ॥ ११ ॥

भाष्यम्—अन्तरितमन्तर्धीनमासं रक्षो राक्षसजातिः । जातवेकवचनम् । अन्तरिता अन्तर्धीनमासा अरातयः शत्रवः । अनेनोल्मुकपरिहरणेनान्तर्भूय विश्वं कुर्वन्तो नष्टभवन्विवर्थः ॥ ११ ॥

दिवे त्वा, अन्तरिक्षाय त्वा, पृथिव्यै त्वा ॥ १२ ॥

भाष्यम्—हे हविः । त्वा शुलोक आकाशोऽन्तरिक्षायान्तरिक्षलोके मेरुष्टादारम्भाऽऽभुशाद्महनक्षत्रताराविचितोऽन्तरिक्षलोकः । पृथिव्यै शुलोक आऽवीचेमेरुपृष्ठं यावद्गूलोकः । सर्वत्र चतुर्थीं सप्तम्यर्थे द्रष्टव्या । व्यवयो बहुलपिति सूत्रात् ॥ १२ ॥

सुहुतकृतः स्थ सुहुतमकार्त ॥ १३ ॥

भाष्यम्—देऽप्नारा यूयं सुहुतकृतो हविर्द्रव्यप्रज्वालकाः स्थ भवथ । यूयं सुहुतं सुहुतं यथा स्यात्था हविरकार्त छतवन्तः ॥ १३ ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टमं रक्षो निष्टमा अरातयः ॥ १४ ॥

भाष्यम्—सुक्षुबोर्न्तर्भूतं रक्षो मलिनिमरुपं प्रत्युष्टं दग्धं भवतु । तथ्यद्वरातयः शत्रवोऽपि प्रत्युष्टा दग्धा भवन्तिवर्त्यर्थः ॥ १४ ॥

ओमुम्रयानि ॥ १५ ॥

भाष्यम्—ऊर्ध्वं प्रापयाणि ॥ १५ ॥

ओमुम्रय ॥ १६ ॥

भाष्यम्—ऊर्ध्वं प्रापय ॥ १६ ॥

भूरिला भुव इला स्वरिला वृथ इला ॥ १७ ॥

भाष्यम्—अत्र सुचीडापात्रत्वमतिदिश्य भूर्भुवः स्वरैति लोकत्रयात्मकत्वमेव स्तुयते । वृथो वृद्धिकारिण्यः संतत्यादिवृद्धिकारिणीर्यर्थः । आपं बहुत्वचनम् ॥ १७ ॥

रजतां त्वाऽग्निज्योतिषं रात्रिभिष्टकामुपधे स्वाहा ॥ १८ ॥

भाष्यम्—रजतां रजतवर्णायमानां त्वा त्वामिग्निज्योतिषमग्न्युदीपनकर्त्रीं रात्रिं रात्र्यामिष्टकामिष्टकावदग्न्याधारभूतां समिल्काएते द्विग्निर्गुदस्तिष्ठतीते । उपदधे जुहोमि स्वाहा स्वाहेति प्रदानार्थकमव्ययम् । “स्वाहा देवहविर्दिने” इत्यभिधानमालायाम् ।

अहोरात्राण्यवेष्टकारूपेण समानातास्तितिरीयैः—

यत्सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहोत्याहुतीष्टका एव ता उपधत्ते

यजमानोऽहोरात्राणि वा एतस्येष्टका य आहिताग्निर्यत्सायं

प्रातर्जुहोत्यहोरात्राण्यवेष्टकाः कृत्वोपधत्ते (तै० संहितायाम् ३ ।

४ । १०) ॥

भाष्यम्—आग्निहोत्री कालद्वयेऽग्निहोत्रं जुहोतीति यत्ताः सर्वा आर्हात्मरूपा इष्टका एव यजमान उपधत्ते । यदाप्यत्र मृत्युया इष्टका न सन्ति तथाऽपि यः पुरुष आहिताग्निर्यत्वा एतस्याहोरात्राण्यवेष्टकाः संपद्यन्ते । अतो यदि सायं प्रातर्नियमेन जुहोति तदानी-मनुष्टानेनाहोरात्राण्यवे प्राप्तकालरूपा इष्टकाः कृत्वोपधानं कृतवान्भवति ॥ (३ । ४ । १०) ॥ १८ ॥

विद्युदसि विद्य मे पाप्मानमग्नौ श्रद्धा ॥ १९ ॥

भाष्यम्—हे देवते त्वं विद्युद्विद्योगहेतुरसि । अतो मे पाप्मानं विद्य विश्वेजय । क्षमाग्निसाध्ये कर्मणि अग्निहोत्रे मे श्रद्धा चास्तु । १९ ॥

भूर्भुवः स्वरोमग्निर्योतिज्योतिरग्निः स्वाहा ॥ २० ॥

भाष्यम्—भूर्भुवः स्वः, महाब्याहृतयः । एताभिर्व्याहृतिभिः पृथिव्यन्तरिक्षशुलोकः अभिधेयाः । ब्रह्मक्षत्रविशो वा वर्णाः । अन्नप्रजापश्चो वा । ओङ्कारः सर्वदेवतावाचकः । ओङ्कारः सर्वदेवत्य इति कात्यायनानुक्रमणात् । अग्निर्योतिज्योतिरग्निः स्वाहा । नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंबद्योगच्च । इति पाणिनिसूत्रात्पथमास्थाने चतुर्थी । अग्निर्योति उर्योतिरग्निरिति मन्त्राभ्यासः । अभ्यासे भूयांसंमर्थं मन्यन्त इत्यभिप्रायः । अथ कोऽर्थः । अग्ने ऊर्योति स्वाहा सुहुतमस्तु ।

अथवा—स्वस्याहानमस्तु । हानं हा न हा अहाः स्वस्याहाऽपरेत्याग आत्मनो द्रव्यस्य वेति ।

अथवा—योऽग्निर्योतिज्योतिर्योतिश्चाग्निस्तस्मै स्वाहा ।

तैत्तिरीयैरयं मन्त्र एवं व्याख्यातः—

अग्निर्योतिरित्याह । अग्निर्वै रेतोधाः । ऊर्योतिरग्निः स्वाहेत्याह । प्रजा एव प्रजातः अस्यां प्रतिष्ठापयति । अग्निर्योतिज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति । रेत एव तद्वाति ॥ २० ॥

पशून्मे यच्छ ॥ २१ ॥

भाष्यम्—हे गार्हपत्य पशून्माभ्यानारण्यान्हविःसाधनभूतान्मे महां यच्छ देहि । यज्ञार्थमेव हि पश्चो याच्यन्ते । श्रावितोऽयमर्थस्तैत्तिरीयैः—“ प्राप्तशक्ष मे पश्च आरण्याक्ष यज्ञेन कल्पन्ताम् ” इति ॥ २१ ॥

पशुभ्यस्त्वा ॥ २२ ॥

भाष्यम्—हे पाणिगतलेप त्वा त्वां पशुभ्यः कृते यच्छामीति शेषः ॥ २२ ॥

स्वधा पितृभ्यः ॥ २३ ॥

भाष्यम्—इमा आपः पितृभ्यः पितृणां कृते दत्ताः सन्त्विति शेषः ॥ २३ ॥

वृष्टिरसि वृथ मे पाप्मानमप्सु श्रद्धा ॥ २४ ॥

भाष्यम्—हे देवते वृष्टिश्छेदनहेतुरसि । अतो मे पाप्मानं वृथ चित्तन्वि । अप्सु चापशब्दः कर्मनामप्सु पठितो निघण्टौ । शास्त्रीयकर्मानुष्टाने श्रद्धाऽस्तु ॥ २४ ॥

तेन ऋषिणा तेन ब्रह्मणा तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ २५ ॥

भाष्यम्—हे समितेन ऋषिणा मन्त्रदर्शिना । तेन ब्रह्मणा मन्त्रेण । तया देवतया तया त्वदभिमानिन्या देवतया । अङ्गिरोभिरिवोपहिता सत्यग्निमती त्वं ध्रुवा निश्चला सती सीदोपविश वहनावित्यर्थः ॥ २५ ॥

त्त अस्य सूदोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।
जन्मन्देवानां विशक्षिष्वारोचने दिवः ॥ २६ ॥

भाष्यम्—दिवो रोचने स्वर्गस्य प्रकाशकेऽस्य जन्मनि यजमानस्य जन्मनि निमित्तं भूते सति देवानां संबन्धिन्यो विशः प्रजारूपाः पृश्नयोऽल्पगोसदृशाः सूदोहसोऽनस्य दोहयित्र्यस्ता इष्टकाः सोमं श्रीणन्ति पकं कुर्वन्ति । कदा त्रिषु सवनेषु । तस्मादस्य समिदुपधानस्य स्पेमसाम्यं प्रदर्शितं भवति ॥ २६ ॥

भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यां सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः ॥ २७ ॥

भाष्यम्—हे भमवति समित्वं महाब्याहृत्यात्मिका । अतत्वां याचे शोभनप्रजाः प्रजाभिः स्यां भवेयम् । शोभनवीरश्च वीरैः शोभनपोषश्च पोषैः । पोषो भूगोहिरण्यधान्यादिभिः । वीरैः पुनैरिति वा । सुवीरः शास्त्रीयमार्गवर्तिशोभनपुत्रयुक्तो भवेयम् ॥ २७ ॥

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्वेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ २८ ॥

भाष्यम्—अग्नेदूतत्वमेतन्मन्त्रव्याहृयानेते तैतिरीयब्राह्मणे समाध्नायते—अग्निर्देवानां दूत आसीदुशन्यः काव्योऽसुराणामिति । तादृशं देवदूतमग्निमस्मिन्कर्मणि वृणीमहे संभजामः । कीदृशं होतारं देवानामाहोतारम् । विश्वेदसं सर्वधनोपेतम् । अस्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकत्वेन सुक्रतुं शोभनकर्माणं शोभनयहं वा ॥ २८ ॥

अग्निमग्निं हवीमभिः सदाऽहवन्त विश्पतिम् । हव्यवाहं पुरुषियम् ॥ २९ ॥

भाष्यम्—यदप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथाऽपि प्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात्पावकादिविशेषणभेदाद्वा बहुविधत्वमभिप्रेत्याग्निमग्निमिति वीप्सा । तं हवीमभिराहानकर्णैर्मध्यैः सदाऽहवन्त निरन्तरमनुष्ठातार आहं गन्ति । कीदृशं विश्पतिं विशां प्रजानां होतादीनां पालकं हव्यवाहं यजमानसमर्पितस्य हविषो देवान्प्रति वोढारम् । अत एव पुरुषियं बहूनां प्रीत्यासपदम् ॥ २९ ॥

अग्ने देवाँ इहाऽवह जडानो वृक्तवर्हिषे । असि होता न ईज्यः ॥ ३० ॥

भाष्यम्—हेऽग्ने जडानोऽरण्योरत्यनस्वं वृक्तवर्हिष आस्तरणार्थं छिनेन वर्हिषा युक्ताय । तं यजमानमनुग्रहीतुमिह कर्मणि हविर्भुजो देवानावह । नोऽस्मदर्थं होता देवानामाहाता त्वमीङ्गः स्तुत्योऽसि ॥ ३० ॥

ताँ उशतो विवोधय यदग्ने यासि दृत्यम् । देवैरासत्सि वर्हिषि ॥ ३१ ॥

भाष्यम्—हेऽग्ने यदस्माकारणाद्वयं यासि देवानां दूतकर्म प्राप्नोषि तस्मात्का-

रणादुशतो हविः कामेयमानास्तान्देवाम्हविःस्थीकारार्थं विश्वोधय । विश्वोधय च बहिर्घ्यस्मि-
न्कर्मणि तैदेवैः सहाऽस्त्विं आसीदाऽग्न्योपविश ॥ ३१ ॥

घृताहवन दीदिवः प्रतिष्ठ रिषतो दद्ह । अग्ने त्वं रक्षस्विनः ॥ ३२ ॥

भाष्यम्—हे घृताहवन घृतेनाऽऽयुमान दीदिवो दीपमानाग्ने त्वं रक्षस्विनो रक्षोयुक्ता-
निष्पतो हिंसकाज्ञत्रूप्रत्यस्माकं प्रतिकूलान्दह स्म सर्वथा भर्त्ती कुरु ॥ ३२ ॥

अग्निनाऽग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हृष्यवाङ्गुहास्यः ॥ ३३ ॥

भाष्यम्—अग्निराहवनीथा हृष्यस्त्वेस्मिन्प्रक्षिप्यमाणनाग्निना निर्मध्येन प्रणीतैन वा
सह समिध्यते सम्यादीध्यते । कीदृशोऽग्निः कविर्मैधावी । गृहपतिर्यजमानगृहस्य पालकः ।
युधा नित्यतरुणः । हृष्यवाङ्गुहविषो वोदा । ज्ञाह स्यो ज्ञाहूरुपेण मुखेन युक्तः ॥ ३३ ॥

आयुषे त्वा प्राश्नामि । अश्नाद्याय त्वा प्राश्नामि ॥ ३४ ॥

भाष्यम्—हे हविर्द्वयाऽऽयुष आयुषो वृद्धै त्वा त्वां प्राश्नामि भक्षयामि । हे हवि-
र्द्वयान्नाद्यायानं च तदाद्यं चाज्ञाद्यं तस्मै खाद्यनकामनिमित्तं त्वा भक्षयामि ॥ ३४ ॥

गृहपतये स्वाहा । ३५ ॥

भाष्यम्—गृहपतये गृहपतिना संयुक्ताय गर्हिष्याय स्वाहा दत्तमस्तु ॥ ३५ ॥

अग्नये संवेशपतये स्वाहा ॥ ३६ ॥

भाष्यम्—संवेशपतये कर्मणामधिष्पतये । वेशशब्दः कर्मनामसु पठितो याकेन
निघण्डौ ॥ ३६ ॥

अग्नयेऽश्नाद्यायान्नपतये स्वाहा ॥ ३७ ॥

भाष्यम्—अन्नाद्यायाग्नये योऽयमन्वाहार्यपचनोऽस्ति एष तेषामाहिताना चाशीना
मध्येऽतिशयेनान्नादः । अन्नपतयेऽन्नस्थामिने स्वाहा दत्तमस्तु । वेदिता स्वयमनादो रोग-
राहिष्येन भोक्तुं समर्थोऽन्नतिरञ्जस्त्वामी च भवति । तथा प्रजया हि पुत्रादिरूपया सहा-
न्नाद्यं प्राप्नोति ॥ ३७ ॥

सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहा ॥ ३८ ॥

भाष्यम्—सर्पा देवजनो गम्भर्वास्तेभ्यः स्वाहा हविर्दत्तमस्तु ॥ ३८ ॥

ऋतुभ्यः स्वाहा । दिग्भ्यः स्वाहा । सप्तऋषिभ्यः स्वाहा । इतरजनेभ्यः
स्वाहा ॥ ३९ ॥

भाष्यम्—ऋत्वभिमानिदिग्भिमानिर्देवताभ्यो दत्तमस्तु । कर्त्तव्यपादिसप्तऋषिभ्यः ।
इतरजनेभ्यो देवजनेभ्यो य इतरे तेभ्यश्च दत्तमस्तु ॥ ३९ ॥

पृथिव्याममृतं जुहोम्यग्ये वैश्वानराय स्वाहा ॥ ४० ॥

भाष्यम्—अग्ने स्वाहेति दत्तमुदकरूपं हविः पृथिव्यां जुहोमि प्रक्षिपामि वैश्वानरो विश्वान्नरानितो लोकादमुं लोकं भयति । हेतुकर्तृत्वेन सर्वासु प्रवृत्तिष्वयमेव नराभयति । यथा पञ्चग्निविश्वायामुच्यते—

“ अपि वा सति तस्मिन्सर्वाः प्रवृत्तयः फलवत्यो नराणां भवन्तीति हेतुकर्तृत्वेन सर्वासु प्रवृत्तिष्वयमेव नरान्नयति प्रवर्तयतीति वैश्वानरः ” ।

अथवा—“ विश्व एनं नरा नयन्तीति वा ” कर्मकारकम् । स नीयमानस्तासु तासु क्रियास्त्रभावं मैरः कर्म संपद्यते ।

अपि वा विश्वानर एव कश्चित् स्यात् । स पुनः कस्मात् । प्रत्युता सर्वाणि भूतानि विश्वानि ह्यसौ भूतानि प्रति ऋतः प्रविष्ट इत्यर्थः । तस्य विश्वानरस्यापत्यं वैश्वानरः ॥ ४० ॥

प्राणममृते जुहोम्यमृतं प्राणे जुहोमि स्वाहा ॥ ४१ ॥

भाष्यम्—प्राणामृतयोरभेदः । यतोऽमृतं जलम् । प्राणश्च जलमयाः । आपेक्षयाः प्राणा इति श्रवणात् ॥ ४१ ॥

दीदिहि दीदाय दीदिदाय ॥ ४२ ॥

भाष्यम्—हे आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नयो यूयमस्मध्यं प्रजावितादि दत्तेयम्यधिना ॥ ४२ ॥

प्रातःकाले त एव मन्त्राः परं यत्र क वाऽस्ति विशेषस्तमिमं प्रदर्शयामः । हरिणीहरिदर्णाम् । सूर्यज्योतिं सूर्यज्योतिष इव प्रदीपाम् । अहो दिवसे ।

भूर्भुवः स्वरों सूर्यों ज्योतिज्योतिः सूर्यः स्वाहा ॥ ४३ ॥

भाष्यम्—इति प्रातरग्निहोत्रहेममन्त्रः सायंहेममन्त्रवद्ब्रगाख्येयः । सूर्यसंबन्धितेजो रात्रावग्निप्रविशतीति सायमग्निर्योतिरिति मन्त्रो युक्तः । उदयकालेज्वग्निसंबन्धितेजोतिः सूर्यं प्रविशति तस्मात्प्रातः सूर्यो ज्योतिरिति मन्त्रः ।

“अग्निं वावाऽदिल्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्कं ददृशे । उमे हि तेजसी संपद्यते । उद्यन्तं वावाऽदिल्यमग्निरुसमारोहति तस्माद्गूम् एवाग्नेर्द्वा ददृशे” । इति तिति-रिश्वतेः ॥ ४३ ॥

इत्यग्निहोत्रमन्त्रभाष्यम् ॥

अथ समारोपयोगमन्त्रभाष्यम् ।

अयं ते योनिर्कृत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नम् आसीदाथा नो वर्धया गिरः । (ऋ० सं ३।१३३)॥ १ ॥

भाष्यम्—हेऽप्नेऽयं गार्हपत्यप्रदेशस्ते योनिस्तव स्थानम् । स च योनिर्कृत्विय ऋतुसंबन्धात्सर्वस्मिन्नप्यृतावनेन होमनिष्पत्तेः । यतो गार्हपत्यप्रदेशाजात उद्भूतस्त्वमरोचथा दीप्यसे तं प्रदेशं जानन्मम स्थानमित्यवगच्छज्ञासीद प्रतितिष्ठ । अनन्तरमस्माकं मिरो वाणीवर्धयेत्यर्थः ।

अथवा—यतो यस्मादरणिस्थानाजात उत्पन्नः सन्दीप्यसे तमरणिप्रदेशं स्थानभूतं जानस्तत्रारण्योरासीदेति ॥ १ ॥

या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेष्वारोहाऽत्माऽत्मानमच्छा वसूनि कृष्णशर्या पुरुणि ।

यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद योनिं जातवेदो भुव आजायमानः ॥ २ ॥

भाष्यम्—हेऽप्ने ते तत्र यज्ञिया तनूर्यज्ञयोग्या या तनूस्तया तत्वा सहेहाऽग्नाच्छ । आगत्य चाऽत्मानमारोह । त्वं मदीयात्मा सन्मच्छरीरमारोह । किं कुर्वन् (अस्माकम्) नर्या नरस्य योग्यानि वसूनि धनानि पुरुणि बहून्यच्छाऽभिमुखानि कृष्णस्त्वं यज्ञस्व-रूपो भूत्वा यज्ञनिर्वाहकं मदेहं योनिं स्वं स्थानमासीद प्राप्नुहि । हे जातवेदो भुवः सकाशादभिमुख्येन जायमानस्त्वं स्वा योनिमाप्नुहीत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रत्यवरोह जातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हृव्यं वह नः प्रजानन् ।

प्रजां पुष्टिं रयिमस्मासु धेष्वथा भव यजमानाय शं योः ॥ ३ ॥

भाष्यम्—हे जातवेदः पुनरपि त्वं प्रत्यवरोहारण्योः सकाशाद्भूमाववतर । अवर्तीर्य च प्रजानन्त्रस्य देवस्येदं हविरिति प्रकर्षेण जानन्नोऽस्मदीयं हृव्यं देवेभ्यो वह प्राप्य । प्रजादिक्षमस्मासु संपादय । अथानन्तरं यज्ञमानाय स्वदित्करो भव । सर्वथा यजमानसहितानामस्माकं स्वस्ति कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

इति समारोपयोगमन्त्रभाष्यम् ।

अथ प्रवासोपस्थानमन्त्रभाष्यम् ।

शंस्य पशुन्मे पाहि ॥ १ ॥

भाष्यम्—हे शंस्य ऋतिग्निः प्रशंसनीयरूपत्वाच्छंस्य आहवनीयस्तत्संबुद्धिः । मे मम पशुन्पाहि रक्ष । शंसु सुतौ ॥ १ ॥

नर्य प्रजां मे पाहि ॥ २ ॥

भाष्यम्—नर्य नरेभ्यो मनुष्येभ्यो हितो गार्हपत्यस्तंबुद्धिः । मे मम प्रजां पाहि गोपाय ॥ २ ॥

अर्थव॑ पितुं मे पाहि ॥ ३ ॥

भाष्यम्—हेऽर्थव॑ चतुर्वेदप्रवर्तकाचार्यरूप दक्षिणाग्ने पितुं पालके मे मम प्राणं पाहि रक्ष । अत्रार्थव॑शब्दमुवटमहीधरावेवं व्याचाच्छ्यतुः—

अर्थव॑ऽतनवानर्थव॑ः “अत सातत्यगम्ने” सततं हि दक्षिणाग्निर्गार्हपत्यस्थानं गच्छति । अर्थव॑ इति बाजसनेयिनः समाप्नन्ति ।

निरुक्तकारस्वेवं निरुक्तयांबूबू—‘अर्थव॑णोऽर्थनवन्तः’ र्थव॑तिश्वरतिकर्मा तत्प॒ तिषेधः ॥ ३ ॥

इमान्मे मित्रावरुणौ गृहानोपायतं युवम् ।

अविनष्टानविहृतान्पूर्षैनानभिरक्षत्वस्माकं पुनरायनात् ॥ ४ ॥

भाष्यम्—हे मित्रावरुणा एतनामकौ देवौ युवं युवां म इमान्संनिकृष्टान्गृहावृशालां गोपायतं रक्षतम् । किं चासाकं पुनरायनान्मम याक्षपुनरागमनं तावद्यथाऽविनष्टाः केनाप्यविहृताः पशवः स्युस्तथैनान्पशून्पूर्षा पालयित्री देवता रक्षतु ॥ ४ ॥

मम नाम प्रथमं ज्ञातवेदः पिता माता च दधतुर्यदग्रे ।

तत्त्वं विभृहि पुनरा ममैतोस्तवाहं नाम विभराण्यग्ने ॥ ५ ॥

भाष्यम्—ब्राह्मणस्य नामद्वयं विद्यते । देवदत्यज्ञदत्तादिकमेकमुपाध्यायदीक्षितादि-क्रमपरम् । अत स्व श्रूयते—“तस्माद्द्विनामा ब्राह्मणोऽदर्वुकः” इति । तत्राध्यापनादेरुद्धर्वं प्रवृत्तत्वादुपाध्यायादिकं चरमम् । अग्रे जन्मकाले मातापितृम्यां कृतत्वादेवदत्तादिकं प्रथमम् । हे जातवेदो मम यत्प्रथमं नाम तत्त्वं धारय । कियन्तं कालम् । पुनरा ममैतो-रस्मदीयपुनरागमनात् । अहमपि तव नाम धारयाणि । त्वमत्र वैकल्यं निर्हरन्मदीयं कार्यं कुरु । त्वज्ञामधारेणो मम गन्तव्यदेशो वैकल्यमेव न संभवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

मा प्रगाम पथो वर्यं मा यज्ञादिन्द्र सोमिनः । मां तस्युर्नो अरातयः (ऋ० ८ । १ । १९) ॥ ६ ॥

भाष्यम्—हे इन्द्र वर्यं गौपायनाः पथः समीचीनान्मार्गान्मा प्रगाम मा परागच्छाम । असमातिगृहमेव गच्छाम । मा च सोमिनोऽसमातेर्यज्ञाव्यगाम । माऽस्थुर्मा तिष्ठन्तु नोऽस्माकमन्तर्मार्गमध्येऽरातयः शत्रवः । यद्वा सोमिनः सोमवतो वागान्मा प्रगाम ॥ ६ ॥

यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तनुदेवेष्वाततः । तमाहूतं नशीमहि ॥ ७ ॥

भाष्यम्—योऽयमग्न्याख्यगस्तनुराहवनीयादिरूपेण विस्तृतो यज्ञस्य प्रसाधनः प्रकर्षेण साधयिता देवैः स्तोतुभिर्ज्ञाविभिर्विस्तारितो वर्तते वेदां तमाहूतं सर्वतो हूयमानं नशीमहि प्राप्नुयाम । नशातिवर्धासिकर्मा ॥ ७ ॥

ममो न्वाहुवामहे नराशंसेन सोमेन । पितॄणां च मन्त्रभिः ॥ ८ ॥

भाष्यम्—वर्यं बन्धुश्चतबन्धादयो मनः सुबन्धोः संबन्धिमायाविभिरपहतं तु क्षिप्रमाहुवामहे । केन साधनेनेति तदुच्यते । नराशंसेन नराशंसच्चमसगतेन सोमेन । नरैः शस्यन्त इति नराशंसाः पितरः । तेषां चमसानां कम्पनमेव होमः । तथाविधेन सोमेन पितॄणां अङ्गिरसां मन्त्रभिर्मनीयैः स्तोत्रैष्व ॥ ८ ॥

आ त एतु मनः पुनः कळ्टवे दक्षाय जीवसे । उयोक्तुं सूर्यं दशे ॥ ९ ॥

भाष्यम्—हे सुबन्धो ते मनः पुनरैत्वाभिचरतः सकाशात्पुनरागच्छतु । किमर्थं मित्युच्यते । कळ्टवे कर्मणे लौकिकैदिकविषयाय दक्षाय बलाय च । यद्वा कळ्टेऽप्यनाय दक्षाय प्राणाय प्राणो वै दक्षेऽपानः कळ्टुरति श्रुतिः । जीवसे जीवनाय च । उयोक्तुं चिरकालं सूर्यं दशे सूर्यं द्रष्टुमत्यन्तं चिरजीवनायेत्यर्थः ॥ ९ ॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं ब्रातं सचेष्महि ॥ १० ॥

भाष्यम्—नोऽस्माकं पितरः पितॄभूता अङ्गिरसस्तेषां जनः संघ इत्यर्थः । स च जीवं ब्रातं प्राणादीनिद्रियसंघातं पुर्वदातु । तथा दैव्यो जनः । जनशब्दः संघवचनः । देवानां संघोऽपि जीवं ब्रातं च ददातु । वर्यं च तदुभयं सचेष्महि प्राप्नुयाम ॥ १० ॥

वर्यं सोम व्रते तव मनस्तनूषु विभ्रतः । प्रजावन्तः सचेष्महि ॥ ११ ॥

भाष्यम्—हे सोमदेव वर्यं बन्धवादयस्तव इते खदीये कर्मणि । व्रतमिति कर्त्तव्यनाम । तव तनूषु खदीयेष्वङ्गेषु च ममो विभ्रतस्तापर्युक्तां बुद्धिं धारयन्तः प्रजावन्तः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्ताः सचेष्महि संगच्छेष्महि । जीवं ब्रातं चेति शेषः ॥ ११ ॥

सदा सुगः पितॄमाँ अस्तु पन्था मध्वा देवा ओषधीः संपिपृक्त । भगो मे अग्ने सखयेन मृध्या उद्ग्रायो अश्यां सदनं पुरुषोः ॥ (ऋ० ३ । ३ । २७) ॥ १२ ॥

भाष्यम्—हेऽप्येऽस्माकं पन्था मार्गः सदा सर्वदा सुगः सुखेन गन्तुं शक्यः

पितुमानन्नवांश्वास्तु । हे देवा मध्वा माधुर्योपेतेनोदकेनैषधीः संपिपृक्त संपर्चयत सेच्यतेल्पर्थः । हेऽग्ने त्वया सख्ये संजाते सति मे मम भगो धनं न मृद्या न विनश्यतु । किं च रायो धनस्य पुरुक्षोर्बहृजस्य च सदनं स्थानमुदश्यां प्राप्नुयाम् ॥ १२ ॥

इैव सन्तत्र सन्तं त्वाऽग्ने हृदा वाचा मनसा वा विभर्मि । तिरो मा सन्तं मा प्रहासीज्योतिषा त्वा वैश्वानरेणोपतिष्ठुते ॥ १३ ॥

भाष्यम्—हेऽग्ने इैव देशे सन्तहं तत्र तत्र गृहविशेषे सन्तं त्वामग्ने हृदा प्राणेन वाचा मनसा च विभर्मि धारयामि । प्रामान्तरे गतस्यापि मम मनोवाकप्राणादयो भवत्त्विषयदेशबार्तिवेन तिरोभूय सन्तमवस्थितं मा मां मा प्रहासीर्मा परिव्यजन्तु । वैश्वानरेण सर्वमनुष्यहितेन ज्योतिषा युक्तं त्वामुपतिष्ठत उपतिष्ठे सेव इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अपि पन्थामगन्महि स्वस्ति गामनेहसम् ।

येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु । (ऋ० ४ । ८ । १३) ॥ १४ ॥

भाष्यम्—पन्थां पन्थानं मार्गमव्यगन्महि अपि गताः प्राप्ताः स्मः । कीदृशम् । स्वस्ति गां सुखेन गन्तव्यमनेहसं पापरहितम् । येन पथा गच्छन्विश्वाः सर्वा द्विषो द्वेष्टीः प्रजाः परिवृक्तिं परिवर्जयति बाधते वसु धनं च विन्दते लभते तादृशं पन्थानमित्यर्थः ॥ १४ ॥

विश्वदानीमाभरन्तोऽनातुरेण मनसा । अग्ने मा ते प्रति वेशा रिषाम् ॥ १५ ॥

भाष्यम्—हेऽग्नेऽनातुरेण पीडारहितेन मनसा विश्वदानीं सर्वेदा निव्यकालं ते त्वदर्थमाभरन्त आहरन्तः सन्तोऽत एवास्माकं वेशा निवासस्थानानि मा प्रतिरिषाम मा हिंसीः । त्वदर्थं समिदाद्याहरतोऽस्मान्परिपालयेत्यर्थः ॥ १५ ॥

नमस्ते अस्तु भीहल्लुषे नमस्त उपसद्धने ।

अग्ने शुभ्यस्व तन्वः सं मा रथ्या सृज ॥ १६ ॥

भाष्यम्—हेऽग्ने भीहल्लुषे धनप्रापकाय सुखरूपाय वा ते तुम्यं नमोऽस्तु । नमस्त उपसद्धन उपसद्धते हेऽग्नेऽस्माकं तन्वः शरीराणि शुभ्यस्व भासयस्व प्रकाशय । तथा च मा मां रथ्या धनादिना संसृज संगमय । धनमृक्तसामग्यजूरुपं प्रापयेत्यर्थः ॥ १६ ॥

मम नाम तव च जातवेदो वाससी इव विवसानौ चरावः ।

ते विभूवो दक्षसे जीवसे च यथायथं नौ तन्वौ जातवेदः ॥ १७ ॥

भाष्यम्—हे जातवेदो मम देवदत्तादि नाम तव च वहशादि नामेयेवं ये नामनी

विपुरेवृत्यान्योन्यवाससी विपर्ययेण वसानाविवेदानीमावां चरावः । अत ऊर्ज्ज हे जात-
वेदते पूर्वोक्ते ना आवयोस्तन्वौ देवदत्तवहन्यादिनामनी यथायथं लदीयं वहन्यादि नाम
तवैव मदीयं च देवदत्तादि नाम मदीयमव यथा भवति तथा बिभृवः परिदधावहै ।
एवं सति कुशलं जीवनं भवति । दक्षसे कुशलाय जीवसे जीवनायाऽयुर्वृद्धिधनादिसं-
पत्या प्रशस्तजीवनं च भवति ॥ १७ ॥

अग्न्य विश्ववेदसमस्यर्थं वसुवित्तमम् ।

अग्ने सम्रावभिद्युम्नमभिसह आयच्छस्व ॥ १८ ॥

भाष्यम्—प्रत्यागत आहवनीये समिधमादध्यात् । हे आहवनीय यं वास्मगन्माऽऽ-
गन्माऽऽगता वयम् । विश्ववेदसं सर्वतोधनम् । अस्मर्थं पष्टुर्थे चतुर्थस्मकम् ।
वसुवित्तममतिशयेन धनस्य वेदितारम् । स त्वं हे भगवन्नम्भे सम्राट् । राजू दीतौ ।
सम्यग्दीसिमन् । अभिद्युम्नं द्युम्नं घोतर्तेयशो वाऽनं वा “ द्युम्नं घोतर्तेयशो वाऽनं
वा ” । इति निरुक्ते । अभिसहः । सह इति बलनाम निषण्टौ । आयच्छस्व । यमे-
रेतद्वूपम् । एतदुक्तं भवति—अस्मानभ्यनं यशो वा बलं वा गृहीज्वाऽऽगमयेत्यर्थः ।
यद्वा—अस्मान्द्युम्नमभि बलं वाऽभियच्छस्व स्थापयस्व समर्पय । आयच्छतिः स्थाप-
नार्थः ॥ १८ ॥

अयमग्निर्वृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुवित्तमः ।

अग्ने गृहपतेऽभिद्युम्नमभिसह आयच्छस्व ॥ १९ ॥

भाष्यम्—योऽयमग्निर्वृहपतिर्गार्हपत्याख्यः प्रजायाश्वातिशयेन धनस्य वेदिता तमेतं
ग्राचे । हेऽग्ने गृहपतिर्गार्हस्य पतिः पालकः । शेषं पूर्वत् ॥ १९ ॥

अयमग्निः पुरीष्यो रथिमान्युष्टिवर्धनः ।

अग्ने पुरीष्याभिद्युम्नमभिसह आयच्छस्व ॥ २० ॥

भाष्यम्—योऽयमग्निः पुरीष्यः पशव्यः “ पशवो कै पुरीषम् ” इति श्रुतिः ।
रथिमान्धनवान्पुष्टेर्वर्धयिता । तमेतं प्रत्यक्षीकृत्य याचे । हेऽग्ने पुरीष्य द्युम्नं बलं च
प्रत्यस्मान्निधेहि ॥ २० ॥

इमान्मे मित्रावरुणौ गृहानजूगुपतं युवम् ।

अविनष्टानविहृतान्पूषैनानभ्यराक्षीदाऽस्माकं पुनरायनात् ॥ २१ ॥

भाष्यम्—हे मित्रावरुणावादित्यवरुणौ युवं युत्तमजूगुपते रक्षणं कृतवन्तः । तथा
पूषा देवताऽविनष्टानविहृतानिमान्मे गृहानेनानेतानस्माकं पुनरायनात्पुनः, आ, आयनात्पु-
नरागमनपर्यन्तमभ्यराक्षीदक्षणमकरोत् । तस्माद्याणां युष्माकसुपकृतीः स्मरणमि ॥ २१ ॥

भूर्भुवः स्वः ॥ २२ ॥

भाष्यम्—एतावत्कालं कृतं वायमनं लोकत्रयप्रापकं भवत्वित्यर्थः ॥ २२ ॥

मनो ज्योतिर्ज्यतामाज्यं मे विच्छिन्नं यज्ञं सामिर्मदधातु ।

या इष्टा उषसो या अनिष्टास्ताः संतनोमि हविषा धृतेन स्वाहा ॥ २३ ॥

भाष्यम्—उद्वासनापराधपरिहाराय मनो माननीयमग्रेऽर्योऽतिर्व्यमाज्यं सैक्रताम् ।

विच्छिन्नमिमं यज्ञं संदधातु । या उषसः प्रातःकालोपलक्षिता आहृतयः । उष इति होम-
कालोपलक्षणम् । तेन सायंतना अपि गृह्णन्ते । इष्टा इतर्यैजमानैरनुष्ठिता मया त्वन्तरितास्ताः
सर्वा आहुतीरनेन धृतेन हविषा संदधाय्यविच्छिन्नाः करोमि ॥ २३ ॥

गृहा मा विभीतोप वः स्वस्त्येवोऽस्मासु च प्रजायध्वम् ।

मा च वो गोपती रिषत् ॥ २४ ॥

भाष्यम्—हे गृहा गृहस्थाः प्राणिनो मा विभीत भीति मा कुरुत । वो युष्मानस्मासु च
स्वस्त्येवोपप्रजायध्वम् । यथाकल्याणं वर्तन्ताम् । वो युष्मान् गोपतीर्यजमानो मा रिषन्मा
हिसीद् ॥ २४ ॥

गृहानहं सुमनसः प्रपद्येऽवीरध्नो वीरवतः सुवीरान् ।

इरां घटन्तो धृतमुक्षमाणास्तेष्वहं सुमनाः संविशानि ॥ २५ ॥

भाष्यम्—गृहानहं प्रपद्ये । कीदृशास्तुमनसो गृहेष्ववस्थिता मां दृष्ट्वा सुमनसो
भवन्तीति गृहाः सुमनस इत्याह । अवीरध्नो वीराः पुत्रा अतद्वननस्वभावोऽहं वीरवतः
सुवीराज्ञोभनरक्षकपुरुषयुक्तानिरामन्नं वहन्तो धृतमुक्षमाणा ब्राह्मणेषु भुजानेषु यत्र धृत-
मुक्ष्यते तत इतः सिद्ध्यते ते गृहा उध्यन्ते । धृतमुक्षमाणा इति द्वितीयार्थं प्रथमा ।
प्रपद च तेष्वेवंभूतेषु गृहेष्वहं सुमना भूत्वा संविशानि प्रविशामि ॥ २५ ॥

शिवं शग्मं शंयोः शंयोः ॥ २६ ॥

भाष्यम्—शिवं शग्मं द्वे अप्नेते सुखस्य नान्नी । अनेकप्रकारं सुखं भवत्विति शेषः ।
कस्य शंयोः । शमिति सुखनाम । “इदं युरिदं कामयमानः” सुखकामस्य । शं कामयत
इति शंयुः । शिवमैहिकं सुखम् । शग्ममासुष्मिकं सुखम् । शंयोरित्यम्भ्यासोऽत्यादर्थः ॥ २६ ॥

अभयं वोऽभयं मेऽस्तु ॥ २७ ॥

भाष्यम्—हेऽप्ययो मत्तः सकाशाद्वो युष्माकमभयमस्तु । युष्मत्सकाशान्ममाध्यम-
यमस्त्विति ॥ २७ ॥

इति प्रवासोपस्थानमन्त्रभाष्यम् ।

अथ पिण्डपितृयज्ञविधानम् ।

अथ दशमे पिण्डपितृयज्ञ उद्ध्यते । तत्राऽऽदौ कालविशेषं विधत्ते—

इन्द्रो वृत्रः हत्वा । असुरान्पराभाव्य । सोऽमावास्यां प्रत्यागच्छत् । ते पितरः पूर्वेषुरागच्छन् । पितृन्यज्ञोऽगच्छत् । तं देवाः पुनरयाचन्त । तमेभ्यो न पुनरददुः । तेऽब्रुवन्वरं वृणामहे । अथ वः पुनर्दीस्यामः । अस्मभ्यमेव पूर्वेषुः क्रियाता इति (१) तमेभ्यः पुनरददुः । तस्मात्पितृभ्यः पूर्वेषुः क्रियते । यत्पितृभ्यः पूर्वेषुः करोति । पितृभ्य एव तद्यज्ञं निष्क्रीय यजमानः प्रतनुते । इति ॥

सायणभाष्यम्—इन्द्रः पुरा युद्धे वृत्रं हत्वा तदीयानसुरांश्च पराभूतान्कृत्वा पश्चादमावास्यायागदिनं प्रति स्वगृहे समागच्छत् । शुक्लप्रतिपदि शामावास्यायागः क्रियते । ततः पूर्वेषुः पितर आगतास्तैः पितृभिः सह यज्ञोऽपि गतः । तं पितृभिः सहावस्थितं यज्ञं देवाः स्वार्थमयाचन्त । पूर्वमस्मदीयो यज्ञ इदानीं भवत्समीपमागतः । पुनरस्मभ्यमेव यज्ञो दातव्य इति । ततः पितरस्तमदस्वा तदानार्थमुल्कोचमपेक्षितवन्तः । पूर्वेषुर्दर्शदिनेऽस्मदर्थं कर्म कर्तव्यम् । ततः प्रतिपद्यनुष्ठेयं दर्शपूर्णमासाख्यं यज्ञं दात्याम इति प्रत्यजानन् । ततो देवैस्तथेयज्ञीकृते तं यज्ञं दत्तवन्तः । तस्मात्पित्रर्थं कर्म पूर्वेषुः पूर्वदिने कुर्यात् । तथा कृते तेन भूल्येन यज्ञं पितृभ्यो निष्क्रीय यजमानस्तमनुष्टातुं प्रवर्तते ॥

कालं विधाय होममन्त्रं विधत्ते—

सोमाय पितृपीताय स्वधा नम इत्याह । पितुरेवाधि सोमपीथमवरुन्धे । न हि पिता प्रमीयमाण आहैष सोमपीथ इति । इन्द्रियं चै सोमपीथः । इन्द्रियमेव सोमपीथमवरुन्धे । तेनेन्द्रियेण द्वितीयां जायामभ्यश्चुते (२) । इति ॥

सायणभाष्यम्—पितृभ्यः पीतोऽमृतवेन परिणतो यः सोमस्तस्मै सोमायेदं स्वधं दत्तम् । नमस्कारोऽपि कृत इत्यमुं मन्त्रं होमकाले ब्रूयात् । अनेन होमेन स्वकीयस्य पितुरभ्युपरै यस्मापानं पूर्वं वृत्तं तत्स्वयं प्राप्नोति । पितुः संबन्धं गृहक्षेत्रादिकं यथा होममन्तरेण प्राप्नोति तद्वत्तदीयं सोमपानमपि प्राप्नोतीति चेन्मैवम् । गृहादिवदसमर्पितत्वात् । प्रमीयमाणः पिता पुत्रमाहूयेदं गृहमिदं क्षेत्रं तवेति यथा ब्रूते तथा सोमपानमिदं तवेति न हस्ते समर्पयति । तस्माद्वामेनैव सोमपानफलं संपादनीयम् । नचैतत्प्रयाससाध्यं सोमपानं मा भूदेवेति शङ्कनीयम् । सोमपानस्येन्द्रियवृद्धिरूपत्वेनावश्यं प्रापणीयत्वात् । पूर्वं स्वस्तिसम्बिद्यमानेनेन्द्रियेणैकां जायां भोक्तुं समर्थः । पितृप्रसादलघ्नेन विन्दियेण द्वितीयामपि भोक्तुं समर्थो भवति ॥

एतद्वेदनं प्रशंसति—

एतद्दै ग्राहणं पुरा वाजश्रवसा विदामक्न् । तस्मात्ते दे दे जाये अऽया-
क्षत । य एवं वेद । अभि द्वितीया जायाभृतुते । इति ॥

सा० भाष्यम्—धाजोऽन्नं तदाननिमित्तं श्रवः कीर्तिर्थस्य महर्षेस्तौ वाजश्रवास्तस्य
पुत्रा वाजश्रवसाः । ते च पुरा “ सोमाय पितृपीताय ” इति मन्त्रस्य व्याख्यानरूपमेत-
द्वाक्षणं विदितवन्तः । तस्माद्वेदनात्ते महर्षयः प्रयेकं जायाद्वयमभिप्राप्तवन्तः । तस्मा-
दन्योऽपि विदित्वा द्वितीयां जायां प्राप्नोति ॥

अथ द्वितीयहोममन्त्रं विधत्ते—

अग्रये कव्यवाहनाय स्वधा नम इत्याह । य एव पितृणामग्निः । ते
प्रीणाति । इति ॥

सा० भाष्यम्—कव्यं पितृयं हविर्बहतीति कव्यवाहनः । तस्य च पितृसंबन्धोऽन्य-
ज्ञाप्यास्नातः—

“ त्रयो वा अग्नयो हृष्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणाँ सह रक्षा असुराणाम् ”

इति । तस्मादेतमन्त्रहोमेन तं पितृयमग्निं परितोषयति ॥

शाखान्तरगतेन—“ यमायाङ्गिरस्ते पितृमते स्वधा नमः ” इति मन्त्रेणैकामाङ्गुतिम-
भिग्रेय त्रिव्यं विदधाति—

तिस्रं आङ्गुतीर्जुहोति । इति ॥

सा० भाष्यम्—तथा च सूत्रकारेण स्पष्टमुक्तम्—‘ सोमाय पितृपीताय स्वधा नमः ’
इति प्रथमा दक्षिणामौ जुहोति ‘ यमायाङ्गिरस्ते पितृमते स्वधा नमः ’ इति द्वितीयामग्नये
कव्यवाहनाय स्वधा नम इति तृतीयाम् । इति ॥

यदुकं सूत्रकारेण—

सब्यं जान्वाङ्यावाचीनपाणिः सकुशाच्छित्तेव बाहौषिदक्षिणापवर्गांगिङ्गान्ददाति । इति ॥

तदिदं विधत्ते—

त्रिनिंदधाति । इति ॥

तदेतदाङ्गुतित्रयं पिण्डत्रयं च मिलित्वा प्रशंसति—

षट्संपद्यन्ते (३) । षट्वा ऋतनः । ऋतुनेष प्रीणाति । इति ॥

यदुकं सूत्रकारेण—

“ मेक्षणमुपस्तीर्थ तेनावदायाभिघार्य ” इति । तस्य मेक्षणस्याग्नौः प्रहरणं विधत्ते—
तूष्णीं मेक्षणमादधाति । अस्ति वा हि षष्ठु क्रतुर्न वा । इति ॥

सा० भाष्यम्—मेक्षणशब्देन प्रादेशमात्रा समिदुच्यते । हविरवदानसाधनं मेक्षणं
मन्त्रमन्तरेणाग्नौ प्रक्षिपेत् । शाङ्केषु षष्ठु क्रतुरस्तीतेकः पक्षः । “ षष्ठा क्रतवः ”
इति श्रुतेः । नास्तीत्यपरः पक्षः । “ पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समालेन ” इति श्रुत्य-
न्तरात् । अतस्तूष्णीं समिदाधाने पक्षद्वयमप्यनुसृतं भवति । तत्र समिधः प्रक्षिपत्वाद-
स्तित्वपक्षोऽङ्गीकृतः । मन्त्राहित्यादभावपक्षोऽङ्गीकृतः ॥

आहुतित्रयं पिण्डत्रयं च प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

देवान्वै पितृन्प्रीतान् । मनुष्याः पितरोऽनु प्रपिपते ।
तित्तु आहुतीर्जुहोति । त्रिनिंदधाति । षट्संपद्यन्ते ।
षष्ठवा क्रतवः । (४) क्रतवः खलु वै देवाः पितरः ।
क्रतूनेव देवान्पितृन्प्रीणाति । तान्प्रीतान् । मनुष्याः
पितरोऽनु प्रपिपते । इति ॥

सा० भाष्यम्—द्विविधा हि पितरो देवात्मका मनुष्यात्मकाश्च । पितृलोकस्वामिनो
देवात्मकाः । मृताः सन्तो भोगात्तलोकं प्राप्ता मनुष्यात्मकाः । तत्र देवात्मकेषु पितृषु
श्रीतेषु ताननु मनुष्यात्मकाः पितरः प्रपिपते प्रीता भवन्तीति युक्तम् । तदर्थमादै तित्तु
आहुतयः पश्चात्पिण्डत्रयम् । किं चोभयमेलनेन षट्संपद्या तत्संख्याका क्रतवः संपद्यन्ते ।
ऋत्वभिमानिनश्च देवाः पितरः । ततश्च संख्यामात्रेण देवपितृषु प्रीतेषु पश्चान्मनुष्यपितरः
प्रीता भवन्ति ॥

विधत्ते—

सकुदाच्छिन्नं बहिर्भवति । सकुदिव हि पितरः । इति ॥

सा० भाष्यम्—पिण्डानामधस्तायद्विर्हिरास्तीयते तदेकप्रयत्नेनैव च्छेदनीयम् ।
न तु लववक्षाले दात्रस्य पुनःपुनर्व्यापारः । एकैनैव द्वेन व्यापारेण यावदवच्छिन्नं ताव-
देवाऽनेतव्यम् । यस्मापितरः सकुन्मरणेनैव पितृत्वं प्राप्नुवन्ति । न तु तप्त्वात्प्रये पुनः-
पुनर्व्यवन्ते ॥

पिण्डदानस्य त्रित्वं प्रशंसति—

त्रिनिंदधाति । तृतीये वा इतो लोके पितरः । तानेव
प्रीणाति । इति ॥

अग्रिहोत्रचन्द्रिका RESERVE INSTITUTION
MADRAS-4

सा० भाष्यम्—इतो भूलोकादारभ्यान्तरिक्षलोकमातिकम्य यस्तृतीयो ओकसत्र पितरो वर्तन्ते । अतद्विल्बेन तान्परितोषयति ॥

विधत्ते—

पराङ्म वर्तते (५) हीका हि पितरः । इति ॥

सा० भाष्यम्—दक्षिणाभिमुखः पिण्डं दत्त्वा पिण्डनिरीक्षणं परित्यज्य पराङ्मुखो भवेत् । पितृणां लज्जाशीलत्वात् । लोकेऽपि हि मुञ्जानाः प्रभवो नान्यैर्बौक्ष्यन्ते ॥

विधत्ते—

ओष्मणो व्यावृत उपास्ते । उष्मभागा हि पितरः । इति ॥

सा० भाष्यम्—औष्मणवशापिण्डेषु योऽयमूष्मा निर्गच्छति तस्याऽऽ व्यावृतो याव-
दुपरमस्तदुपरमपर्यन्तं तथैव स्थित्वा सेवेत । पितृणामूष्मभागित्वेन तच्छान्तिपर्यन्तं तद्वा-
जनकालत्वात् ॥

अथ विचारपूर्वकं पिण्डशेषस्य पात्रगतस्याऽऽग्राणं विधत्ते —

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । प्राश्यां ३ न प्राश्या ३ मिति ।

यत्प्राश्नीयात् । जन्यमन्नमयात् । प्रमायुकः स्यात् ।

यन्न प्राश्नीयात् । अहविः स्यात् (६) पितृभ्य

आवृत्त्येत । अवघ्रेयमेव । तन्नेव प्राशितं नेवाप्राशितम् । इति ॥

सा० भाष्यम्—विचारार्था प्लुतिः । प्राशनपक्षे बीजभक्षणवददनीयस्याभावात्क्षुधितो यजमानो प्रियेत । अप्राशनपक्षे तु सर्वत्र हविःशेषस्य भक्षणदर्शनादिदं हविरेव न स्यात् । अतोऽयं पितृभ्योऽवच्छिद्येत । अतो दोषद्वयपरिहाराय पात्रगतमन्नमवजिष्ठेव । तदवधातं प्राशितमिव न भवति निगरणाभावात् । अप्राशितमिव न भवति तदीयग-
न्धस्यान्तः प्रवेशात् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“वाससो दशां छित्वा निदध्याति” इति । तदेतद्विधत्ते—

चीरं वा वै पितरः प्रयन्तो हरन्ति । चीरं वा ददाति । दशां

छिनत्ति । हरणभागा हि पितरः । पितृनेव निख्वद्यते । इति ॥

सा० भाष्यम्—पिण्डरूपमन्नं भुक्वा यदा पितरः स्वस्याने प्रयान्ति तदानीमस्य धीरं पुत्रं विद्यमानमपहरन्ति वाऽविद्यमानं ददति वा । षक्षद्वयमपि संभाव्यते । वैकल्ये पुनः मारयन्ति । साकल्ये पुनः प्रदच्छन्ति । अत्र वैकल्यस्य दुष्परिहरत्वात्पुत्रप्रत्याम्लाः

यवेन वल्लाग्रमीषसूत्रं छिर्वा पिण्डेषु निदध्यात् । यस्मादपहरणमेव पितरो भजन्ते तस्मा-
ग्निःशेषभागदानेन विसर्जयति ॥

तत्रैव कंचिद्विशेषं विधने—

उत्तर आयुषि लोम चिठ्ठन्दीत । पितृणां ह्येतद्हि नेदीयः । (७) इति ॥

सा० भाष्यम्—पद्मशत्संवत्सरपरिमितं पूर्वमायुरवशिष्टं तूत्तरम् । तस्मिन्ब्रयसि वब्रदशा न च्छेत्वया । किंतु स्वकीयं लाम चिठ्ठन्वा तत्र निदध्यात् । यस्मादयमासं-
क्षमरणःवाग्नितृणामपि समीपवर्तीं तस्मात्तस्मिन्ब्रयस्येतदुचितम् ॥

विधते—

नमस्करोति । नमस्कारो हि:पितृणाम् । इति ॥

सा० भाष्यम्—अल्पन्तं प्रिय इति शेष ॥

तत्र मन्त्रं विनियुक्ते—

नमो वः पितरो रसाय । नमो वः पितरः शुष्माय । नमो वः पितरो जीवाय । नमो वः पितरः स्वधायै । नमो वः पितरो मन्यवे । नमो वः पितरो घोराय । पितरो नमो वः । य एतस्मिँल्लोके स्थ (८) । युष्माऽस्तेऽनु । येऽस्मिँल्लोके । मां तेऽनु । एतस्मिँल्लोके स्थ । यूयं तेषां वसिष्ठा भूयास्त । येऽस्मिँल्लोके । अहं तेषां वसिष्ठो भूयासमित्याहं । वसिष्ठः स्तपानानां भवति । य एवं विद्वान्पितृभ्यः करोति । इति ॥

सा० भाष्यम्—हे पितरो वो युष्माके यो रसो युष्माभिर्भुज्यमानः क्षीरादिस्तस्मै
ममोऽस्तु । एवं सर्वत्र योज्यम् । शुष्मशब्दो बलवाची । जीको देहाष्यक्षः । स्वधा
तदीया खी । पितरो हि स्वधायां प्रीति कुर्वन्ति । मन्युः कोऽः । घोरो ग्रास्यादिव्यापारः ।
हे पितरो युष्मेतस्मिँल्लोके स्थितास्तेऽन्ये युष्मभ्यं नमः । ये तु युष्मन्तोऽये परकौयपितरोऽ-
स्मिल्लोके वर्तन्ते ते सर्वे मामनुवर्तन्ताम् । ये यूयं परकौयैः पितृभिः सहास्मिँल्लोके स्थितास्ते
यूयं तेषां परकौयपितणां वसिष्ठा अतिशयेन निवासहेतये भूयास्त । ये तु मनुष्य
अस्मिल्लोके वर्तन्ते तेषां सर्वेषामहं युष्मत्प्रसादादृतिशयेन निवासहेतुर्भूयासम् । इत्येतन
मन्त्रं नमस्कुर्वन्तरेत् । यः पुमानेवं नमस्कारमन्त्रं विद्वान्पित्रर्थं पिण्डदानं करोति स एव
समानाना मनुष्याणामतिशयेन निवासहेतुर्भवति ॥

पिण्डपितृयं प्रशंसति—

एष वै मनुष्याणां यज्ञः (८) । देवानां वा इतरे यज्ञाः । तेन वा एत-
स्मिल्लोके चरन्ति । इति ॥

सा० भाष्यम्—द्विविधानां पितृणां मध्ये ये मनुष्याः पितरस्तेषामेव पिण्डपितृयज्ञः ॥
ये तु देवास्तेषां दर्शपूर्णमासादिका इतरे यज्ञाः । तस्मादेतेन पिण्डपितृयज्ञेनैष पुरुषः
पितृश्चेके चरति ॥

अथ “ प्रजापते न त्वदेतानि ” इति मन्त्रेण गार्हपत्यदेशं प्रत्यामग्ननं विधत्ते—
यः पितृभ्यः करोति । स ईश्वरः प्रमेतोः । प्राजापत्ययर्चा पुनरैर्ति । यज्ञो
वै प्रजापतिः । यज्ञेनैव सह पुनरैर्ति । न प्रमायुको भवति । इति ॥

सा० भाष्यम्—यः पुमान्वित्रर्थमुक्तं कर्म करोति स पितृप्रियत्वात्सहसा मर्तुं सुस-
मर्थो भवति । तत्परिहाराय प्राजापत्यमन्त्रेण गार्हपत्यदेशं पुनरागच्छेत् । प्रजापतेर्यज्ञस्त-
द्वृत्वेन यज्ञरूपत्वाद्यज्ञेनैव सह पुनरागतो भवति । अतो न मित्यते ॥

एतदेव समन्त्रकं पुनरागमनं प्रशंसति—

पितृलोके वा एतद्यजमानश्चरति । यत्पितृभ्यः करोति । स ईश्वर आतिं-
मार्तोः । प्रजापतिस्त्वा वैनं तत उब्रेतुर्महतीत्याहुः । यत्प्राजापत्ययर्चा पुनरैर्ति ।
प्रजापतिरेवैनं तत उब्रयति । नाऽर्तिमाच्छ्रुतिं यजमानः । (१०) । इति ॥

सा० भाष्यम्—पितृभ्यः करोतीति यदस्येतेन यजमानः पितृलोके एव संचरति ।
अतः स यजमानो मनुष्यलोके निस्पृहत्वादत्र पीडां प्राप्तुं प्रभवति । तमेन प्रजापतिरेव
तत आर्तेरुद्धर्तुर्महतीत्येवमभिज्ञा आहुः । अतः प्राजापत्यमन्त्रेणाऽगच्छन्तं प्रजापतिरुद्ध-
रति । सोऽप्यार्तं न प्राप्नोति ॥ (दै० ब्रा० १ । ३ । १०) । इति ॥

इति पिण्डपितृयज्ञविधानम् ।

अथ पिण्डपितृयज्ञसूत्रम् ।

अमाचास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञो दक्षिणांग्रेकोत्सुकं प्रदक्षिणा प्रणयेद्ये रूपाणि प्रति-
मुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्ठौल्लोकाप्रणुदात्वस्मा-
दिति सर्वकर्माणि तां दिशमुपसमाधायोमौ परिस्तीर्य दक्षिणःप्रेः प्रगुदकप्रत्यगुदगैकैकशः
पात्राणि सादयेच्चरुस्थालीशूर्पत्रोल्लखलमुसलमुवधुवकृष्णाजिनसकृदाच्छिनेमेक्षणकम-
ण्डलूदकिणतोऽग्निष्ठमास्त्वा चरुस्थालीं ब्रह्मीणां पूर्णां निमृजेत्परैसन्नानिदध्यात्कृष्णाजिन
उल्लखलं कृतेतरानपत्यवहन्यादविवेचमवहतान्सकृत्प्रक्षाल्य दक्षिणामौ श्रपयेदर्वागतिप्रणी-
तांत्रप्येन लेखामुलिखेदपहता असुरा रक्षासि वेदिषद इति तामभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नैरेव-
स्तीर्याऽसादयेदभिघार्य स्थालीपाकमायं सर्पिरनुपूतं नवनीतं वोत्पूतं ध्रुवायामायं कृत्वा
दक्षिणत आज्ञानाभ्यज्ञनकाशिपूर्पर्दणानि प्रत्यीनावीतीध्मसुप्रसमाधाय मेक्षणेनाऽदाया-

वदानसंपदा जुहुयात्सोमाय पितृभूते स्वधा नमोऽप्येकव्यवहनाय स्वधा नमः इति
स्वाहाकारेण वाऽपि पूर्वं यज्ञोपवीती मेक्षणमनुप्रहृष्य प्राचीनावीती लेखां त्रिस्तकेनोपन-
येच्छुच्छन्तां पितरः शुच्छन्तां पितामहाः शुच्छन्तां प्रपितामहा इति तस्यां पिण्डान्निष्टूणीया-
त्पराचीनपाणिः पित्रे पितामहाय प्रपितामहायैतत्तेऽसौ ये च त्वामत्रान्विति तस्मै तस्मै
य एषां प्रेताः स्युरिति गाणगारिः प्रत्यक्षमितरानर्चयेत्तदर्थत्वात्सर्वेभ्य एव निष्टूणीया-
दिति तौत्वलिः क्रियागुणत्वादपि जीवान्त आ त्रिभ्यः प्रेतेभ्य एव निष्टूणीयादिति
गौतमः क्रिया द्वार्धकारितोपायविशेषो जीवमृतानां न परेभ्योऽनधिकारान् प्रयक्षं न
जीवेभ्यो निष्टूणीयान् जीवान्तहितेभ्यो जुहुयाजीवेभ्यः सर्वेहुतं सर्वजीविनो नामान्यविद्वा-
स्ततपितामहप्रपितामहंति ॥ ६ ॥

निष्टूताननुमन्त्रेतात्र पितरो मादयच्च यथाभागमावृष्टयच्चमिति सब्यावृद्धद्व्यावृत्य यथा-
शक्त्यप्राणज्ञासित्वाऽभिपर्यावृत्यामीमदन्त पितरो यथाभागमावृष्टयीष्टतेति चरोः प्राणभक्षं
भक्षयेत्तियं निनयनमसावभ्यद्व्यक्त्वासावद्व्यक्तेति पिण्डेष्यद्यज्ञानाङ्गेन वासो दद्यादशामूर्णस्तुकां
वा पञ्चाशद्वृष्टताया ऊर्ध्वं स्वं लोभैतद्वः पितरो वासो मां नोऽतोऽन्यपितरो युद्धमित्यथैनानु-
पतिष्ठेत नमो वः पितर इवे नमो वः पितर ऊर्जं नमो वः पितरः शुष्मय नमो वः
पितरो धोराय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरो रसाय । स्वधा वः पितरो नमो
वः पितरो नम एता युष्माकं पितर इमा अस्माकं जीवात्रो जीवन्त इह सन्तः स्याम ।
मनोऽचाहुवामह इति च तिसूभिरैनान्प्रवाहयेत्परेतन पितरः सोम्यासो गर्भोरेभिः पथिभिः
पूर्विणिभिः । दत्त्वायास्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रथं च नः सर्ववीरं नियच्छतेत्यमिं प्रत्येयादभे
तमचाश्वं न स्तोभैरिति गार्हपत्यं यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वा जिह्विम ।
अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चतुं करोतु मामनेनसं वीरं भे दत्त पितर इति पिण्डानां
मध्यमं पत्नीं प्राशयेदाधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्तजम् । यथाऽयमरपा असदित्यप्ति-
तरावतिप्रणीते वा यस्य वा गन्तुरन्नकाम्याभावः स प्राशीयान्महारोगेण वाऽभितपः प्राशी-
यादन्यतरां गतिं गच्छत्येवमनाहिताग्निर्नित्ये श्रपयित्वाऽतिप्रणीय जुहुयाद्द्वित्पात्राणामुत्स-
र्गस्तृणं द्वितीयमुद्दिक्ते ॥ ७ ॥

इति पिण्डपितृयज्ञसूत्रम् ।

अथ भाष्यवृत्तिसमेतं पिण्डपितृयज्ञसूत्रम् ।

अमावास्यायामपराहे पिण्डपितृयज्ञः ॥ १ ॥

दे० भाष्यम्—अमावास्यायां वा यजमानाधिकारादिहयज्ञशब्देऽपि प्रयोगसंज्ञा विधीयते । याजवाचत्वात् । अथवाऽग्निहोत्रादनन्तरं दर्शपूर्णमासयोरिज्याकालो भवति तौ व्यास्यातै तयोरिज्याकाले पितृयज्ञो विधीयते तदङ्गत्वादमावास्यायां तिथावहश्चतुर्थं भागं दर्शयति । तस्माद्दर्शाङ्गं भवति । अङ्गत्वाददृष्टचन्द्रायामपि क्रियते पितृयज्ञो द्यावापृथिव्यायने कुण्डपायिनामयनादिषु च क्रियते । एवं बौधायनोऽपि प्रवस्तोऽन्येषां तुल्याङ्गं स्वकालविधानाच्चन्द्रादर्शवे दृश्यमाने तु नन्येषां क्रियते । अक्रियमाणेऽपि दर्शः क्रियते कुण्डपायिनामयनादिषु च न क्रियते ॥ १ ॥

द्वितिः—अमावास्यशब्दः प्रतिपत्पञ्चदश्योः संधिवचनोऽप्यत्रापराङ्गशब्दसमन्वयाचद्वाल्यहोत्रे वर्तते । तस्यापराह्नश्चतुर्थे भागे पिण्डपितृयज्ञः कर्तव्य औपवसथ्येऽहनि यजनीये चेत्स्वार्थं एव दक्षिणाग्निः प्रणीयते । यदा पुनरहोत्रात्संधौ तिथिसंधिः स्यात्तदौपथसप्तस्य एवाहनि क्रियते ॥ १ ॥

दक्षिणाग्नेरेकोल्मुकं प्राग्दक्षिणा प्रणयेद्ये रूपाणि प्रतिमुश्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परा पुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्ठाल्लोकात्प्रणुदात्वस्मादिति ॥ २ ॥

दे० भाष्यम्—दक्षिणाग्नेर्दर्शर्थे विहारः क्रियते । एवं विहार एवं ओदना दक्षिणाग्नेस्तस्मादक्षिणाग्नेरेकोल्मुकप्रहणाद्विशाखं न भवति प्राग्दक्षिणस्यां दिशि प्रणयेद्ये रूपाणीत्यनेन मन्त्रेण । कर्मादावेवातिप्रणयनोपदेशादतिप्रणीत इह प्रधानः प्रधानत्वादविशेषवचनाचात्तिप्रणीते होममन्येषां हुत्वाऽतिप्रणयनम् । नचोपसंधानं न च परिस्तरणं पश्चादक्षिणाग्नेः स्थालीपाकस्य सदनादेषां दक्षिणाग्नौ होमस्तेषां हुत्वाऽतिप्रणयनं चोपसंधानं न च परिस्तरणम् ॥ २ ॥

तृतिः—एकोल्मुकमेकतः प्रदीपमुल्मुकं प्राग्दक्षिणा प्राग्दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः । दक्षिणाग्नेः सकृदशादेकोल्मुकं गृहीत्वा तस्मादेव प्राग्दक्षिणस्यां दिशि प्रणयेत् ‘ये रूपाणि’ इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २ ॥

सर्वकर्माणि तां दिशम् ॥ ३ ॥

दे० भाष्यम्—आसादनहोमनिपरणोपस्थानादीनि तां दिशं प्राग्दक्षिणां दिशमभि कर्तव्यानि नित्या इत्येतस्यापवादः । सर्वग्रहणाद्वार्हपत्योपस्थानस्यापि प्रातिः ॥ ३ ॥

वृत्तिः—अधिक्षिणादिक्रानि सर्वाणि कर्माणि तामेव प्राग्दक्षिणा दिशमभिमुखानि कर्तव्यानि ॥ ३ ॥

उपसमाधायोभौ परिस्तीर्य दक्षिणाम्बः प्रागुदक्षयगुदग्नैककशः पात्राणि सादयेच्चरुस्थालिशूर्पस्फयोलूबलमुसलसुवभ्रुवकृष्णाजिनसकृदाच्छिष्ठेभ्यमेभ्यण-कमण्डलून् ॥ ४ ॥

दे० भाष्यम्—उपसमाधाय सुसमिदं कृत्वोभौ परिस्तीर्यभावद्वारा दक्षिणाम्ब्यति-प्रणीतौ परिस्तरणं कृत्वा परे समन्ततः स्तरणं तदगृह्ये वश्यति । अतिप्रणीताधिकारादुभावित्युच्यते तत्र दक्षिणाम्ब्यतिप्रणीतयोः परिस्तरणम् । विहाराङ्गानुकमादतिप्रणीतस्य वा ग्रथमं प्रधानत्वात्प्रधाने होमो भवति दक्षिणाम्बौ वा स्मादाक्षिणाम्बः प्रागुदीच्यां दिश्यैककेमैककशः पात्राणि यानि वश्यामस्तानि सादयेस्थापयेत्क्रानि चरुस्थालीत्येत्वमादीनि । उभयोरधिकारादक्षिणाम्बेत्याह । इन्द्रं पात्राणि प्रयुनत्तीति प्रकृतौ तस्मादैकमित्याह । एकैकशोवचनात्प्रोक्षणादिपात्रसंस्कारः प्राप्तः पात्राणि वश्यन्ते चरोः स्थाली चरुरुहणादाज्यस्थाल्याः प्रतिप्रैः शूर्पं स्फयोवहननार्थमुलूबलं मुसलं च सुवश्व ध्रुवा च कृष्णाजिनं च समूलं बर्हिः सकृदाच्छिन्नं भवति सकृदाच्छिन्नं इध्मः पञ्चदशो भवति अधारसमिधावन्याजकी चार्थाल्लुप्यन्ते । भेषणं होमार्थं कमण्डलुरुदकार्थम् ॥ ४ ॥

वृत्तिः—उभयोरयुपसमाधानं परिस्तरणं च कर्तव्यं मध्यगतस्योभावितिशब्दस्य विशेषसंबन्धे कारणाभावात् । पात्राणीति चरुस्थाल्यादीन्युच्यन्ते । तेन शब्देन संब्यवहारार्थं चरुश्रेपणार्था स्थाली चरुस्थाली । चरुस्थालीध्रुवाशब्दयोश्चान्दसं हस्तव्यम् । एकेन प्रयत्नेन छिन्नाः कुशाः सकृदाच्छिन्नाः ॥ ४ ॥

दक्षिणतोऽग्निष्ठमारुण्य चरुस्थालीं ब्रीहीणां पूर्णा निमृजेत् ॥ ५ ॥

दे० भाष्यम्—दक्षिणतो दक्षिणाम्ब्यधिकारस्तस्मादक्षिणाम्बेदक्षिणतो दक्षिणस्थादिश्यमित्रं शकटं प्रागेव स्थापितं भवति तमारुण्य चरुस्थालीं ब्रीहीणामेव म ववानां पूर्णां सतीं निमृजेत्पाणिना निमार्घि शिष्टानपनयति ॥ ५ ॥

वृत्तिः—निमृज्यादिति प्राप्ते निमृजेदिति श्चान्दसः । अग्निसमीपे तिष्ठतीत्यग्निष्ठे शकटम् । प्रयाणकाले वाऽग्नयो यत्र तिष्ठन्ति तदग्निष्ठम् । दक्षिणत आरुण्य तत्रैव शूर्पं स्थालीं निधाय ब्रीहीभिरपूर्येत् । तां पूर्णां निमृज्यादथोपरितनाद्विलदेशाच्छूर्पोपरि पतन्ति ॥ ५ ॥

परिसन्नानिदध्यात् ॥ ६ ॥

दे० भाष्यम्—परिसन्नानिदध्यादे परिशीर्णस्ताज्ञशक्टे निदध्यात् । एतमनुष्ठ-
णाने परिसन्नानामेवावहननादिसंकारः प्राप्नोति तूण्डिं निमृजेत् ॥ ६ ॥

वृत्तिः—स्थाल्यास्यदेशाच्छूपौपरै ये पतन्ति तान्वीहीन्परिसन्नाज्ञशक्टे निद-
ध्यात् ॥ ६ ॥

कृष्णाजिन उलूखले कृत्वेतरान्पत्न्यवहन्यादविवेचम् ॥ ७ ॥

दे० भाष्यम्—दक्षिणत इत्यधिकारोऽप्रेदक्षिणतः प्रत्यगुदग्रीवमुत्तरलोमकृष्णाजिनमा-
स्तीर्य तस्मिन्नुदूखले कृत्वा स्थापयिवेतरान्स्थाल्यमृतगतान्वीहीन्पत्न्यवहन्यानिस्तुषान्कु-
र्यापरिसन्नाधिकारादितरानिति । इतरप्रहणं कर्तुराधिकारात्पत्नीप्रहणमविवेचमविविद्याविवि-
च्येमेवीहय इमे तण्डुला इति विवेकमकृत्वाऽवहननम् ॥ ७ ॥

वृत्तिः—कृत्वा निवायेत्यर्थः । इतरान्स्थाल्यन्तरगतानिर्यर्थः । अविवेचम् । अविवि-
च्याविविद्येत्यर्थः ॥ ७ ॥

अवहतान्सकृत्प्रक्षाल्य दक्षिणाग्नौ श्रपयेत् ॥ ८ ॥

दे० भाष्यम्—पुनरबहननप्रहणात्कीकरणप्रतिषेवस्तस्मात्तथाऽवहन्यते यथाऽमौ कृता
एव भवन्ति सकृत्प्रक्षालनमित्युक्तमन्येषां ब्राह्मिश्चानेव सकृत्प्रक्षाल्य ततः प्रक्षालनमन्यत्र
दक्षिणाग्नौ स्थालीपाकं श्रपयेदक्षिणाम्न्यधिकारे पुनर्दक्षिणाग्निप्रहणं नियमार्थं तेन दक्षिणाग्नौ
होमे न्नातिप्रणीते ॥ ८ ॥

वृत्तिः—अवहतेष्ववहतवचनं फलीकरणनिवृत्यर्थम् । दक्षिणाम्न्यधिकारोऽपि दक्षि-
णाग्नौ श्रपयेदिति श्रपणवचनं वचनादेते गार्हपत्य एव श्रपणमितिज्ञापनार्थम् ॥ ८ ॥

अर्वागतिप्रणीतात्स्फयेन लेखामुल्लिखेदपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इति ॥ ९ ॥

दे० भाष्यम्—अर्वागतिप्रणीतादतिप्रणीतादमेर्वाग्देशो स्फयेन वज्रेण लेखामुल्लिखें-
दपहता इत्येतेन मन्त्रेण दक्षिणाम्न्यधिकारादतिप्रणीतप्रहणम् ॥ ९ ॥

वृत्तिः—दक्षिणाम्न्यतिप्रणीतयोरन्तराल उल्लिखेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

तामभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नैरस्तीर्याऽसादयेदभिघार्य स्थालीपाकमाऊर्यं
सपिरनुत्पूतं नवनीतं वोत्पूतं ध्रुवायामाज्यं कृत्वा ॥ १० ॥

दे० भाष्यम्—तामभ्युक्ष्य तां लेखामुदकेनाभ्युक्ष्यानन्तरं सकृदाच्छिन्नैस्तूणैर-
स्तीर्याऽसनं कृत्वाऽनन्तरं वेद्यामासादयेत्तमभिघार्य स्थालीपाकमासादयेलेखाधिकारे पुन-
स्तामित्याह तां तामिति वर्ष्मार्थं यत्र लेखाद्वयं भवति पितृभ्यो दद्यात्क्षीभ्यश्चेष्टत्राऽज्यं

सर्विष्टं तदाभ्यसंबं भवति तत्पूर्ते भवति नवनीतस्योत्पवनं कर्तव्यमेकपवित्रेण सङ्कुदुत्पवनं तृष्णीकं मन्त्रोपदेशाभावात् । गृह्णोपदिष्टो विधिरिह न प्राप्नोति यदि प्राप्नुयादवदानसंपदा जुहुयादिति न वक्तव्यं ध्रुवायामाऽयं कृत्वा तदाज्यमन्यस्मिन्पात्रे संस्कृत्योत्पयानुत्पूर्य वा ततो ध्रुवायामाऽयं कृत्वा ध्रुवामासादयेत्पुनराज्यग्रहणाद्वैतमपि वाऽज्याभिवारणप्रस्त्रभिवारणार्थं च भवति ऋत्वेति साकाश्कृत्वाद्वाक्यस्याऽसादयेदित्य-ज्याहारो भवति ॥ १० ॥

वृत्तिः—आज्यं सर्विरत्वादिर्घुवायामाऽयं कृत्वा दक्षिणत इत्येकमन्तः पदसमूह आसादयेदभिवार्येत्यस्मात्पुरस्तादर्थतो द्रष्टव्यः । तेनायर्थः—ता लेखामभ्युक्ष्य सङ्कुदाच्छिमैरवस्तीर्याऽज्यं सर्विष्टहीत्य ध्रुवायां कृत्वा दक्षिणतो दक्षिणग्रेनिर्धाय तेनाऽज्येन स्थालीयाकमभिष्ठार्य दक्षिणाग्नेः पश्चादासादयेत् । यदि नवनीतमाऽयकार्यार्थं स्यात्तदाऽस्य विलापनमात्रं कृत्वाऽन्यस्मिन्पात्र अनीय पवित्राभ्यां तृष्णीमुत्पूर्य ततो ध्रुवायां कृत्वा दक्षिणतो दक्षिणग्रेनिर्धाय तेनाभिवार्येत्यादि समानम् । द्वितीयाज्यग्रहणस्थेदं प्रयोजनं पात्रान्तरस्थमुत्पूर्य पश्चादध्रुवायां ग्रहणमित्येवमर्थङ्ग । पूर्वमाऽयग्रहणं कार्यलक्षणार्थम् । सर्विः पक्षं नवनीतमपकम् ॥ १० ॥

दक्षिणत आज्ञनाभ्यञ्जनकश्चिपूर्वग्रहणानि ॥ ११ ॥

दे० भाष्यम्—दक्षिणतो लेखाया दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिश्यञ्जनादीनि स्थापयेदञ्जनं त्रैकुदं श्रौतञ्जनं वाऽन्यत्र दक्षिणादिषु प्रयुक्तत्वाद्वैकिकं चा भवति । अविशेषवचनादभ्यञ्जनं जीर्णं धृतं भवति । ‘आयुतं पिनृणाम्’ इति श्रुतिः । उपबर्हणं शिरेः पधानं भवति । एतानि दक्षिणात उपकल्पयेत् ॥ ११ ॥

वृत्तिः—दक्षिणत इत्यत्रापि संक्ष्यते विशेषाग्रहणादपेक्षित्वाच । अञ्जनादीनि च दक्षिणतो दक्षिणग्रेनिर्ध्याल् । पूर्वसूत्रे यथाक्षेत्रे सूत्रप्रस्थयनं दक्षिणत इत्यस्योभ्यार्थत्वायैव ॥ ११ ॥

प्राचीनावीतीध्यमुपसमाधाय भेषणेनाऽज्यावदानसंपदा जुहुयात् सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्रये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति ॥ १२ ॥

दे० भाष्यम्—प्राचीनावीती प्राचीनावीतीत्वाच रशाद्वासिद्वं प्राचीनावीती भूत्वा । इष्म इन्वनसिद्धर्थमुपसन्नः सव्यं जान्वाच्य समस्तं तृष्णीसाधाय प्रक्षिप्य मेक्षणेन चरोरादायावदानं गृहीत्वाऽवदानसंपदा मध्यात्पर्वार्थाच हविशोऽवद्याति प्रत्यभिष्ठार्य हविरवत्तं वैषोऽवदानर्थम् इति तयाऽवदानसंपदाऽस्य जुहुयादेवंभूत इति सुवेणाऽदाने प्राप्ते मेज्जगेनाऽज्यायेऽस्युत्थते तत्राभिवारणप्रस्त्रभिवारणे सुवेण कर्तव्ये प्रतिषेधादगृह्णनिहितो विधिरिह न प्राप्नोति तस्मादवदानसंपदिष्ठीयते सोमाय पितृमत इत्येताम्यां द्वे

आहुतौ भवतः स्वाहाकाशन्त इति प्राप्ते स्वधा नम इति विधीयते पित्र्यायामप्येक एक वषट्कारः स्वाहाकारः स्वयमपवाद उत्तरत्र स्वाहाकारेण वा जुहुयात् ॥ १२ ॥

बृत्तिः— इधम् पञ्चदशसंख्याकः । मेक्षणेनाऽऽदाय तेनैव जुहुयादवदानसंपदा । अकादानसंपन्नामोपस्तरणं द्विरवदानं प्रत्यभिघारणं च । तयेत्थंभूतं जुहुयात् । नात्र स्वाहाकारः स्वधा नमःशब्दस्य प्रदानार्थःवात् ॥ १२ ॥

स्वाहाकारेण वाऽग्निं पूर्वं यज्ञोपवीती ॥ १३ ॥

दे० भाष्यम्—यदा स्वाहाकारेण तदाऽग्निं पूर्वं जुहुयात् । अनन्तरं सोममिध्मोपसमाधानादि यज्ञोपवीती वा भवति । अग्ने कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति विक्ष्योऽयं व्यवस्थितोऽथामौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तादिति प्राप्त आभ्युदयिके यज्ञोपवीती भवति । जुहुयाजीवेभ्य इत्येतस्मिन्पक्षे स्वाहाकारेण होमे भवति यज्ञोपवीती वा ॥ १३ ॥

बृत्तिः— स्वधा नमःशब्दस्य स्थाने स्वाहाशब्दं वा कृत्वा जुहुयात् । असिमक्षे मन्त्रविर्पर्यो व्यलासो यज्ञोपवीतत्वं च भवति । आग्नि पूर्वमिति । ‘अग्ने कव्यवाहनाय’ इत्येतं मन्त्रं पूर्वं कुर्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

मेक्षणमनुप्रहृत्य प्राचीनावीती लेखां त्रिरुदकेनोपनयेच्छुन्धन्तां पितरः शुन्धन्तां पितामहाः शुन्धन्तां प्रपितामहा इति ॥ १४ ॥

दे० भाष्यम्—मेक्षणानुप्रहृत्य तदनु मेक्षणममौ होमान्त एव प्रहृत्य प्रक्षिप्यानन्तरं यज्ञोपवीतपक्षेऽपि प्राचीनावीती भूत्वा लेखां त्रिषु स्थानेषूकेनोप समीपे निनेयेतिस्मेच्छुन्धन्तामित्येतैत्रिभिर्मन्त्रैमेक्षणमनुप्रहृत्यैतस्मात्संबन्धवचनाद्वामस्य पिण्डदानस्य यजमान एव कर्ता भवति । अन्येषां तु होमान्तमध्वर्युः कुर्यादित्युक्तं नामान्विद्वांस्तपितामहप्रपितामहेति वचनाद्यजमानः कर्ता भवति ॥ १४ ॥

बृत्तिः— प्राचीनावीतीग्रहणं स्वाहाकाशपक्षेऽपि मेक्षणानुप्रहृणोत्तरकाले प्राचीनावीतिस्वप्राप्णार्थम् । उभयस्मिन्पक्षेऽपि मेक्षणमग्नवनुप्रहृतव्यमेव । त्रिभिर्मन्त्रैत्रिर्निन्येतिपिण्डस्थानेषु ॥ १४ ॥

तस्यां पिण्डान्निपृणीयात्पराचीनपाणिः पित्रे पितामहाय प्रपितामहायैतत्तेऽसौ ये च त्वामत्रान्विति ॥ १५ ॥

दे० भाष्यम्—पिण्डदानमेतस्यां लेखायां चरोरुद्गमाणं गृहीत्वा त्रिः पिण्डान्निपृणीयान्निक्षेपेत्पराचीनपाणिर्यस्य सोऽयं पराचीनपाणिः । पराचीनपाणिर्भूत्वाऽन्तरेण ऊङ्गुष्ठमङ्गुलीक्ष्मितृतीर्थं तेन निपृणीयात्पित्रे प्रथमं पिण्डं निपृणीयात्पितामहाय द्वितीयं प्रपितामहाय तृतीयमेतत्त इत्यनेन मन्त्रेणासावित्यष्टम्य विभक्त्या नाम गृहीयादेतत्ते भवत्रात् ये

च त्वामत्रान्विति । एतते भवत्रात् इत्येव गृह्णाति । यदि द्विपिता स्पात्तदैकस्मिन्पिष्ठे द्वौ द्वाबुपलंक्षयेदित्युक्तमन्येषामस्माकमपि श्राद्धे वक्ष्यति ॥ १५ ॥

वृत्तिः—अधिकृतायां लेखायां लेखासंप्रस्थार्थं तस्यांग्रहणं क्रियते नाधिकारालेखां संबन्धोऽस्तीतिज्ञापनार्थम् । तेन हविरासादनमप्नेः पश्चादिति साधितं भवति तथैवोक्तं च । निषृणीयाद्यादित्यर्थः । निपरणं पित्र्येणैव तीर्थेन । पाणेहत्तानत्वमजहदेव पित्र्येग तीर्थेन यदा कुर्यात्तदा पराचीनपाणिर्भवति । असावित्यस्य स्थाने संबुद्ध्यन्तानि पित्रादीनां नामानि गृह्णीयात् ॥ १५ ॥

एतमविशेषेण पिष्ठदानमुक्तम् । तत्राऽऽचार्या विप्रतिपद्यन्ते—

तस्मै तस्मै य एषां प्रेताः स्युरिति गाणगारिः प्रत्यक्षमितरानर्चये-
चर्दर्थत्वात् ॥ १६ ॥

दे० भाष्यम्—तस्मै तस्मा इत्याचार्यपक्ष इयं विचारणा । तस्मै तस्मै निषृणीयादेषां त्रयाणां प्रेताः स्युर्भवेयुरिति गाणगारिराचार्यो मन्यते प्रत्यक्षमितरानर्चयेत् । प्रेतेभ्यो निपृते जीवेभ्यः प्रत्यक्षमर्चयेत्पूजयेद्वन्धमाल्यधूपदीपाच्छादनभोजनैः । कस्मादेतचर्दर्थत्वाक्लियायाः । पित्र्येहि सा पितृप्रीणनार्थत्वात् । न च जीवा निपरणेन प्रत्यक्षार्चनेन तु प्रीयन्ते तस्मात्तप्रीणनार्थत्वात् ॥ १६ ॥

जीवानां च प्रेतानां च निपरणमुक्तं लत्प्रतिपेधति तौल्यलिराचार्यः—

प्रेतेभ्य एव निषृणीयादिति तौल्यलिः क्रियागुणत्वात् ।

अपि जीवान्त आ त्रिभ्यः पितृभ्य एव निषृणीयात् ॥ १७ ॥

दे० भाष्यम्—प्रेतेभ्य एव निषृणीयात् जीवेभ्य इयेव तौल्यलिराचार्यो मन्यते । कस्माद्वेतोः क्रियागुणत्वाक्लियायाः कर्मणि गुणभूताः प्रेता न जीवा गुणभूता निपरणेन गुणभूताः प्रीयन्ते । तस्माक्लियागुणत्वात्प्रेतेभ्य एव निपरणम् । अपिशब्दः समुच्चयार्थः । त्रयोऽधिकृता अपि जीवो न विद्यते तस्माजीवान्तात्प्रभूति त्रिभ्य एतेभ्यः पितृभ्य एव निषृणीयादिति तौल्यलिरिति वर्तते । त्रिग्रहणमधिकृतेभ्योऽपि भवति त्रिभ्यो दद्यादिति श्रुतिः सप्तपुरुषाणामितो विज्ञायते ॥ १७ ॥

सर्वेभ्य एव निषृणीयादिति गौतमः क्रिया शर्थकारिता ॥ १८ ॥

दे० भाष्यम्—जीवानां प्रेतानां च निषृणीयादिति गौतमो मन्यते सर्वेभ्य एव प्रेतेभ्यो जीवेभ्यो निषृणीयादिति गौतम आचार्यो मन्यते कस्माद्वेतोः क्रिया शर्थकारिता हीति हेत्वये । क्रिया हि यस्मादर्थकारिता ॥ १८ ॥

तस्मै तस्मा इत्यारभ्यार्थकारितेत्यन्तानि त्रीणि सूत्राणि भाष्यकारोऽ-
वीभषत् । तानि प्रादर्शयम् । वृत्तिकारस्त्वमानि सूत्राण्यन्यथैवावृत्त-
द्यथा तथा व्याख्यानेऽपि न कांचिदपि शास्त्रार्थहानिं पश्यामः । यद्यपि न
शास्त्रार्थहानिस्तथाऽपि भाष्यवृत्तिकारयोर्ग्रन्थं न वयमन्यथयितुं प्रभवाम इति
तथैव तद्ब्रग्नं निर्दिशामः । परं यथावज्ज्ञेदं सौलभ्येनावगमयितुं पार्थक्येन
वृत्तिकारग्रन्थमुपनिवध्नीयः ।

तस्मै तस्मै य एषां प्रेताः स्युरितिः गाणगारिः प्रत्यक्षमितरानर्चयेत्तदर्थत्वात् ।

वृत्तिः—त्रयाणां मध्ये प्रेतानां पिण्डदानं जीवनां प्रत्यक्षार्चनमिति गाणगारेमतं
पितृशीलर्थत्वात्कर्मण इति ।

सर्वेभ्य एव निषृणीयादिति तौल्वलिः क्रियागुणत्वात् ।

वृत्तिः—पित्रादिमध्यालिभ्यः प्रेतेभ्यो जीवद्वयस्थ सर्वेभ्यो निपरणं तौल्वलिर्मन्यते । क्रिया-
यामुद्देशकारकत्वेन च गुणभूताः पितरो न तेषां प्रीतिः शश्वतो लाकतोऽत्रगम्यत इति ।

अपि जीवान्त आ त्रिभ्यः प्रेतेभ्य एव निषृणीयादिति गौतमः क्रिया शर्थ-
कारिता ।

वृत्तिः—आदिमध्यान्तशब्दैः पितृपितामहपितामहा उच्यन्ते । जीवोऽन्तो यस्य स
जीवान्तः । अपिशब्देन जीवादिर्जीवमध्य इत्यपि लभ्यते जीवसर्व इति च । अत्र त्रयाणा-
मेकस्मिन्द्वयोः सर्वेषु वा जीवत्सु वा यावदर्थे परान्पितृः गृहीत्वा प्रेतेभ्यालिभ्यो दद्यादिति
गौतमो मन्यते । क्रिया शर्थकारिता । मरणपदार्थप्रवृत्ता यस्माक्लियेत्यर्थः ।

उपायविशेषो जीवमृतानाम् ॥ १९ ॥

देऽ भाष्यम्—एत उक्तपक्षाः सदेषा इदानीमन्य उपायविशेषो जीवानां च
मृतानां च वक्ष्यते । प्रतिज्ञानमेतत् ॥ १९ ॥

वृत्तिः—पित्रादीनां जीवानां मृतानां च पिण्डदान उपायविशेषो वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

उच्यन्यस्तान्पक्षान्दूषयितुमाह—

न परेभ्योऽनधिकाराम प्रत्यक्षम् । न जीवेभ्यो निषृणीयात् ॥ २० ॥

देऽ भाष्यम्—न परेभ्योऽनधिकारात्पित्रे पितामहाय प्रपितामहयेत्येत एवाधिकृता नं
परे । न प्रत्यक्षं गाणगारेणा प्रत्यक्षमितरानर्चयेदिति तदपि न कस्मादनाधिकारादेव ।
अनधिकृतं हि प्रयक्षमर्चनं होमोऽधिकृतो निपरणं च न जीवेभ्यो निषृणीयात् । यदुक्तं सर्वेभ्य
एव निषृणीयादिति तत्पक्षे जीवान्तर्हितेभ्यस्तदपि न कस्मादनाधिकारादेव सर्वजीवित

इति वचनान् पित्रे दानं जीवतेः । तदपि न कस्मादनधिकारादेव । अनधिकृतं हि प्रयक्षमर्चनं होमोऽधिकृतो न निपरणं न च जीवेभ्यो निपूणीयात् । यदुक्तं गौतमेन तत्सर्वेभ्य एव निपूणीयादिति । तत्पक्षे जीवान्तर्हितेभ्यः । तदपि न कस्मादनधिकारादेव सर्वहुतं सर्वजीविन इति वचनान् पित्रे दानं जीक्ते । न जीवान्तर्हितेभ्यः । तौत्वलिपक्ष एव विशिष्टः । अप्रतिषेध एव निपूणीयादिति तस्मिन्पक्षे जीवितान्तर्हितेभ्यस्तेभ्यो निपरणे प्राप्ते प्रतिषेधः ॥ २० ॥

बृत्तिः—गौतमगाणगारितौत्वलीनां क्रमेण दूषणानि ॥ २० ॥

न जीवान्तर्हितेभ्यः ॥ २१ ॥

दे० भाष्यम्—जीवेनान्तर्हिता जीवान्तर्हिताः प्रेतास्तेभ्यो न दद्यात्कस्मादनधिकारादेव पितरै जीवति पुत्रोऽनधिकृतो भवति । पितैवेचरेषां ददाति न पुत्रः । होमान्तं कृत्वा विरमति । अन्येषां पुनरुक्तं येभ्य एव पिता ददाति तेभ्यः पुत्रो ददाति । तदपुक्तं तौत्वलिना । एवं सर्व इमे पक्षा अग्रस्य प्रतिषेधाद्विकालिता भवन्ति ॥ २१ ॥

बृत्तिः—जीवव्यवहितेभ्यो न निपूणीयादित्यर्थः । सर्वपक्षव्यापीदं दूषणम् । सर्वज्ञान-धिकारादित्ययमेव हेतुः । अनधिकारादयोग्यत्वादित्यर्थः । काचिद्विष्यभावत्कर्तिनिषेधादयोग्यत्वमवगम्यते ॥ २१ ॥

जुहुयाऽजीवेभ्यः ॥ २२ ॥

दे० भाष्यम्—इदानीमुपायविशेषो जीवमृतानां वक्ष्यते तौत्वलिपक्षे जीवान्तर्हितेभ्यः प्रतिषेध उक्तो जीवान्तर्हितेषु जीवपितृकस्य ‘आ त्रिभ्यो दद्यात्’ इति श्रुतिः । तस्मादिदमुच्यते प्रेतेभ्यो दद्याऽजुहुयाऽजीवेभ्यः प्रेतेभ्यो येऽन्तरासतत्र जीवा इत्येतेभ्यो दद्यात्येतेभ्यो दद्याऽजीवेभ्यो होमदर्शनाज्जीवेभ्यः सर्वत इति न्यायेन जीवेभ्यः पाणिना तूषणीमेवाग्नौ जुहुयादेवं विधिना जीवानां च प्रेतानां च विधिः कृतो भवति । एष विधिकिशिष्ट उपाय उक्तः ॥ २२ ॥

बृत्तिः—अयमुपायविशेष उच्यते—जीवेभ्यो जुहुयाऽप्रेतेभ्यो निपूणीयादित्यर्थः । ‘न जीवन्तमतीत्य दद्यात्’ इत्यत्रापि निषेधोऽस्ति । तेन जीवपितुर्भावपितामहस्य जीवोभन्यस्य वाऽयमपि पक्षो नास्ति । तत्र होमान्तमनारम्भो वा ॥ २२ ॥

अथ सर्वेषु जीवत्सु क्रथमित्याह—

सर्वहुतं सर्वजीविनः ॥ २३ ॥

दे० भाष्यम्—सर्वेषु जीवसु जुहुयादेवाऽऽहतर्हित्वा सर्वमग्नवनुप्रहरेष्येभान्तं सर्व-

जीविन इति सिद्धम् । सर्वहुतमिति वचनाज्जीवानां होम उपदिष्टे भवति सर्वजीविनामे० तद्वक्त्यन्येषामप्युक्तं जीवत्पितृकस्य होमान्तमनारभ्मो वा ॥ २३ ॥

हृत्तिः—सर्वहुतमिति । सर्वे पिण्डा होतव्या इत्यर्थः । पिण्डहोमे निपरणमन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन कर्तव्यः । अत्र दूषणीयपक्षाणामुपन्थासे प्रयोजनं सपिण्डीकरणे पितामहे जीवति पितरि मृते संवत्सरादिषु कालेषु तस्यावश्यकर्तव्यत्वाचत्रैषां पक्षाणामुपयोग इत्येवमर्थम् । एवमादीन्यन्यान्यपि प्रयोजनानि चिन्म्यानि ॥ २३ ॥

नामान्यविद्वांस्ततपितामहपितामहेति ॥ २४ ॥

दे० भाष्यम्—नामान्यविद्वांस्ततपितामहपितामहेती-त्येतैर्नामाभिः पिण्डाङ्गुह्याद्वैतत्ते तत ये च त्वामत्रान्विति, एतते पितामह इति, एतते प्रपितामहेति ॥ २४ ॥

हृत्तिः—पित्रादीनां नामाङ्गाने ततादयः शब्दा नामस्थाने प्रयोक्तव्याः ॥ २४ ॥

निपृताननुमन्त्रयेतात्र पितरो मादशधं यथाभागमावृषायध्वमिति ॥ २५ ॥

दे० भाष्यम्—निपृताननुमन्त्रयेत निपरणं कृतं येषां ते निपृताः । तानिपृताननु-मन्त्रयेत् । अत्र पितर इत्येतेन मन्त्रेण ॥ २५ ॥

हृत्तिः—निपूर्तानिति प्राप्ते निपृतानिति छान्दसो निर्देशः । निपूर्तानेव पिण्डाननुमन्त्रयते न हुतानित्येवमर्थं निपृतानित्युच्यते । तेन सर्वहोम इदमनुमन्त्रणं न भवति । अस्मिन्पक-रणे यथपि पिण्डानामेवानुमन्त्रणमुपस्थानं प्रवाहणं च विधीयते तथाऽपि मन्त्राणां पितृलि-ङ्गत्वात्पिण्डा एव पितर इति कृत्वा पितर एवैतर्मन्त्रैरभिधातव्याः ॥ २५ ॥

सव्यावृद्धुदद्धिगवृत्य यथाशक्त्यप्राणन्नासित्वाऽभिपर्यावृत्यामीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायीषतेति ॥ २६ ॥

दे० भाष्यम्—सव्यावृत्सञ्चयं बाहुमन्त्रावर्तते सव्यावृद्धुदगुदीचीं दिशमाशृत्य यथा शक्ति-स्तावप्राणमनुगच्छन्सन्नासित्वोच्छ्वस्य ततः पिण्डानभिपर्याहृत्य ‘अमीमदन्त’ इत्येतेन मन्त्रेणानुमन्त्रयेत्पिण्डान्सव्यावृद्धियेतेनैव सिद्ध उद्धङ्गिति वचनादा दिगुदीची तां दिश-मावृत्यानुच्छृसन्नातिचरेत् ॥ २६ ॥

हृत्तिः—अनुमन्त्रयेतेति शेषः । सव्यावृद्धियेतावतैव सव्यावृत्वोदद्धमुखत्वयोः सिद्धयोरावृत्येति वचनमावृत्येवोच्छ्वसो न पूर्वमित्येतदर्थम् । यथाशक्त्यनुच्छृसन्नासित्वा पुनरभिपर्यावृत्यामीमदन्तेत्यनुमन्त्रयते । आवृषायीषतेति यकारः पठितव्यः । व्यक्तिस्तु प्रमादजा ॥ २६ ॥

चरोः प्राणभक्षं भक्षयेत् ॥ २७ ॥

दे० भाष्यम्—तस्यैकदेशं गृहीत्वैकं प्राणभक्षं भक्षयेनासि कस्थेन न चक्षुः प्राणस्तेन नासिकस्थेन भक्षयते गन्धः स प्राणभक्षो गन्धोपादानं प्राणभक्षो न प्राणभक्षः प्राणभक्षं भक्षयेत्तेन विधिना भक्षं कुर्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥

वृत्तिः—तूष्णीमेवात्र प्राणभक्षणं कार्यम् ॥ २७ ॥

नित्यं निनयनम् ॥ २८ ॥

दे० भाष्यम्—नित्यं निनयनं नित्यमुक्तं निनयनलेखां त्रिरुदकेनोपनयेदिति सदेवेह पुनः कर्तव्यमित्यर्थः । निनयनमन्यन् विश्वते तस्मादुपनयनमेव निनयनमग्निहोत्र-होमे निनयनमस्ति तत्प्रकरणान्तरवान् गृह्यते ॥ २८ ॥

वृत्तिः—यदुदकोपनयनमुक्तं शुन्धन्तां वितर इत्यादिमन्त्रं तदत्र निनयनमित्युच्यते । तदत्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥

असावभ्यङ्ग्वासावङ्ग्वेति पिण्डेष्वभ्यञ्जनाञ्जने ॥ २९ ॥

दे० भाष्यम्—असावभ्यङ्ग्वासावङ्ग्वेयेतौ मन्त्रवेताभ्यां नाम गृहीत्वा दद्यादिति वस्तुति । अभ्यञ्जनं दद्यादसाविधष्टम्या विभक्त्या नाम गृहीयाङ्ग्वदत्ताभ्यङ्ग्व भवत्राता-ङ्ग्वेति ॥ २९ ॥

वृत्तिः—दद्यादिति शेषः ॥ २९ ॥

वासो दद्यादशामूर्णास्तुकां वा पञ्चाशद्वर्षताया उर्ध्वं स्वँल्लोमैतद्वः पितरो वासो मा नोऽतोऽन्यतिपितरो युद्धव्यमिति ॥ ३० ॥

दे० भाष्यम्—वासो दद्यादिपिण्डेषु वासो दद्याद्वास इत्युक्ते वस्त्रप्रान्तो दशा भवति वस्त्रान्तं दद्यादूर्णास्तुकां वा दद्यात् । ऊर्णास्तुकार्णातन्तुः । एकामेव त्रिषु दद्यात्पञ्चाशद्वर्षाणि यजमानस्य भवन्ति तस्य पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्ध्वमुर्ध्युत्तर आयुषि स्वलोम यजमानो दद्यादूर्ध्वं नाभेत्युक्तमन्येषामूर्ध्वं नाभेः इमश्चेषेभ्योऽन्यत्र दद्यात्पूर्वं आयुषि उत्तो विकल्प उत्तर आयुष्यविकल्पस्तल्लोम भवति स्वग्रहण ऊर्णाधिकारादूर्णलोम प्राप्नोति ‘एतद्वः’ इति मन्त्रेण एतेनैव सर्वाणि दशादीनि दद्यादिह स्वग्रहणयजमानः कर्ता भवति नार्धर्युः ॥ ३० ॥

वृत्तिः—एतेष्वमन्यतमद्व्यं वासोर्ध्वं पिण्डेषु दद्यादित्यर्थः । दशा वस्त्रस्यान्तप्रदेशः । ऊर्णास्तुकां वाऽविलेमानि । पञ्चाशद्वर्षाणि यस्य स तथोक्तस्तस्य भावः पञ्चाशद्वर्षता । पञ्चाशद्वर्षतायाः पञ्चाशद्वर्षेष्वतीतेषूर्ध्वं जीवनस्वीयमेव लोम वासोर्ध्वं दद्यात् । मन्त्रस्वयमेव सर्वेषु दद्येषु सकृदेव भवति ॥ ३० ॥

अथैनानुपतिष्ठेत नमो वः पितर इषे नमो वः पितर ऊर्जे नमो वः पितरः
शुभ्माय नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरो
रसाय । स्वधा वः पितरो नमो वः पितरो नम एता युष्माकं पितर इमा
अस्पाकं जीवा वो जीवन्त इह सन्तः स्याम ॥ ३१ ॥

दे० भाष्यम्—अथैनाननन्तरमेतान्पिण्डानुपतिष्ठेतोपस्थानं कुर्यात्मो वः पितर इये-
तैर्मन्त्रैः पिण्डा उपलक्षणं पितृणामेवोपस्थानं येषां च निपरणं येषां च
दानं मन्त्रालिङ्गादभ्यथाऽन्तैतान्प्रवाहयेदिति प्रवाहणं नोपपद्यते ॥ ३१ ॥

हृतिः—इतिकाराध्याहारेण सूत्रच्छेदः । सन्तः स्यामेति मन्त्रः पाठितव्यो विकारं
वर्जयित्वा ॥ ३१ ॥

मनोन्वाहुवामह इति च तिसृभिः ॥ ३२ ॥

दे० भाष्यम्—मनोन्वाहुवामह इत्येताभिश्च तिसृभिरुपस्थानम् ॥ ३२ ॥

हृतिः—उपतिष्ठेते शेषः ॥ ३२ ॥

अथैनान्प्रवाहयेत्परेतन पितरः सोम्यासो गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः ।
दत्त्वायासम्भ्यं द्रविणेह भद्रं रथं च नः सर्ववीरं नियच्छतेति ॥ ३३ ॥

दे० भाष्यम्—अथैनानुपस्थानादनन्तरमेनान्पिण्डानुपलभ्य पितृन्प्रवाहयेद्विसर्जयेत्-
रेतनेत्येतेन मन्त्रेण । उपस्थानस्य प्रवाहणमिति विशेषसंज्ञा यथास्थितस्य प्राप्नोति ।
अग्न्युपस्थान उपस्थानसंज्ञा मन्त्रस्य न प्राप्नोत्यधिकारभ्यवायात् ॥ ३३ ॥

हृतिः—अत्रापि पिण्डस्थान्यितृनेव प्रवाहयेत् ॥ ३३ ॥

अग्निं प्रत्येयादमे तमद्याश्च न स्तोर्मैरिति गार्हपत्यं यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत
यां यन्मातरं पितरं वा जिह्विसिम । अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुच्चतु
करोतु मामनेनसमिति ॥ ३४ ॥

दे० भाष्यम्—अग्निं प्रत्येयादमिं दक्षिणाग्निं प्रत्येयाप्रतिनिवृत्य गच्छेद्वयोपतिष्ठे-
ताम्ब्रे तमद्येति प्रत्येयादिति वचनादाग्नेयत्वाच्च मन्त्रस्योपस्थानमेव गमनार्थं सति गमनलिङ्गेन
भवितव्यं यथा मा प्रगामेति सूक्तस्य यथेतिवचनात्पञ्चाक्षरः पादो दशाक्षरो वा भवति
वश्यति पञ्चाक्षरेण विग्रहो दशाक्षरेणेति विकल्पः प्रत्येयादित्यनुच्यमाने गवोपस्थानं न
प्राप्नोति तत्रैव कुर्यादारादुपकारित्वाद्वार्हपत्यं प्रत्येयादिति वर्तमानेऽस्योन्यं गत्वा गार्हपत्यमु-
पतिष्ठते यदन्तरिक्षंमिल्येतयर्चा प्राचीनावील्येव भवत्यधिकारादःत्वा मन्त्रान्तो न भस्त्रजप
उक्तरे मन्त्रः ॥ ३४ ॥

बृत्तिः—प्रथेयादेति वचनसामर्थ्यादक्षिणामुखेनात्र किञ्चिदनुवजनं कर्तव्यम् । अप्ति
यथेयादभे तमथाथं न स्तोमैरेत्यविशेषशब्दनेन दक्षिणाग्निमेवेतरयोर्विशेषाभिधानात् ।
प्रथेयादिति शेषः ॥ ३४ ॥

बीरं मे दत्त पितर इति पिण्डानां मध्यमम् ॥ ३५ ॥

दे० भाष्यम्—बीरं मे दत्त इत्येतेन मन्त्रेण गृहीत्वा पिण्डानुपतिष्ठते । पष्ठीवचनमुत्तर-
सूत्रार्थम् ॥ ३५ ॥

बृत्तिः—आददीतेति शेषः ॥ ३५ ॥

पत्नीं प्राश्नयेदाधत्ते पितरो गर्भं कुपारं पुष्करस्त्रजम् । यथाऽयमरणा अस-
दिंति ॥ ३६ ॥

दे० भाष्यम्—मध्यमं पिण्डानां मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राश्नीयादाधत्तेत्येतेन मन्त्रेण प्राश-
नेकर्ता वा जपति मन्त्रं मध्यमभावेऽर्थात्प्राशनं भवति ॥ ३६ ॥

दृत्तिः—तमेव मध्यममिति शेषः । पत्न्येव मन्त्रं ब्रूयादाधत्तेति ॥ ३६ ॥

अप्स्वतरौ ॥ ३७ ॥

बृत्तिः—प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अतिग्रणीते वा ॥ ३८ ॥

दृत्तिः—प्रक्षिप्य दाहयेत् ॥ ३८ ॥

यस्य वाऽग्नन्तुरशक्ताभ्याभावः स प्राश्नीयात् ॥ ३९ ॥

दे० भाष्यम्—अथवाऽग्नन्तुरशक्ताभ्याया अनेच्छाया भाव आग्नन्तुर्भवति स
इतरौ प्राश्नीयादस्य चेति वचनादस्य कस्यचिद्गच्छति न यजमानस्यैव ॥ ३९ ॥

बृत्तिः—आग्नन्तुरभिनवो निर्निमित्त एतानेच्छाभावो यस्य स वेतरौ प्राश्नी-
यात् ॥ ३९ ॥

महारोगेण वाऽभितसः प्राश्नीयादन्यतरां गतिं गच्छति ॥ ४० ॥

दे० भाष्यम्—महारोगेण वाऽभितसो रोगो महारोगो दुष्क्रिकिल्सो भवति तेभ
वाऽभिलसोऽभिपीडितः प्राश्नीयादितरौ पिण्डौ । महारोगः क्षयव्याघिः कुष्ठव्याघिरन्ये चैव-
लिघाः । अत एवमन्यतरा गतिरधिकताया अन्या गतिर्याऽन्यतरा नामान्यतरां गति-
गच्छस्यजो भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

दृत्तिः—क्षयकुष्ठादिनाऽशक्यपरिहारेणातिपीडितः । प्राश्नीयादिति पुनर्वचनं पूर्वे-

जास्य संबन्धनिवृत्यर्थम् । तेनान्यतरामित्यत्रैव भवति । अन्यतरां गतिं गच्छतीत्यर्थः
सद्य एवारोगो भवेन्नियेत वेति ॥ ४० ॥

एवमनाहिताग्रिनित्ये ॥ ४१ ॥

दे० भाष्यम्—एवमनाहिताग्रिये उक्तः पिण्डपितृयज्ञ आहिताग्रेवमेतेनैव विधि-
नाऽनाहिताग्रेवर्थौपासनोऽमावास्याया पिण्डपितृयज्ञो भवति निल्ये ॥ ४१ ॥

वृत्तिः—अनाहिताग्रिनिरप्येवं पिण्डपितृयज्ञं कुर्यान्नित्य औपासन इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अपयित्वाऽतिप्रणीय जुहुयात् ॥ ४२ ॥

दे० भाष्यम्—अपयित्वा गृहे अपयित्वेति वा पाठः । औपासनो गृहासंहो भवति
पाणिग्रहणादिगृह्यमिति वचनान्नित्यो वा भवति नित्यानुगृहीतः स्यादिति वचनान्नित्ये अप-
यित्वा नित्यो गृह्य औपासनो नित्यादितिप्रणयनं कृत्वा नित्य एवाग्नौ अपयित्वाऽतिप्रणी-
तेऽनौ जुहुयादिति सूत्रार्थः । तत्र दक्षिणामौ श्रपयेदित्युक्तम् । अनाहिताग्रेस्तु दक्षिणाग्रिन
विष्टते तस्मान्नित्ये श्रपणं विधीयते दक्षिणाग्नेरेकोऽस्मुकमित्युक्तम् । दक्षिणाग्नेरभावा-
न्नित्यादितिप्रणयनं लाघवार्थं विधीयतेऽन्यथा गुरु स्यान्नित्याऽतिप्रणीय नित्ये अपयि-
त्वाऽतिप्रणीते जुहुयादिति वक्तव्यं भवति तद्गुरु भवति जुहुयादित्युक्तेऽतिप्रणीते होमे
विधीयते प्राक्सिद्धत्वादिह दियत इह विहितोऽपि विधिस्तत्रापि भवति ॥ ४२ ॥

वृत्तिः—तस्यायं विशेषो हनिःश्रपणं कृत्वाऽतिप्रणयनं कर्तव्यम् । तस्यैवातिप्रणीय-
तस्योपसमाधानं परिस्तरणं च कृत्वा ततोऽर्द्धगतिप्रणीतादित्यादि समानम् । जुहुयादित्य-
यमनुवादः । अयं चात्र विशेषः । यदन्तरेक्षिमित्येतस्मिन्मन्त्रे गार्हपत्यशब्द उद्दर्तव्यस्तस्मा-
न्दप्रवृत्तिनिमित्यस्य संस्कारस्यात्राभावादिति ॥ ४२ ॥

द्विवत्यात्राणामुत्सर्गः ॥ ४३ ॥

दे० भाष्यम्—द्विवत्यात्राणां पात्राणां स्थान्यादीनां च द्वे द्वे पात्रे गृहीत्योत्सर्गो नाम
नयनं देशान्तरे स्थापनं यथाशेषं होतृचमस आनीयोत्सुजेदिति ॥ ४३ ॥

वृत्तिः—द्विश इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तृणं द्वितीयमुद्दिक्ते ॥ ४४ ॥

दे० भाष्यम्—उद्दिक्तमतिरिक्तं स्याद्द्वितीयं पात्रं न विष्टते तस्यातिरिक्तस्य तृणं
द्वितीयं भवति तृणेन सह तत्पात्रमुत्सूजति ॥ ४४ ॥

इति पिण्डपितृयज्ञसूत्रभाष्यम् ।

वृत्तिः—एकस्यातिरिक्तस्य तृणेन द्वित्वं संपाद्यासर्गः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति पिण्डपितृयज्ञसूत्रवृत्तिः ।

अथाऽश्वलायनपिण्डपितृयज्ञसंभारस्मरणपट्टिका ।

- १ दंपती—कर्मानुष्ठानार्थम् ।
- २ शरावः—एकोल्सुकप्रणयनार्थम् ।
- ३ दर्भाः—परैस्तरणार्थम् ।
- ४ काष्ठानि—आग्न्युपसमिन्धनार्थम् ।
- ५ चरुस्थाली—चरुअपणार्थम् ।
- ६ शूर्पम्—निर्वापार्थम् ।
- ७ स्फ्यः—लेखाकरणार्थम् ।
- ८ उलूखलं— } व्रीश्ववहननार्थम् ।
- ९ मुसलं च— } व्रीह्य
- १० स्तुवः—आज्यग्रहणार्थम् ।
- ११ ध्रुवा—आज्यधारणार्थम् ।
- १२ कृष्णाजिनम्—व्रीह्यवघातार्थम् ।
- १३ सकृदाच्छिन्नकुशाः—पिण्डदानार्थम् ।
- १४ व्रीह्यः—चर्वर्धम् ।
- १५ पञ्चदशेभ्यानि—होमार्थम् ।
- १६ मेक्षणम्—चर्वदानार्थम् ।
- १७ आज्यम्—उपस्तरणाभिघारणार्थम् ।
- १८ कमण्डलः—उदकग्रहणार्थम् ।
- १९ अङ्गनम्— }
२० अस्यङ्गनम्— }
२१ कशीपूपवर्हणे— }
२२ वासश— } पिण्डेषु दानार्थम् ।
- २३ पितृपितामहप्रपितामहानां नामानि—पिण्डनिपरणार्थम् ।

साङ्गापिण्डपितृयज्ञविधायकवाक्यानि तु निर्देषसूत्रब्राह्मणाभ्यामधिगन्तुं सुलभान्वैति
न तदर्थं पृथग्यत्वः क्रियते ।

इत्याश्वलायनपिण्डपितृयज्ञसंभारस्मरणपट्टिका ।

अथ पिण्डपितृयज्ञप्रयोगः ।

आहिताग्निः—अपराह्ण आचम्य—

ममोपाचदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरघीत्यर्थं पिण्डपितृयज्ञं करिष्ये ।

स्वयोनितो दक्षिणाग्निमनीय प्रज्वल्य दक्षिणाग्नेरेकोस्मुकं प्राग्दक्षिणा प्रज्येत् ।

ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टाङ्गोकात्प्रणुदात्प्रसात् ।

इत्यतिप्रणीय दक्षिणाग्न्यतिप्रणीतिद्वुपसमाधायोग्नौ पारेस्तीर्य दक्षिणाग्नेः प्रागुदक्षय-
शगुदग्नैकैकशः पात्राणि सादयेत् ।

चरुस्थालिशूर्पस्फयोलूखलमुसलस्तुवध्वकृष्णाजिनसकृदाच्छब्देभ्यमेशण-
कमण्डलून् ।

एतमासाद्य दक्षिणाग्नेदक्षिणांग्नेऽग्निष्ठं शकटमारुहय तत्रैव शूर्पे चरुस्थालीं विधाय
नीहिभिः प्रपूर्य पूर्णां निमृज्य स्थाव्यस्यदेशाच्छूर्पोपारे ये पतन्ति तान्त्रीहीन्परिसन्नायश-
कटे निधाय कृष्णाजिन उलूखलं कृत्वा स्थाव्यन्तर्गतानविविद्याविविद्य पत्न्यवहन्या-
त्ततः सकृतप्रक्षास्य दक्षिणाग्नौ श्रपयेत् । ततो दक्षिणाग्न्यतिप्रणीतयोरन्तराते स्फ्येन
लेखामुद्दिखेत्—

अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः ।

इति । तामभ्युक्ष्य सकृदाच्छब्देनवस्तीर्याऽऽस्यं गृहीत्वा ध्रुवायां कृत्वा दक्षिणां
दक्षिणाग्नेनिधाय तेनाऽऽस्येन स्थालीपाकमभिर्घार्य दक्षिणाग्नेः पश्चादासादयेत् । यदि
नवनीतमायकार्यार्थं स्यात्तदाऽस्य विलापनमात्रं कृत्वाऽन्यस्मिन्पात्रं आर्नीयैकपवित्रेण
सकृत्त्वाणीमुत्पूय ततो ध्रुवायां कृत्वा दक्षिणां दक्षिणाग्नेनिधाय तेन स्थालीपाकं सुवेणा-
भिर्घार्य (दक्षिणत आङ्गनाभ्यङ्गनकशिपूपर्बहणानि सादयेत्) । दक्षिणाग्नेः पश्चादा-
साद्य प्राचीनावीतीध्मसुपसमाधाय मेक्षणं सुवेणोपस्तीर्य द्विरवदाय प्रत्यभिर्घार्य मेक्षणे-
नाऽऽदाय जुहुयात् ।

सोमाय पितृमते स्वधा नमः । सोमाय पितृमत इदं न नम ।

इति दक्षिणाग्नौ प्रथमाहुति सब्यं जान्वाच्य जुहुयात् । ततः—

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः ।

इति दक्षिणाग्नावेव द्वितीयाहुतिं हुत्वा यज्ञोपवीती मेक्षणं दक्षिणाग्नावनुप्रहृत्य प्राची-
नावीती लेखां श्रिरक्षेमोपनयेत्—

शुन्धन्तां पितरः । शुन्धन्तां पितामहः । शुन्धन्तां प्रपितामहः ।

इति । तस्यां पिण्डाक्षिपृणीयाप्यसचीनपाणिः—

पितरे पितः—शर्मन्ये च स्वामत्रानु ।

पितरे पितामह—शर्मन्ये च स्वामत्रानु ।

पितरे प्रपितामह—शर्मन्ये च स्वामत्रानु ।

एवं निपृताननुमन्त्रयेत ।

अत्र पितरो माद्यध्वं यथाभागमावृषायध्वम् ।

इत्यनुमन्त्र्य सन्ध्यावृद्धुद्धकावृत्य यथाशक्त्यप्राणनासित्वाऽभिपर्यात्म्ल

अभीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायीषत ।

इत्यनुमन्त्र्य चरोः प्राणभक्षं मक्षयित्वा

शुन्धन्तां पितरः शुन्धन्तां पितामहः शुन्धन्तां प्रपितामहः ।

इत्यपो निनीय—

पितः—शर्मन्यद्यद्ध्वन् ।

पितामह—शर्मन्यद्यद्ध्वन् ।

प्रपितामह—शर्मन्यद्यद्ध्वन् ।

पितः—शर्मन्यद्यद्ध्वन् ।

पितामह—शर्मन्यद्यद्ध्वन् ।

प्रपितामह—शर्मन्यद्यद्ध्वन् ।

इत्यम्यज्ञनाङ्गने दत्त्वा

एतद्वः पितरो वासो मा नोऽत्तोऽन्यस्तिपितरो युद्धम् ।

इति वासो दद्याइशामूर्णास्तुकां वा पञ्चाशदर्षताया ऊर्ज्वं स्वं लोम ।

अथेनानुपतिष्ठेत—

नमो वः पितर इषे नमो वः पितर ऊर्जे नमो व पितरः शुभ्याय नमो वः
पितरो घोराय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरो रसाय । स्वधा वः
पितरो नमो वः पितरो नम एता युभाकं पितर इमा अस्याकं जीवा वो
जीवन्त इह सन्तः स्याय । मनो न्वाहुवामहे नाराश्वसेन सोमेन । पितृणां च
मन्त्रयिः । आत एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । उयोक्त्वं सूर्यं हत्वे ।
पुर्वनः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं ब्रातं सचेमहि ।

१ शर्मन्यित्वस्य पञ्चात् तत्त्वाम् वक्तव्यम् यथा देवदत्तशर्मन् इति ।

अथेनाप्त्रवाहयेत्—

परेतन पितरः सोम्यासो गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः ।

दत्त्वायास्मभ्यं द्विविणेह भद्रं रथि च नः सर्ववीरं नियच्छत । इति ।

अग्ने प्रत्येयात्—

अग्ने तपष्यार्थं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदि सृशम् । ऋद्या मा त
ओहैः । इति ।

गार्हपत्यं प्रत्येयात्—

यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत थां यन्मातरं पितरं वाजिहिसिम । अग्निर्मा तस्मादे-
नसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु करोतु मामनेनसम् । इति ।

बीरं मे दत्त पितरः ।

इति पिण्डानां मध्यमं पिण्डमादाय पल्नां प्राशयेत् ।

आधक्ष पितरो गर्भे कुमारं पुष्करस्त्रजम् ।

यथाऽयमरपा असत् ।

इति पल्न्येव मन्त्रं ब्रूयात् । इतरौ पिण्डावस्तु प्रक्षिपेत् ।

अतिप्रणीते वा प्रक्षिप्य दाहयेदिल्यादि सूत्रं एव स्पष्टमुक्तं तद्वक्त्वा पात्राणां
द्विबदुस्सर्गः । यथेकमेवावशिष्टं स्यात्तर्हि द्वित्वसंपादनार्थं तृणेन सह तदुत्पृजेदिति ।

आचम्यानेन पिण्डपितृयज्ञाख्येन कृतेन कर्मणा परमेश्वरः पर्यताम् ।

इति पिण्डपितृयज्ञप्रयोगः ।

अथ पिण्डपितृयज्ञमन्त्रभाष्यम् ।

ये रूपाणि प्रतिमुखमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति ।

परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्ठाङ्गोकात्प्रणुदात्वस्मात् ॥ १ ॥

भाष्यम्—ये पितृरूपाण्यात्मनि प्रतिमुखमानाः । प्रतिपूर्वो मुखतिर्बन्धने वर्तते । आत्मनि बधन्तोऽसुराः सन्तो भवन्तः स्वधया पितृप्रेणानेन हेतुभूतेनास्माभिरेतत्खादितव्यमिति चरन्ति संचरन्ति । किं च परापुरः पराक्रान्ताः पुरः परापुरः शरीराणि महान्तीति निपुरो निष्ठाः पुरो निपुरः सूक्ष्माणि शरीराणि ये भरन्ति विभ्रति धारयन्ति । अग्निस्तानसुराङ्गोकात्थानात्प्रणुदातु प्रणुदतु प्रेरयत्वस्मात्पितृलोकात्प्रकर्षेणापसारयत्विलमर्थः ॥ १ ॥

अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः ॥ २ ॥

भाष्यम्—वेद्या सीढन्ति वेदिषदस्तादशा असुरा अपहता वेदिसकाशादपगताः । तथा रक्षांसि वेद्या अपहतानि । असुरत्वं रक्षस्त्वं चेतिजातिविशेषौ देवशिरोधिनौ ॥ २ ॥

सोमाय पितृमते स्वधा नमः ॥ ३ ॥

भाष्यम्—पितृमान्पितृसंयुक्तस्तस्मै सोमनामकाय देवाय स्वधा हविर्दत्तम् ॥ ३ ॥

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः ॥ ४ ॥

भाष्यम्—कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरस्तेषां संबन्धे कव्यं हविस्तद्वोङ्गमधिकारो यस्यास्ति स कव्यवाहनस्तस्मा अग्नये स्वधा हविर्दत्तमस्तु ॥ ४ ॥

शुन्धन्तां पितरः । शुन्धन्तां पितामहाः । शुन्धन्तां प्रपितामहाः ॥ ५ ॥

भाष्यम्—पितृपितामहप्रपितामहाः शुद्धा भवन्त्यत्यर्थः ॥ ५ ॥

एतत्तेऽस्ती ये च त्वामन्नानु ॥ ६ ॥

भाष्यम्—असाविल्यस्य स्थाने पितृपितामहप्रपितामहानां संबुद्धयन्तानि नामानि वक्तव्यानि । हे पितस्ते तुभ्यमेतत्पिडीकृतमन्ते दत्तं ये चान्येऽत्र त्वामनुवर्तन्ते तेभ्योऽप्येतदत्तम् ॥ ६ ॥

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम् ॥ ७ ॥

भाष्यम्—हे पितरो यूयमत्रास्मिन्बर्हिषि मादयध्वं हृष्टा भवत । ततो हविषि यथाभागं स्वं स्वं भागमनतिक्रम्याऽवृषायध्वं समन्तावृषवदाचरत । यथा वृषः स्वाभीष्टघासं प्राप्य तुसिर्पर्यन्तं स्वी करोति तद्दत्स्वी कुरुत । आङ्गूर्वादवृषशब्दात् ‘कर्तुः क्यङ्गसलोपश्च’ (पा० सू० ३ । १ । ११) इति क्यङ्ग ततो लोद् ॥ ७ ॥

अमीमदन्त पितरो यथाभागमाहृषा नीषत ॥ ८ ॥

भाष्यम्—पितरोऽमीमदन्त । यान्पितून्प्रति मादयध्वमित्युक्ते ते पितरोऽमीमदन्त हृषाः । यथाभागमाहृषायीषत । स्वं भागमनतिक्रम्य वृत्तवस्ती चक्रः । लुडि रूपम् । स्वं भागं जक्षुरैर्यर्थः ॥ ८ ॥

असावध्यद्व्यासावद्व्य ॥ ९ ॥

भाष्यम्—असावित्यस्य स्थाने संबुद्धयन्तं नाम निर्दिश्यऽप्यद्व्याख्यानं कुरु । अभ्यङ्कनकरणं नाम नवनीतेन पिण्डलेपनमित्यर्थः । तद्वेत्राङ्क्षाङ्कनं * कुरु ॥ ९ ॥

एतद्वः पितरो वासो मा नोऽतोऽन्यतिपितरो युद्धध्यम् ॥ १० ॥

भाष्यम्—हे पितर एतद्वो युष्माकं वासे ऽतोऽन्यद्वे पितरो भवदानकर्मणि मां मा युद्धध्यं मा नियोजयध्यम् ॥ १० ॥

नमो वः पितर इषे नमो वः पितर ऊर्जे नमो वः पितरः शुष्माय नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरो रसाय । स्वधा वः पितरो नमो वः पितरो नम एता युष्माकं पितर इमा अस्माकं जीवा वो जीवन्त इह सन्तः स्याम ॥ ११ ॥

भाष्यम्—हे पितरो वो युष्माकं येदन्नं भुउयमानं तस्मै नमोऽस्तु । एवं सर्वत्र योज्यम् । ऊर्जे ऊर्जेनाम रसः । शुष्मशाद्वो ब्रह्माची । वरो मारणादिव्यापारः । जीवो देहाध्यक्षः । रसो नामान्तर्गतो मधुरिमोद्यते । स्वधा तदीया खी पितरो हि स्वधार्या प्रीतिं कुर्वन्ति । नमो वः पितरः । हे पितरो यूथमेतस्मिल्लोके स्थितास्तेभ्यो युष्मध्यं नमः । नम एता युष्माकम् । एतैतानि नमो नमांसि युष्माकं युष्मध्यं वो युष्माकं जीवा अस्माकं जीवा इहास्मिल्लोके जीवन्त एव स्याम भनेम ॥ ११ ॥

मनो न्वाहुवामहे नाराशंसेन सोमेन । पितृणां च मन्मधिः ॥ १२ ॥

सा० भाष्यम्—नु शिप्रं मन आहुवामह आहुयामः । पितृयज्ञानुष्टानेत्र चित्तं पितृलोकं गतमिवाऽसदीदत आहूयते । यद्वा गनो मनोभिमानिदैवतमाह्यामः । केन साधनेन सोमेन स्तोत्रेण । कथंभूतेन नाराशंसेन शंसः प्रशंसनं नराणां योग्यः शंसो नराशंसस्तासंबन्धी नाराशंसस्तेन । स्तोत्रं द्विविवं देवं मानुरं च । यत्र देवाः स्तूयन्ते तदैवं यत्र च मनुष्याः प्रशस्यन्ते तम्मानुपम् । तथाविधेन स्तोत्रेणायुक्तं भवति । किं च पितृणां

* अञ्जनं नाम वैकुण्ठे विकुण्ठस्ये पर्वते भने वैकुण्ठम् ।

यदि वैकुण्ठं नाविगच्छेदेने केन चाज्ञे गत्तीते वाज्ञनेत्रहम् (आप०शौ० स०

१०।७।३।३)

च मन्मभिः । पितरो यैः स्तोत्रैर्मन्यन्ते ते मन्मानस्तेस्ताद्वैः स्तोत्रैराह्यामः ॥ १२ ॥

आ त एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योत्रं सूर्यं दशे ॥ १३ ॥

सा० भाष्यम्—आ त एतुः आगच्छनु मनः किमर्यं क्रत्वे क्रत्वे क्रतुः संकलयो यज्ञो वा । दक्षाय दक्षः संकलयः समृद्धरुत्साहो वा ‘स यदेव मनसा कामयत इदं मे स्थादिदं कुर्वयेति स एव क्रतुरथ यदाऽस्मै तत्समृद्धयते स दक्षः’ इति श्रुतिः । जीवसे जीवनाय । उपेक्षनेया श्चित्ववनः । चिरं सूर्यं दशे द्रष्टुम् ॥ १३ ॥

पुनर्वः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं ब्रातं सचेमहि ॥ १४ ॥

सा० भाष्यम्—हे पितरो भवदनुज्ञादैव्यो जनो देवसंबन्धी गुह्ये नोऽस्मध्यं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयो ददातु प्रयच्छतु प्रेरयत्विर्यः । तथा सत्यनुष्ठानं कृत्वा भवत्प्रसादाऽजीवं जीवनवन्तं ब्रातं पुत्रपश्चादिकं गणं वयं सचेमहि सेवेमहि । सचतिः सेवनर्थः ॥ १४ ॥

परेतन पितरः सोम्यासो गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विगेभिः ।

दत्त्वायास्मध्यं द्रविणं ह भद्रं रथं च नः सर्ववीरं नियच्छत ॥ १५ ॥

भाष्यम्—हे सोम्याः पितरः पथिभिः परेतन परावृत्य गृहानगच्छत । कीदौरैः पथिभिर्गम्भीरेभिः सुलभान्तोयैः । पूर्विगेभिः पूर्वकृतैः प्रहतैः । मिचासम्भ्यमिह भद्रं रथं द्रव्यं सर्ववीरं सर्वं वीर्यवत्तिगच्छत ददतेर्यर्थः ॥ १५ ॥

अग्ने तमद्याख्यं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदि स्पृशम् ।

ऋध्यामा त ओहैः (क्र० सं० ३ । ५ । १०) ॥ १६ ॥

सा० भाष्यम्—हे अग्ने वा स्मिन्नहनि वयसूचिगादयो—त्वदीयैः । ओहैरन्द्रादिप्रापकैः स्तोमैः स्तोत्रपमूहैस्तं प्रसिद्धं लमृण्यम् समर्धयामः । कीदूरं त्वामश्यं न वोढारमध्यमित्र तथा हविषो वाहकं क्रतुं न कर्त्तरमित्रोपकृतोरमित्रर्यः । तथा भद्रं भजवीयं हृदिस्तूषं द्वैयांगममतिशयेन प्रियमित्रर्यः ॥ १६ ॥

यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मात्रं पितरं वा जिहिसि ।

अग्निर्वा तस्मात्तसा गार्हयत्यः प्रमुच्चतु करोतु मामनेनसप् । १७ ॥

भाष्यम्—पृथिव्यादीलैः कान्मनसा जिहिसित् तु मित्रेभ्येम यन्मतरं पितरं वा हिसितु मित्रेभेति यत्समत्ववस्थादेनसः पापद्वृह्यपयोऽग्नेर्वा मां प्रमुच्चतु मामनेनसं सर्वपापरहितं वरोतु ॥ १७ ॥

वीरं मे दत्तं पितरः ॥ १८ ॥

भाष्यम्—हे पितरः पितृपितामहापितामहा मे मद्यं वीरं वीरं पुत्रं दत्तं ददत ॥ १८ ॥

आधत्त पितरो गर्भे कुमारं पुष्करस्तजम् । यथाऽयमरपा अस्त् ॥ १९ ॥

भाष्यम्— हे पितरो दुष्मप्रसादाकृतपिण्डप्राशनेन पुष्करस्तजं संपूर्णस्वर्णद्युलकृतं कुमारमेव गर्भमाधत्त यथाऽसौं कुमार इह परलेकेऽरपा अलं पातीयलंगः कुलभूषणो यथा स्यात्तथाऽसत्यात् । कुलरक्षणायलं भवेत्तथाऽऽवत्तेति वा । प्रजातन्तु मा व्यवच्छेत्सीरितिशासनानुसरणमेव कुलभूषणमिति याचत् ॥ १९ ॥

इति पिण्डपितृयज्ञमन्त्रभाष्यम् ।

अथाऽग्रयणब्राह्मणं सभाष्यम् ।

अथाऽग्रयणप्रस्तावे यदुक्तं सूत्रकारेण “ निरुतं हविरुपसन्नमप्रोक्षितं ” भवत्यथ पञ्चाज्यानीर्जुहेति शतायुधाप शतवीर्येति ” इति तदिदं विधत्ते —

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदर्थमासा मासा ऋतवः
संवत्सर ओषधीः पचन्त्यथ कस्मादन्याभ्यो देवताभ्य
आग्रयणं निरुप्यत इत्येता ह तदेवता उदजयन्यद्युभ्यो
निर्वपेदेवताभ्यः समदं दध्यादाग्रयणं निरुप्येता आहुती-
र्जुहोत्यर्थमासानेव मासानृतून्त्संवत्सरं प्रीणाति न देव-
ताभ्यः समदं दधाति । इति । [तै० सं० ५ काण्डे प्रा०

७ अनु० २]

ब्रह्मवादिनः परस्परभेदं विचारयन्ति—अर्धमासमार्तुसंवत्सररूपा देवता ओषधीनां परिपाकं संपादयन्ति । एवं सति ता देवता उपेक्ष्यान्याभ्य इन्द्रःग्न्यादिभ्यो देवताभ्य आग्रयणात्यं नृतनधन्यरूपं हविः कस्मात्कारणान्निरुप्य । इति । तत्राभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः । यस्मादेता इन्द्रःग्न्यादिभ्यो देवता इतरैदेवतैः सह समयं कृत्वा तत्र तत्रैविविषय उत्क-
र्षेण जयं प्राप्तास्तस्मादिन्द्रःग्न्यादिभ्यो निर्वपेयो युक्तः । एतच्च रजसुप्रकरण आग्रय-
णविधौ स्पष्टमान्नातम् “ देवा वा ओषधीञ्चाजिमयुः । ता इन्द्राभी उद्जयताम् ”
इति । एवं सति जेतुनिन्द्राग्न्यादीनुपेक्ष्य दद्यतुमासादिदेवताभ्यो निर्वपेत्तदानीमेतासां
तासां च देवतानां कलहं संपादयेत् । एवं तर्षोषधिपरिपाकहेतूनामृतुमासादिदेवतानां
परितोषः कथमिति चेच्छ्यताम् । इन्द्रःग्न्यादिभ्य आग्रयणं निरुप्य शतायुधायेयेता
अज्यान्याहुतीर्मासादिदेवताभ्यो जुहुयात् । तेनार्धमासादिदेवताः प्रीणयति । ततो देव-
तानां कलहं च न करोति ।

द्वदपि सूत्रकारेणाऽग्रयणप्रस्तावे विहितम् “ सद्ग्रान्तः श्रेयः समैष देवा इति-
षजमानभूमिं प्राप्न्नाति ” इति तं विधि मन्त्रव्याह्यानरूपार्थदेनोन्नति ॥

भद्राकः श्रेयः समनैषु देवा इत्याह हुताद्याय
यजमानस्यापराभावाय । इति । [तै० सं० ५ काण्डे
प्रपा० ७ अनु० २]

यजमानो भक्षणकाले भद्रादित्यादिमन्त्रं पठेत् । अयं च मन्त्रो हुतशेषस्यादनाय समर्थः । अक्षीमहीति मन्त्रलिङ्गात् । हुतभक्षणेन यजमानः पराभूतो न भवति । एतच्च ब्राह्मणमाप्रयणविधिसमाप्ते नेतव्यम् ।

ऐन्द्रामं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरुं प्रथमजो वत्सो दक्षिणा सौम्यः इयामाकं चरुं वासो दक्षिणा [तै० सं० १ काण्डे प्रपा० ८ अनु० १] ।

हविर्द्व(ख)ये दक्षिणाद्ये श्रूयमाणेऽपि कर्मकर्त्तव्यद्वयर्थमाप्रपणतां संघरूपां विद्वातुं प्रस्तौति—

यावतीर्वे प्रजा ओषधीनामहुतानामाश्वन् । ताः पराभवन् । [तै० ग्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

यावत्य ओषधीनां संबन्धित्य इति शेषः ।

विधत्ते—

“ आज्ययणं भवति हुताद्याय । यजमानस्यापराभावाय ” (९) । [तै० ग्रा० का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

द्यावापृथिव्यमेककपालम् । [तै० सं० १ काण्डे प्रपा० ८ अ० २] ।

द्यावापृथिव्यदेवतां प्रशासति—

“ द्यावापृथिव्य एककपालो भवति । प्रजा एव प्रजातां द्यावापृथिवीभ्या-मुभयजः परिशृङ्गाति ” । [तै० ग्रा० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

अलंकरणकाल आज्यवैर्णेयकपालमभिपूर्यतीत्यापस्तम्बेत् यदुकं तदिदं द्वेषा प्रशस्य विधत्ते—

“ यजमानो वा एककपालः । तेज आज्यम् । यदेककपाल आज्यमान-यति । यजमानमेव तेजसा समर्थयति । यजमानो वा एककपालः । पश्व आज्यम् । (४) यदेककपाल आज्यमानयति । यजमानमेव पशुभिः समर्थ-यति ” । [तै० ग्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

विशेषान्तरं विधातुं प्रस्तौति—

“ यददल्पमानयेत् । अल्पा एनं पश्वोऽभुज्ञन्ते उपतिष्ठेरम् । यदद्वानयेत् । यद्वृ एनं पश्वस्ये भुज्ञन्ते उपतिष्ठेरम् ” । [तै० ग्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

भुजतः क्षीरदानादिना पालयन्तोऽभुजन्त इति तद्विपर्दयः । पशूनामलभूमपालयितृत्वं
चेत्युभौ दोषै । बहुत्वं पालयितृत्वं चेत्युभौ गुणौ तत्र गुणसंपादनेन प्रशंसन्विधत्ते—

“ बह्वानीयाऽविः पूष्टं कुर्यात् । वहन्त एवैनं पश्चात् भुजन्त उपतिष्ठन्ते ” ।
[तै० ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

बह्वाये पुरोडाशरय पृष्ठमविमृज्य यथा इश्यते तथा बहुज्ञमानयेत् । तथासत्याज्यस्य
बहुत्वात्पशूनामलत्वदोषो न भविष्यति । पुरोडाशपृष्ठस्याऽविर्भूतत्वादपालयिनृत्वमपि न
भवति । कास्तनस्यापि पुरोडाशस्य होमं विधातुं प्रस्तौति—

“ यजमानो वा एककपालः । यदेककपालस्याद्येत् । (५) यजमानस्या-
द्येत् । यदा माद्येयजमानः । प्र वा भीयेत् ” [तै० ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३]

इतरपुरोडाशेषु भक्षणाद्यर्थमवशेष्य किञ्चिदेवावदीयो तद्वत्तत्राप्यवदानेन यजमान-
स्यावयवदिष्ठयेताथवोन्मत्तो भवेत् । यदा प्रभीयेत् ।

कृत्त्वहोमं विधत्ते-

“ सकृदेव होतव्यः । सकृदिव हि सुवर्गो लोकः । ” [तै० ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० ३] इति ।

सकृदेव कृत्त्व एव । स्वर्गलोकस्य सकृत्वमर्खण्डितत्वम् ।

एककपाले पूर्वमानीतस्य बहुज्यस्य होमं विधत्ते—

“ हुत्वाऽभिजुहोति । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयित्वा । तेजसा समर्थ-
यति । ” (तै० ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३) इति ।

आदौ पुरोडाशं हुत्वा तस्योपर्याज्यं जुहुयादिवर्थः ।

चोदकप्रासेनाऽहवनीयहोमैककपालं प्रशंसति —

“ यजमानो वा एककपालः । सुवर्गो लोक आहवनीयः । यदेककपाल-
माहवनीये जुहोति । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति । ” [तै० ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० ३] इति ।

कयचिदुपत्त्या पुरोडाशस्य चोदकप्रासं सुचा होममपेव हस्तेन होमः प्रसक्तस्तदा-
(सं वा) रथितुं सुचा होमस्य प्रतिप्रसवं विधत्ते—

“ यद्हस्तेन जुहयात् । सुवर्गलोकाद्यजमानमविधयेत् । सुचा जुहोति ।
सुवर्गस्य लोकस्य समष्टै । ” [तै० ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

अवधिष्ठयेत्प्रच्यावयेत् । पुरोडोशो येन संनिवेशेन पात्रेऽपरिधत्तस्तैव संनिवेशेनामौ

तस्य स्थितिः शाखान्तरे विहिता सुका हूयमानस्वदङ्गुखो वहौ पतेदतस्तद्विरोधं परिहर्तु हस्तेन होत्यमिथ्येष मन्दानमुपमतिः ।

हृस्य युरोडशस्य निश्चयं विधत्तु प्रस्तौति—

“ यत्प्राङ्गायेत् । देवलेकमनिजेत् । यद्विक्षणा पितॄलोकम् । यत्प्रत्यक् । (७) । रक्षांसि यज्ञं हन्युः । यदुदङ्ग् । मनुष्यलोकमभिजेत् । ” [तै० ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

यद्यपि लोकादिजये न स्वरूपेण ऽषेष्टथाऽप्यविकरुलभावनायां सत्यां तावन्मात्रं दीष एव ।

विधत्ते —

“ प्रतिष्ठितो होतव्यः । एककपालं वै प्रतिष्ठितं आवापृथिवी अनुपति-तिष्ठतः । आवापृथिवी ऋतवः । ऋतून्यज्ञः । यज्ञं यजमानः । यजमानं प्रजाः । तस्मात्प्रतिष्ठितो होतव्यः (८) , ” [तै० ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

प्रागादिदिक्षु पतनपरिहरेण होमस्थान एव प्रतिष्ठितो निश्चलो यथा भवति तथा होतव्यः । ऋतव इत्पादिकं अनुपतितिष्ठन्तीलादिकं द्रष्टव्यं तस्मादिति पूर्वस्य विवेरुपसंहारः । तदेतदुक्तं कृत्स्नहोमादिकमा रुम्बेन रपष्टुदाहृतम्—

“ उपांशु पचरति सर्वहुतमपर्यावर्त्यन्नुजं प्रतिष्ठितं न हस्तेन जुहुयात् ” इति । [आप० अ० सू० ६ । ३० । १ ।]

सुचाहेमेऽप्यपर्यवृत्तिं संप्रदायविद एवं संपादयन्ति । शिक्षे युरोडाशमवस्थाप्य वाम-हस्तेन शिक्षयं धृत्वा दक्षिणहस्तेन सुचमधस्तद्वरयिवा तथा सुचा होमं कुर्वन्वाम-हस्तेन शिक्षयमेषदुद्ध्रय वहौ स्थापयेदिति ।

इत्याग्रयणब्राह्मणं सभाष्यं समाप्तम् ।

अथाऽग्रयणसंभारस्मरणगद्विका ।

- १ जायापी—कर्मनुष्टानार्थम् ।
 - २ चक्षित्वजः—याजनार्थम् ।
 - ३ दर्भाः—प्रस्तरव्याप्तेर्गार्थम् ।
 - ४ समिधः—अग्निसमिन्वनार्थम् ।
 - ५ पुराणव्रीहयः—पुरोडाशार्थम् ।
 - ६ नव्रीहयः—चतुर्पुरेडशार्थम् ।
 - ७ नवश्यामाकाः—चर्वर्धम् ।
 - ८ शूर्पत्रयम्—निर्वापार्थम् ।
 - ९ स्थलैद्वयम्—चरुश्वरणार्थम् ।
 - १० एकविशतिः कागलनि पुरोडाशधित्रिगार्भम् ।
 - ११ पयः—वैश्वदेव उरुपचनार्थम् ।
 - १२ पानीत्रयम्—पुराणव्रीहिश्यामाकनिर्वापवर्धम् ।
 - १३ उपवनपानम्—हीरव्युत्पवन धर्मम् ।
 - १४ आशयपात्रम्—द्यवापृथिव्येककपालस्थापनार्थम् ।
 - १५ आउयम्—होमादर्थम् ।
 - १६ प्रथमजगेवत्तः—दक्षिणादानार्थम् ।
 - १७ वामश्व—दक्षिणार्थम् ।
 - १८ शुद्रेकम्—आचमनार्थम् ।
- प्राकृतास्त्वारदयमुक्तो विरोगः । अरं न च न्येतार्थो भवति तदपि प्रयुक्तोत ।
 आग्रयणविधिव कश्चनि निर्देष्टौतिरियतात् । श्वलयनप्रस्तम्बसूत्रैरवगत्तुं सुशकानीति
 न तदर्थं पृथग्यत्तः क्रियते ।

इत्याग्रयणसंभारस्मरणगद्विका ।

अथाऽश्वलायनीयमाग्रयणीयसूत्रम् ।

आग्रयणं व्रीहिश्यामाकयवानां सम्यं नाशीयाइग्निहोत्रमहुत्वा यदा वर्षस्य
 तृप्तः स्यादथाऽग्रयगेन यजेताप हि देवा भाकुसूत्रो नूनं वर्षस्याऽग्रयणेन
 हि यजत् इत्यग्निहोत्रीं वैनानादयित्वा तस्याः पयसा जुद्यादपि वाऽक्रिया-

यवेष्विष्टु राहः सर्वेषां चैके इयामाकेष्टशां सौम्यश्चरुः सोम यास्ते मयो-
भुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामित्यवान्तरेवाया नित्यं जपमुक्त्वा
सच्चे पाणौ कृत्वेतरेणाभिमृशेत्प्रजापतये त्वा ग्रहं गृहामि मर्यं श्रियै मर्यं यशसे
मश्चमन्नाद्याय । भद्राद्यः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया वसेन समशीमहि त्वा ।
स नो मयोभूः पितवा विशेषं शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पद इति आव्याऽस्त्रम्य
नाभिमालभेतामोऽसि प्राण तदृतं ब्रवीम्यमाऽसि सर्वानसि प्रविष्टः । स मे जरां
रोगमपनुद्य शरीरादभाम एष्वि मामृथाम इन्द्रेत्येतेन भक्षणो भक्षान्सर्वत्र नव-
भोजनेऽथ ब्रीहियवानां धारये विराजावभीन्द्रादिन्द्राश्च वा विश्वे देवाः सोमो
यदि तत्र इयामाको आवापृथिवी । आघाये अप्रियिन्धते सुकर्माणः सुरुचो
देवयन्तो विश्वे देवास आगत ये के च उमा महिनो अहिमाया मही द्यौः पृथिवी
च नः प्रपूर्वजे पितरा नव्यसीभिरिति ॥ २९ ॥

इत्याग्रयणसूत्रम् ।

अथ भाष्यवृत्तिसमेतमाग्रयणसूत्रम् ।

आग्रयणं ब्रीहिइयामाकयवानाम् ॥ १ ॥

देऽ० भा०—निलानि कर्माण्यग्न्याधेयादीन्यधिकृतानि । इदमपि नित्यं प्रति-
संवत्सरे नवसस्य अप्रयणं भवति । आग्रयणमिति कर्मणः संज्ञाऽविक्रियते । यदित
ऊर्ध्मनुक्रमिष्यामस्तसर्वमाग्रयणस्य विधानमाग्रयणकाले नवानां सस्यानां निर्विपेयुरेत्युक्ते
सर्वसस्यप्रहणं स्यात्सस्य नाश्रीयादग्रिहोत्रमहत्वेति वचनात्सर्वसस्यानामाग्रयणे प्राप्त इष्टि-
नियमः क्रियत , ब्रीहा दीनां त्रयाणामेवाऽस्त्रमणं भवति नान्यस्येति । तत्र यूले कृष्टानां
ब्रीहिभिराग्रयणमर्फले कृष्टानामारण्यानां च इयामाकैरित्यन्येषाम् ॥ १ ॥

वृत्तिः——अप्रेऽयनं मक्षणं येन कर्णा तदाग्रयणम् । प्रथमद्वितीयोर्हस्त्रदीर्घत्व-
व्यत्ययः । एषां त्रयाणां द्रव्याणां संतत्सरे प्रथमनिष्पत्नानामाग्रयणं नाम कर्म कर्तव्य-
मित्यर्थः । ब्रीहिशब्दस्य प्रथमनिपातो ब्रीहीणां प्राधान्यस्थापनार्थम् । तेन कालचोदना
ब्रीहीयाग्रयणस्यैव भवति । इयामाकशब्दस्य मध्यनिपातो ब्रीहिकालाद्यवकालो भिन्न इति
ज्ञाप्यते ॥ १ ॥

सस्यं नाश्रीयादग्रिहोत्रमहत्वा ॥ २ ॥

देऽ० भा०—सस्यं नाश्रीयादीद्यादिसस्यजातं सर्वं नाश्रीयादग्रिहोत्रमहत्वाऽन्ति-
द्युत्यर्थः । इष्ट्या त्रश्रीयादिलर्थादापनम् । सस्यप्रहणात्सर्वसस्यानां प्रतिष्ठेऽन्तर्याम्बिदि-

हृतानमेव स्यात् । अनिष्टवेति वक्तव्येऽग्निहोत्रप्रहणमिष्टपक्षप्रदर्शनार्थम् । अनिष्टवा प्राशने महान्दोषः श्रूयते तस्मात्सुत्रारम्भः । “ हरितयवशाकशमीधान्यानां नवानां फलानामनिष्टेऽपि प्राशने यथाकामी ” (आप० श्रौ० सू० ६ । ३१ । ७ ।) इत्युक्त-मन्त्रेणाम् ॥ २ ॥

वृत्तिः—सस्यं नवनिष्पन्नं तत्त्वाश्रीयादाप्रयणेनानिष्टत्वा । यथाप्रयणेनानिष्टत्वतो नव-निष्पन्नेनाश्रनेन विना निर्वाहो न स्याच्चदा तेषां द्रव्याणां तत्कालनिष्पन्नेन सायंप्रातर-ग्निहोत्रं हृत्वाऽश्रीयात् । ततः काल आगत आप्रयणं कुर्यात् । अग्निहोत्रमहत्वा नाश्री-यादितिवचनादाप्रयणेनानिष्टत्वाऽप्यग्निहोत्रं हृत्वाऽश्रतो न दोष इति गम्यते । सस्यप्रहणं ब्रीह्माद्यन्यदपि यज्ञवनिष्पन्नं तस्य सर्वस्य प्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

यदा वर्षस्य तृप्तिः स्यादथाऽऽग्रयणेन यजेत ॥ ३ ॥

दे० भा०— यदा वर्षस्य निष्पन्नेनेष्टवेज्यायां प्राप्तायां यदा यस्मिन्काले वर्षस्य लोकस्तृप्तिः स्यात्तृप्तिं प्राप्नोत्यलं वृष्टयेति । अथ तदानीमेवाऽप्रयणेन यजेत ॥ ३ ॥

वृत्तिः—यदा वर्षतृप्तिलोकस्य भवति तदाऽप्रयणेन यजेत । अनेन प्रकारेण ब्रीह्माप्रयणस्य शरकाल उक्तो भवति ॥ ३ ॥

अपि हि देवा आहुस्तृप्तो नूनं वर्षस्याऽऽग्रयणेन हि यजत इति ।

अग्निहोत्रीं वै नानादयित्वा तस्याः पयसा जुहुयात् ॥ ४ ॥

दे० भा०—कस्माद्वेतोः । अपि हि देवा आहुरप्येवं किल देवता आहुस्तृप्तो लोको नूनं वर्षस्याऽप्रयणेन यस्माद्यजत इति कस्माच्छ्रद्दिद्यामाकैर्वाहिभिर्यजेत । अन्येषां तु “ वर्षासु द्यामाकैः शरदि ब्रीहिभिः ” । (आप० श्रौ० सू० ६ । ३१ । १४ ।) इत्युक्तम् । “ ब्रीहिभिरिष्टवा ब्रीहिभिरेव यजेताऽप्यवेभ्यः ” (आप० श्रौ० सू० ६ । ३१ । १३ ।) अग्निहोत्रं वोक्तं नाश्रीयादग्निहोत्रमहत्वेति । तस्मान् यवाग्वादिभिरग्निहोत्रं होतव्यं भवति । कामादृतेऽपि हि सर्वाणि नित्यानि काम्यानि वेद्येतस्मादथवा पयसा होम इत्येतस्मिन्पक्ष इदमुच्यते । अग्निहोत्री गौस्तां वै नानादयित्वा तस्यां परिणतेषु घासेषु यत्पयस्तेन पयसा जुहुयात्सायंप्रातर्निर्यक्त्वपः । वर्षहोमे वेदं भवति । वाशब्दो विकल्पार्थः । यवाग्वादिभिः पयसा वेति वचनात्स्यभूतानेव । अन्येषामप्युक्तम्—“ अपि वाऽग्निहोत्रीं ब्रीहिस्तम्बं यवस्तम्बं वा प्राप्तयित्वा तस्याः पयसा सायंप्रातर्जुहुयात् ” (आप० श्रौ० सू० ६ । ३० । १४ ।) तस्या इति वचनादग्नी-

सादिषु विपरीणेतेषु यत्पयो भवतीति भवति । तत्र श्यामाकानामग्निहोत्रहोमो न भवति । श्यामाकेष्ठामियत्रेष्टिग्रहणाद्वाराहियवानामेव भवति । अर्घ्यूणामप्युक्तम् “ त्रीहिस्तम्बं यवस्तम्बं वा ” इति ॥ ४ ॥

बृत्तिः—अथाऽप्रयणेन यजेतेतीष्टिरेवाऽप्रयणशब्देनोक्ता । इदानीमिदमप्युच्यते । अग्निहोत्रहोमार्था धेनुरग्निहोत्रित्युच्यते । तां त्रीहिश्यामाकपवानामन्यतममाशयित्वा तस्याः पयसा सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् । इष्टिः प्रथमकरस्तदसंभवेऽयमनुकल्प इति द्वावेबाऽप्रयणकल्पवत्रोच्यते ॥ ४ ॥

अपि वा क्रिया यवेषु ॥ ५ ॥

देव० भा०—आप्रयणस्यापि वा क्रियाऽक्रिया वा विकल्पः । यवेषु पक्षेषु क्रियावचनाच्यानामाप्रयणविकल्पः । अग्निहोत्रहोमेष्टिस्थालीपाकादि सर्वेषां पक्षेषु विकल्पः । अन्यथा यवेष्टिरित्युक्तेऽधिकारादग्निहोत्रस्यैव विकल्पः स्यात् । यवानामिति वक्तव्ये यवेष्टिति सप्तमीवचनाद्यवेषु निष्पन्नेष्टिति वेणुयवेष्टिपि विकल्पं दर्शयति कदाचिन्निष्पद्यन्त इति निमित्तसप्तमी प्रयुज्यते । “ वेणुयवेषु पक्षेषु वेणुयवानुदर्तवा इति संप्रेष्यति ” (आप० श्रौ० सू० ६ । ३१ । ९ ।) ॥ ५ ॥

बृत्तिः—यवैराप्रयणस्य क्रिया वा भवेदक्रिया वेति विकल्पः ॥ ५ ॥

इष्टिस्तु राज्ञः ॥ ६ ॥

देव० भा०—इष्टिरेव राज्ञां भवति । इष्टिरूतरे वक्ष्यते । तुशब्दोऽग्निहोत्रादिवाहृत्यर्थः ॥ ६ ॥

बृत्तिः—त्रयाणां वर्णानामविशेषेण कलद्वये प्राप्ते राज्ञो विशेषं उच्यते इष्टिरेव नान्य इति ॥ ६ ॥

सर्वेषां चैके ॥ ७ ॥

देव० भा०—सर्वेषां वर्णानां चैक इष्टिं मन्यत्तेऽग्निहोत्रहोममग्निहोत्रिणाम् । स्थालीपाकं वा । इष्टिरेवान्येषाम् ॥ ७ ॥

बृत्तिः—सर्वेषामपि वर्णानामिष्टिरेवेत्येके मन्यन्ते ॥ ७ ॥

श्यामाकेष्ट्यां सौम्यश्वरः ॥ ८ ॥

देव० भा०—श्यामाकानामिष्टितस्यां विधिरुच्यते । अधिकरसूत्रमेतत् । इष्टिधिकारेषु पुनराष्ट्रिग्रहणाद्युष्माकानामिष्टिरेव नान्येषामिति । सौम्यश्वरः । सोमोऽस्य देवता

सौम्यक्षर्णं पुरोडाशः । चरुर्बीहिजः । इष्टथाभेव चरुर्भवति नैकाग्निविधाने । अनाहिता-
ग्रेराग्रयणस्थालीपाक इति ॥ ८ ॥

बृत्तिः—स्यामाक्षग्रयणेष्टद्यां सोमदेवत्यक्षरुर्भवति । कालो वर्षर्तुः । शास्त्रान्तरे
दर्शनात् ॥ ८ ॥

सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामित्यवान्तरेलाया
नित्यं जपमुक्त्वा सब्ये पाणौ कृत्वेतरेणाभिमृशेत् । प्रजापतये त्वा ग्रहं गृहामि
मर्शं श्रियै मर्शं यश्चसे मद्यमश्चाद्याय ॥ ९ ॥

दे० भाष्यम्—सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामित्येते याज्ञा-
नुवाक्ये सोमस्य शेषं पौर्णमसेन । अवान्तरेलाया नित्यं जपं नित्यमन्त्रजपमिळे भागमि-
त्युक्त्वा ततः सब्ये पाणौ तामवान्तरेल्यां कृत्वेतरेण दक्षिणेन पाणिना तामवान्तरेलामाभि-
मर्शयेत् । प्रजापतये खेत्येतेन मन्त्रेण जपमुक्त्वेति सिद्धे नित्यवचनाद्यो यत्र नित्यो मन्त्र-
सत्र तं जपित्वेति भवति । अग्निहोत्रहोमादिषु सर्वाधिकारादितरेण्युच्यते ॥ ९ ॥

बृत्तिः—इतिकाराध्याहारेण सूत्रच्छेदः । नित्यजपशब्देनेले भागमिति मन्त्र उच्यते ।
तस्यनित्यस्वे सत्यपि नित्यवचनमेतेन भक्षण इति विध्यतिदेशे तद्वर्जितस्य प्रापणा-
र्थम् ॥ ९ ॥

भद्राक्षः श्रेयः समनैष देवास्त्वया वशेन समशीमहि त्वा । स नो मयोभूः
पितव्यविशेषं शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पद इति प्राश्याऽचम्य नाभिमालभे-
तामोऽसि प्राण तदृतं ब्रवीम्यमाऽसि सर्वानसि प्रविष्टः । स मे जरां रोगमपत्तुय-
शरीरादमाम एधि मामृथाम इन्द्रेति ॥ १० ॥

दे० भाष्यम्—इतेरेणैव तामवान्तरेलां प्राश्य तत आचम्य नाभिमालभेतामोऽसी-
त्येनेन मन्त्रेण । अभिमर्शनानन्तरं नाभिमालभेतेष्यनुच्यमाने प्राशनं न प्राप्नोति
तस्माप्राश्येत्युच्यते । सिद्धस्य प्राशनस्य षुनरालम्भादाचमनलोपे प्राप्त आचम्येत्य-
उच्यते ॥ १० ॥

बृत्तिः—स्मृतिप्राप्तस्याऽचमनस्य विधानं यस्मिन्देश आचमनं कृतं सस्मिन्देश देशे
स्थितस्य नाभ्यालभनसिद्धर्थम् ॥ १० ॥

एतेन भक्षणो भक्षान्सर्वत्र नवभोजने ॥ ११ ॥

दे० भाष्यम्—एतेन होतुर्विधानेन भक्षणो ब्रह्मादयः स्यामाकानिलाभक्षान्भक्ष-
येतुः । सर्वत्राग्निहोत्रहोम एकाग्निविधाने च नवभोजने चाच्चप्राशनेष्ववान्तरेल्यमुक्तो

विधिरन्यत्र भक्षे त प्राप्नोति । होतुरुक्तो विधिरप्यन्यस्य न प्राप्नोति । तस्मादतिदेशः क्रियते । इद्याधिकारात्सर्वत्रप्रहणमग्निहोत्रादिष्वपि प्राप्त्यर्थमिलाया अधिकारादन्येष्वपि प्राप्तनेषु प्राप्त्यर्थं नवभोजन इष्टिर्भवति ॥ ११ ॥

बृत्तिः—एतेन विधानेन सर्वभक्षेषु सर्वे मक्षिणः सर्वान्मक्षान्मक्षयेयुः । सर्वत्रवचनं प्रकरणादुत्कर्षार्थम् । नवभोजनवचनं लौकिकेऽपि नवभोजने प्रापणार्थम् । सर्वत्रवचनात्प्रकरणादुत्कर्षमपि नवभोजनवचनालौकिकं एव व्यवतिष्ठते । वैदिकेऽग्निहोत्रहोमे “नवानां सवनीयान्” इत्यत्र च न प्राप्नुयात्त्रापि प्रापणार्थं भक्षवचनम् ॥ ११ ॥

अथ ग्रीहियवानां धार्ये विराजौ ॥ १२ ॥

दे० भाष्यम्—अथ ग्रीहियवानामाप्रयणं ग्रीहियमाकयवानामित्युक्तम् । तत्र श्यामाकेष्टरुक्ता पूर्वे हि ते पच्यन्ते । अथ ग्रीहियवानामिष्टिर्वक्ष्यते । ग्रीहीणां यवानां च वक्ष्यमाणेष्टिर्भवति । शरदि ग्रीहीणां वसन्ते यवानां समानेष्टिर्धाये अस्यामिष्टौ विराजौ धार्ये संयाज्ये भवतः ॥ १२ ॥

बृत्तिः—अथानन्तरं ग्रीहीणां यवानां चाऽप्रयणेष्टिरुच्यते । तत्र ग्रीहाप्रयणस्य काल उक्तः । वसन्तो यवाप्रयणस्य । तत्र हि तेषां प्रथमः पाक इति तन्त्रे विशेषाभावादुभयोः सहवचनं तयोर्धार्थे विराजौ च भवतः । “इतरत्पौर्णमासं तन्त्रं वैराजम्” इत्येतावतैवोक्तेऽपि तावन्मात्रविकारसिद्धौ सत्यां धार्याविराङ्ग्रहणं विकल्पेन वृद्धनवतोरपि प्रापणार्थम् ॥ १२ ॥

अशीन्द्राविन्द्राग्नी वा विश्वे देवाः सोमो यदि तत्र श्यामाको द्यावा-पृथिवी ॥ १३ ॥

दे० भाष्यम्—तस्यामिष्टयां देवताऽशीन्द्राविन्द्राग्नी वा विश्वे देवाः । विश्वे देवा द्वितीया सोमस्तृतीया देवता यदि तत्र श्यामाकञ्चरः समानतन्त्रो भवति द्यावापृथिवी च देवता चतुर्थी भक्ति समानतन्त्रपक्षे (इन्द्राग्नी विश्वे देवाः सोमो द्यावापृथिवी) नानातन्त्रपक्षे तृतीया भवति (इन्द्राग्नी विश्वे देवा द्यावापृथिवी) द्यावापृथिव्योरनन्तरे सौम्यमित्येके ॥ १३ ॥

बृत्तिः—आशयोर्विकल्पेनैका देवता गृह्णते । यदि श्यामाकाप्रयणमस्यामेवेद्वौ समानतन्त्रेण क्रियते तदा सोमस्तृतीयो भवति ॥ १३ ॥

आशये अग्निमिन्धते सुकर्मणः सुरुचो देवयन्तो विश्वे देवास आगत ये के वज्रमां महिनो अहिम्नया मही धौः पृथिवी च नः प्रपूर्वजे पितरा नव्यसीभिरिति ॥ १४ ॥

दे० भा०—आवाये सुकर्मण इत्यग्निन्द्रयोर्यज्यानुवाक्ये इन्द्राग्न्योर्दर्शेष्ट्यासुक्ते ।
विश्वे देवासो ये के चेति विशेषां देवानाम् । मही शौः पृथिवी च नः प्रपूर्वजे इति यावा-
पृथिव्योः । इति याज्यानुवाक्याः शेषं पौर्णमासेन ॥ १४ ॥

इति देवत्रातभाष्यम् ।

बृत्तिः—इन्द्राग्न्योः सोमस्य चोक्ता याज्यानुवाक्याः ॥ १४ ॥

इति बृत्तिः ।

इति देवत्रातभाष्यगार्यनारायणवृत्तिभ्यां
समेतमाग्रयणसूत्रम् ।

एवमाग्रयणसूत्रमाश्वलायनीयं यद्यप्यस्ति समाज्ञातं तथाऽपि न तावता समाज्ञातेनेष्टः
कर्तुं सुशकाऽतश्चेष्ट्यर्थमवश्यमापस्तम्बसूत्रं शरणीकरणीयम् । भवितव्यं च प्रयोगेण प्रयोग-
शास्त्रानुसारिणाऽतस्तदर्थमत्राऽपस्तम्बसूत्रलिखनमप्रासाद्विकं न भवेदिति तदप्यत्र रुद्रभट्टकृत-
सूत्रदीपिकया सह प्रस्तावयामः । ततः परं यथाक्रममाग्रयणप्रयोगमन्त्रभाष्यादि लिखामः ।
तत्र स्वशाखोक्तानाग्रयणानुकल्पानवगन्तुमस्ति स्वप्रयोगशास्त्रापेक्षा । नवीनं चात्र देव-
त्रातभाष्यं संगृहीतमिति स्वशाखीयसूत्रलिखनमपि सम्यगित्युपश्यामः ।

अथाऽपस्तम्भीयाग्रयणश्रौतसूचाणि प्रारम्भन्ते ।

नानिष्टवाऽग्रयणेनाऽहिताभिर्वस्याक्षीयात् ॥ १ ॥

ब्रीहीणां यवानां श्यामाकानाभित्यग्रपाकस्य यजेत् ॥ २ ॥

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा ॥ ३ ॥

आमावास्यं तन्त्रम् ॥ ४ ॥

सप्तदश सामिखेन्यः ॥ ५ ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति पुराणानां ब्रीहीणाम् ॥ ६ ॥

यथा दान्तेनादान्ते संयुनक्ति ताहृतदिति विज्ञायते ॥ ७ ॥

येन यज्ञेन्तर्सेत्कुर्यादेव तत्राऽग्नेयमष्टाकपालमिति विज्ञायते ॥ ८ ॥

नवानाभितराण्यैन्द्राग्नं द्वादशकपालमाग्नेन्द्रं वा वैश्वदेवं पयसि चर्हं
सौम्यं श्यामाकं चर्हं द्यावापृथिव्यमेककपालम् ॥ ९ ॥

पुरस्तात्सौम्याद्यावापृथिव्यमेके समाप्नन्ति ॥ १० ॥

निरुम्पं हविरुपसञ्चमप्रोक्षितं भवति ।

अथ पञ्चाज्यानीर्जुहोति शतायुधाय शतवीर्येति ॥ ११ ॥

पुरस्ताद्वा स्वष्टकृतः ॥ १२ ॥

श्रोक्षादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ १३ ॥

एकमुलूखलं मुसलं प्रतिबीजं वा ॥ १४ ॥

सर्वेषु हविष्ठुदवहननमन्त्रः ॥ १५ ॥

तुषोपवपनम् ॥ १६ ॥

उत्तममोष्य वाचं विसृजते ॥ १७ ॥

एषोऽन्येषां नानाबीजानां समवेतानां कल्पः ॥ १८ ॥

अलंकरणकाल आज्येनैककपालमभिपूरयति ॥ १९ ॥

आविःपृष्ठं वा कृत्वाऽसादयति ॥ २० ॥

श्वरणकाल उद्धृत्य वर्हिषदं कृत्वा जुङ्घामुपस्तीर्याऽ-

धायाऽशयमन्वानीयाभिघोर्योपांशु प्रचरति ॥ २१ ॥

सर्वहुतमपर्यावर्तयश्चृजु प्रतिष्ठितं न इस्तेन जुहुयात् ॥ २२ ॥

यदि हुतः पर्यावर्तेत सुचोऽग्रेण कल्पयेत् ॥ २३ ॥

न पाणिना ॥ २४ ॥

वे दत्ते कल्पयितव्यः २५ ॥

आधायाभिघार्यः पुनर्होतव्य इत्येके ॥ २६ ॥

अपि वा नैककपालं कुर्वीताऽज्ञेन द्यावापृथिवी यजेत् ॥ २७ ॥
ये प्राचीनमेकाष्टकाया वत्सा जायन्ते तेषां प्रथमजं ददाति ।
वासः इयामाके ॥ २८ ॥

भद्राश्वः श्रेयः समनैष्ट देवा इति यजमानभागं प्राश्नाति ॥ २९ ॥
सर्वेषां वा भक्षणां मन्त्रवतां प्रत्याज्ञायः स्यात् ॥ ३० ॥

अग्निः प्रथमः प्राश्नातु स हि वेद यथा हविः ।
शिवा अस्मभ्यमोषधीः कृणोतु विश्वचर्षणिरिति इयामा-
कानाम् ॥ ३१ ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ३२ ॥

अपि वाऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वाऽग्रयणेष्टिमन्वायातयेत् ॥ ३३ ॥

अपि वाऽमावास्यां पौर्णमासीं वा नवैर्यजेत् ॥ ३४ ॥

अपि वाऽग्निहोत्रीं ब्रीहिस्तम्बं यवस्तम्बं वा ग्रासयित्वा तस्याः
पयसा सायं प्रातर्जुहुयात् ॥ ३५ ॥

अपि वा नवानां यवाग्वा सायं प्रातर्जुहुयात् ॥ ३६ ॥

अपि वा नवानां गार्हपत्ये स्थालीपाके श्रपयित्वाऽहवनीये
जुहुयादाग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकुच्चतुर्थाभ्यः ॥ ३७ ॥

अपि वा नवानां चतुःशरावमोदनं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भो-
जयेत् ॥ ३८ ॥

एवं यवैर्यजेत् ॥ ३९ ॥

तत्राऽग्नेयश्यामाकौ न भवतः ॥ ४० ॥

य ऊर्ध्वमेकाष्टकाया वत्सा जायन्ते तेषां प्रथमजं ददाति ।
एतमु त्यं मधुना संयुतं यवं सरस्वत्या अधिमनावर्चकृषुः ।
इन्द्र आसीत्सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशा आसन्मरुतः सुदानवः ।
इति यजमानभागं प्राइनाति । सर्वेषां वा भक्षणां मन्त्रवतां
प्रत्याज्ञायः स्यात् ॥ ४१ ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ४२ ॥

यदि नानातन्नां इयामाकेष्टि कुर्वीत । इयामाकानुदर्तवा इति
संप्रेष्यति ॥ ४३ ॥

तस्याः सप्तदश सामिधेन्यः ॥ ४४ ॥

सद्गन्तावाज्यभागौ विराजौ संयाज्ये ॥ ४५ ॥

स्वयम् स इथा असि जुषो होता थेरेण्यः ।
 त्वया यज्ञा वितन्वते । . . .
 सोम यास्ते मयोभुव इति सद्गन्तौ ।
 भेद्धो अप्त इप्तो अप्त इति विराजी ॥ ४६ ॥
 वासो दक्षिणा दक्षिणयो मधुमन्यो मधुमक्तो मधुगलुन्यो वधुर्वा
 पिङ्गलः ॥ ४७ ॥
 सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ४८ ॥
 एरितयवशाकमामीधान्यानां नवानां फलाजामानिष्टेऽपि भाशने
 याथाकामी ॥ ४९ ॥
 वेणुयवानामिष्टिमेके समामनन्ति ॥ ५० ॥
 वेणुयवेषु पक्षेषु वेणुयवानुदर्तवा इति संप्रेष्यति ॥ ५१ ॥
 तस्या एतदेव तन्त्रमेषा देवता ॥ ५२ ॥
 आग्रेयी मैत्रावरुणी भाजापस्या वा ॥ ५३ ॥
 स प्रत्नवदिति द्वे धाय्ये चतस्र आउयभागयोर्दशहविषा द्वे
 स्वष्टकृतः ॥ ५४ ॥
 ब्रीहिभिरिष्टवा ब्रीहिभिरेव यजेताऽऽयवेभ्यो दर्शपूर्णमासावेदं यवैरा
 ब्रीहिभ्योऽपि वा । ब्रीहिभिरेवोऽभयत्रैते ह वै सूपवरतमा भवन्तीति
 बहवृच्छालग्नम् ॥ ५५ ॥
 वर्षासु श्यामाकैर्यजेत शरदि ब्रीहिभिर्वसन्ते यवैर्यथर्तु वेणुयवैरिति
 विज्ञायते ॥ ५६ ॥

इत्यापस्तम्बीयाग्रयणसूत्राणि समाप्तानि ।

अथाऽपस्तम्भीयाग्रयणशौत्सुकाणि सभाष्याणि ।

नानिष्टवाऽग्रयणेनाऽहितामिर्वस्याश्रीयात् ॥ १ ॥

उल्लेखः प्रवासः । अथाऽपर्यणमारम्भते । यत्र नवसस्यानामग्रयणको देवानीयते तदाग्रयणं भाम निष्पत्तं कर्म । तेनानिष्टवा सर्वेषत्र सस्यं नाश्रीयात् । ग्रदध्ययद्वियं कोइत्वादि तदपि नाश्रीयादेव नवस्येति सामान्यनिर्देशान्वानां फलानामनिष्टेऽपीति लिङ्गाच । आश्रुतायनस्तु प्रागाग्रयणान्वैर्दुताग्रिहोत्रस्याशनमनुजानाति । यदाह सस्यं नाश्रीयादग्रिहोत्रमहुत्वा यदा वर्षस्य तृतः स्यादथाऽपर्यणेन यजेतेति ॥ १ ॥

ब्रीहीणा यवाना इयामाकानामित्यग्रपाकस्य यजेत् ॥ २ ॥

भृगस्वासामेवौषधीनामग्रयाकेण भवति नान्यासामित्यर्थः । अप्रे पर्यत इयग्रयाकः । प्रथमपक्षमन्तमिति याष्टत् ॥ २ ॥

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा ॥ ३ ॥

यजेतेत्यनुष्ठः । यदिष्ट्यादिविधिसिद्धस्यापि पर्वणो विधानमावास्यतन्त्रत्वादाग्रयणस्वाऽमावास्यैककालव्यभ्रमनिरासार्थम् । अमावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां च प्रतिपत्पञ्चदश्योः संख्यमानहोत्र उद्यते तत्रैव तयोर्बुत्पत्तेः । अतः स एव तावद्विकृतीनां यागकालः । तातु प्रकृतिसंनिपाते तदनुरोधेन नेतव्याः । यथोक्तं सत्याषाढभारदाजाभ्यां दर्शपूर्णमासयोर्विकृतेष्व संनिपाते तत्र दर्शपूर्णमासौ बलीयासाविति तत्रेयं विरोधगतिः—यदा संख्यमदहरुपवस्थं करोति तदा विकृतेष्ट्वा प्रकृतेष्ववासः । यदा यजनीयं तदा प्रकृत्येष्ट्वा विकृत्या याग इति । सत्याषाढस्तु काष्येष्टीः प्रकृत्याऽह—अमावास्यां पौर्णमासी वा संस्थाप्य यजेतेति । अतुमध्याग्रयणस्योत्तरव विधास्यति तेन च पर्वणोः समुच्चयः ॥ ३ ॥

आमावास्यं तन्म ॥ ४ ॥

ऐश्वामस्य मुख्यव्यादेव सिद्धे पूर्णमासविकाराणा हलिषा भूयस्वत्वौर्णमासतन्त्रत्वशङ्कापनयनार्थ आरम्भः । तेन च भूयत्वामुख्यत्वं बलव्रदिति इष्टापितं भवति ॥ ४ ॥

समदश सामिधेभ्यः ॥ ५ ॥

समिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्यस्ता आप्रयणे भवन्ति ॥ ५ ॥

विर्वपणकाल आग्रेयमष्टाकपालं निर्वपति पुराणोनां ब्रीहीणाम् ॥ ६ ॥

ब्रीहीणा संखन्धिनं ब्रीहिमयमिलर्थः ॥ ६ ॥

यथा दान्तेनादानं संयुक्तकिं तादृक्तदिति विज्ञायते ॥ ७ ॥

यथा दान्तेन बलवर्देन सहाकृतश्च मं बलीवर्दयोजयति कर्षकः शाकटिको वा तादृगेव नवानां हविर्णां पुराणेन सहै निवैपैष्ठमित्यर्थः । अत एतेपपत्तिवचनादर्शपूर्णमासयोरन्वायायामान आप्रयणे पृथग्ग्रामेवं नेत्यन्ति तत्र दान्तादान्तश्चैरसंभवादनाप्रयणहविद्वाचाऽप्येयस्य । तत्र च लिङ्गमप्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृबुद्धुर्याम्य इति । भारद्वाजस्तु स्वतन्त्राप्रयणेऽप्याहापि वा नवान्येव निर्विपेन्नाऽप्येयमिति ॥ ७ ॥

येन यज्ञेनेत्सेत्कुर्यादेव तत्राऽप्येयमष्टकपालमिति विज्ञायते ॥ ८ ॥

न केवलमप्रयणे किंतु सर्वत्रैवेष्टिमात्रे येनार्थितुमिच्छति तत्राऽप्येवं मुख्यं समानतन्त्रं च निर्विपेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

नवानामितराण्यैन्द्रायां द्वादशकपालमाग्रेन्द्रं वा वैश्वदेवं पयसि चर्हं सौम्यं श्यमाकं चर्हं द्यावापृथिव्यमेककपालम् ॥ ९ ॥

श्यामाकमपि नवानामेव ॥ ९ ॥

पुरस्तात्सैम्याद्यावापृथिव्यमेके समाप्तनन्ति ॥ १० ॥

गतः ॥ १० ॥

निरुपं हविरुपसञ्चमप्रोक्षितं भवति । अथ पञ्चाज्यानीर्जुहोति शतायुधाय शतविर्यायेति ॥ ११ ॥

निरुपं हविरुपादि गुरुसूत्रकरणमाप्रयणं निरुप्येता आहुतीर्जुहोतीति ब्राह्मणव्याचि-स्यासयेति द्रष्टव्यम् । सूत्रं चैतद्वायाहयातमाधाने । अज्यानवः शतायुधायेत्यादयो भद्रान्न इत्यन्ताः ॥ ११ ॥

पुरस्तादा स्विष्टकृतः ॥ १२ ॥

नारषेभ्य उपरिष्टाजर्जुहोत्यागान्तुक्त्वत् । आप्रयणं निरुप्येति यागानुवादोऽयं न विर्वापमात्रस्येति भावः ॥ १२ ॥

श्रोक्षादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ १३ ॥

गतः ॥ १३ ॥

एकमुलूखले मुसले प्रतिवीजं वा ॥ १४ ॥

अत्रोलूखलमुसलमात्रप्रहगादद्योरेवायं नानात्वविरुद्धो नान्येषाम् । अतः शूर्पादीन्येकैकानि भवन्ति । सयाषदस्त्वाहैकमुलूखलं मुसलं शूर्पं कृष्णजिनं चति । प्रदर्शनार्थ-भेतदिभूनभिल्यन्ये । भारद्वाजस्त्राह त्रीणि शूर्पैविः प्रमुतकिं त्रीणुलूखलानि द्वे द्वयाः

विति । तत्र शैर्पकत्वे प्रदेशभेदेन निर्बायोद्यामै विवेकपरापत्वे तु सामर्थ्यात्मान्तरे चैकैकस्य बीजस्य भवतः । तथा दृष्ट्याधिवापः पर्यायेण पात्रीकृष्णाजिनयोः प्रस्कन्दनं संवापश्च प्रदेशभेदेनेत्यादि द्रष्टव्यम् । बीजसंस्कारेषु संभवतां तन्त्रत्वमितरेषामावृत्तिश्च यथा-यथमनुसंधातव्ये । तत्राऽह मारद्वाजः—आ तन्त्रिभावादैकं बीजमण्वद्येदिति ॥ १४ ॥

सर्वेषु हविष्ठदवहननमन्त्रः ॥ १५ ॥

यदाऽवहननार्थो हविष्ठकृन्त्रस्तदोलूखलैकत्वे च बीजे बीज आवर्तते । यदाऽहानार्थ-स्तदाऽप्युलूखलैकत्वे आवर्तते भिन्नकालत्वात् । यथा वक्ष्यति हविष्ठदग्निगुपुरोनुवाक्यम-नोतस्याऽहवृत्तिर्भिन्नकालेभिति । भिन्नकालता च तत्र कर्मणः काण्डानुसमयेनैवानुषेयत्वात् । तथा च भारद्वाजोऽपि वैकस्मिन्नुलूखले पूर्वोपरमपहन्यात्त्राऽहवपनष्टभृतयो विवेचनान्ता मन्त्रा बीजं बीजमस्यात्मेतरनिति । यदा तूलूखलभेदस्तदा न हविष्ठदाहानमावर्तते काल-व्यवेतत्वात्कालाव्यवायश्च तत्र कर्मणां समानजातीयन्यायतः प्रवृत्तिसिद्धेः । तथा चैकै-कस्मिन्कृष्णाजिने त्रीप्युलूखलान्यधिष्ठिर्यतीति प्रकृत्य भारद्वाजः सर्वाणि हर्वाण्योप्य हवि-ष्ठतमाहयति सर्वाण्यवहत्य दृष्टुपले समाहन्त्यनुपूर्वं सर्वाणि हर्वाणि हर्वाण्युद्घापति परापुनाति विविनक्तीति ॥ १५ ॥

तुषोपवपनम् ॥ १६ ॥

तुषोपवपनमपि सर्वेषु बीजेषु भवत्युलूखलाभेदे भेदे च सवेषां तुगाणां प्रतिपाद्यत्वात् । तत्र सर्वे तुषाः समाहृत्यान्ततः प्रतिपादनीया विभुत्वात् । भारद्वाजश्वाऽह सर्वेषामन्तत-स्तुषानुपवपतीति । प्रक्षालननिनयनमध्येतेनैव व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

उत्तममोर्य वाचं विसृजते ॥ १७ ॥

हविष्ठदाहृत्युक्तौ तूतमं बीजमोर्य यो हविष्ठतेन वाचं विसृजते न षूर्वेणेत्यर्थः । अथ पेषणादीनामपि पूर्ववत्तन्त्रावृत्तिभ्यां प्रवृत्तिः । चरुपुरोडाशधमार्थं यथायथं प्रत्येकत्व्याः ॥ १७ ॥

एषोऽन्येषां नानाबीजानां समवेतानां कल्पः ॥ १८ ॥

अन्येषामध्येकस्मिस्तन्त्रे समवेतानां नानाबीजानामेकमुलूखलं मुसलमित्यादिरेष एव कल्पः प्रयोगः ॥ १८ ॥

अर्लंकरणकाल आज्येनैककृपालमभिपूरयति ॥ १९ ॥

अथोद्वासनकाले पात्र्यां क्रोडं कृत्वा तत्र प्रतिष्ठापितमेककृपालमलंकरणकालेऽलंकरणमन्त्रेणाभिपूरयति । यथा स निमज्जन्यात्ये तथा क्रोडं पूर्यतीर्यर्थः ॥ १९ ॥

आविष्टुं वा कृत्वाऽसादथति ॥ २० ॥

अथवा तमोविःपृष्ठं प्रकाशपृष्ठं कृत्वाऽनभिपूर्य ततो हर्षीष्यासादयतीत्यर्थः । तथा च अर्थकं प्रदेशान्तरे थधाऽऽविःपृष्ठं कृत्वा व्याहृतिभिर्हर्वीष्यासादयेदिति । अथापरा व्याख्या— उद्घासनकाणे, पात्रान्तर उद्घासितमेककपालमाज्येनाभिपूर्याऽऽविःपृष्ठं वा कृत्वा तेनैव पात्रेण सह सादयति । तथा च सत्याषाढोऽथान्यस्मिन्यात्र एककपालमुद्घास्येत्यादि ॥ २० ॥

प्रचरणकाळ उद्धृत्य वर्हिष्ठदं कृत्वा जुहामुपस्तीर्याऽधायाऽशयमन्वान्ती-याभिधायोपांशु प्रचरति ॥ २१ ॥

प्रचरणकाले घृतादेककपालमुदृत्य वर्हिषि सन्न कृत्वा ततो जुहामुपस्तीर्य तत्र कृत्वं पुरोडाशं तूष्णीं निभाय तस्मिन्यृत आशयितस्तदाशयमाञ्यं पक्षादानीय सङ्कदभिधार्यो-पांशु प्रचरति । द्विरभिधारणमित्येके । तदयुक्तमाशयेनैव चतुरवत्ततासिद्धेः कृत्वं वैक्षान्-रम्बदाय द्विरभिधार्येत्यन्यज्ञ वचनाच्च ॥ २१ ॥

सर्वहुतमर्यावर्तयन्तुं प्रतिष्ठितं न हस्तेन जुहुयात् ॥ २२ ॥

सर्वहुतभिति विस्पष्टार्थम् । अथवा यथाऽस्कन्नः सर्वो हुतो भवति तथेत्यर्थः । अप-र्यावर्तयन्यथा हूयमानो हुतश्च न पर्यावर्तेत तथा सुकूपार्थेन शनैऽच्यावयेत् ॥ २२ ॥

यदि हुतः पर्यावर्तेत सुन्तोऽग्रेण कल्पयेत् ॥ २३ ॥

कल्पयेद्यथास्थानं प्रतिष्ठापयेत् । हुत इति वचनादहुतस्य पर्यावर्तने यदेककपालः स्फन्देत्पर्यावर्तेत्यनेन विधिना कल्पयेत् ॥ २३ ॥

न पाणिना ॥ २४ ॥

सहकार्यान्तरापेक्षायामपि न पाणिना कल्पयेत् ॥ २४ ॥

धरे दक्षे कल्पयितव्यः ॥ २५ ॥

कल्पयिष्यमाणेऽधर्वये वरो देय इत्यर्थः ॥ २५ ॥

आधायाभिधार्य पुनर्होतव्य इत्येके ॥ २६ ॥

अथवा नैव कल्पयितव्यः किंतुदृत्य सुच्याधायाभिधार्य पुनराश्रवणादिविधिना होतव्यः ॥ २६ ॥

अपि वा नैककपालं कुर्वीताऽज्येन चावापृष्ठिवी यजेत् ॥ २७ ॥

उभयेऽपि पक्षयोर्वेशिक्षमेव हुतानुमन्त्रणं च ग्राहतमिति दर्शितं यजमाने ॥ २७ ॥

ये प्राचीनमेकाष्टकाया वत्सा जायन्ते तेषां प्रथमजं ददाति । वासः श्यामाके ॥ २८ ॥

एकाऽष्टका वक्ष्यते या माध्याः पौर्णमास्या इति तस्या अनित्तायाः प्रागेव ये दजमानस्य गोषु वत्सा जाताः पूर्वस्मिन्संवर्त्सरे तेषां प्रथमजं ददाति । वासः श्यामाके चरै निमित्तभूते । तयोश्चाभिमर्शनादावूहः प्रकृतावेव दर्शितः ॥ २८ ॥

भद्राभः श्रेयः समनैष देवा इति यजमानभागं प्राश्नाति ॥ २९ ॥

प्रत्याम्नानात्प्राकृतमन्त्रो निर्वर्तते ॥ २९ ॥

सर्वेषां वा भक्षणां मन्त्रवतां प्रत्याम्नायः स्यात् ॥ ३० ॥

न केवलं यजमानभागमात्रस्यैव किंतु ये यजमानस्यर्लिङ्गां वा मन्त्रवन्तो भक्षा इडा-प्रशित्रादिविषयास्तेषां सर्वेषामपि मन्त्रस्यायं प्रत्याम्नायः स्यात् ॥ ३० ॥

अग्निः प्रथमः प्राश्नातु स हि वेद यथा हनिः । शिवा अस्पृथ्यमोषधीः कुणोतु विश्वचर्षणिरिति श्यामाकानाम् ॥ ३१ ॥

श्यामाकानां यजमानभागं पृथगनेन मन्त्रेण प्राश्नाति सर्वेषां वेत्यादि पूर्वत् ॥ ३१ ॥

सिद्धमिष्ठिः संतिष्ठते ॥ ३२ ॥

गतः ॥ ३२ ॥

अपि वाऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वाऽग्रयणेष्टिमन्वायातयेत् ॥ ३३ ॥

अथाऽपत्त्वनुप्रहार्थमाग्रयणस्यानुकल्पा उपदिश्यन्ते तेषामुत्तरोत्तरकल्पस्यानुकल्पक-मापत्तारतम्यानुसारित्वं च बोद्धव्यम् । तत्रानापद्यपि क्वचिकाचिद्विषयसामर्थ्याद्वयवतिष्ठते तं तं विषयविशेषं तत्र तत्र कल्पे प्रदर्शयिष्यामः । तत्र यः कदाचिदसंपदा पृथगाग्रय-णेष्टिनिर्वतुं न शक्नुयात्स तां दर्शपूर्णमासयोरन्यतरत्रान्वायातयेत् । तदेकतन्त्राण्याग्रय-णहृष्टीष्यनुनिर्वपेदिल्यर्थः । तत्र चाज्यान्यादिवैशिकमप्यविरोधात्कार्यम् । पुराणाग्रयणां तु नेच्छन्ति तच्च दर्शितमेव प्राक् । दक्षिणास्तु समुच्चीयन्ते वासः श्यामाक इति लिङ्गात् । भक्षणे तु नवस्य पृथक्कल्पस्य भक्षणं मन्त्रभेदात् ॥ ३३ ॥

अपि वाऽमावास्यां पौर्णमासीं वा नवैर्यजेत ॥ ३४ ॥

पूर्वकल्पस्याग्यशक्तौ दर्शपूर्णमासयोरन्यतरमेव नवैर्यजेत । तत्र तु सर्वस्यापि वैशेषिकस्य निवृत्तिः । अथ यत्राक्रिया दर्शपूर्णमासव्यतिरिक्तेष्टीनां चधा ताभ्यां संबल्सरमिष्ठा तत ऊर्ध्वमन्यानि कर्मणि कुरुत इति तत्रायमेव पक्षो व्यवतिष्ठते सामर्थ्यात् ॥ ३४ ॥

अपि वाऽग्निहोत्रीं त्रीहिस्तम्बं यवस्तम्बं वा ग्रासयित्वा तस्याऽप्यसा
सायं प्रातर्जुहुयात् ॥ ३५ ॥

त्रीहाग्रयणकाले सर्वीहिंकं त्रीहिस्तम्बं यवाग्रयणकाले यवस्तम्बं च प्रातरेव गां ग्रास-
यित्वा भक्षणप्रपीनायास्तस्याः प्यसा सायं जुहुयदपरेद्युः प्रातश्च । तत्र त्रीहियवनियमा-
च्छ्यामाकानां निवृत्तिः ॥ ३६ ॥

अपि वा नवानां यवाग्वा सायं प्रातर्जुहुयात् ॥ ३६ ॥
पूर्वेणायं पक्षो व्याख्यातस्तुत्वविकल्पश्च सर्वत्र ॥ ३६ ॥

अपि वा नवानां गर्हापत्ये स्थालीपाकं श्रापयित्वाऽहवनीये जुहुयादाग्रयण-
देवताभ्यः स्त्रिष्ठकुच्चतुर्थाभ्यः ॥ ३७ ॥

स्त्रिष्ठकुच्चतुर्थाभ्य इति वचनाच्छ्यामाकदेवतयाः से.मस्य निवृत्तिः । स्थालीपाक
इति वचनाच्च पार्वणप्रकृतिको यजमानकर्तृकथ । अथ यदा संत्रसरे पवमानहविषामु-
ल्कर्षस्तदाऽयमेव पक्षः सामर्थ्यात् ॥ ३७ ॥

अपि वा नवानां चतुःशरावमोऽनं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ३८ ॥

पुरुषशनपर्याप्तग्राहिणा महता शरावेण चतुर्शरं निरुतमोदनं लौकिकेऽग्नौ पक्त्वा
चतुर्षृणामासां देवतानामर्थे चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् । अथ यदोत्सृष्टाग्निर्यजमानस्तदाऽय-
मेव पक्षः सामर्थ्यात् ॥ ३८ ॥

एवं यवैर्यजेत् ॥ ३९ ॥

वसन्ते यवानामग्रपाकेणाध्येवं त्रीहाग्रयणस्य सानुकल्पस्याऽवृत्ता यजेत् । तत्र त्वाह
भारद्वाजो न यवानामाग्रयणं विद्यते इत्यैडुल्लोमिरिति । तथाऽपि वाऽक्रिया यवेष्वित्या-
श्वलायनः ॥ ३९ ॥

तत्राऽप्येयश्यामाकौ न भवतः ॥ ४० ॥

तत्र यवाग्रयणे पुराणाम्भेयश्यामाकचरूः न भवतः ॥ ४० ॥

य उर्ध्वमेकाष्टकाया वत्सा जायन्ते तेषां प्रथमर्जं ददाति । एतमुत्यं मधुना-
संयुतं यवं सरस्वत्या अधिभनावचर्कुषुः । इन्द्रं आसीत्सरिषतिः शतक्रतुः
कीनाशा आसन्वरूपः सुदानव इति यजमानभागं प्राशाति । 'सर्वेषां' वा
भक्षणां मन्त्रवर्तं प्रत्याम्नायः स्यात् ॥ ४१ ॥

पूर्ववद्व्याख्या ॥ ४१ ॥

सिद्धमिष्ठिः संतिष्ठते ॥ ४२ ॥

गतः ॥ ४२ ॥

यदि नानातन्नां इयामाकेष्टि कुर्वीत इयामाकानुद्धर्तवा इति संपे
श्यति ॥ ४३ ॥

यो त्रीष्णाग्रयणे इयामाकश्चरुक्तस्तं यंदि पृथक्तन्त्रं कुर्वीत तदा वर्षासु इयामाकसस्ये
पके सति इयामाकानुद्धर्तवा उद्धार्याऽहरेतेति कर्मकरान्यजमानः संप्रेष्यति । इयामाकसस्य
इत्यपि संप्रैषावयव इति न भ्रमितव्यं विपर्ययस्यैतोत्तरत्र व्यक्तत्वात् । यथा वेणुयनेषु पकेषु
वेणुयवानुद्धर्तवा इति संप्रेष्यतीति ॥ ४३ ॥

तस्याः सप्तदश सामिधेन्यः ॥ ४४ ॥

सप्तदशवचनमज्ञान्यादेः सर्वस्यापि विशेषस्य प्रदर्शनार्थम् । तन्त्रं त्वस्याः पौर्णमासम-
ग्रीषोमीयविकारत्वात् ॥ ४४ ॥

सद्बन्तावाज्यभागौ विराजौ संयाज्ये ॥ ४५ ॥

सद्बन्तावस्तिधातुमन्तौ ॥ ४५ ॥

त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वितन्वन्ते । सोमयास्ते
मयोभुव इति सद्बन्तौ । प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इति विराजौ ॥ ४६ ॥

गतः ॥ ४६ ॥

वासो दक्षिणा दधिमन्थो मधुमन्थो मधुपर्को मधुगलुन्थो बभुर्वा
पिङ्गलः ॥ ४७ ॥

वाससः पुनरुपादानमुत्तरैर्विकल्पार्थम् । सर्पिरादिसंयुक्ताः सल्लत्रो मन्थः । स दध्ना
संयुक्तो दधिमन्थः मधुना मधुमन्थः मधुपर्कं गृह्णे व्याख्यास्यति । अनिश्चोत्तितमधुर्भुवनु-
कोशो मधुगलुन्थः । मधुमिश्रं गुडमित्यन्ये । बभुः कपिलः । पिङ्गलः पिताक्षः । एवं
द्विरूपो गौवेल्यर्थः ॥ ४७ ॥

सिद्धमिष्ठिः संतिष्ठते ॥ ४८ ॥

गतः ॥ ४८ ॥

हरितयवशाकशमीधान्यानां नवानां फलानामनिष्ठेऽपि ग्राशने याथा-
कारी ॥ ४९ ॥

पूर्वत्रानिष्ठाऽप्यणेनेत्यनेन प्राग्ग्रयणात्तर्वस्यापि न ग्राशनं प्रतिविद्म् । तत्र केषां-
चिदशनमतेनुभ्यनुशायते । हरितयवा नाम सस्यविशेषासत्था शाकाः शमीधान्यानि कोशी-

धान्यानि । सेषां जम्ब्वादिफलानां च नवानामनिष्टप्याग्रयजे याथाकार्यं भक्षणे भवति ।
॥ ४९ ॥

बेणुयवानामिष्टिमेके समामनन्ति ॥ ५० ॥

बेणुद्वैरध्याग्रयणं कैश्चिद्विधीयते ॥ ५० ॥

बेणुयवेषु पकेषु बेणुयवानुद्दर्तवा इति संप्रेष्यति ॥ ५१ ॥
श्यामाकसंप्रैषेणायं व्याख्यातः ॥ ५१ ॥

तस्या एतदेव तन्त्रमेषा देवता ॥ ५२ ॥

यच्छ्यामाकेष्ठामुक्तं सप्तदशसामिधेन्यादि तदेवास्यास्तन्त्रं देवताऽपि तत्रयः सोम
एवेष्यर्थः ॥ ५२ ॥

आग्रेयी मैत्रावरुणी प्राजापत्या वा ॥ ५३ ॥

इष्टिरिति शेषः ॥ ५३ ॥

अथ सर्वस्यैवाऽप्रयणस्य हौत्रे विकारमाह—

स प्रत्नवदिति द्वे धाये चतस्र आज्यभागयोर्दश हविषां द्वे स्विष्टकृतः ॥ ५४ ॥

स प्रत्नवदिति पारक्षुद्रस्यानुवाकस्याऽदितो द्वे धाये भवतः । ततः पराक्षतत्त्वो त्रीहि-
यवाग्रयणयोराज्यभागार्था अनुग्राक्यास्तास्वादितो द्वे अग्रेयस्य प्रेरे द्वे सौम्यस्य । श्यामा-
केष्ठां तु सद्वन्ताविद्युक्तम् । याज्यास्तु जुषाणवत्य एवं सर्वत्र । परास्तु दश प्रधानह-
विषां याज्यानुवाक्यास्ताक्ष यथालिङ्गं गृह्णन्ते न तु क्रमशः सौम्ययोः प्राथम्यात् । ततः
परे द्वे संयाज्ये ॥ ५४ ॥

त्रीहिभिरष्ट्वा त्रीहिभिरेव यजेताऽपि यवेभ्यो दर्शपूर्णमासावेवं यवैरा त्रीहि-
भ्योऽपि वा त्रीहिभिरेवोभयत्रैते ह वै सूपचरतमा भवन्तीति वहृच्चाराल-
णम् ॥ ५५ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वाहीन्यवन्वेति त्रीहियवेभ्योः सर्वकालं विकल्प उक्तः । इदानीं शाखा-
न्तरीयो विनिवेशः पक्षे यववाधश्च प्रश्न्यते । त्रीहिभिरेव दर्शपूर्णमासौ
यजेताऽपि यवप्रश्नत् । एवं यवाग्रपणादारभ्याऽपि त्रीहिभिरेव दर्शपूर्णमासौ
यजेतोभ्योः कालयोः । यत एते सूपचरतमाः सुखेनावहन्यन्ते पिष्टते च न यवव-
द्दुरुत्वैन तस्माद्त्रीहिभिरेव नियं यजेत । दर्शपूर्णमासाविति वचनान्नामिष्टोत्तर्णेषु तण्डुकेष्वयं
नियमः । दर्शपूर्णमासाभ्यामेव तद्विकारात् व्याख्याताः ॥ ५५ ॥

वर्षसु श्यामाकेयजेत शरदि व्रीहिभिर्वसन्ते यवैर्यर्थर्तु वेणुयवैरिति विज्ञायते ॥ ५६ ॥

यदि नानातन्त्रा श्यामाकेष्टस्तदाऽनया वर्षसु यजेत । ततः शरदि केवलैव्रीहिभिः । समानतन्त्रवे तूभयैः शरदि । ततो वसन्ते यवैः । वेणुयवैस्तु यथर्तु यजेत । ते आनियतकालनिष्पत्यो यस्मिन्नेवतौ निष्पदन्ते तस्मिन्नेव यजेतेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

इति रुद्रभट्टकुत्सूत्रदीपिकया सहितमापस्तम्बीयाग्रयणसूत्रम् ।

अथाऽपस्तम्बसूत्रानुसारि आग्रयणप्रयोगः ।

यजमानः—शरद्यमावास्यायां पौर्णमास्यां वा प्रातरग्निहोत्रं हृत्वाऽस्तचम्भ दर्भेष्वासीनो दर्भान्वारयमाणः पवित्रपाणिः पल्न्या सह

व्रीहिश्यामाकाभ्यां तन्त्रेणाऽग्रयणेन यक्षये ।

इति प्रथमाप्रयणे संकल्पयेत् । द्वितीयाप्रयणे तु

आग्रयणेन यक्षये ।

इति संकल्पयेत् ।

विद्युदसि० । ऋतिवर्वरणम् । अद्य यज्ञाय । आग्रयणीय५ हविः । इति विशेषः ।

अध्वर्युः—आमावस्यं तन्त्रं कुर्यात् । सप्तदशं सामिधेनीः । वेदं कृत्वा वेदिम् । यस्य कस्थचिंदृग्नियकाष्ठस्योपवेषम् । अलंकारपारिस्तरणे ।

यजमानः—देवा देवेष्विति जपेत् ।

अध्वर्युः—पात्रासादनं विशेषयेत् । * एकविंशतिः कपालानि । द्वे स्थाल्यौ स्फयेन सऽ द्वंद्वासादयेत् । + शूर्पत्रयम् । एकमुलूखलमेकं मुसङ्गम् । ० पात्रीत्रयम् । आउयस्थाल्या सहाऽशयपात्रम् । प्रणीताप्रणयनेन सहोत्पवनपात्रम् । प्रातर्दोहपात्रान्वाहार्यस्थालीवर्जमितराणि प्राकृतानि वेषाय च । इति शूर्पत्रयमादत्ते । निरस्तमिति तन्त्रेण निरसनम् । निर्वपणकाले ‘अग्रये जुषं निर्वपामि’ इति ८ पुराणानां व्रीहीणाम् ।

* आश्वायनसूत्राध्यायिनो विशेषं सत्र तत्र टिप्पण्या प्रदर्शयामः । इतरसर्वमापस्तम्बेन समानम् । ऋयोदश कपालानि । + शूर्पद्वयम् । ० पात्रीद्वयम् । १ वेषाय वामिति । ८ अग्निदेवतैवाऽश्वलायनीयानां न सूत्रिता तस्मात्सर्वत्राग्निदेवताकपुराणव्रीहितन्त्रं तेषां नास्ति ।

पवित्रे प्रक्षाल्यान्यसिंडशूर्पे निधाय देवस्य ल्वेयनुदुय ‘इन्द्राग्निभ्या जुष्टं निर्वपामि’ तथा देवस्य ल्वेयनुदुय ‘विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं निर्वपामि’ इति नवानां ब्रीहीणाम् । पवित्रे प्रक्षाल्यान्यसिंडशूर्पे निधाय देवस्य ल्वेयनुदुय ‘सोमाय जुष्टं निर्वपामि’ इति नवानां इयामाकानाम् । पवित्रे प्रक्षाल्येन्द्राग्निविश्वेदेव-निरुप्तशूर्पे निधाय देवस्य ल्वेयनुदुय ‘दावापृथिवीभ्यां जुष्टं निर्वपामि’ इति नवान् ब्रीहीणाम् । तत इदं देवानामित्याचासादनकल्पेऽयं हव्य॒५ रक्षसेन्द्राग्नी हव्य॒५ रक्षेथां विश्वेदेवा हव्य॒५ रक्षध्वं सोम हव्य॒५ रक्षस्त्र दावापृथिवी हव्य॒५ रक्षेथामित्यासादयेत् । अथ लौकिकमाऊं पञ्चवारं जुहां गृहीत्वा पञ्चाज्यानीर्जुहुयात्तत्र मन्त्राः—

शतायुधाय शतवीर्याय शतोतयेऽभिमातिषाहे ।

शतं यो नः शरदो अजीतानिन्द्रोनेषदतिदुरितानि विश्वा स्वाहा ॥

यजमानः—इन्द्रायेदं न मम ।

अध्वर्युः—ये चत्वारः पथयो देवयाना अन्तरा दावापृथिवी वियन्ति ।
तेषां यो अज्यानिमज्जीतिमावहात्तस्मै नो देवाः परिदत्तेह सर्वे स्वाहा ॥

यजमानः—देवेभ्य इदं न मम ।

अध्वर्युः—ग्रीष्मो हेमन्त उत नो वसन्तः शरदूर्षाः सुवितं नो अस्तु ।
तेषामृतूनाम् शतशारदानां निवात एषामभये स्याम स्वाहा ॥

यजमानः—ऋतुभ्य इदं न मम ।

अध्वर्युः—इदुवत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय कृषुता बृहचमः ।
तेषां वय॑५ सुमतौ यज्ञियानां ज्योगजीता अहताः स्याम स्वाहा ॥

यजमानः—वत्सरेभ्य इदं न मम ।

अध्वर्युः—भद्राचमः श्रेयः सप्तैष्ट देवास्त्वया वसेन समशीयहि त्वा ।
स नो मयोभूः पितो आविशस्त्र शं तोकाय तनुवे स्योनः स्वाहा ॥

यजमानः—देवेभ्य इदं न मम ।

अध्वर्युः—सशूकायामित्यादिप्रोक्षण्यभिमन्त्रणान्तं कृत्वा देवस्य ल्वेयनुदुय, अग्ने यो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राग्निभ्यां वो जुष्टं प्रोक्षामि विश्वेभ्यो । देवेभ्यो वो जुष्टं प्रोक्षामे सोमाय वो जुष्टं प्रोक्षामि दावापृथिवीभ्यां वो जुष्टं प्रोक्षामि । शुन्धस्त्रमित्यारभ्य प्रस्कन्दत्तुषानुम-स्त्रं कृत्वा वायुर्वो विविनकिञ्चति विधिष्य देवो वः सवितेति मन्त्रेण पात्रां पुराण-ताणुलप्रस्कन्दनान्तं कृत्वा नवत्रीहवहननार्थमुलूलवलं प्रक्षाल्याग्नेतनुरसीसायारभ्याऽग्नी-

प्रपैषवर्जं पात्र्यां नवतण्डुलप्रस्कन्दनान्तं श्यामाकावहननार्थमुख्यलूकलं प्रक्षाल्याग्रेस्तनूसीया-
द्यारभ्याऽऽग्निप्रपैषवर्जं प्रस्कन्दच्छ्यामाकतुपाननुमन्त्र्य समाहृतान्सर्वासुषान्मध्यमपुरोडा-
शकपाल ओप्य रक्षसां भागोऽसीति निरसनं कृत्वा वायुवाँ विविनकित्वति विविच्य
देवोऽवः सवितेति मन्त्रेण पात्र्यां श्यामाकान्प्रस्कन्दयित्वा 'अदव्येन वं' इति मन्त्रेण
पात्रीस्थान्पुराणनवतण्डुलज्ञ्यामकांश्च तन्त्रेणवेक्ष्य त्रिष्टलीकर्तवा इति पञ्चीऽ
संप्रेष्यति ।

पत्नी—पुराणनवर्तीहीनवश्यामाकान्कमेण देवेभ्यः शुभ्यविमित्यारभ्य देवेभ्यः शुभ्य-
विमित्यन्तेन मन्त्रेण सुफलीकृतान्कुर्यात् ।

अध्वर्युः—फलीकरणं प्रज्ञातं निधाय सर्वतण्डुलान्कमेण पार्थक्षेन प्रक्षाल्य प्रक्षाल-
लितमुदकमेकीकृत्य त्रिष्टलीक्रियमाणानामिति नियन्यमन्त्रेणोत्करे तन्त्रेण नियमित्य
भागं व्यावर्त्तविमिति नवज्ञ्यामाकर्जं तण्डुलान्विभयेदमिन्द्राग्न्योर्यापृथिव्योरिति पेणा-
र्थानिदेव विश्वेषां देवानामिति चर्वर्थानभिमृश्य कृष्णाजिनादानादि अणूनि कुरुतादित्यन्त-
माग्रेयस्य कृत्वा पुनर्नवानां कृष्णाजिनादानादि कृत्वा देवस्य त्वेत्यनुद्रुत्येन्द्राग्निभ्यां जुष्ट-
मधिवपामि वावापृथिवीभ्यां जुष्टमधिवपामि धान्यमसीत्यादि अणूनि कुरुतादित्यन्ति पिष्ट-
लेपं प्रज्ञातं निदध्यात् । आग्नेयस्याद्यौ कपालान्युपधायैन्द्राग्नस्य चाण्डुवाधाय तूष्णीं
चत्वार्युपधाय वैश्वदेवसौम्ययोः स्थलौ कमेण ध्रुवोऽसीति मन्त्रेणोपवाय वावापृथिव्यमेक-
कपालमुपधाय भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यस्वेति मन्त्रेणैककपाले वेदेनाङ्गारानध्युष्मा मदन्ती-
रधिश्रयति । पात्र्यां देवस्येत्यनुद्रुत्याग्नये जुष्टं संवपामीति मन्त्रेण पुराणपिष्टं समोप्यान्य-
स्मिन्यात्रे देवस्य त्वेत्यनुद्रुत्येन्द्राग्निभ्याऽ जुष्टं संवपामि वावापृथिवीभ्याऽ जुष्टं संवपामीति
पिष्टानि समोप्य ग्रोक्षणीवित्पिष्टानि क्रमेणोत्पूय श्यामाकतण्डुलांश्चोत्पूय देवस्वा सविता
पुनात्विति मन्त्रेण पय उत्पूय तूष्णीं वैश्वदेवस्थाल्यामासिच्यापश्चोत्पूय सौम्यस्थाल्यामासि-
श्चत्पः । मखस्य शिरोऽसीत्याग्रेयं पिण्डं कृत्वा पुनर्भवस्य शिरोऽसीत्यनेन नवानां पिण्डं
कृत्वा यथाभागं व्यावर्त्तेधामिति विभयेदमिन्द्राग्न्योरिदं वावापृथिव्योरित्यभिमृश्य धर्मोऽ-
सीत्येतेन मन्त्रेणाऽऽग्रेयमधिश्रित्य तेनैव मन्त्रेणैन्द्राग्नमधिश्रित्य वैश्वदेवचरुस्थाल्यां तेनैव
मन्त्रेण तण्डुलानोप्य तेनैव मन्त्रेण सौम्यस्थाल्यां श्यामाकतण्डुलानोप्य तेनैव मन्त्रेणैकक-
पालमधिश्रयति । कमेण पुरोडाशानामेव प्रथनं कृत्वा सर्वाणि हत्वीऽस्मि त्रिः पर्यग्नि
कृत्वा ऽग्रेयमधिवार्य तूष्णीमितराण्यभिघार्याऽऽग्रेयैन्द्राग्नं च पात्र्यां ग्रेतिष्ठाप्याविकृतप्राकृतेन
मन्त्रेण वैश्वदेवचरुं सौम्यं चरुं चोद्वास्य (विहितस्य प्रथनस्याभावाद्ग्रोऽ भुवनस्येत्यह-
मन्ये वर्णयन्ति । आश्वयपात्र एककपालमुद्रास्यालंकरणमन्त्रेणामिपूर्य यथा स पुरोडाश

आज्ये निमज्जति तथा क्रोडं पूरयतीर्यधः ।) प्रियेण नाम्ना प्रियः सद आसीदेति मन्त्रेण सर्वाणि हवी॒४४परेण सुच आसादयति ।

यजमानः—यज्ञोऽस्तियाग्नेयमयं यज्ञ इति सर्वाणि यो नः कनीय इत्यैन्द्राग्रामं ममाग्ने वर्च इत्यनुवाकेनाग्नेहोतेति पञ्चहोत्रा चाऽसन्नान्यभिमृशेत् । आग्नेय ऐन्द्राग्रामक्ष प्रकृतिन् वद्यागः कार्यस्तयोर्यागानुमन्त्रणादि प्राकृतमेव ।

अध्वर्युः—* “ विश्वेभ्यो देवेभ्योऽनुबू ऽ हि ” इति पुरोनुवाक्यां संप्रेष्य विश्वान्देवान्यजेति याज्यां संप्रेष्य वषट्कृते जुहुयात् ।

यजमानः—विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं न मम ।

विश्वेषां देवानामहं देवयज्यया प्राणैः सायुज्यं गमेयम् । इति वैश्वदेवं हुतमनुमन्त्रयते ।

अध्वर्युः—सोमायानुबू ऽ हीति पुरोनुवाक्यां संप्रेष्य सोमं यजेति याज्यां संप्रेष्य वषट्कृते जुहुयात् ।

यजमानः—सोमायेदं न मम ।

सोमस्याहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासम् ।
इति सौम्यं हुतमनुमन्त्रयते ।

अध्वर्युः—एककपालप्रचरणकाले धृतादेककपालमुद्दृत्य बर्हिषि सनं कृत्वा जुहामु-पस्तीर्य तत्र कृत्स्नं पुरोडाशं निधायाऽऽशयाज्यं पक्षादानीय सकुदभिर्धार्य द्यावापृथिवी-भ्यामित्युपांशु अनुब्रूहीयुद्धैः पुरोनुवाक्यां संप्रेष्य द्यावापृथिवी इत्युपांशु यजेत्युच्चैर्षट्कृते यथा हूयमानो हुतश्च न पर्यावर्तेत यथा सुकृपार्थेन शनैर्जुहुयात् ।

यजमानः—द्यावापृथिवीभ्यामिदं न मम ।

द्यावापृथिव्योरहं देवयज्ययोभ्योलोक्योक्त्रिध्यासम् ।
इत्येककपालं हुतमनुमन्त्रयते ।

अन्तैवं संप्रदायविदः संपादयन्ति ।

अध्वर्युः—शिक्ये पुरोडाशमवस्थाय वामहस्तेन शिक्याग्रं धृत्वा दक्षिणहस्तेन सुचमधस्ताद्वारयित्वा तथा सुचा होमं कुरुन्वामहस्तेन शिक्यमीषदुद्दृत्य वह्नौ स्थापयेदिति । एककपालहोमे सर्वत्रैवं विभावनीयम् । न पार्वणहोमोऽत्रास्ति तथा चातुर्मास्यान्तर्गतवैश्वदेवपर्वताः प्रसूमयाभिहोमादयो धर्मा न सन्ति सूत्रकारेणासूत्रितत्वादिति द्वेयम् । स्त्रिष्ठकृतमिष्टाऽप्रेयं पुरोडाशं विरुद्धेतरद्विरिविरुद्ध्य प्रत्येकं प्राक्षिप्रमन्त्रदाय ब्रह्मणे परिवर्तते ।

* ब्रह्मा—मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्ष इत्यारभ्यादधेन त्वा चक्षुषः इवेश-
णान्तं कृत्वा देवस्य स्वेतेन सावित्रेण मन्त्रेणः मङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुष्ठाऽग्नेयाऽग्नेयाऽग्नेय-

स्येन प्राश्नालिति मन्त्रेण पुराणविःप्राशित्रं प्राशित्रं चम्प्य तथैन्द्रऽग्नं प्राशित्रं ।

भद्राजः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वगा वसेन समशीमहि त्वा ।

स नो मयोभूः पितो वाविशस्त्व शं तोकाय तनुते स्थोनः ॥

इति प्राश्याऽग्नेय श्यामाकं गृहीत्वा ।

आग्निः प्रथमः प्राश्नातु स हि वेद यथा इविः ।

शिवा अस्मभ्यमोचधीः कृणोतु विश्वचर्पणिः ॥

इति श्यामाकं प्राश्याऽग्नेय या अप्स्वन्तरित्यादि प्रकृतिवत्सर्वं कुर्यात् ।

= अधर्युः—इडावदाने पुराणनूतनहविष क्रमेण पृथक्पृथगिडामवदेत् । इडा-
भक्षणकाल इडे भागमेति मन्त्रेण पुराणावदानं प्राश्यैन्द्रऽग्नं वैश्वदेवं च भद्राज इति
मन्त्रेण प्राश्याऽग्नेय श्यामाकमग्निः प्रथमः प्राश्नालिति मन्त्रेण प्राश्याऽग्नेय वाग्यत
आस्त आ मार्जनात् ।

* आश्वलायनब्रह्मा—प्राशित्रभक्षणे त्रित्रस्य त्वा चुक्षुषा प्रतीक्ष इत्यारभ्य कुरेषु
प्राग्दण्डं निधायेत्यन्तं प्रकृतिवत्कृत्वा प्राशित्रभग्नेयोपकर्तिकाभ्यां गृहं त्वा सब्ये
पाणौ कृत्वा प्रजापतये त्वा ग्रहं गृहमि मद्यां श्रियै द्यां यशेन मद्यमनाद्यायेते मन्त्रेणाऽग्नेय
भिसूस्याग्नेष्टाऽग्नेयेन प्राश्न.मि बृहस्पतेर्मुक्तेनेति मन्त्रं जपित्वा ।

भद्राजः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया वशेन समशीमहि त्वा ।

स नो मयोभूः पितवाविशेह शं नो भव द्विपदे शं चुष्पदे ॥

इति प्राश्याऽग्नेय ।

अमोऽसि प्राण तदृतं ब्रह्म्यमाऽसि सर्वान्नसि पविष्टः ।

स मे जरां रोगमनुद्य शरीरदमा म ५४ि मृथाम न्द ॥

इति नाभिमालभ्य सत्येन तत्यप निःन्यर्त्तं प्रकृतिव् । इळाऽग्नं तु
प्रकृतिवदेव । यद्यद्येव “इडमेके पूर्वं समामनति” एः पक्षमयुपगच्छेयुसदा
(इडया ऊर्च्चं प्राशित्रभक्षणपक्षे) इळयमेवायं भक्षणविशेषो न प्राशित्रे तदा प्राशि-
त्रभक्षणं तु प्रकृतिवदेव कार्यम् । अ प्रयणश्यपक्षेऽप्येवमेवाऽग्नेयणद्यपक्षेऽप्येवमेव कार्यम् ।

= इडाभक्षण आश्वलायनीयस्य यजमानस्य विशेषः—

इळाभागं गृहीत्वा सब्ये पाणौ कृत्वा प्रजापतये त्वा ग्रहं गृहामि मद्यां श्रियै मद्यां
यशसे मद्यमनाद्यायेति मन्त्रेण दक्षिणहस्तेनाभिसूस्य-

एवं ब्रह्माऽपीदो यजमानश्च तत आदक्षिणाकालं प्रकृत्या समानं भवति ।

यजमानः—दक्षिणाकाले वत्सं वासश्चान्तर्वेदि संस्थापयेत् ।

* ब्रह्मा—ब्रह्मणी ब्रह्मणी स्थो ब्रह्मणे वां मा मा हि॒सि॒ष्टमहुते मथ॒॑ शिवे॑
भवतम् ।

इत्यभिमृशेत् ।

यजमानः—ब्रह्म पितॄवेस्वारम्यामुष्मिल्लोक इत्यन्तमुच्चार्य

सहस्रधारे उत्से अक्षीयमाणे ते दधनतुः पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च ताभ्यां
वत्सवासोऽभ्यामतिराणि मृत्युम् ।

इत्यभिमृश्येमे वो वत्सवाससी प्रतिगृहीत्वमिति दद्यात् ।

अध्वर्युप्रभृतय ऋत्विजः—देवस्य+ त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृहामि । राजा त्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणे रुद्राय
गाम् ॥

अप्रे प्रकृतिवद्वत्सं गृहीत्वा पुनर्देवस्य त्वेत्यादि देवि दक्षिण इत्यन्तमुक्त्वाग्ना स्वा कृन्त-
न्तप्रसस्त्वा तन्वत बरूत्रयस्त्वा वयन्त्सोमाय वासः । तेनामृतत्वमश्यामीत्यादिप्रकृतिमन्त्रै-
र्वासो गृहीत्वा । ततः प्रकृत्या समानम् ।

यजमानः—संयंगपतिराशिवेति मन्त्रेण पुराणभागं प्राश्य भद्रानः श्रेय इति मन्त्रेणै-
न्द्राग्ने वैश्वदेवं चैकीकृत्य प्राश्याऽचम्यामि: प्रथमः प्राश्यात्विति मन्त्रेण श्यामाकं प्राश्याऽस-
चमेत् ।

तत एककणालोद्वासनेऽध्वर्युयजमानयोः—

यद्यर्मे कपालमुपचिन्वन्ति वेधसः । पूष्णस्तदपि ब्रत इन्द्रवायू विमुच्चता-
मिति जपे विशेषः ।

विष्णुक्रमादि यज्ञशंचमवर्ज ब्राह्मणतर्पणान्तं प्राकृतं कुर्यात् ।

भद्रानः श्रेयः समनैष देवास्त्वया वशेन समशीमहि त्वा ।

स नो मयोभूः पितॄवाविशेह शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

इति प्राश्याऽचम्य ।

अमोऽसि प्राण तदृतं ब्रवीम्यमाऽसि सर्वानसि प्रविष्टः ।

स मे जरां रोगमपनुय शरीरादमा म एधि मामृथाम इन्द्र ॥

इति नाभिमालम्याप्तं उपस्पृशेत् ।

* आश्वलायनीयब्रह्मणो वत्सवाससोः स्पर्शो नास्ति । + आश्वलायनीयब्रह्मा दक्षिणा-
ग्रहणं प्रकृतिवक्तुर्यात् ।

अथाऽऽग्रयणहौत्रप्रयोगः ।

होता—“ अग्निः पात्रक ईडयः ” इत्यन्तं प्रकृतिवदेव कुर्यात् । अप्रे
शोचिष्केशस्तमीमहोँ ३ पृथुपाजा अमत्यों घृतनिर्णिकस्वाहुतः । अग्निर्य-
जस्य इच्छ्यवोँ३ तं सबाधो यतः सुच इत्थाधिया यज्ञवन्तः ।

आचकुरग्निमूतयोँ ३ समिद्धो अग्न आहुत देवान् ।

इत्यादि प्रकृतिवत्कुर्यात् ।

आवाहनकाले—अग्निमग्न आ३वह । सोममार्तवह । * इन्द्राग्नी आ३वह ।

(उपांशु+) विश्वान्देवान्, आ३वह । (इत्युच्चैः) ।

(उपांशु X) सोमग्न्, आ३वह (इत्युच्चैः)

(उपांशु) द्यावापृथिवी, आ३वह (इत्युच्चैः) ।

देवाँ आज्यपाँ आ३वह ।

इत्यादि उत्तमप्रयाजपर्यन्तं प्रकृतिवत्कुर्यात् ।

उत्तमप्रयाजे येः३ यजामहे स्वाहाऽग्नि स्वाहा सोमं ÷ स्वाहेन्द्राग्नी स्वाहा विश्वान्देवा-
निस्मुपांशु = स्वाहेत्युच्चैः सोममित्युपांशु ७ स्वाहेत्युच्चैर्यात्पृथिवी इत्युपांशु स्वाहेत्युच्चै-
देवा आज्यपा जुषाणा अग्न आज्यस्य व्यन्तु वौषद् वार्त्तनौ वृधन्वन्तौ बाऽऽज्यभागौ
कुर्यात् । प्रधानयागकाले ।

* इन्द्राग्नी अवसागतमस्मभ्यं चर्षणी सह । मा नो दुःशंस ईशतो३म् । येः३
यजापह इन्द्राग्नी गीर्भिर्विप्रः प्रपतिभिर्च्छमान ईटे रथि यशसं पूर्वभाजम् ।
इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्ञा प्र नो नवयेभिस्तिरतं देष्णीर्वौ३पद् ।

(उपांशु ७०) विश्वे देवास आगत शृणुता म इमं हवम् ।

एदं वर्हिनिषीदतो३म् ।

(उच्चैः) येः३ यजामहे । (उपांशु X) विश्वान्देवान् ।

* आपस्तम्बीययजमानस्यात्र विशेषः । अग्निमार्तवह । + उच्चैः । × उच्चैः ।
÷ स्वाहाऽग्निम् । = उच्चैः । ७ उच्चैः । * उच्चैः । * अग्नेर्याज्यापुरोतुवाक्ये प्रकृतिवत् ।
७० उच्चैः । × उच्चैः ।

ये के च ज्या महि नो अहि माया दिवो ज़िरे अपां सथस्ये ।

ते अस्मभ्यमिष्ये विश्वमायुः शप उस्ता वरिवस्यन्तु देवारै (उचैः) वौ ३-पद ।

(उपांशु *) सोम यास्ते द्योभुव ऊतः सन्ति दशुषे । ताभिर्नौं-विता वौ ३४ ।

(उचैः) ये३ यजामहे (उपांशु +) सोम या ते धामानि दिवि या पृथिव्या या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु । तेभिर्नौं विचैः सुमना अहेक्नराजन्तसोम प्रति हव्या ग्रुभाय ३ (उचैः) वौ३५द ।

(उपांशु) मही आौः पृथिवी च न इर्म यज्ञं मिमिक्षताम् ।

पिषृतामो भरीमभिः अ३३ ।

(उचैः) ये३ यजामहे (उपांशु) धावापृथिवी—

प्रपूर्जे पितरा नव्यसीभिर्गीर्भिः कृणुध्वं सदने ऋतस्य ।

आ नो धावापृथिवी दैव्येन जनेन यातं महि वा चरुथार३म् ।
(उचैः) वौ३५द ।

अथ स्विष्टकृयागे—

प्रेदो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्त्वया सूर्या यविष्टु ।

त्वां शश्वन्त उपयन्तु वाजो३४ ।

(उपांशु) ये३ यजाभेदङ्गिं स्त्रिष्टुक्तप गाल्पिरग्नेः प्रिया धामान्याद् सोमस्य प्रिया धामान्ययालिन्द्रान्योः × प्रिया धामान्ययाद् (उपांशु झ) विशेषां देवानां (उचैः) प्रिया धामान्ययाद् (उपांशु +) सोमस्य (उचैः) प्रिया धामान्ययाद् (उपांशु) धावापृथिव्योः (उचैः) प्रिया धामान्ययाद् देवानामान्यपानामित्यादि० जुष । हविरिपो अग्ने वीततमानि हव्या जस्तो वसि देवताति-मच्छा ।

प्रति न ई सुरभीणि व्यन्तु३ वौ३५द ।

* उचैः । + उचैः । × अग्नेः प्रिया धामान्ययालिन्द्रान्योः । ० उचैः । ५ उचैः ।

इल्ले प्रकृतिवंदुपहूयेठाभक्षण इले भागमितिमन्त्रं जपित्वाऽत्तरेलां सब्ये पाणौ कृत्वा
‘ प्रजापतये स्वा ग्रहं गृहामि यहं श्रियै यहं यशसे मशमशायाय । ’

इति मन्त्रेण दक्षिणपाणिनाऽभिमृत्य दक्षिणहस्ते गृहीत्वा
भद्राक्षः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया वर्जेन समशीमहि त्वा ।
स नो भयोभूः पितवाविशेह शं नो भव द्विषदे शं चतुष्पदे ॥

इति मन्त्रेण भक्षयित्वाऽचम्य

अमोऽसि प्राण तद्वं ब्रह्मीम्यमाऽसि सर्वानसि प्रविष्टः ।
स मे जरां रोगपपनुथ शरीरादमा म एवि मा भूथाम इन्द्र ॥

इति मन्त्रेण नप्त्विमालभ्याप उपस्थृतेत् । दक्षिणाग्रहणं प्रकृतिवत् ।

सूक्तवाके—अग्निरिदं हविरजुषत० कृत । सोम इदं हविरजुषत० कृत ।
अऽन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्राताम् । (+ उपांशु) विशे
देवाः (उच्चैः) इदं हविरजुषन्तामवीवृधन्तं महो ज्यायोऽकृत (× उपांशु)
सोम इदं हविर्जुषेतामवीवृधत महो ज्यायोऽकृत । (उपांशु) धावापृथिवी इदं
हविर्जुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्राताम् ।

देवा आउपपा इत्यादि सर्वमासमयसि प्रकृतिवत्कुर्यात् ।

इत्याग्रयणहौत्रप्रयोगः ।

ॐथाऽग्रयणानुकलप्रयोगः ।

यजमानः—शरद्यमावास्यायां पौर्णमास्यां वाऽचम्य

ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सायंग्निहोत्रं नवसस्यनिष्पन्नेय-
चाग्वा होष्यामि ।

नवसस्यं व्रीह्यादिस्त्रयं लौकिकेतिकर्तव्यतयाऽवृद्धवहस्य तण्डुलानिष्पाद्य पयोवध्यात्-
गूमधिश्रित्यावज्वल्य शुद्धोदकं सुवेण शान्तिरिक्षादिमन्त्रेण प्रतिष्ठित्वाद्यदि प्रतिपेचनमुप-
क्रमे कृते स्यात् । अन्यतस्वं पयोहोमवत्कुर्यात् । एवमेव प्रतिपादि प्रातः कुर्यात् । मक्षणं
त्वेवं विशेष्यादुभयत्राग्निहोत्रस्तु च सब्ये पाणौ कृत्वा

* अग्निरिदं हवि०कृत । तत इन्द्राग्न्योः । + उच्चैः । × उच्चैः ।

अजाषतये त्वा ग्रहं गृहामि महं श्रियै महं यशसे महमशाश्राय ।

इति दक्षिणेन हस्तेन सुकृथं द्रव्यमभिमृश्य दक्षिणहस्ते प्रथमाहुतिं निधाय

भद्रामः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया वशेन समशीमुहि त्वा ।

स नो ययोभूः पितवाविशेषं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

इति प्रथमा प्राश्याऽऽचम्य द्वितीयाहुतिं दक्षिणहस्ते निधाय भद्राम इति पूर्वोक्त-
मन्त्रेण प्राश्याऽऽचम्य

अमोऽसि प्राण तदृतं ब्रवीम्यमाऽसि सर्वानसि प्रविष्टः ।

स मे जरां रोगमपनुद्य शरीरादमा म एषि मा मृथाम इन्द्र ॥

इति नाभिमालभ्याप उपस्थृश्य सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेत्यादि निष्याग्निहोत्रवत्सर्वं कार्यम् ।

अथ द्वितीयानुकल्पप्रयोगः ।

एजमानः—अग्निहोत्रीं गां ब्रीहिश्यामाकयवानामन्यतममाशयित्वा तस्याः
पयसा सार्यं प्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् ।

प्राशने तु पूर्वानुकल्पप्रयोगोऽनुसंधेयः । इति ।

इत्याग्रयणानुकल्पप्रयोगः ।

अथैतरेयब्राह्मणोक्तमाग्रयणप्रायश्चिन्तम् ।

तदाहुर्य आहिताग्निराग्रयणेनानिष्टवा नवाचं प्राभीयात्का तत्र प्रायश्चित्ति-
रिति सोऽये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्विपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये
वैश्वानरो अजीजनत्पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः पृथिव्यामित्याहुतिं वाऽऽहवनीये
जुहुयादप्ये वैश्वानराय स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः । (ऐ० ब्रा० ३२।८) ।

सा० भा० — गृहेषु नवधान्ये समागते सल्याग्रयणेष्टि कृत्वा पश्चानवाचं भोक्तव्यं
तस्या इष्टेकरणे वैश्वानरगुणयुक्तेऽग्निः पुरोडाशदेवता ॥ ३२ । ८ ॥

अस्याः प्रायश्चित्तेष्टः प्रयोगोऽध्वर्युसूत्रादवगन्तव्यः । अत्र तु पूर्णाहुतिप्रयोग एव
सिद्धयते ।

अथ पूर्णाहुतिप्रयोगः ।

यजमानः—प्रातरग्निहोत्रं हृत्वा तमग्निमप्यूम्य

आद्ययणमकृत्वा नवाभ्यप्राशनजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरश्रीत्यर्थं
वैश्वानरेष्टिस्थाने पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

इति संकल्प्याख्युं वृणुयात् ।

अस्मिन्पूर्णाहुतिहोमेऽख्युं त्वामहं वृणे ।

अध्वर्युः—बृतोऽस्मि कर्म करिष्यामीत्यकृत्वा गार्हपत्यादाहवनीयं प्रणीय (नत्र
दक्षिणाग्निप्रणयनम्) पवित्रे कृत्वा लौकिकमाज्यमुत्पूय जुहां चतुर्गृहीतं गृहीत्वा

अग्नये वैश्वानराय स्वाहा ।

इत्याहवनीये जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नये वैश्वानरायेदं न मम ।

आचम्यानेन पूर्णाहुतिहोमेन श्रीभगवानग्निरूपरमेश्वरः प्रीयताम् । तत आहवनीयाप्ने
रपवर्गं कृत्वाऽस्त्रामेत् ।

इत्याग्रयणप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽग्रयणमीमांसाँ ।

तैतिरीयब्राह्मणे तावद्वाजसूयप्रकरणं आग्रयणं समाप्नातमस्ति तत्र दक्षिणात्वेन वत्सं
वाससी श्रूयेते—

प्रथमजो वत्सो दक्षिणा वासो दक्षिणा ॥ इति ।

प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यतिदेशतः प्राकृतो विध्यन्तोऽप्याग्रयणोऽयां प्राप्नोति ।
तत्रान्वाहार्यस्य विध्यन्तःपातित्वात् । तथा च प्रकृतौ “ यदन्वाहार्यमाहरति ” आहर-
तिरत्र दानार्थकः । एवं च साक्षाद्विकृतावृत्तं दक्षिणादव्यं प्राकृतेनातिदेशप्राप्तेन समुच्ची-
यत इति समुच्चय एवाभ्युपगन्तव्यः ।

इममेव समुच्चयपक्षं सूत्रयामास सौभायनः—

अन्वाहार्यमासाद्य प्रथमजं वत्सं ददाति (बौ० औ० सू० ३ । १२ । १३)

सोऽयं समुच्चयः कैश्चन सूत्रकार्त्ते न सूत्रितस्तदर्थं संशय उपपथते समुच्चयोऽनुष्ठेयो न
वा । तदपाकरणायावश्यं मीमांसया भवितव्यमिति भगवाञ्चमिति निर्देशमलक्षणे सूत्रयांवभूव ।
तदेवात्र निर्देशामः—

वासो वत्सं च स्नामन्यात् । (पू० शी० १० । ३ । ३४) ।

सूत्रार्थः—आग्रयणे प्रथमजो वत्सो दक्षिणेत्यत्राबाधायान्वाहार्यस्यापि समुच्चय इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह—बास इति । यथा पुनराधेयदक्षिणा प्राकृतदक्षिणां बाधत एवं वासो वत्सं च सामान्यादेककार्यकारित्वात् ॥ ४ ॥ अयमर्थविवेकोऽत्रानुसंधेयः । समुच्चयविधावसामर्थ्यादक्षिणोश्चानत्यर्थत्वमनेककार्यत्वेनैककार्यत्वाद्वैकृतीभिः प्राकृतीनां बाधः । वासो वत्सं च समानकार्यकारित्वात्प्राकृतीं दक्षिणां बाधत इत्यर्थः ।

अर्थापत्तेस्तद्धर्मः स्याज्ञामित्ताख्याभिसंयोगात् । (पू० मी० १०।३।३५) ।

सूत्रार्थः—तत्रैवान्वाहार्यधर्मी मन्त्रादयो न सन्ति । प्रकृतावन्वाहार्योदेशेन प्रवृत्त-भावादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह—अर्थेति । अर्थस्य प्राकृतमन्त्राद्युदेश्य दक्षिणाया आपत्तेः स्थाने प्रतितत्वात् । तद्धर्मोऽन्वाहार्यधर्मो वासोवत्से स्यात् । वासो दक्षिणेत्यस्य मन्त्रनिमित्तस्य दक्षिणाख्यया दक्षिणानाम्नाऽभिसंयोगात् । संयुक्तत्वात् । वासोवत्समन्वाहार्य-धर्मकं स्यादन्वाहार्यकार्यपरिक्यनिमित्तकदक्षिणाशब्दसंयोगादित्यर्थः । (१०।३।३५)

अनेन न्यायेनान्येऽपि पाकाद्यो धर्माः प्राप्नुयातेपाह—

दाने पाकोऽर्थलक्षणः । (पू० मी० १०।३।३६) ।

सूत्रार्थः—तत्रैव वत्से प्राकृतपाकप्राप्तौ सिद्धान्तमाह—दान इति । अर्थः श्रौतस्तस्य क्लसशब्दस्य लक्षणे लक्षकः पाको भवेदतो दाने दानसाधनवत्से निवर्तते इति शेषः । वत्से पाके सति दक्षिणासाधनं न वत्सस्तस्य नष्टत्वात् । किंतु मांसं वत्सपदस्य लक्षणापत्तिरिति भावः । अयमर्थः—अन्वाहार्यपाको वत्से कर्तव्यो नेति संशये चोदकानुग्रहाय पक्त्वा वत्से तदीयं मांसं दक्षिणात्वेन देयमिति मन्यते । श्रुतं तु वत्सद्व्यं पाकेन नश्येदश्रुतं च मांसं दीयेत वत्सशब्दे वा मांसलक्षणार्थः स्यात् । नचैतन्याद्यम् । तस्मान वत्सस्य पाक इति । प्रकृतौ दानेऽन्वाहार्यसिद्धयर्थं पाकोऽर्थसिद्धैः इह तु न तथेति नासौ कर्तव्यः । (१०।३।३६)

पाकस्य चाग्रकारितत्वात् । (पू० मी० १०।३।३७) ।

सूत्रार्थः—अथ वाससि पाकः स्यानेति संशये विरोधाभावात्यच्छेत प्रयोजनाभावाख्यपाकः । प्रकृतौ हि दक्षिणाभूतान्नसंपत्त्यर्थकः पाको जादृष्टार्थस्तस्मान्न वाससः पाकः । (१०।३।३७)

तथाऽभिघारणस्य । (पू० मी० १०।३।३८) ।

सूत्रार्थः—अभिघारणमन्वाहार्यधर्मः किं वासोवत्से कर्तव्यं न वेति: प्रकृतावद्वार्यस्त्रिविरोधाकर्तव्यम् । नैवम् । स्वादिमार्थं हि तदृष्टेनैवाभानामुपकरोति । न च

वासोवत्सयोः स्वादिन्ना प्रयोजनमस्ति । अतोऽभिघारणनिवृत्तिः । (१० । ३ । ३८) ।
इत्याग्रयणमीमांसा ।

अथाग्निहोत्रप्रायश्चित्तविधायकमैत्रेयब्राह्मणं सभाष्यम् ।

अथाग्निहोत्रे वैकल्यनिमित्तं प्रश्नपूर्वकं प्रायश्चित्तं विधीयते—

यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टा दुष्यमानोपविशेषत्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति तामन्त्रम्-
न्त्रयेत । इति ।

सा० भा०—अग्निहोत्रार्थं संपादिता गौरग्निहोत्री । सा चोपावसृष्टा दोहनार्थं वत्सेन
संयोजिता । ऊर्ध्वं दुष्यमाना सती दोहनमध्ये यद्युपविशेषतदानां शास्त्रीयस्य दोहनस्य विन-
ष्टव्यादस्य यजमानस्य तत्राग्निहोत्र्युपवेशने प्रायश्चित्तिरपेक्षिता सा च कीदर्शीति प्रश्नः ।
तामग्निहोत्रीं वक्ष्यमाणेन मन्त्रेणाभिमन्त्रयेतेति प्रायश्चित्तविधिः ।

तत्र मन्त्रं दर्शयति—

यस्माद्वीषा निषीदसि ततो वो अभयं कृषि ।

पैशूनः सर्वान्नोपाय नमो रुद्राय मीहळुष इति । इति ।

सा० भा०—हेऽग्निहोत्रि त्वं यस्माद्विरोधिनः शङ्खयमःनान्मनसा सर्यमौणादःयाऽन्ना-
देर्भीषा भयेन निषीदस्युपविशासि ततो भयहेतोः सकाशान्नोऽस्माकमभयं कृषि कुरु ।
तथा नोऽस्माकं सर्वान्पशुन्गोपाय रक्ष मीहळुषे सेचनसमर्थाय रुद्राय पशुस्वामिने नमोऽस्तु ।
इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ।

अभिमन्त्रणादूर्ध्वं तस्या अग्निहोत्र्या मन्त्रान्तरेणोत्थापनं विधते—

तामुत्थापयेत् । इति ।

सा० भा०—तस्मिन्नुत्थापने मन्त्रमाह—

उदस्थादेव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधात् ।

इन्द्राय कृष्णती भागं भित्राय बरुणाय चेति । इति ।

सा० भा०—अदितिरदीना देवी देवतारूपाऽग्निहोत्र्युदस्थादुत्थितवत्युत्थाय च यद्य-
पती यजमान आयुरधात्संपादितवती । कीदर्शग्निहोत्री । इन्द्रमित्रवरुणानामपेक्षितं हृष्ण-
र्भागं कृष्णती संपादयन्ती । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ।

उत्थापनानन्तरकर्तव्यं दर्शयति—

अथास्या उदपात्रमूधसि च मुखे चोफगृहीयादयैना ब्राह्मणाय दद्यात्सा
तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—अस्या अभिहोत्र्या ऊर्धसि उदकपात्रप्रहणं नाम् जलस्योत्केषणं मुखे
गृहीत्वा जलं पाययित्वा तादृश्या ब्राह्मणाय दानं यदस्ति सा तत्र वैकल्ये प्रायश्चित्तिर-
गन्तव्या ।

अथ दोहनकाले घनिकरणे प्रायश्चित्तं विधते—

यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टा दुश्माना वाऽयेत का तत्र प्रायश्चित्तिरित्यज्ञनार्था
इ वा एषा यजमानस्य प्रतिख्याय वाऽयते तामन्त्रमप्यादयेच्छान्त्यै शान्तिर्वा
अन्नं सूयवसाद्भगवती हि भूया इति सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—वाऽयेत हम्बा (हुम्बा) रवं कुर्वात तदानीभेवाभिहोत्री स्वकीयामशनार्था
क्षुधां यजमानस्य प्रतिख्याय प्रख्यापनार्थं वाऽयते घनिं करोति । तस्मात्तामभिहोत्रीं
वाऽयमानामन्त्रमप्यादयेत् । अपिशब्दातृणादिकमपि । तच्च भक्षणं क्षुधाशान्त्यै संपद्यते ।
अनं शान्तिहेतुरिति प्रसिद्धम् । सूयवसादित्यादिर्मन्त्रः । हेऽग्निहोत्री भगवती पूज्या त्वं
सूयवसाद्भूयाः । सुषु प्रसं तृणं सूयवसं तदस्ति भक्षयतीति सूयवसात् । तादृशी भवेति
मन्त्रार्थः । मन्त्रेणान्मादयेदिति यदस्ति सैव तत्र घनौ प्रायश्चित्तिर्दृष्टव्या ।

दुश्मानस्य क्षीरस्याभिहोत्र्याः स्थानचलनेन भूमौ पतने प्रायश्चित्तं विधते—

यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टा दुश्माना स्पन्देत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सा
यतत्र स्कन्दयेत्तदभिमृश्य जपेत् । इति ।

सा० भा०—स्पन्देत किंचिच्चलेत् । सा चलन्ती यदि तत्र भूमौ स्कन्दयेदीष्टक्षीरं
पातयेत्तक्षीरं हस्तेन स्पृष्ट्वा मन्त्रं जपेत् ।

तं मन्त्रं दर्शयति—

यदद्य दुग्धं पृथिवीमसृस यदोषधीरत्यसृपद्यदापः ।

पयो गृहेषु पयो अद्यन्यार्थं पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मर्यीति । इति ।

सा० भा०—अथेदानीं यददुग्धं क्षीरं पृथिवीमसृस प्राप्नोत् । यच्चौषधीः पतितं
तृणजातस्यसृपदतिशयेन प्राप्नोत् । यदपि तत्क्षीरं बिन्दुरूपमापो भूमिष्ठं जलं प्राप्नोत् ।

आप इति द्वितीयार्थे प्रथमा । तस्वर्वमस्मदीयेषु गृहेष्वन्यायामस्मदीयायां ऐन्त्रां वत्सेष्व-
स्मदीयेषु मयि मदुदरे चाऽस्तु तिष्ठतु । पृथगन्वयार्थं पयःशब्दावृत्तिः । इतिशब्दो मन्त्र-
समाप्त्यर्थः ।

उक्तप्रायश्चित्तादूर्ध्वं होमं विधत्ते—

तत्र यत्परिशिष्टं स्यात्तेन जुहुयाद्यद्यलं होमाय स्यात् इति ।

सा० भा०—तत्र दोहनपत्रे यत्क्षीरं भूमौ पतित्वा परिशिष्टं स्यात्तद्यदि होमायालं
पर्यातं भवेत्तदानीं तेन जुहुयात् ।

अपर्यात्तावपायान्तरमाह—

यद्यु वै सर्वं सिक्तं स्यादथान्यामाहूय तां दुग्धा तेन जुहुयादा त्वेन श्रद्धायै
होतव्यं सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—यद्यु वै यदि च सर्वं दुह्मानं क्षीरं सिक्तं भूमौ पतितं स्यात्तदानी-
मन्यां कांचिङ्गामाहूयाऽनीय तां दुग्ध्वा तरीयेन क्षीरेण जुहुयात् । यदन्याऽपि न लभेत
तदानीपर्यग्निहोत्रं न परियाज्यम् । किंत्वा श्रद्धायै होतव्यम् । आङ्गोऽत्राभिविधिर्थः ।
आ श्रद्धायाः श्रद्धासहितं सर्ववस्तुजातं होतव्यं होमयोग्यम् । अयमर्थः—दधियवाग्वा-
दीनां मध्ये येन केनापि द्रव्येण होतव्यम् । सर्वालाभे त्वन्ततः श्रद्धामपि जुहुयात् ।
अहं श्रद्धां जुहोमीति संकल्प्य श्रद्धाहोमः । अग्निहोत्रस्य नत्यत्वात्सर्वात्मना परियागो न
युक्त इति ।

वेदनपूर्वकमनुष्टानं प्रशंसति—

सर्वं वा अस्य बर्हिष्यं सर्वं परिगृहीं य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति
॥ २७ ॥ इति ।

सा० भा०—विद्विवाऽनुष्टातुरस्य पुरुपस्य सर्वंपि बर्हिष्यं यज्ञयोग्यम् । अतः
सर्वं द्रव्यमनेन होमार्थं परिगृहीतं भवति ।

एकादशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्य सर्वाण्येव हर्वीषि दुष्येयुर्वाऽपहरेयुर्वा का तत्र प्रायश्चित्तिरित्या-
ज्यस्यैनानि यथादेवतं परिकल्प्य तयाऽज्यहविषेष्या यजेतातोऽन्यामिष्टिमनु-
खण्डं तन्वीत यज्ञो यज्ञस्य प्रायश्चित्तिः॥ ४ ॥ इति ।

सा० भा०—पुरोडाशदधियतेऽरुपाणि हर्वीषि सर्वाणित्युध्यन्ते । आज्यस्य संबन्धी-
न्येतानि त्रीणि हर्वीषि तत्तदेवतामनतिकल्प्य तदनुसारेण परिकल्प्याऽज्यहविष्टुक्त्या

तयेष्ट्या यजेत् । इद्वा च तत्तदूर्धमन्यामिष्टिमनुव्वणामन्यूनानधिकां यथाशास्त्रं तन्त्रीत विस्तारयेत् । यथाशास्त्रमनुष्टितो यज्ञः पूर्वस्य विकल्पस्य यज्ञस्य प्रायश्चित्तिः ।

द्वादशे प्रश्नोच्चरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्याग्निहोत्रमधिश्रितमभेद्यमापद्येत् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सर्वमेवैन-
त्वनुच्यभिपर्यासिच्य प्राङ्मुखेत्याऽहवनीये हैताँ समिधमभ्यादधात्ययोत्तरत
आहवनीयस्योष्णं भस्म निरूप्तं जुहुयान्मनसा वा प्राजापत्यया वर्चा तद्वत्
चाहुतं च स यदेकस्मिन्नुक्तिं यदि द्वयोरेष एव कल्पस्तच्चेदव्यपनयितुं शब्दनु-
याक्षिःपिच्यैतद्वुष्टमदुष्टमभिपर्यासिच्य तस्य यथोक्तीती स्यात्तथा जुहुयात्सा तत्र
प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०- अग्निहोत्रार्थं पयो गार्हपत्ये पाकार्थं यदधिश्रितं तद्यदि किंचिदमेष्टं यज्ञानहं
केशकीटादिकमापद्येत् प्रामुह्यात्तदानीमेतद्विः सर्वमध्याग्निहोत्रहवण्यां सुचि साक्ष्येन
सिक्त्वा प्राङ्मुख उदेयोत्थायाऽहवनीयं प्रति गत्वा तस्मिन्नेता॑ निखां समिधमादध्यात् ।
अथानन्तरमाहवनीयस्योत्तरभागे किंचिदुष्टं भस्म ततो निःसार्य तस्मिन्मनसा निल्याग्नि-
होत्रमन्त्रमनुस्मृत्य वाचा वा प्रजापते न त्वदेतानीति मन्त्रमुच्चार्यं जुहुयात् । तदेतद्वस्मन
उष्णत्वाद्युतमपि भवति । अग्निराहित्यादहुतमपि भवति । न केवलमधिश्रित एषामेष्यपात
एतत्प्रायश्चित्तं किं ताहं चतुरुन्नयनात्तस्थायां यदेकस्मिन्नुक्तिं यदि वा द्वयोरुक्तीतयोरमेष्य-
पातस्तदानीमेष एव कल्पः प्रकारः । उन्नयनं नामाग्निहोत्रहवण्यां सेचनम् । तत्केशकीटादि-
दूषितमग्निहोत्रहवण्यामुक्तीतं यद्यपनेतुं शक्तुयात्तदानीमेतदुष्टं निःपिच्य निःसार्य स्थाल्या-
मवस्थितमदुष्टं क्षीरमग्निहोत्रहवण्यामभिपर्यासिच्य यथोक्तीती स्यादुक्तीती येन प्रकारेण
भवति तेन प्रकारेण जुहुयात् । अदुष्टं द्रव्यान्तरमधिश्रयणादिना संस्कृत्य जुहुया-
दित्यर्थः ।

त्रयोदशे प्रश्नोच्चरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्याग्निहोत्रमधिश्रितं स्कन्दति वा विष्णवन्दते वा का तत्र प्रायश्चित्ति-
रिति तदद्विरुपनिनयेच्छान्त्यै शान्तिर्वा॑ आपोऽयैनदक्षिणेन पाणिनाऽभिमृश्य
जपति । इति ।

सा० भा०- अग्निहोत्रद्वयं गार्हपत्ये पाकार्थमधिश्रितं सत्कदाचित्स्कन्दति स्वलति
क्षीरविन्दुरधः पततीत्यर्थः । विष्णवन्दते विशेषेण स्यन्दनं दाहाधिक्येन स्थालीमुखस्योप-
र्युद्धनं तत्स्कन्नं विष्णवन्दितं वा द्वयं दक्षिणेन पाणिना रूपां वक्ष्यमाणं मन्त्रं जपेत् ।

तं दर्शयति—

दिवं तृतीयं देवान्वशोऽगात्मा या द्रविणमाष्टान्तरिक्षं तृतीयं पितृन्यशोऽगात्मा-
त्मा या द्रविणमाष्ट षुष्ठिर्वीं तृतीयं मनुष्यान्यशोऽगात्मा या द्रविणमाष्ट ।
इति ।

सा० भा०—अस्य स्कलस्य विष्णुनिदत्स्य वा पशस्त्वतृतीयमंशस्वरूपं दिवं स्वर्गे-
लोकमग्रस्थान्वोतु । तेन यज्ञोऽपि देवान्प्राप्नोतु । प्रापणादैकल्प्यपरहरे सति मामग्निहो-
त्रिणं द्रविणमाष्ट धनं प्राप्नोतु । तथैवापरं तृतीयं द्रव्यांशस्वरूपमन्तरेक्षमगात् । तेन
यज्ञोऽपि पितृन्प्राप्नोतु । ततः प्रापणान्मां धनं प्राप्नोतु । पुनरध्वपरं तृतीयं द्रव्यांशस्वरूपं
पृथिवीमगात् । तेन यज्ञोऽपि मनुष्यानगात् । ततस्तदुभयप्रापणान्मा द्रविणं धनमाष्ट
प्राप्नोतु ।

मन्त्रान्तरजपं विधत्ते—

ययो रोजसा स्कभिता रजांसीति वैष्णुवाहणीमुच्चं जपति विष्णुर्वै यज्ञस्य
यद्युरिष्टं पाति वरुणः स्विष्टं तयोरुभयोरेव शान्तयै । इति ।

सा० भा०—ययोरोजसेत्यावृक्षसूत्रे पठिता । तस्याक्षतुर्थगदे विष्णु अग्नवरुणा
पूर्वहृताविति श्रुतत्वादियं विष्णुवरुणदेवताका यज्ञस्य यद्युरिष्टमह्नैकवर्णं तच्छमयित्वा विष्णुः
पाति । यज्ञस्य यस्त्विष्टं यथाशाश्वमनुष्टितमङ्गं तद्रुणः पाति । फलप्रतिषेधनिवारणं
तत्प्रतिपालनम् । तस्मादयं जपस्तयोरुभयोर्द्वैष्टस्त्रिष्टयोर्यथोक्तप्रकारेण शान्त्यर्थं संपत्ते ।

उत्तरवाक्यमुपसंहरति—

सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

चतुर्दशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्याग्निहोत्रमधिश्रितं प्राकुदायन्स्वलते वाऽपि वा भ्रंशते का तत्र
प्रायश्चित्तिरिति स यद्युपनिवर्तयेत्स्वर्गाल्लोकाद्यजमानमातृतयेदत्रैवास्मा उपवि-
ष्टायैतमग्निहोत्रपरीक्षेषमाहरेयुस्तस्य यथोक्तीती स्यात्था जुहुयात्सा तत्र प्राय-
श्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—अग्निहोत्रद्वयं ग हर्षयेऽधिश्रितं पाकादूर्ध्वमादाय प्राक्मुख आहवनीयं
प्रयुदायकुह्यमध्यर्युद्यदा भवति तदानीं तद्वयं स्खलते यदा भ्रंशते । बिन्दुपतनं

१ ययोरोजसा स्कभिता रजांसि वीर्येभिर्वीरतमा शविष्टा । या पत्त्येते
अप्तीता सहेभिर्विष्णु अग्नवरुणा पूर्वूतौ । (आ॒भा० श्रौ० सू० ५ । २०)

स्वल्लनं साकल्येन द्रव्यपतनं भ्रंशः । पुनरप्यग्निहोत्रस्थाव्या द्रव्यं प्रहीतुं सोऽध्यर्थुर्याद् पश्चिमामुखी निष्ठृतो भवेत्तदानीं स्वर्गप्राप्तं यजमानं तस्माल्लोकादावर्तयेत् । अतो निष्ठृति-मङ्गलस्था स्वल्लनभ्रंशदेश एवोपविष्टायासा अधर्षयते स्थालीगतमग्निहोत्रद्रव्यशेषमन्ये मुख्या आहैयुस्तस्य द्रव्यस्य स्वीकारेणाग्न्यर्थपूर्णोनीती स्यात्तथा जुहुयात् । उनीतमुख्यनं स्थालीगतस्य द्रव्यस्याग्निहोत्रहवण्यां चतुर्वारं प्रक्षेपक्षतुरुन्नयतीति श्रुतत्वात् । उच्चयनादि-संस्कारपूर्वकं जुहुयादिर्यथः ।

पञ्चदशे प्रभ्रात्तरे दर्शयति—

तदाहुरथ यादि स्तुग्निभयेत का तत्र प्रायश्चित्तिरित्यन्यां स्तुतमाहृत्य जुहुया-दयैनां स्तुत्वं भिक्षामाहवनीयेऽभ्यादध्यात्मागदण्डां प्रत्यक्षगुप्त्करां सा तत्र प्राय-श्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—स्तुग्निहोत्रहवणी तद्वदे स्तुग्नतरेण हुत्वा भिन्नां स्तुतमाहवनीये प्रक्षि-पेत् । तदानीं तदीयो दण्डः प्राप्त्यामवस्थितस्तदीयं पुष्करं बिलं प्रतीच्यामवस्थितं यथा भवति तथा प्रक्षिपेत् ।

षोडशे प्रभ्रात्तरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्याऽहवनीये हाश्रिविद्येताथ गार्हपत्य उपशाम्येत्का तत्र प्रायश्चि-त्तिरिति स यदि प्राञ्छमुद्धरेत्प्राऽयतनाच्चयते यत्पत्यञ्चमसुरवश्यम् तत्त्वीत यन्मन्येद्भ्रातृव्यं यजमानस्य जनयेत्यदनुगमयेत्प्राणो यजमानं जग्नात्सर्वमेवैनं सह भस्मानं समोप्य गार्हपत्यायतने निधायाथ प्राञ्छमाहवनीयमुद्धरेत्सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ५ ॥ इति ।

सा० भा०—प्रतिदिनमाहवनीयाग्निर्होमोर्ध्वमुपशाम्यति । गार्हपत्याग्निस्तु तर्वदा धार्यते । तस्माद्गार्हपत्यात्तद्वोमकाल आहवनीयार्थमग्निं विहरेदियेषोऽनुष्ठानक्रमः । एवं सति यदि कदाचिदाहवनीयस्य स्थानेऽग्निरुपशान्तो विद्येत तदानीं गार्हपत्यशोपशाम्यते । तत्र तस्य वैकल्यस्य परिहाराय पक्षाः पञ्चविधाः संभवन्ति । विद्यमानमाहवनीयं गार्ह-पत्यतया संभाव्य ततोऽपि पूर्वदेश आवहनीयं कर्तुं तस्मात्पूर्वसिद्धाहवनीयाप्ताञ्चमग्नि-मुद्धरेदिति प्रथमः पक्षः । तस्मिन्पक्षे यजमान आयतनात्स्वकीयस्थानात्प्रच्यवेताऽह-वनीयस्थानात्पश्युतत्वात् । अथ गार्हपत्यर्थं पूर्वसिद्धादाहवनीयाप्ताञ्चमग्निमुद्धरेदिति द्वितीयः पक्षः । तस्मिन्द्वितीयपक्षे यद्य एगोऽसुरयज्ञसमानः स्यात् । असुरयज्ञश्च शाखा-न्तरे ताच्चसुरान्प्रकृत्यैवमाभ्यायते—‘त आहवनीयमग्र आदवीत । अथ गार्हपत्यम् । अथान्वांगार्हपत्यनम् ।’ इति । तदीयदोषोऽपि तत्रैवाऽन्नातः ‘भद्रा भूजा परा भवि-

व्यक्तिः ॥ इति । गार्हपत्यार्थमग्निमधनं कर्तव्यमिति तृतीयः पक्षः । तदानीं विद्यमान आहवनीये तद्विरोधिनोऽन्यन्तरस्य मथनायजमानस्य शत्रुमुलादयेत् । पुनराधानं कर्तुं विद्यमानमाहवनीयमनुगमयेदुपशमयेदिति चतुर्थः पक्षः । तस्मिन्पक्षे विद्यमानस्य विनाशनाव्याप्तो यजमानं परिव्यजेत् । आहवनयिगतं भस्मसहितं सर्वमध्यग्निं कस्मिभित्यावै प्रक्षिप्य नीत्वा गार्हपत्यस्थाने प्रक्षिप्यनन्तरं ततो गार्हपत्यावाचमाहवनीयमुद्द्रेदिति पक्षमः पक्षः । अस्मिन्पक्षे दोषाभावात्सैव प्रायश्चित्तिर्भवति ।

सप्तदशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्यावग्निमुद्दरेयुः का तत्र प्रायश्चित्तिरिति स यद्यनुपश्येदुदूश पूर्वमधरं निदध्याद्यथ (इय) नानुपश्येत्सोऽग्नयेऽग्निवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्स्य याऽज्यानुवाक्ये अग्निनाऽग्निः समिध्यते त्वं ह्यमे अग्निनेत्याहुतिं वाऽऽहवनीये जुहुयादग्नयेऽग्निवते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—सायंप्रातराहवनीयेऽग्नौ स्थित एव सति पुनरपि गार्हपत्याग्निं य उद्दरेयुस्तदानीमुद्दृतस्याग्नेः प्रक्षेपात्पूर्वमेव विद्यमानस्याग्नेर्दर्शने तं पूर्वं विद्यमानमग्निमुदूश तस्मदाहवनीयस्थानादुदूश तस्मिन्स्थाने पुनरपरमिदानीमानीतमग्निं निदध्यात् । यद्यदि तु * विद्यमानं नानुपश्येत्तदानीमानीतमग्निं तत्र प्रक्षिप्य पक्षादग्निद्वयमवगत्याग्निवतेऽग्नये देवतायै पुरोडाशं निरुप्य तस्यैते याज्यानुवाक्ये कुर्यात् । अग्निनाऽग्निरिति पुरोनुवाक्या । त्वं ह्यग्ने अग्निनेति याज्या । सोऽग्नेकः पक्षः । दर्विहोमवद्याउयानुवाक्ये परिव्यग्यान्येऽग्निवते स्वाहेति मन्त्रेणाऽऽहवनीय आज्यं जुहुयादग्नये वीतये स्वाहेति ।

अष्टादशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्य गार्हपत्याहवनीयौ मिथः संसृजयेयाती का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽग्नये वीतयेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्स्य याज्यानुवाक्ये अग्न आयाहि वीतये यो अग्निं देववीतय इत्याहुतिं वाऽऽहवनीये जुहुयादग्नये वीतये स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—अग्न्युद्धरणादृढं व्यवस्थितयोराहवनीयगार्हपत्ययोः सतोर्यदि गर्हफल्यगतोऽग्नार आहवनीये प्रमादात्पतेदाहवनीयगतो वा गार्हपत्ये पतेस्सोऽग्नं मिथः संसर्गः । तत्र प्रायश्चित्तार्थस्य पुरोडाशस्य वीतिगुणयुक्तोऽग्निरेत्वता । अन्यत्कूर्ववद्यग्नेयम् ।

एकोनविशेषे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्य सर्व एवाग्नयो मिथः संसृजयेरन्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽग्नये

विविचयेऽष्टाकपालं पुरोक्तां निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये सर्वज्ञवस्तोरुपसामरोचि त्वामप्ये मानुषीरीक्ते विश्व इत्याहुतिं वाऽऽहवनीये जुहुयादप्ये विविचये स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—भाहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनां सर्वेषां परस्परसंसर्गे सति विविचिण्युक्तोऽग्निः पुरोडाशदेवता । अन्यत्पूर्ववद्वाङ्मेयम् ।

विश्वे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्याम्योऽन्यैरप्मिभिः संसृज्येरन्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽप्ये भास्मवतेऽष्टाकपालं पुरोक्तां निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अक्रन्ददधिस्तनयमिद्यौरधा यथा नः पितरः परास इत्याहुतिं वाऽऽहवनीये जुहुयादप्ये भास्मवते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ६ ॥ इति ।

सा० भा०—यस्याग्निहोत्रिणः संबन्धिन भाहवनीयायाग्नयोऽन्यदीयैरावहनीयादिभिर्द्विंशिकाग्निभिर्बा संसृज्येरत्तस्य प्रायश्चित्तीये पुरोडाशे क्षामवहुण्युक्तोऽग्निर्देवता । अन्यत्पूर्ववद्वाङ्मेयम् ।

एकविश्वे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्याम्यो ग्राम्येणाग्निना संदेशेरन्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽप्ये संवर्गायाष्टाकपालं पुरोक्तां निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये कुवित्सु नो गविहृये मा नो अस्मिभ्यमहाधन इत्याहुतिं वाऽऽहवनीये जुहुयादप्ये संवर्गाय स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—प्राम्योऽग्निर्महानसादिगतः । स कदाचिद्यमादेन प्रदूषो प्रामगतानि गृहाणि दहन्मन्त्रोत्तरशालागतानाहवनीयादीनग्नीनसम्यग्दहति तदानीं प्रायश्चित्तस्य पुरोडाशसंयं संवर्गगुण्युक्तोऽग्निर्देवता । अन्यत्पूर्ववत् ।

द्विंशिके प्रश्नोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्याम्यो दिव्येनाग्निना संसृज्येरन्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽप्येऽप्सुमतेऽष्टाकपालं पुरोक्तां निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अप्स्वरने सधिष्ठृत यथोदधे वेधिरः पूतदक्ष इत्याहुतिं वाऽऽहवनीये जुहुयादप्येऽप्सुमते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ इति ।

सा० भा०—दिव्याग्निवैष्टुतः । अशनिपाते सति तदीयेनाग्निनाऽऽहवनीयादीनां संसर्गे प्रायश्चित्तपुरोडाशस्याप्सुमानभिर्देवता । अन्यत्पूर्ववत् ।

त्रयोर्विशे प्रभोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्याप्यः शबाग्निना संसृज्येरन्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽप्ये
शुचयेऽष्टाकपालं पुरोऽवाशं निर्वपेत्स्य याज्यानुवाक्ये आग्निः शुचिव्रततप उद्देशे
कुचयस्त्वेत्याहुतिं वाऽहवनीये जुहुयादप्ये शुचये स्वाहेति सा तत्र प्राय-
श्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—प्रेतदहनाय प्रवृत्तोऽग्निः शबाग्निस्तत्संसर्गे पुरोऽवाशस्य शुचिगुणयु-
क्तोऽग्निर्देवता । अन्यपूर्ववदव्याख्येयम् ।

चतुर्विशे प्रभोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्याप्य आरण्येनाग्निना संदश्येरन्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽप्ये
वाऽरोपयेदरणी बोल्मुकं वा मोक्षयेदयाहवनीयाद्यादि गाईपत्याद्यादि न
शक्नुयात्सोऽप्ये संवर्गायाष्टाकपालं पुरोऽवाशं निर्वपेत्स्योत्ते याज्यानुवाक्ये
आहुतिं वाऽहवनीये जुहुयादप्ये संवर्गाय स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः
॥ ७ ॥ इति ।

सा० भा०—दावाग्निररण्यादागत्याग्निहोत्रशालां दहमाहवनीयादीन्यदा सन्ध्य-
ग्रहति तदानीं तदहनापूर्वमेवाग्नीनरणी द्वयोररण्योः सह समारोपयेदेव । तदशक्तौ
गाईपत्याहवनीयादुल्मुकं मोक्षयेत् । सहसोल्मुकमादाय परीतो गच्छेत् । समारोपणं
बोल्मुकमोचनं वेति पक्षद्वयस्याग्निदाहत्वरया यदा न शक्नितदा संवर्गगुणयुक्तोऽग्निः
पुरोऽवाशदेवता । तदीययाज्यानुवाक्ये च पूर्वमेवाभिहिते ।

अष्टाविशे प्रभोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्यस्य सर्वं प्रायाप्य उपशास्येरन्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽप्ये
तपस्वते जनद्रते पावकवतेऽष्टाकपालं पुरोऽवाशं निर्वपेत्स्य याज्यानुवाक्ये
आयाहि तपसा जनेष्वा नो याहि तपसा जनेष्वित्याहुतिं वाऽहवनीये जुहुया-
दप्ये तपस्वते जनद्रते पावकवते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—आहवनीयगाईपत्यदक्षिणानीनां सर्वेषामुपशान्तौ तपस्वजनद्रत्याव-
क्षयद्वृणत्रययुक्तोऽग्निः पुरोऽवाशदेवता ।

त्रयोर्विशे प्रभोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्य आहिताग्निर्यादि प्रातरस्नातोऽग्निहोत्रं जुहुयात्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति

सोऽप्ये वरुणायाष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्स्य याज्यानुवाक्ये त्वं नो अप्ये
वरुणस्य विद्वान्स त्वं नो अप्येऽवमो भवोतीत्याहुतिं वाऽहवनीये जुहुयादप्ये
वरुणाय स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ इति ।

सा० भा०—आहिताग्नेः स्नानमन्तरेणाग्निहोमे वरुणगुणकोऽग्निः पुरोळाशदेवता ।

चतुर्विंशे प्रभोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्य आहिताग्निर्यदि सूतकाशं प्राशीयात्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽप्ये
तन्मुपतेऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्स्य याज्यानुवाक्ये तन्मुपतेऽन्वन्जसो
भानुमन्विताशानहो न शतनोत सोम्या इत्याहुतिं वाऽहवनीये जुहुयादप्ये
तन्मुपते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—आहिताग्नेः सूतकाशप्राशने तन्मुपद्वृणकोऽग्निदेवता ।

पञ्चविंशे प्रभोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्य आहिताग्निर्जीवे मृतशब्दं श्रुत्वा का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽप्ये
सुरभिमतेऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्स्य याज्यानुवाक्ये अग्निर्होता न्यसीदद्य-
जीवान्साधीमदेवतीरिति नो अद्येत्याहुतिं वाऽहवनीये जुहुयादप्ये सुरभिमते
स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—आहिताग्निः स्वस्मिङ्गीवत्येव स्वकीयमरणशब्दं यदा देविमुखाच्छृण्या-
तदानीं सुरभिमद्वृणयुक्तोऽग्निदेवता ।

षट्विंशे प्रभोत्तरे दर्शयति—

तदाहुर्य आहिताग्निर्यस्य भार्या गौर्वा यमौ जनयेत्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति
सोऽप्ये मरुत्वते अयोदशकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्स्य याज्यानुवाक्ये मरुतो
यस्य हि स्येऽरा इच्छेदचस्या अहेत्याहुतिं वाऽहवनीये जुहुयादप्ये मरुत्वते
स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इति ।

सा० भा०—आहिताग्निर्योऽस्ति तस्येत्यस्मिन्नर्थे यस्येतिशब्दः प्रयुक्तः । तस्याऽहिता-
ग्रेर्भर्या वा तद्वावस्थिता गौर्वा यमावप्यद्युतं सह जनयेत्तदानीं मरुवद्वृणयुक्तोऽग्निदे-
वता ।

एताद्वाणोकं प्रायश्चित्तं सूत्रोक्तप्रायश्चित्तेन सह विकस्यते । पूर्णाहुतिप्रयोगस्तु अप्ये
ग्निर्दिव्यरीत्याऽकल्पनीयः । इष्टिपक्षमनुष्ठातुणां याज्यापुरानुवाक्या लिङ्घन्ते । अन्यः

प्रयोगस्वाक्षरायनीयैः पौर्णमासप्रकृतिकोऽनुष्टेयः । स तु प्रकृतेरवगन्तव्यः । विस्तरभिया नेह स्म्यते ।

इति प्रायश्चित्तविधायकमैतरेयब्राह्मणं सभाष्यम् ।

अथाग्निहोत्रप्रायश्चित्तसूत्रं सभाष्यं वृत्त्या समेतं च ।

विष्यपराधे प्रायश्चित्तिः ॥ १ ॥

दे० भा०—समाप्नातमन्याधेयादिकर्म, दव्यमन्त्रक्रियासमुचितं कर्म विधिरुच्यते । तस्य विधेयथाकरणमकरणं बाऽपराधो विधेयपराधो विष्यपराधस्तस्मिन्विष्यपराध उपनेप्रायश्चित्तं कर्म क्रियते । दोषनिर्हरणार्थमिल्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यदक्षयामः पञ्चभिः खण्डैरन्वाहितान्वेः प्रयाणोपपत्ताविलेवमादिष्वमुडिमन्कर्मणीदं प्रायश्चित्तमिति वक्ष्यति । तेनैव सिद्धं इदं सूत्रं न वक्तव्यम् । तथाऽप्यविद्यमानेऽविज्ञातं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । अविज्ञाते भूर्भुवः स्वारीत्याहवनीय एवेति ॥ १ ॥

ना० वृ०—प्रायश्चित्तारित्यविधिकारोऽयमाऽध्यायपरिसमाप्तेः । विधिशब्देन विहितमुच्यते । अपराधोऽन्यथाभावोऽभावो वा विहितस्याकरणेऽन्यथाकरणे च प्रायश्चित्तिः कर्तव्या । प्रायो विनाशश्चित्तिः संधानम् । विनष्टसंधानं प्रायश्चित्तारित्युक्तं भवति । विष्यपराधे प्रायश्चित्तारितिवचनादपराधे सति तदर्थतया विहितमहितं चेतदेव कर्तव्यम् । तत्त्वास्ति चेदव्याहृतिहोमः कर्तव्यः । “तस्मादेषैव यज्ञे प्रायश्चित्तिः कर्तव्या” इति वचनात् । विष्यपराध इतिवचनाद्विधिसंपादने प्रायश्चित्तिर्नास्ति । यथा यदि वाऽस्याग्निहोत्र उपसन्न इत्याद्यन्तरागमननिषेधावसरे यजमानस्यान्तरागमनं विहितं तस्मिन्गमनं इद्धर्थः । कालश्च प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकल्वाङ्गिमित्तानन्तरं कर्तव्यानीत्युत्सर्गः ॥ २ ॥

शिष्टाभावे प्रतिनिधिः ॥ ३ ॥

दे० भा०—शिष्टस्य निर्दिष्टस्य चोदितस्य व्रीहीदिदव्यस्य कर्मणि प्रयुक्तस्य तस्मिन्व्याप्ते तदेव पुनरानवितव्यम् । तस्य चेतुनरभावो भवति व्रीहयो न विद्यन्ते तत्सत्सरूपमन्यनीवारदब्यं प्रतिनिधिर्भवति । तत्प्रतिनिधाय तत्कर्म समाप्यितव्यम् । द्रव्यभावे प्रायश्चित्तं न हृयते प्रतिनिधिरेव भवति । व्रीहीभावे त्रियमाना अपि यत्राः श्रौता न प्रतिनिधीयन्ते । यथा नोर्घृक्षीरेण जुहुयात् । अयज्ञिया वै माषा वरटा कोद्रवाक्षेति । रूपसामन्याभावे कार्यसामान्यत्रिनिधिर्नीवारभावे प्रियंवादीनामपि पिण्डाः पुरोडाशकार्ये

सर्वाना भवन्ति । सर्वेषोऽभावे पयसा दध्ना वा तत्कार्यं क्रियते युणाङ्गं तु तैलेन क्रियते । स्वाभग्निदेवताशब्दः कर्मदिदेशकालेषु प्रतिनिधिनिर्वृत्तः । काम्यं कर्म विगुणमप्लँ भवति । तस्मात्प्रतिनिधिना समाप्य पुनर्यजेत । विगुणमपि नित्यं फलाय भवति तस्मात्प्रतिनिधिना समाप्य न पुनर्यजेत । यतानां सरूपा गोधूमाः । त्रीहीणां सरूपा नीवाराः । खदिस्य सरूपो बदरः । पलाशस्य निश्चः । रूपतश्च सामान्यः प्रतिनिधिः कर्तव्यः ॥ २ ॥

ना० ह०—शिष्टं विहितमित्यर्थः । तस्याभावे प्रतिनिधिरूपादातव्यः । अभाव इत्येतावतैव सिद्धे शिष्टप्रहणं यत्कार्यार्थतया यच्छिष्टं तस्य स्वरूपसत्तायामपि तत्कार्याशक्तौ प्रतिनिधिरूपादातव्य इत्येवमर्थम् । अर्थद्रव्ययोर्विरोधेऽर्थो बड़ीयानित्यमपि न्यायोऽर्थदत्र व्युत्पादितो भवति । इदं चापरम् । कार्यसामर्थ्ये सति न गुणसंपदनार्थमुपादातव्य इति व्यतिरेकाहुभ्यते । अत्रापि न्यायान्तरं व्युत्पादितं भवति । द्रव्यगुणविरोधे द्रव्यं बलीय इति । प्रतिनिधीयत इति प्रतिनिधिः । एतदुक्तं भवति—यत्कार्यार्थतया यद्विहितं तस्य तत्कार्याशक्तौ तस्य यत्प्रतिरूपं तत्तत्कार्यकरणयोपादातव्यमिति । अनेन प्रकारेण सद्वाप्निनिधिरूपो भवति । न्यायादेवायमर्थो लम्यते । शिष्टाभावे प्रतिनिधिरिति वचनस्येदं प्रयोजनं प्रतिनिधिप्रयोगेऽपि विहितस्वरूपापचाराद्विध्यपराधशङ्कानिवृत्यर्थम् । अतस्तत्र प्रायश्चित्तिर्व कर्तव्या । विधिशक्तिरेव तत्रैवरूपा विप्रारेण्यमते नात्र विध्यपराधोऽस्तीत्येवमर्थं सूत्रप्रणयनम् ॥ २ ॥

आहवनीयमवदीप्यमानमर्वाक्षम्यापरासादिदं त एकं पर ऊत एकमिति संबोधयदि तत्तीयात् । यदि वाऽन्यस्याग्निषु यजेत । यदि वाऽस्यान्योऽशिरशीन्यवेयाद्यादि वाऽस्याग्निहोत्र उपसक्षे चक्रीवच्छवा पुरुषो वा विहारमन्तरियादिष्ठिः ॥ ३ ॥

दे० भा०—यद्याहवनीयोऽग्निरवदीप्यमानो गच्छेद्विर्गच्छेदित्यर्थः । तमाहवनीयमवदीप्यसानमर्वाक्षम्यापरासात् । शम्या शक्तिलिङ्गं भवति । सा शम्या प्रक्षिप्ता यस्मिन्देशे पतति स देशः शम्यापरासः । तस्मादेशादर्वाग्निदं त एकं पर ऊत एकमित्येतयर्चात्मविन्दि संबोधेत् । संबोधनमेकीकरणं सर्वमग्निमाहवनीय एकीभावं कुर्यात् । आहवनीयग्रहणादन्यस्याग्नेन भवत्यर्वाक्षम्यापरासादेतद्विवानं तस्मादन्यद्रक्षयति यदि तत्तीयाद्यादि शम्यापरासादग्निरतीयाक्षथा सत्त्वेष्ठिः पाथिकृती तां वक्षयति । यदिशब्दोऽग्निलभावे तुशब्दोऽधिकृतस्वयावृत्यर्थः । यदिशब्देऽप्रयुज्यमाने यदि तत्तीयाच्छम्यापरासमग्निस्ततोऽस्मिन्निमित्तं इष्ठिः । अन्यस्य यजमानस्याग्निषु विषयासेन यजेताग्निहोत्रं जुहुयात् । एकस्मिन्नगांत्रिनिहोत्रसमधाये विषयासो भवति । एतस्मिन्निमित्तं इष्ठिं पाथिकृतीं वक्षयति सा

कर्तव्या भवति । वाशंदेः समुच्चयार्थः । एतस्मिंश्च निमित्ते पाधिकृती वक्ष्यमाणा भवति यदिशब्दस्य प्रयोजनमेवोक्तं वाशंदेस्य समुच्चयार्थं इति । अस्येत्यनुस्यमानेऽस्याग्नयो न संबद्ध्यन्ते । यदि वाऽस्याग्निरानीन्द्रियेयात् । यदि चास्य यजमानस्याग्नीनन्योऽग्निर्लोकिको व्यषेयादन्तरेण गच्छेत् । गत एव तस्मिन्निमित्ते पाधिकृती सा वक्ष्यते । इतः प्रभृतिषु योगेषु यदिशब्दश्चेन प्रयुग्यते ततोऽयमर्थो भवत्यान्यादिभिर्भेद्यवायो भवते । अस्येति यदि मोष्यतेऽस्याग्नयो न संबद्ध्यन्ते । अन्यथाऽस्य वाऽन्यस्य वाऽग्निनाऽन्तरेण व्यवायेऽपि प्रायश्चित्तं स्यात् । यदि वाऽस्याग्निहोत्र उपसने यदि चास्य यजमानस्याग्निहोत्र उपसन आहवनीशसमीपे कुशेषूपसाधेत्युपसनें हविषि । अहिमन्काले चेलृतव्यवाये प्रायश्चित्तं भवति । चक्रीवच्छ्वा पुरुषो वा पुरुष इत्युक्ते पुरुषः खो वाऽपि भवति । वेतिग्रहणादेतेषां यत्किञ्चन विहारमन्तरियादन्तरा मध्येनेयाद्वच्छेत् । तत एतेषु वक्ष्यमाणा पाधिकृतीष्ठिर्भवति यदिशब्देऽक्तं प्रयोजनम् । अस्येत्युत्तरसूत्रार्थम् ॥ ३ ॥

ना० बृ०—आहवनीयस्यैकदेशः समस्तो वा यद्यायतनादुत्सूत्यार्थकशम्यापरासाद्वैर्बहिर्च्छेत्तदा तम् “इदं त एकम्” इत्यायतने संवेत् । ततः समस्ताभिर्व्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः । आग्नीनां सर्ववेदसंबन्धिवात् । सर्वत्र विनष्टसंधानं द्विविधम् । आयतनादपगतस्य पुनः प्रक्षेपास्तेन्द्रियं संधानं तत्रैव व्याहृतिभिर्होमादतीन्द्रियम् । अतो यत्र यागो हे मो जपो दानं दक्षिणारूपब्राह्मणभोजनं चास्ति तत्र तेरेवातीन्द्रियसंधानाशः सिध्यति । यत्र त्वेषामन्यतमं नास्ति तत्र व्याहृतिहोमेनातीन्द्रियांशसंधानं कर्तव्यम् । आहवनीयग्रहणादग्न्यन्तरे नैतत्प्रायश्चित्तम् । तत्र तूष्णीं प्रक्षिप्य व्याहृतिहोमः कर्तव्यः । तस्य च विध्यपराधत्वात् । दीर्घमानवचनं यावत्प्रायश्चित्तकालं जीवत एवेतत्प्रायश्चित्तं भवति न विस्कुलिङ्गमात्रस्येवमर्थम् । उक्तं शम्यापरासदेशमनतिकान्तस्य । अतिकाशस्येदमुच्यते । यदि त्वतीयाच्छम्यापरासदेशमित्यर्थः । अन्यस्यानिषु यागं कुर्यादस्याग्निव्यन्यो वा यज्ञेत् । अस्याग्नीनन्यो वाऽग्निन्द्रियेयात् । यद्यग्निहोत्रद्वये कुशेषूपसादिते चक्रीवद्रथशकटादि श्वा पुरुषो मनुष्यजानिः सर्वाग्नीनां मध्येनातिकामेत् । एतेषु निमित्तेष्विष्टि कुर्यात् ॥ ३ ॥

यदि चाश्वे प्रमीयेत ॥ ४ ॥

दे० भा०—यदि चाश्वेऽवनि प्रवासे यजमानः प्रमीयेत तस्मिन्निमित इष्ठिर्भवति । यदि त्वतीयादित्यत आरम्भ यानि निमित्तान्यनुकान्तान्येनस्मातेषु सर्वेष्विष्टिर्भवति ।

अनुयोगं चकाशः समुच्चयार्थः कृतस्तस्मात्सर्वेषु निमित्तेषु समानप्रायश्चित्तमिष्ठिः सा बह्यते ॥ ४ ॥

‘ अग्निः पथिकृत् ॥ ५ ॥

देऽभा०—तस्यामिष्ठौ पथिकृदग्निदेवता ॥ ६ ॥

ना० वृ०—तस्यामियं देवता । अग्निः पथिकृहृणकः ॥ ५ ॥

वेत्था हि वेधो अध्वन आदेवानामपि पन्थामगन्मेति । अनड्वान्दक्षिणा ॥ ६ ॥

देऽभा०—वेत्था हि वेधो अध्वन आदेवानामपि पन्थामगन्मेति पथिकृदग्नेर्या॒-उपानुवाक्ये भवतः । अनड्वान्दक्षिणा भवति । वोदुं समर्थोऽनड्वान्दवति पञ्चवर्षो भवति । अस्या इष्टः शेषं पौर्णमासेन दोषनिर्हरणार्थं प्रायश्चित्तं तज्जानन्तरं दोषात्कर्तव्यम् । इष्टिस्तु यस्मिन्कर्मणि चोदिता तत्कर्म परिसमाप्यान्ते कर्तव्यम् । कर्बन्धे न क्रियते । “ वि वा एतस्य यज्ञश्चित्यते चस्य तन्त्रे प्रतेऽन्यतन्त्रं प्रतायते ” इति श्रुतेः । तस्यादेवं क्रियते । आ प्रायश्चित्ततमासेत्त एवाग्नयो भवन्ति तत्संस्कारत्वात्प्रायश्चित्तस्य तदधिकृतं कर्म संस्कृयते प्रायश्चित्तेन ॥ ६ ॥

ना० वृ०—शकटवहनसमर्थो बलीवदोऽनड्वान्दक्षिणा ॥ ६ ॥

व्यवाये त्वनग्निना प्रागिष्ठेग्निमन्वरेष्यादिक्रमयेत् ॥ ७ ॥

देऽभा०—व्यवाये विशिष्टविधिरुद्धयतेऽनग्निनाऽग्निव्यवायं च ज्ञात्वाऽन्येन व्यवाये चक्रीवच्छब्दा पुरुषो भवति तेन व्यवाये प्रागिष्ठेः प्राकप्रायश्चित्तेष्टर्णामन्तरेष्यातिक्रमयेद्विहारमध्ये न गां गमयेत् । येन मार्गेण पुरुषादयो गतास्तेन गां गमयित्वाऽनन्तरग्निष्ठिं कुर्यात्तुशब्दोऽधिकृत्यर्थः । बहूनि कर्माण्यधिकृतानि व्यवाये तु विशेष उच्यते नान्येषु । अनग्निनेति वचनादग्निव्यवायेषु न भवति नप्यन्तो विशेषः । प्रागिष्ठेरितिवचनादिष्ठिष्ठभवति विशेषविधिश्च प्रागिष्ठेरित्यनुच्यमान इष्टेरपत्रादः स्यात् ॥ ७ ॥

नां० वृ०—अग्निचक्रीवच्छब्दपुरुषव्यवाय इष्टिरुक्ता । तत्राग्निवर्जित्रैरन्यैर्यवाये गवात्तिक्रमणं भस्मराज्युद्कराजिभ्यां संतानमनुगमयित्वा प्रणयनमुणस्थानमिति विशेषः । शब्दवाये त्वयमप्यपरो विशेषः “ भस्मना शुनः पदं प्रतिक्रेत् ” इति । एते पदार्थां विनितानन्तरमेव कर्तव्याः । ततो वर्तमानं कर्म समाप्येष्ठिः कर्तव्या । दर्विहोममध्य एष

विधिः । इष्टिमध्ये तु तदेव तदेव तन्त्रमुपजीव्य तत्रैव पाथिकृती कर्तव्या । प्रागिष्ठेरिति वचनं पूर्वोक्ताया अपीष्टे: प्रागेवैते पदार्थाः कार्या इत्येवमर्थम् ॥ ७ ॥

भस्मना शुनः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्विचक्रम इति ॥ ८ ॥

दे० भा०—प्रागिष्ठेरिति वचनाच्छुनो व्यवाये विशेषविधिरुच्यते । प्रागिष्टे: शुना व्यवाये भस्मना शुनः पदं मार्गं प्रतिवपेत् । तस्मिन्मार्गं इदं विष्णुर्विचक्रम इत्येतयर्चा भस्म विकिरेत् । अस्मिन्कर्मणि न गामन्तरेणातिक्रमयेद्बस्मना प्रतिवपनमेव । यदेष समुच्चय इष्टः स्यात् । “ भस्मना च शुनः पदं प्रतिवपेदिति ब्रूयात् । चकारं समुच्चयार्थं कुर्यात् ॥ ८ ॥

ना० दृ०—शुनो यानि पदानि तानि भस्मना प्रतिवषेत्पूर्येदित्यर्थः । प्रतिषदं मन्त्राशृतिः ॥ ८ ॥

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं भस्मराज्योदकराज्या च संतनुयाच्चन्तुं तन्त्रव्रजसो भानुमन्विहीति ॥ ९ ॥

दे० भा०—गार्हपत्याहवनीययोरन्तरमन्तरालं भस्मराजिर्भस्मेत्वोदकराजिरुदकधारो-भयोर्भस्मराज्या च संतनुयात् । गार्हपत्यादारभ्य यावदाहवनीयं प्राप्नोति । तन्तुं तन्त्रव्रजसो भानुमन्विहीत्येतयर्चा भस्मराजिं हरेदेतेनैव मन्त्रेणोदकधारां हरेत् । प्रतिद्व्यमावर्त-येन्मन्त्रम् । भस्मराज्योदकवारया च संतानं कुर्यात् । ॥ ९ ॥

ना० दृ०—प्रतिराजि मन्त्रावृतिः ॥ ९ ॥

अनुगमयित्वा चाऽहवनीयं पुनः प्रणीयोपतिष्ठेत । यदग्ने पूर्वप्रहितं पदं हि ते सूर्यस्य रथ्मीनवाततान । यत्र रथिष्ठामनुसंभवैतां सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या । त्वप्ने सप्रथा असीति च ॥ १० ॥

दे० भा०—तत आहवनीयमग्निमनुगमयेदुपशमयेत् । तत आहवनीयं पुनर्गार्हपत्या-त्वणीयोपतिष्ठेत प्रणीतमाहवनीयमुपतिष्ठते । यदग्ने इत्यनेन मन्त्रेण यथासमाज्ञातेन त्वप्ने सप्रथा इत्येतयर्चा चोपतिष्ठेत । तत उपस्थानानन्तरमिष्टः पाथिकृती क्रियते । चश्चदः समुच्चयार्थः । अत्राऽहवनीयस्यानुगमनं दृष्ट्वा ब्रूमः । आ प्रायश्चित्समाप्तेस्त एवाग्नयो भवन्तीति ॥ १० ॥

ना० दृ०—राजिभ्यां संतानं कृत्वाऽहवनीयमनुगमयेत् । ततः प्रणीयोपतिष्ठेत । “ यदग्ने पूर्वम् ” “ त्वप्ने सप्रथा असी ” इति च द्वाभ्याम् । चश्चदः पूर्वान्त

इतिकाराभावात् ‘ त्वमग्ने सप्रथा असि । इत्यस्य पूर्वमन्त्रशेषाशङ्कानिवृत्यर्थः । इष्टेरपि स एव विहारः । प्रायश्चित्त उत्तरे पूर्वप्रवृत्ता अग्नयो नापवृत्यन्त इत्यस्यार्थस्य साधनार्थ-मुत्तरत्र वक्ष्यते “ अनुगमयित्वा चाऽहवनीयं पुनः प्रणयेत् । ” इति ॥ १० ॥

अध्वे प्रमीतस्याभिवान्यवत्सायाः पयसाऽग्निहोत्रं तूष्णीं सर्वहुतं जुहुयुरा
समवायात् ॥ ११ ॥

दे० भा०—अध्वेऽव्यनि प्रवासे प्रमीतस्य यजमानस्य प्रागिष्टेरित्यनुवर्तते । अभिवान्यो वस्तो यस्या गोः साऽभिवान्यवत्साऽन्यवत्समभिगता तस्याः पयसाऽग्निहोत्रं सायं प्रातस्तृष्णीममन्त्रं सर्वहुतं जुहुयुः । द्वितीयाहुत्यां सर्वमत्र हृयते प्राशनार्थं नावशिष्यते । कियन्तं कालमा समवायादा यजमानेन समवायादा शरीराणामाहतोराहतेषु शरीरेषु पाथिकृतीमिष्ठिं कृत्वा ततः पितृमेघोक्तेन विधानेन संस्कारं कुर्यात् । अथ समिधं धारयति । “ उपरि हि देवेभ्यो धारयति ” इति श्रुतेः । होमे प्रजापतिं ध्यायेत् । सर्वहुतमितिवचनाप्राशनं न क्रियते । प्राशनाभावाच निनयनमपि न विद्यते तत्संबन्धात् । उक्ते हि तत्संबन्धः “ भक्षयित्वाऽभ्यात्ममपः सूचा निनयते ” इति । पयसाऽग्निहोत्रमितिवचनात्प्रयसः संस्कारादि यत्कर्म तदेव क्रियते । पयसः संस्कारात्प्राकृतनं कर्म नात्र विद्यते । परेसमूहनपर्युक्तगे धारानियनादेहोमादौ लुत्त्वाद्वोमान्तेऽपि पर्युक्तणं न क्रियते । अध्वर्यूणामप्युक्तम्—प्राशनोत्सेचनपरिपेचनानि न विद्यन्ते । (आप०श्रौ० सू० १० ।) ॥ ११ ॥

ना० बृ०—पाथिकृतं कृत्वा तस्मिन्नेव विहरे तूष्णीर्धर्मकमग्निहोत्रं नाम कर्मान्तरमनेन विधीयते । तत्सर्वमग्निहोत्रवत्कर्तव्यम् । सर्वहुतलवं तु विशेषः । अतो नात्र भक्षोऽस्ति । कालश्च सायं प्रातरेव । साङ्गं प्रथानम् । तूष्णीं प्रथाने प्रजापतिध्यानं कर्तव्यम् । अभिवान्यवत्सा नामान्यवत्सेन दोहनीया । अभिवान्यो वस्तो यस्याः साऽभिवान्यवत्सा । अभिवान्योऽभियाचनीय इत्यर्थः । आ समवायादिति । आ शरीरस्याग्निसंबन्धदिल्लर्थः ॥ १२ ॥

यथाहिताग्निरपरपक्षे प्रशीघेताऽहुतिभिरेनं पूर्वपक्षं हरेयुः ॥ १३ ॥

दे० भा०—यदीत्यनिलभावे । आहिता यस्याग्नयः स आहिताग्निः । स यद्यपरपक्षे प्रमीयते न जीवतीति । अग्निहोत्राहुतिभिरेनं यजमानं पूर्वपक्षं शुङ्खपक्षं हरेयुनगेयुः कस्मिन्काले न जीवतीत्याभवति तदानीमेव तूष्णीं विहृत्याग्निं पक्षर्हामन्यायेनाहानि

तावन्ति चतुर्गृहीतानि गृहीतैकां समिधमाधाय सायंहोमं जुहुयादेवं प्रातहोमः । होम-योस्त्वरा चेत्तदानीमेव प्रातहोमं हुत्वा ततः सायंहोमं जुहुयात्ततः प्रातहोमं चामावास्यां च कुर्यादित्यर्थः । आहिताभिप्रहणादनाहिताप्रेरौपासन एष विधिर्न क्रियते । प्रमीयत इतिवचनात्समीपत उ(अभीतस्य) तो विधिर्जावतोऽपि न भवति । जीवति तु पुनर्यथाकालमभिहोत्रं जुहुयादित्यन्येषामप्युक्तम् । जीवे चेत्पुनः काल इति । पूर्वमेव पूर्वपक्षं द्वृत एव भवति ॥ १२ ॥

ना० छ०—यद्याहिताप्रेरपरपक्षे मरणाशङ्कका स्यात्तदा तस्य पक्षस्यावशिष्टा आहुतीः पक्षहोमन्यायेन हुत्वाऽमावास्यां च कृत्वा कर्मभिरेवमेन पूर्वपक्षं नयेयुः । आहिताभिप्रहणमन्या अप्यनाहिताप्रेरपरपक्षाश्रिता या निलाहुतयस्ताः सर्वा होतव्या इत्येवमर्थम् । एष पूर्वाधिकृतानां कालापकर्णो विधीयते । तेन जीवत एव मरणाशङ्कायाभेतदिति गम्यते । मृतस्थानधिकारात् । अत एव पूर्वसूत्रेऽभिहोत्रनामकं कर्मान्तरभित्युक्तम् ॥ १२ ॥

शम्यापरासदेशमनतिक्रान्ताग्नीनां प्रायश्चित्तप्रयोगः ।

यदा कदा बाऽहवनीयस्यैकदेशः समस्तो वा यद्यायतनादुमप्यार्वाकूशम्यापरासदेव-दर्बहिर्गच्छेत्तदा तम् —

इदं त एकं पर ऊत एकं तृतीयेन उयोतिषा संविश्वस्व ।

संवेशने तन्वैश्च श्रारुरेधि मियो देवानां परमे जनित्रे ॥ (ऋ० स० ८ । १ । १८) । *

इत्यनयर्चाऽयतने संवपेत् । ततस्तमिन्नेवाग्नौ

भूर्भुवः स्वः स्वाहा । प्रजापतय इदं न मम ।

इति सुवेगाऽज्यं जुहुयात् । अग्न्यन्तरे नैतत्प्रायश्चित्तम् । तत्र तृणीमायतने प्रक्षिप्त

भूर्भुवः स्वः स्वाहा । प्रजापतय इदं न मम ।

इति होमः कर्तव्यः । विरुलिङ्गमत्रस्य नैतत्प्रायश्चित्तम् ।

इति शम्यापरासदेशमनतिक्रान्तप्रायश्चित्तप्रयोगः ।

अथ पाथिकृतीष्टिस्थानीयपूर्णाहुतिप्रयोगः ।

यजमानः—विहाराद्विहारचम्भ गार्हपत्यस्य पश्चाद्भेष्वासीनो दर्मान्वास्यमाणः पन्या सह संकल्पयेत् ।

ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पाथिकृतीष्टिस्थाने * पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

अस्यां पूर्णाहुत्यामध्वर्यु त्वामहं वृणे ।

अध्वर्युः—बृतोऽस्मि कर्म करिष्यामि ।

यजमानः—अस्यां पूर्णाहुत्यां ब्रह्माणं त्वामहं वृणे ।

ब्रह्मा—बृतोऽस्मि कर्म करिष्यामि ।

अध्वर्युः—अग्नीन्यारेस्तीर्य ब्रह्माणः यजमानं चाऽहवनीयस्य दक्षिणत उपवेश्य पत्नीं च गार्हपत्यस्य दक्षिणत उपवेश्य गार्हपत्यस्योत्तरतो दर्मान्सऽस्तीर्य सुवं जुहूमाज्यस्थालीं प्रोक्षणीं चाऽसाद्य प्रोक्षणीप्रात्रमुत्तानं कृत्वा समावप्रचित्तनामौ प्रादेशमात्रौ दर्मैः गृहीत्वा दर्भयोर्दात्रस्य मध्ये तृणं वा काष्ठं कृत्वा छित्वा पवित्रे कृत्वा ते पवित्रे प्रोक्षणां निधायाप आसेच्य तृष्णा॑ त्रिरूपूय पात्राण्युत्तानानि कृत्वा त्रिः प्रोक्षय गार्हपत्य आज्यं विलाय पवित्रान्तर्हितायामाज्यस्थात्यामाऊऽन्य निरुप्य तृष्णीनुत्पूय ते पवित्रे गार्हपत्ये प्रक्षिप्य दर्मैः सुक्लसुवौ संमृज्य स्थालीं सुक्लसुवौ च गृहीत्वाऽहवनीयस्य पश्चात्कुरेषुपात्याऽहवनीयमिधैः प्रज्ञवात्य सुवेण चतुर्गृहीतं गृहीत्वा दक्षिणं जान्वाच्य यजमानेनान्वारच्चे

अग्नये पथिकृते स्वाहा ।

यजमानः—अग्नये पथिकृत इदं न मम ।

इति त्यक्त्वाऽचम्भ

अनया पूर्णाहुत्या भगवानग्निरूपपरमेश्वरः प्रीयताम् ।

इति पूर्णाहुतिप्रयोगः ।

*अग्निहोत्रार्थप्रणीतेष्वग्निषु वक्ष्यमाणनिमित्तेष्वन्यतमे निमित्ते प्राप्ते तस्मिन्नेवाऽहवनीये पूर्णाहुतिं जुहुयात् । १ अग्नीनां शम्यापरासदेशातिक्रमणम् । २ अन्याग्निषु यजनम् । ३ अस्याग्निष्वन्यस्य यजनम् । ४ अग्निना व्यवायः । ५ चक्रीवच्छ्वपुरुषैर्वर्यवायः । अध्यनि यजमानमरणम् ।

एतेषु निमित्तेषु चक्रीवच्छ्वपुरुषैर्ग्निहोत्र उपसने व्यवाये पूर्णाहुतिः । एतानिमित्तं यदा प्राप्नोति तदा पूर्णाहुतिः । इति ।

अथ व्यवधानप्रायश्चित्तविशेषः ।

चक्रीवता व्यवाये शुना व्यवाये पुरुषेण व्यवाये गार्हपत्याहवनीयावन्तरेण गामति-
क्रम्य गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं भस्मराज्योदकराज्या च संतुयात् । प्रतिराजि मन्त्रावृत्तिः ।
तत्र मन्त्रः—

तन्तुं तन्वब्रजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् ।
अनुल्बण्डं वयत जोगुवामपो मनुर्भव जनया दैव्यं जनम् ॥

तत आहवनीयमनुगमयित्वा गार्हपत्यात्पुनराहवनीयं प्रणीय तं प्रणीतमाहवनीयमुप-
तिष्ठेत । तत्र मन्त्राः—

यदगे पूर्वं प्रहितं पदं हि ते सूर्यस्य रश्मीनन्वा ततान् ।

तत्र रयिष्टामनुसंभवैता सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या ।

त्वमगे सपथा असि जुषो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वितन्वते ॥ इति ।

शुना व्यवाये त्वयं पुनर्विशेषः—गवातिक्रमणं कृत्वा भस्मराज्योदकराज्यमित्यां संतानं
कृत्वा शुनः पदं भस्मना पूरयेत् । प्रतिपदं मन्त्रावृत्तिः । मन्त्रस्तु—

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।

सपूर्वल्लभस्य पाँसुरे ॥

तत आहवनीयानुगमनोपस्थानान्तं पूर्ववत् ।

अत्रैवं क्रमः—१ संकल्पे तत्त्विनिमित्तोद्वारः कार्यः । यथा—

आहवनीयाग्नेः शम्याश्रासदेशातिक्रमणनिमित्तजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा
श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमिति ।

तत्रैवम् । अतिक्रान्ताग्नेऽर्दं त एकमिति पूर्वोक्तमन्त्रेणाऽहवनीयायतने समोष्य ततः
संकल्प्य पूर्णाहुतिः ।

२ अन्याग्निहोमजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमिति श्रूयात् ।

सति निमित्ते स्वमग्निं प्रणीय पूर्णाङ्गुहिं जुहुयात् । नास्यत्रानुगमनप्रणयने ।

३ स्वाग्निषेवन्ययजमानकर्तृकद्वोपजनितप्रत्यवायेत्यादि पूर्ववत् ।

४ स्वाग्निनां मध्येऽन्याग्निव्यवायजनितप्रत्यवायेत्यादि पूर्ववत् ।

नात्र गवातिक्रमणादि ।

५ अग्निहोत्र उपसने यजमानश्चक्रीतता व्यवाये गामतिक्रमणं भस्मराज्योदकराज्यमित्यां

संतानं कृत्वा ऽहवनीयमनुगमथ्य तं पुनर्गार्हपत्यात्प्रणीयोपस्थाय रजतां त्वेष्याद्यग्निहोत्रं समाप्य तस्मिन्नेवाम्नौ पूर्णाङ्गुतिं जुहुयात् । तत्रैवं संकल्पः—

अग्नीनां चक्रीवता व्यवायजनितप्रत्यवायेत्यादि पूर्ववत् ।

६ अग्निहोत्र उपसने शुना व्यवाये शुनः पदानि भस्मना पूर्येत् । ततो भस्मराज्यु-दक्षराज्यादि प्राप्वत् । अत्र गवातिक्रमणं नास्तीति भाष्यकृदस्तीति वृत्तिकृत । वयं तु गवातिक्रमणं कार्यमित्युत्पत्यामः ।

७ पुरुषेण व्यवाये गवातिक्रमणादि प्राप्वत् ।

ततस्तज्जनितप्रत्यवायेत्यादि पूर्ववत् ।

भस्मना पदप्रपूर्णं तु शुन एव नान्यस्येति इत्यम् ।

इति व्यवधानप्रायश्चित्तविशेषः ।

व्यापनानि हवी॒॒षि केशनखकीटपत्तै॒रन्यैर्वा वीभत्सैः ॥ १३ ॥

दे० भा०—व्यापत्तौ हि हविषामग्निहोत्रीयपयोयवाऽवादीनां हवी॒॒षि केशनखकीटपत्तै॒रन्यैर्वा संस्पृष्ट्यनि व्यापनानि भवन्ति । केशा वालाश्चिन्नानि नखानि कीटोऽमेधः क्रिमिर्यः पिण्डान् च गच्छति स कीटो भवति । पतङ्गः कुमिरेव यः पक्षी भवति । मक्षिका मशकांश्च वर्जयित्वैतैः संस्पृष्ट्यनि व्यापनानि भवन्ति ॥ १३ ॥

ना० वृ०—अन्यैर्वा वीभत्सैरेति वचनात्केशादिभिरपि वीभत्सैरेवेति गम्यते । तेनाध्युतकेशनखसंसर्गो न दोषाय भवति । तथा कीटपत्तै॒रेवाप्यमेध्यनिवासिभिः संसर्गः । अन्यैर्वा वीभत्सैरित्यनेन च वमनार्दान्युच्यन्ते । एतैः संसर्गे हवी॒॒षि व्यापनानीर्यर्थः । वीभत्सैरेत्येतावैवास्मिन्नर्थे सिद्धे केशादीनां पृथग्महणं केशादिसंसर्गे स्फूर्त्युक्तः शुद्धशुपायो यः स हविषि न भवतीत्येवमर्थम् ॥ १३ ॥

सिक्कानि च ॥ १४ ॥

दे० भा०—यानि च सिक्कानि क्षरणं प्राप्तानि द्रव्यमाञ्यादि क्षरतीति यावत् ॥ १४ ॥

ना० वृ०—सिक्कानि च हवी॒॒षि दुष्टानि भवन्ति । द्रवेषु क्षरणमिति ॥ १४ ॥

अग्निहोत्रयधिक्षितं स्ववदभिमन्त्रयेत गर्भं स्ववन्त्प्रगदमकर्मग्निर्देता पृथिव्यन्तरिक्षम् । यतश्चुतदप्नावेव तज्जाभिप्राप्नोति निर्क्षितिं परस्तादिति ॥ १५ ॥

दे० भा०—अग्निहोत्रद्रव्यमधिक्षितं स्ववदादि स्थालीमूलतः स्ववेत्तदाऽभिमन्त्रयेत । तदग्निहोत्रद्रव्यमभिमृश्य मन्त्रयेत् । गर्भं स्ववन्तमिति यथासमाघातेन मन्त्रेणाभिमृश्य यजेत ॥ १५ ॥

ना० वृ०—अधिक्षितमग्निहोत्रद्रव्यं स्थालीमूलेन यदि स्वति तदाऽनेनाभिमन्त्रयेत गर्भं स्ववन्तमिति ॥ १५ ॥

यस्याग्निहोत्रयुपावसृष्टा दुष्टमानोपविशेषामभिमन्त्रयेत यस्माद्वीषा निषीदसि ततो नो अभयं कृधि । पशूनः सर्वांगोपाय नमो रुद्राय मीढुष इति ॥ १६ ॥

दे० भा०—यस्य यजमानस्याग्निहोत्री गौरुपावसृष्टा वस्तेन संसृष्टोपावसृष्टा भवत्युपावसृष्टा दुष्टमाना यद्युपविशेषतस्तां गामभिमन्त्रयेताभिमृश्य मन्त्रं त्रिवात् । आर्द्धर्यवमिदं कर्म भवति । यथापि स्वयमग्निहोत्रं जुहोति तथाऽप्यर्थर्युरेवैनस्तुर्यात् । दुष्टमानेत्ये-

तावतैव सिद्धं उपावसृष्टेतिवचनास्तवत्सा गौर्भवतीति दर्शयति । अवसाऽपि दुष्टते । ब्रह्मोऽत्र नाधिकृतरतस्मात्तामभिमन्त्रयेतेत्युच्यते ॥ १६ ॥

ना० वृ०—उपावसृष्टा दुष्टमानेत्युभयं विशेषणं वस्संसर्गाणा दोहनपरिसमाप्ते-तस्य प्रापणार्थम् । यस्येति ब्राह्मणानुवादः ॥ १६ ॥

अथैनामुत्थापयेदुदस्थादेव्यदितिरायुर्ज्ञपतावधात् ।

इन्द्राय कुण्वती भागं मित्राय वरुणाय चेति ॥ १७ ॥

दे० भा०—अभिमन्त्रणानन्तरं ग.मुत्थापयेत्—उदस्थादिति यथासमानातेन मन्त्रेण । एनामिति पुनरुच्यते । एनामिति वीक्षार्था (या) द्वयोर्दुर्घेन वासेऽग्निहोत्रं जुहुया-दिलत्र प्रयोजनम् ॥ १७ ॥

ना० वृ०—अथेति संबन्धार्थं योऽभिमन्त्रयते स एवोथापनमपि कुर्याद्यजमान एवो-भयं कुर्याद्दोमकर्ता वेयेवमर्थम् ॥ १७ ॥

अथास्या ऊर्धसि च मुखे चोदपात्रमुपोदृश्य दुग्ध्वा ब्राह्मणं पाययेद्यस्या-भोक्षकस्थापावज्जीवं संवत्सरं वा ॥ १८ ॥

दे० भा०—अथास्या उत्थापनादनन्तरमस्या गोरुधः स्तनाधिष्ठानं तस्मिन्नूवासि च मुखे चोदपात्रमुदकपात्रमुप समीप उदृश्य धारयित्वा ततो गां दुग्ध्वा ब्राह्मणं पाययेत्तेन जुहुयात् । ब्राह्मणपानमेव होम इत्यर्थः । यस्य ब्राह्मणस्यान्ममोक्षयं स्यादमोक्षयं भवति कियन्तं कालमुत यावज्जीवं संवत्सरं वा । अथशब्दोऽनुक्रमार्थः । अस्या इति वीक्षायां तदेव प्रयोजनम् । द्विश्वकारकरणादपुनरुक्तं ब्राह्मणवाक्यत्वात् । दुग्ध्वा तत्पयो ब्राह्मणं पाययेदित्युक्तम् । ब्राह्मणाय दद्यादिति यावज्जीवं संवत्सरं वेति संवत्सरविकल्पार्थो वाशब्दः ॥ १८ ॥

ना० वृ०—ऊर्धः स्तनप्रदेशः । अग्निहोत्र्या ऊर्धसि च मुखे च समीप उदपात्र-मुदृश्य ततस्ता दुग्ध्वा तत्पयो ब्राह्मणं पाययेत् । यस्यानं यावज्जीवं न भोक्षयमाणो भवेत् । य एतत्पयः पिबति तस्यानं यावज्जीवं नाश्रीयादिर्यर्थः । संवत्सरं वा नाश्रीयान् । अत्र कालानाम्नानायावज्जीवमित्युक्तवानाचार्यः । संवत्सरं व्रतं नाल्येतीति सामान्यानुवादात्सं-वस्तरवचनम् । अथशब्दः पूर्ववत् ॥ १८ ॥

ब्राह्मणानायै यवसं प्रयच्छेत्सूयवसाद्गवतीहि भूया इति ॥ १९ ॥

दे० भा०—उपावसृष्टा दुष्टमाना वा यदे वाश्येत गौः शब्दं करेति तत एत-शब्दयधिकारादन्यस्मिन्वा काले व इयमानायै यवसं तु गं प्रयच्छेत् । यवसं तु मानि भवन्ति । आद्य तृणनिति मन्त्रे दर्शनात् ॥ १९ ॥

ना० वृ०—एतदध्युपावसर्गादिरोहनपर्यन्तमेव । व॒श्यमानायै शब्द्यन्ते यसो
(सं) भक्षः ॥ १९ ॥

शोणितं दुग्धं गार्हपत्ये संक्षाप्यान्येन जुहुयात् ॥ २० ॥

दे० भा०—शोणितं दुग्धं भवति शोणितं चेदुद्धति गौस्तदुधं गार्हपत्येऽप्नौ
संक्षाप्य क्षामं कृत्वाऽन्येन पयसा जुहुयात् । गर्हपत्यप्रहणात् लौकिकेऽग्नावहोमार्थात्-
लौकिके प्राप्ते गार्हपत्ये संक्षाप्य तेनैव जुहुयादिति प्राप्तेऽन्येन जुहुयादित्युच्यते ॥ २० ॥

ना० वृ०—संक्षाप्येति यावत्तनिरवशेषं भवति तावदाहपित्वाऽन्येन द्रव्येण जुहु-
यात् । अत्रान्यवचनात्पूर्वत्र तामन्यां वा पुनर्दुग्धा पयसैव जुहुयात् । तत्रैवं ब्रह्मग्र-
अथैनां ब्राह्मणाय दद्यात् । इति । तदानं पूर्वोक्तेन सूत्रोक्तेन पयसः पानेन विक-
ल्प्यते । दानपक्षेऽन्यामेव दुरध्वा जुहुयात् ॥ २० ॥

भिष्मं सिक्तं वाऽभिमन्त्रयेत् समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिष्पि गच्छत् ।
अरिष्टा अस्माकं वीरा मयि गावः सन्तु गोपताविति ॥ २१ ॥

दे० भा०—स्थाली भिष्मते सिद्ध्यते वा पयसो यद्दिनं यद्य सिक्तं तदभिमृश्य
मन्त्रं जपेत् । समुद्रं व इत्येतं यथासमाभ्नातम् । सर्वद्रव्याणामेव विधिरावशिष्येच-
नात् ॥ २१ ॥

ना० वृ०—स्थालीभेदेन विक्षिप्तं द्रव्यं भिन्नमित्युच्यते । विक्षेपात्तददुष्टं भवति ।
सिक्तमिति स्कन्मुच्यते । रक्नदने च यावत्सक्तं तावन्मात्रं दुष्टं भवति न पात्रगतं
भिन्नसिक्तानि चेति वचनात् । तद्दिनं सिक्तं च समुद्रमित्यनेनाभिमन्त्रयेत् । ततोऽपोऽ-
भ्यदहरेयुः । “ अपोऽभ्यवहरेयुः ” इत्यस्य वचनस्य प्रकरणविशेषाभावाद्व्यापनहवि-
र्मात्रमेवास्य विषय इति भेदेन इदमेवास्मिन्प्रकरणे सर्वावस्थे पयस्यन्येषु द्रव्येषु च । स्कन्ने
पुनः पयसि वक्ष्यमाणवादिदमभिमन्त्रणं द्रव्यान्तरेष्वेवेति स्थितम् ॥ २१ ॥

यस्याग्निहोत्रयुपावसृष्टा दुश्माना स्पन्देत सा यत्तत्र स्कन्दयेत्तदभिमृश्य जपे-
यदद्य दुग्धं पृथिवीमसृप्तं यदोषधीरत्यसृपृथदापः । पयो गृहेषु पयो अन्ध्यार्थां
पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मयीति ॥ २२ ॥

दे० भा०—यस्य यजमानस्याग्निहोत्री गौयोंपावसृष्टा वसेनोपसृष्टा दुश्माना यदि
स्पन्देत चलेत्सा गौः स्फटनावयवस्तत्र दुश्मानं यदि स्फटयेत्तदभिमृश्य जपेत्-
यदद्य दुग्धमित्यनेन यथासमाभ्नातेन मन्त्रेण । यस्येति वचनावयविय यजमानो जुहो-
त्यन्योऽपि दोहनादि करोति । उपसृष्टेतिवचनात्सत्वसा भवतीति दर्शयति । दोहा तु

पुरुषो यः स्कन्दयेत्समै तज्ज मवति । तस्योक्तमेव भिन्नं सिंकं वाऽभिमन्त्रयेत् । समुद्रं व
इति तत्रेति वचनादो(ददु)हतं एवैतस्यापराधं एतत्प्रायश्चित्तम् । दोहनादूर्ध्वं पुरुषापराधे
पूर्वोक्तमेव ॥ २२ ॥

ना० ह०— दोहनावस्थायां पयसि (सः) स्कन्दने “ वदय ” इत्यनेनाभिमूशन्
स्कन्दनमभिमन्त्रयेत् “ समुद्रं वः ” इत्यनेनास्य तुत्यकार्यत्वात् । अत एव समुद्रं व
इत्यत्राप्यभिमर्शनं कर्तव्यम् । स्कन्दनमभिमन्त्रयेत् । दोहनावस्थायां स्कन्दं एतद्वतीत्येताऽ
वदनं विवक्षितम् । इतरद्वासणानुवादः । पयोलिङ्गत्वात्प्रथस्येवेदं स्ववति ॥ २२ ॥

अथ प्रायश्चित्तप्रयोगः ।

होमकर्ता यजमानो वा—अधिक्रितमग्निहोत्रद्वये स्थालीमूलेन स्ववति चेत्तदभिमृश्य
जपेत् । तत्र मन्त्रः—

गर्भं स्ववन्तपगदमकर्माग्निहोत्रं पृथिव्यन्तरिक्षम् ।

यतश्चुतदग्नावेदं तश्चाभिप्राप्नोति निर्झार्तिं परस्तात् ॥ १ ॥

अग्निहोत्री गौरुपावसूष्या दुहमानोपविशेत्तर्हि तामभिमृश्येमं मन्त्रं ब्रूयात्—

यस्मात्ज्ञीषा निषीदसि ततो नो अभयं कृधि ।

एशूः सर्वान्गोपाय नमो रुद्राय मीहङ्कुषे ॥ २ ॥

अथेनामुथापयेत् । तत्र मन्त्रः—

उदस्याद्वयदितिरायुर्यज्ञपतावधात् ।

इन्द्राय कृष्णती भागं मित्राय वरुणाय च ॥ ३ ॥

अथास्या ऊधःसर्मापे मुखसर्मापे चोदकपात्रमुपोद्गृहं तां दुरच्छा तत्पयो ब्राह्मणं पाय-
येत् । तत्पयो येन ब्राह्मणेन प्राशितं तस्य गृहे तत्स्वाभिकमलं नाभीयात्संवत्सरं याव-
ल्लीवं वा ।

मणिहोत्री गौरुपावसर्गादिदोहनपर्यन्तं शब्दं कुर्यात्तर्हि तस्यै यवसं दद्यात् । तत्र
मन्त्रः—

सूयवसाद्गवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।

अद्दि तृणमष्ट्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥ ४ ॥

अस्तिहोत्रमुद्दिय दुर्घं पयः शोणितं दुहेत्तर्हि तदुग्रं पात्रमष्ट्ये गृहीत्वा गार्हपत्येऽनौ
निरवशेषं दाहयित्वाऽन्येन पयसा जुहुयादिति ।

स्थालीभेदेन विक्षितं स्कन्नं वाऽनेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्याभिमन्त्रितं तदपोऽभ्यवहरेत् । तत्र
मन्त्रः—

समुद्रे वः प्रहिणोमि स्वां योनिमपि गच्छत ।

अरिष्टा अस्माकं वीरा माये गावः सन्तु गोपतौ ॥ ५ ॥

स्कन्नपयोव्यतिरिक्तोऽयं विधिरिति वृत्तिकृत् । तत्राप्ययमेवेति भाष्यकृत् । दोहनाव-
स्थायामुपावसृष्टा गौक्षलन्ती यदि तत्र भूमार्वीषत्क्षीरं पातयेत्तर्हि तत्क्षीरं हस्तेन स्पृष्टाऽभिम-
न्त्रयेत् । तत्र मन्त्रः—

यदद्य दुग्धं पृथिवीमसृप यदोषधीरत्यसृपथदापः ।

पयो गृहेषु पयो अन्यायां पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मयि ॥ ६ ॥

इति प्रायश्चित्तप्रयोगः ।

तत्र यत्परिशिष्टं स्यात्तेन जुहुयात् ॥ २३ ॥

देह० भा०—यत्तत्र परिशिष्टं स्यात्परिशिष्टं यद्भवति तेन जुहुयादिदि होमाय पर्यातं
भवति तेन जुहुयात् ॥ २३ ॥

ना० वृ०—अर्धप्राप्तस्य विधानं शेषकार्यस्यापर्याप्तावपि तेनैव होमः कर्तव्यः ।
शेषकार्यस्य भक्षादेलोपं एव स्यात् । अप्रयोजकत्वादद्वयस्येति ॥ २३ ॥

अन्येन वाऽभ्यानीय ॥ २४ ॥

देह० भा०—यदि होमाय पर्यातं न भवेदन्येन पयसाऽभ्यानीयाभिपूर्य तु जुहु-
यात् । वाशब्देऽक्रियमाणे परिंशिष्टं यद्यपि होमाय पर्यातं तथाऽभ्यानयनं कर्तव्यमेव स्यात्,
“यद्दुग्धं सर्वं सिंकं स्यादथाऽन्यामाहूय तां दुष्वा तेन जुहुयात्” इति ग्राम-
णम् ॥ २४ ॥

ना० वृ०—जुहुयादिति शेषः । होमस्यापर्याप्ताविदं भवति ॥ २४ ॥

एतद्बोहनाद्या प्राचीनहरणात् ॥ २५ ॥

देह० भा०—एतदन्तं प्रायश्चित्तं दोहनादि कृत्वाऽप्राचीनहरणात्समिधं सुचं
चाष्यधि गार्हपत्यं हृत्वेति आ प्राचीनहरणादेतस्मात्प्राचीनहरणाद्विनं सिंकं चाभि-
मन्त्र्यैतस्मिन्प्राप्त इदमुच्यते । दोहनादिति यदि नोच्यत एतदा प्राचीनहरणादित्युच्यमाने
होमकर्मणि प्रारम्भ एतस्मात्प्राचीनहरणादिति मर्यादा नाभिविधिः ॥ २५ ॥

ना० व०—मर्यादायामयमाकारः । उत्तरत्र तत्रेतिवचनात् । दोहनवचनं पूर्वसूत्रे स्कन्दननिमित्तविशेषस्याविवक्षितत्वसूचनार्थम् । आदिग्रहणमधिश्रितेऽपि पर्यसि स्कन्द एतदेव प्रायश्चित्तं न ब्राह्मणोक्तम् । “अधिश्रितं स्कन्दति वा विष्णवं दते वा” इति । इदं तु द्रव्यान्तरेषु भवति । विष्णवं दते तु परस्परीदमेव भवति विष्णवं दते ऽधिश्रितेऽन्यस्यानाम्नानात् । तत्र यत्परिशिष्टमित्यादि द्रव्यान्तरेष्वपि साधारणमन्यस्यानाम्नानात् । उच्ची-याऽऽहवनीयं प्रतिहरणं प्राचीनहरणमित्युच्यते ॥ २५ ॥

प्रजापतेर्विश्वभूति तन्वं हुतमसीति तत्र स्कन्दाभिमर्शनम् ॥ २६ ॥

दे० भा०—प्रजापतेर्विश्वभूति तन्वं हुतमसीत्येतेन मन्त्रेण हूयमानस्कन्दस्याभिमर्शनम् । तत्रेयविष्णुते निर्दिष्यते । किमधिकृतं प्राचीनहरणमधिकृतम् ॥ २६ ॥

ना० व०—इदमपि परस्परे पूर्वेण संबन्धित्वात् । तत्रेति । प्राचीनहरण इष्यते ॥ २६ ॥

शेषेण जुहुयात् ॥ २७ ॥

दे० भा०—शेषेण होमो न प्राप्नोति । कथं होमर्थसुनीतं स्कन्दं सद्दीनं भवति तदर्थमिदं शेषेण जुहुयादिति ॥ २७ ॥

ना० व०—अन्तरेणापि वचनं सर्वस्य वा प्रधानमात्रस्यैव वा पर्यासे शेषेणैव होमो युक्त उक्तत्वाद्द्रव्यस्य वचनमिदार्थं किमर्थम् । अयमभिप्रायः—अस्ति चेच्छेषः स च होमद्रव्यस्यापर्यात्स्तथाऽपि शेषेणैव मात्राहीनेनापि जुहुयादिति वचनम् ॥ २७ ॥

पुनरुनीयाशेषे ॥ २८ ॥

दे० भा०—अशेषे पुनरुनीय जुहुयात् । सर्वस्याशेषादिदं नाऽऽरभ्येत पुनरुन्नयनं न प्राप्नोति होमर्थसुनीतं स्कन्दमत इदमाह । यथाऽवदानशेष पुनरायतनादवदानमिति । तत्रैव स्थालीं सुन्त चाऽऽहयोन्नयेत् । न तदेशं निवृत्योन्नयेत् । यदि निवर्तयेत्वगङ्गोकाञ्च्यवत इति श्रुतिः ॥ २८ ॥

ना० व०—सुगतस्माशेषे पुनरुनीय जुहुयात् । पुनरुन्नयनेऽपि विशेषः प्राचीनहरणे यावति गते स्कन्दं भवति तावत्येवाध्यन्युपविशेषं स्थालीमन्येन प्राचीं नीत्वा तत्रैवोपविष्ट उन्नयेत् । न स्वयं सुरवा प्रस्तुगच्छेत् ॥ २८ ॥

आज्यशेषे ॥ २९ ॥

दे० भा०—स्थाल्यामप्यशेषे सत्याज्यं ग्राह्यपत्ये विलाप्याऽनीय तदाज्यमुनीय जुहुयादशेषाविकारे पुनरशेषवचनात्स्थाल्यामप्यशेषमाज्यं भवति । आज्यग्रहणास्तरस्कर

एव भवति नाभिहोत्रद्रव्यसंस्कारः सर्पिष इति चोदितं स्यात् । अभिहोत्रसंस्कारो वा प्राप्नोति । शब्दान्तरेण चोदितत्वादभिहोत्रसंस्कारो वा क्रियते । अभिहोत्रसंस्कारेण संस्कृत्य भिन्नं सिंकं वाऽभिमन्त्रयेत तस्मादुच्यते ॥ २९ ॥

ना० वृ०—स्थास्यामपि यदा नास्ति तदाऽऽयं गृहीत्वा तस्य यथासंभवं संस्कारं ऊत्वोन्नीय तेन जुहुयात् ॥ २९ ॥

एतदा होमाद्वारुणीं जपित्वा वारुण्या जुहुयात् ॥ ३० ॥

दे० भा०—इमं मे वरुण श्रुधीतिजपेत् । ततोऽनन्तरं वारुणा च जुहुयात् । तत्वा यामीत्येतयर्चा जुहुयात् । नित्यस्य होममन्त्रस्योद्धारोः भवति । अउगेन हृष्यमान एतद्वति ॥ ३० ॥

ना० वृ०—एतदा होमाद्वयोरपि होमयोः प्रधानत्वाद्वोमद्वयपर्यन्तमेतदेव प्रायश्चित्तं भवति । सुत्रपूर्णस्कन्दने पादोनस्त्रुवपूर्णस्कन्दने च प्रायश्चित्तम् । ततो न्यूनस्कन्दने न प्रायश्चित्तम् । अर्धसुत्रपूरणे न भवति ततोऽधिके भवति । वारुणीं जपित्वा वारुण्या जुहुयात् । विशेषाभावाद्य केचन वारुण्यौ भवतः । पूर्वहोमे प्राकृतस्य मन्त्रस्यापवादो वाश्णी ॥ ३० ॥

अनशनमाऽन्यस्माद्वामकालात् ॥ ३१ ॥

दे० भा०—यजमानस्य पर्ण्याश्वानशनमभोजनं कियन्तं कालमाऽन्यस्माद्वामकालात् । सायंहोमे चेदा प्रातहोमिकालात्प्रातहोमे चेदा सायंहोमकालानाश्रीयात् ॥ ३१ ॥

ना० वृ०—यजमानस्येदं न होमकर्तुः । वरुणीजपो वारुणीहोमोऽनशनमियेतत्तद्वयं शेषेण जुहुयादित्यत्र मात्रापचारहोमे पुनरुन्नीय होम आज्यहोमे च भवति ॥ ३१ ॥

पुनर्होमं च गाणगारिः ॥ ३२ ॥

दे० भा०—पुनर्होमं च गाणगारिराचार्यो मन्यते । तदानीमेव पुनरग्निहोत्रं हुत्वा ततोऽनन्तरमनशनं भवति । गाणगारिग्रहणात्सूत्रकरः पुनर्होमं न मन्यतेऽनशनमेव मन्यते ॥ ३२ ॥

ना० वृ०—एतेभ्येव त्रियु पश्येतु गाणगारिः पुनर्होमं चेच्छति । आचार्यग्रहणं विकल्पार्थम् । पुनर्होमे पूर्वं समाप्तं पुनर्विहरणादि सर्वं क्रियते निमित्ते प्रयोगावृतिविधानात् ॥ ३२ ॥

अभिहोत्रं शरशरायत्समोषामुमिति द्वेष्टारमुदाहरेत् ॥ ३३ ॥

दे० भा०—भिन्नहोत्रद्रव्यमधिश्रितं सञ्चुरशरायत्तद्वयमानं शरशरेति शब्दं

कुर्यावेत्तः समोषामुमिति द्वितीयया विभक्त्या यो यजमानस्य द्वेष्टा यो द्वेष्टि किमसौ वर्षते किमसौ जानातीति यो द्वेष्टि न प्रशंसति स द्वेष्टा । तं द्वेष्टारमुदाहरेत् । “ समोषा-मुकम् ” समोष शिरिंडकमित्युदाहरेत् । उदाहरेदिति वचनाचूपाशुत्वं न प्राप्नोत्युच्चैरुदाहरणं भवति ॥ ३३ ॥

ना० वृ०—अधिश्रितमग्निहोत्रदब्यं यदि शब्दयेत्तदा तद्दद्ब्यं समोषामुमिलभिमन्त्रयेत् । अमुक्तिस्य स्थाने यजमानद्वेष्टुर्नाम निर्देशेत् । अधिश्रितविशेषणं तत्रैवास्य संभवाच्छाक्षान्तरदर्शनाच्च ॥ ३३ ॥

विष्णुन्दमानं मही द्यौः पृथिवी च न
इत्यरहवनीयस्य भस्मान्ते निनयेत् ॥ ३४ ॥

दे० भा०—विष्णुन्दमानं यदधिकृतं विष्णुन्दति विविधं स्फन्दति सर्वतो विष्णुन्दमानमग्निहोत्रं यत्स्थालयामवशिष्टमिति तन्मही द्यौः पृथिवी च न इत्येतयर्चाऽऽहवनीयस्य भस्मान्ते निनयेत् ॥ ३४ ॥

ना० वृ०—उद्गासिते विष्णुन्दित एतद्वति । अधिश्रिते तु ब्राह्मणोक्तमेव ॥ ३४ ॥
सांनाथ्यवद्धीभत्से ॥ ३५ ॥

दे० भा०—केशादिभिर्भत्से सांनाथेन तुल्यं सांनाथ्यत् । यथा सांनाथ्यं केशादिभिर्भत्सं प्रजापतिरित्यनयर्चा मध्यमेन पलाशपर्णेनाप्सु जुहुयाद्वल्मीकवपायां वा । एवमग्निहोत्रदब्यं बीभत्सं यदि भवति सांनाथ्यतदेव जुहुयात् । ततोऽन्येनाग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ ३५ ॥

ना० वृ०—प्रजापत इत्यनयर्चा मध्यमेन पलाशपर्णेन वल्मीके जुहुयादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अभिवृष्टे मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति समिदाधानम् ॥ ३६ ॥

दे० भा०—अग्निहोत्रदब्ये संस्कृते यदि वर्षधारा अभेषतन्ति तदाऽभिवृष्टं भवति । तस्मिन्नाभिवृष्टे सत्यग्निहोत्रदब्ये मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इत्यनयर्चा समिदाधानं भवति । आहवनीये नित्यस्य समिदाधानमन्त्रस्य स्थाने समानजातीयन्यायेन । यजमानस्तु नित्यमेवाऽधानमन्त्रमाह । समिदाधानपक्षो विधिर्भवति । शेषं समानम् । अभिवृष्ट एतावनेत्र विकारः ॥ ३६ ॥

ना० वृ०—अधिकेयं समित् । उत्तराहुत्यर्थसाध्यभिवर्षणसंभवात् । अतः पूर्णात्यावागप्यस्मिन्नाभिवृष्टे सति निमित्तानन्तरं समिदन्तरमधेयमेव ॥ ३६ ॥

यत्र वेत्थ वनस्पत इत्युत्तरस्या आहुत्याः स्कन्दने ॥ ३७ ॥

देऽ भा०—यत्र वेत्थ वनस्पत इत्येतयर्चा समिदाधानं क्रियते । यद्युत्तराहुतिरहुता स्कन्दति । तस्य स्कन्दने सत्याहुतिस्थाने समिधमदध्यात् । न पुनर्स्त्रयनं क्रियते । एवं प्राशनार्थमपि स्थास्या न गृह्णते ॥ ३७ ॥

ना० वृ०—समिदाधानमिति शेषः ॥ ३७ ॥

प्रदोषान्तो होमकालः ॥ ३८ ॥

देऽ भा०—अस्तमिते होम इति होमकाल उक्तः स प्रदोषान्तो भवति । रात्र्याः प्रथमो यामः प्रदोषो भवति । प्रदोषोऽन्तो यस्य होमकालस्य स प्रदोषान्तः । आ प्रदोष-समाप्तेहौमकालो भवति । अस्तमितमात्र एव होमकालो भवति । तस्यातिक्रमे प्रायश्चित्तं स्यात्समादिदमुच्यते प्रदोषान्त इति । तदतिक्रमे तु प्रायश्चित्तं वक्ष्यति ॥ ३८ ॥

ना० वृ०—प्रदोषो नाम रात्रे: पूर्वश्चतुर्थो भागः । प्रदोषस्यान्तः प्रदोषोन्तः । प्रदोषान्तोऽन्तो यस्य स प्रदोषान्तः । प्रदोषान्तान्त इत्यर्थः । स सायंहोमस्य कालः । केषा-चित्पञ्चमीषष्ट्यौ नाडिके प्रदोषशब्देनोद्यते तदन्तो वाऽन्तं होमकालः ॥ ३८ ॥

संगवान्तः प्रातः ॥ ३९ ॥

देऽ भा०—उपोदयं व्युषित उदिते वेत्युक्तो होमकालः संगवान्तो भवति । अहः प्रथमो यामः प्रातारीत्युच्यते । द्वितीयो यामः संगवो भवति । संगच्छन्ति गावो वस्ते: सह यस्मिन्काले स कालः संगवो भवति । आ मध्याह्नाद्वयति । “मध्यंदिने संगविनी-मायन्ति” (ऐ० ब्रा० १२ । ७) । उदित इति वचनादुदितमात्रे होमकालस्तस्यातिक्रमे प्रायश्चित्तं स्यात्समादा संगवान्त इति । आ संगवपरिसमाप्तेर्भवति । तस्यातिक्रमे प्रायश्चित्तं वक्ष्यति ॥ ३९ ॥

ना० वृ०—यस्मिन्काले गावो वस्ते: सहाऽस्ते संगवः कालः । तावर्थ्यन्तं प्रातहौमकालः । केचिदहस्तृतीयो भागः संगव इत्याहुः । तदन्तः संगवान्तो दश नाडिका इत्यर्थः । अस्तमित उदिते च विहिते होम एतावति काले क्रियमाणोऽतीत-कालो न भवतीति पुनः कालविधिः ॥ ३९ ॥

तमतिनीय चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात् ॥ ४० ॥

देऽ भा०—तमतिनीय तं कालं प्रदोषं संगवं वाऽतिनीयतिक्रम्य चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात् । स्तुवेण प्रातं चतुर्गृहीतमित्याह । ऐषिके कर्मणि प्रकृतमाज्यमस्ति तस्मात् श्राद्धज्यमिति नोद्यते “स्यास्याः स्तुवेणाऽदाय” (आश्वद्यायन श्रौ० सू० १ ।

११ ।) इत्युथते । तदा होमेष्वाऽये प्रातः इह तत्प्रकृतमाऊर्यं न विद्यते तस्मादाऊर्यं गित्याह ॥ ४० ॥

ना० व०—कस्मिन्काले केन मन्त्रेणेतत् आह—

यदि सायं दोषावस्तर्नमः स्वाहेति यदि प्रातः प्रातर्वस्तर्नमः स्वाहेति । अग्निहोत्रमुपसाद्य भूर्भुवः स्वरिति जपित्वा वरं दत्त्वा जुहुयात् ॥ ४१ ॥

दे० भा०—यदि सायंकालातिकमो भवति दोषावस्तर्नमः स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण चतुर्गृहीतमाऊर्यं जुहुयात् । यदिशब्देऽप्रयुज्यमाने सायंशब्दो मन्त्रदिः स्यात् सायं दोषावस्तरिति । यदि प्रातर्यदि प्रातःकालातिकमो भवति ततः प्रातर्वस्तर्नमः स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण चतुर्गृहीतमाऊर्यं जुहुयात् । अग्निहोत्रमुपसाद्य होमानुकमेण पूर्वं सायंहोमविधि-रुथते सायंहोमेऽग्निहोत्रद्वयमुपसाद्याऽहवनीयसमीपे कुशेषूपसाद्योपसादनं कृत्वा भूर्भुवः स्वर्व्याहतीर्जपित्वा समिधमाधायाप उपस्पृश्य वरं दत्त्वा यदस्य गृहे श्रेष्ठं वरं तदर्थ्यवे दत्त्वा जुहुयात् । उपसाद्य जपित्वा वरं दत्त्वा जुहुयादित्येवोदितेऽप्यसमानकालान्येतान्य । समानकर्तृकाणि च । कथमुपसादेतिव वनादुपसाद्य जपो भवति । अध्यवोरेव भवति । वरं दत्त्वा जुहुयादितिवचनात् । यजमानो वरं ददाति अर्घर्युर्जुहोति । यदि स्वयमेव जुहोति कस्मै वरं ददाति । गौर्खरो भवति । बहुफलत्वात् । अन्येषामप्युक्तम्—“गौवें वरो भवति” (आप० श्री० सू० ५ । ११ । ३९) ॥ ४१ ॥

ना० व०—उपसादनवचनं क्रमार्थम् । उपसाद्य जपं च वरदानं च कृत्वा समिदा-धानादि पूर्ववत् । वरदानं याजमानम् । वरशब्देन गोजातिरुद्धत्यते । तं वरं दत्त्वा जुहुया-दिति पूर्वकालतामात्रं विवक्षितं नाव्यवधानं कर्त्रैकं च ॥ ४१ ॥

इष्टिश्व वारुणी ॥ ४२ ॥

दे० भा०—अनेन विधिनाऽग्निहोत्रं जुहुयात् । इष्टिश्व वारुणी क्रियते । चशब्दः समुच्चयार्थस्तदानीमेव संस्थितेऽग्निहोत्रे कुर्यात् । त एवाग्नयो भवन्ति । आ प्रायश्चित्त-समाप्तेस्त एवाग्नयो भवन्तीति व्याख्यातम् । अनुगमपित्वा चाऽहवनीयमित्यत्र सायंकालातिनये तु प्रायश्चित्तं व्याख्यातम् । प्रातःकालातिनये तु तदिदानीं वक्ष्यते ॥ ४२ ॥

ना० व०—कर्तव्येऽर्थः । समाप्तेऽग्निहोत्रहोमे तेष्वेवाग्निष्वयमिष्टिः कार्या । उत्तर-श्रुनुगमनविधनात् ॥ ४२ ॥

हुत्वा प्रातर्वरदानम् ॥ ४३ ॥

दे० भा०—प्रातर्वरदानं प्रातःकालातिनये तु चतुर्गृहीतमाऊर्यं हुत्वाऽग्निहोत्रमुपसाद्य

व्याहृतीर्जपित्वा समिधमधायाप उपस्थृत्य द्वे आहुती हुत्वा वरं ददाति प्रातहोमं हुत्वा वरदानं भवति । आहुती हुत्वा च वरदानमितिवचनाऽजपस्तु यथास्थाने भवति । इह प्रातरीति वचनाऽप्वौक्तावधि सायंहेमे भवति ॥ ४३ ॥

ना० द३०—प्रातःकालातिपत्तौ विशेषो वश्यते । हे मोत्तरकालः_{वृष्ट्यन्ते} वरदानं कर्तव्यम् ॥ ४३ ॥

अनुगमयित्वा चाऽहवनीयं पुनः प्रणयेदैव क्षेभ्य एधि मा प्रहासीरमुं माऽमुं माऽमुष्यायणमिति ॥ ४४ ॥

दे० भा०—अनुगमयित्वा चानेन विधिना प्रातरभिहोत्रं हुत्वाऽहवनीयं चानुगमयति । तमनुगमयित्वाऽनन्तरं पुनः प्रणयेदैव क्षेभ्य एधीत्यनेन मन्त्रेणः । चशब्दः प्रातरधिकारसमुच्चयार्थः । सर्वेषांसधिकारादाहवनीयप्रहणम् । अस्मिन्मन्त्रेऽमुमिति निर्देशात् त्रीणि नामानि यजमानस्य नाम नाक्षत्रं प्रत्यरमिति । तत्रोपपद्यते वचनाभावात् । यथा सूक्तवाके वचनमेवं विहितं तथाऽत्र न विद्यते वचनम् । तस्माद्यथामनात् एव मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । मन्त्रो हि यजमानपत्नीं प्रजां च वदति ॥ ४४ ॥

ना० द३०—समाप्तेऽमिहोत्रहोम आहवनीयस्यानुगमनं कृत्वा पुनस्तमेवोदरेत् “ इैव क्षेभ्य एधि ” इति मन्त्रेण । मा प्रहासीरमुं माऽमुष्यायणमिति पाठः कर्तव्यः । अमुमित्यस्य स्थाने यजमाननाम द्वितीयया निर्दिशेत् । आमुष्यायणशब्दस्य स्थाने गोत्रनाम मा प्रहासीदेवदत्तं मा भारद्वाजमिति । पित्रादौ जीवति भारद्वाजायनमिति वदेत् । दक्षिणामिश्वाऽमिहौत्रिक् एव । आहवनीयस्यैवानुगमनविदानात् । इदमनुगमनं कस्याऽहवनीयस्येति न विद्यते । आमिहौत्रिकस्येति चेत् । न समाप्तेऽमिहोत्रे तस्य लौकिकत्वादनाहवनीयत्वम् । होमे कृतेऽसमाप्ते च प्रयोगेऽनुगमनमिति चेत् । तथा सति पुनः प्रणयनमदृष्टार्थं स्यात् । अत्रायमभिप्रायः—इष्ट्यर्थं विहृतस्येति तदा पुनः प्रणयेत्त इष्टिरिति समन्वयो नोपपद्यते । अत्रायमभिप्रायः—उमाप्तेऽमिहोत्रे लौकिकस्य सतोऽनुगमनमेव कर्तव्यं नाऽयतनाद्विस्याग इति तदाऽहवनीयमिति शब्दो नोपपद्यते । अत एवंवदतः सूत्रकारस्यायमभिप्राय इति वर्गनीयम् । यस्य कस्यविक्रमणोऽर्थार्थं विहृष्टमिषु यत्किंचिद्ग्रिसार्थं नैभित्तिरमुपयते तस्य नैभित्तिकसहितस्य त एवाम्यो भवेयुः । न पुनः पुनर्विर्हतव्या इति ॥ ४४ ॥

तत इष्टिरित्रेः सूर्यः ॥ ४५ ॥

दे० भा०—ततः प्रणयनादनन्तरभिष्टः क्रियते सं॒ वश्यते । मित्रः सूर्य इ॒त्येते हे देवते भवतः ॥ ४५ ॥

ना० वृ०—एते देवते ॥ ४५ ॥

अथि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति संस्थितायां पत्न्या सह वास्यतोऽपीज्जबलतोऽहरनभृणासीत ॥ ४६ ॥

दे० भा०—अभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वानित्येतया याज्यानुवाक्यया मित्रस्य । सूर्यस्य * शुनासीरीयायाम् । शेषं पौर्णमासेन संस्थितायां तस्याभिष्ठै समाप्तायां पत्नीसहितो यजमानो वाग्यतोऽभाष्यक्षरनीज्ञवल्तः समृद्धान्कुर्वन्नहरनभृणाभुजान्कृतस्नमहरूपासीत । इह पत्न्या सहेतिवचनादार्शतं भवति यशजग्नस्य व्रतमुच्चते तत्पत्न्या भवतीति । अनशनमाऽन्यस्मादोमकालादित्युभयोरप्यनशनं भवतीति । अहर्महणादेतत्सर्वमहन्येव भवति न रात्रौ । अग्न्यथा प्रायश्चित्तसमाप्तौ सर्वे स्यात्तस्मादात्रौ भुजीत । व च वाग्यतः । न चाग्न्यो ज्वलन्ते धार्यन्ते । आ प्रायश्चित्तसमाप्तेष्व । प्रायश्चित्तार्थेष्वेवाग्निषु सायंहोमो हुतस्तस्मादा प्रायश्चित्तसमाप्तेष्व धार्यन्ते सायंहोमार्थं ये भवन्ति ते धार्यन्ते ॥ ४६ ॥

ना० वृ०—समाप्तायाभिष्ठै पत्नीयजमानौ यत्वाचौ भूत्वा तानेवाशीज्ञलयन्तावनभृत्वकहःशेषभृणासीयाताम् । उषासीत पत्न्या सहेवं कुर्वन्नशीनां समीप आसीतेन र्थर्थः ॥ ४६ ॥

• द्वयोर्दुर्घेन वासेऽग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ ४७ ॥

दे० भा०—द्वयोर्गवोर्दुर्घेन वासे सायमग्निहोत्रं जुहुयातेष्वेवाग्निषु ॥ ४७ ॥

ना० वृ०—बासो रात्रेः पूर्वक्षतुर्थो भागः । द्वयोर्गवोर्दुर्घेन पयसा सायमग्निहोत्रं स्वकाले जुह्यादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

अधिष्ठितेऽन्यस्मिन्दूतीयमवनयेत् ॥ ४८ ॥

दे० भा०—अधिष्ठिते तस्मिन्दूतीयं पयोऽवनयेत् । द्वयोः सहाधिक्षयणं क्रियते । द्वयोर्दुर्घेनेति वचनात्सहाधिष्ठ्रयणं प्राप्तम् । द्वयोर्दुर्घेनेतिवचनाद्वयोरपि पत्नीयजमानयोः । अप्रे द्वुतशेषप्राशनमुपदिशति । ततो हुतेऽग्निहोत्रे भोजनं व च वाग्यमे न चाग्न्यो ज्वलन्त एव धार्यन्त एवाऽप्रातः ॥ ४८ ॥

ना० वृ०—अयमत्र विशेषः—एतस्या गोरुंधं पयोऽधिष्ठित्य तस्मिन्दूते पयसि द्वितीयं गोर्दुर्घमवनयेत् । तेन पयसा होमस्ततोऽन्योरपवर्यः ॥ ४८ ॥

* शुनासीरीयायां तु—तरणिर्विश्वदर्शतः । चित्रं देवानामुदण्डनीकग्निषुके ।

प्रातरिष्ठिः ॥ ४९ ॥

दे० भा०—प्रातरिष्ठिः क्रियते सा वक्ष्यते । प्रातरितिवचनादुतेऽग्निहोत्रे भवति । समानकाले चोदितेष्ठिः । पूर्वोक्तचादग्निहोत्रं पूर्वं भवति । अनन्तरेष्ठिः सा वक्ष्यते ॥ ४९ ॥

ना० वृ०—ततः श्वोभूते पूर्वाङ् इष्ठिः कार्या । इयमपि प्रातःकालातिपत्तिनिमित्तैव । प्रातरिति कालनियमात्प्रयोगभेदः । ततो विहरणभेदोऽपराग्न्योरपि भवति ॥ ५० ॥

अग्निर्वतभृत् ॥ ५० ॥

दे० भा०—भर्तभृतभृदेवता ॥ ५० ॥

ना० वृ०—व्रतभृद्गुणकोऽग्निर्देवता ॥ ५० ॥

स्वमग्ने व्रतभृच्छुचिरग्ने देवाँ इहाऽऽवह । उपयज्ञं हविश्च नः । व्रतानि विभ्रद्वतपा अदब्धो यजानो देवाँ अजरः सुवीरः । दधद्रत्नानि सुयुल्लिको अप्ने गोपाय नो जीवसे जातवेद इति ॥ ५१ ॥

दे० भा०—स्वमग्ने व्रतभृदिति यथासमाप्नाते याज्यानुवाक्ये । शेषं पौर्णम् देन समाप्तेष्ठिः । समाप्तं च कालातिनयग्रायायश्चित्तम् ॥ ५१ ॥

ना० वृ०—एतत्प्रायश्चित्तं स्वकाल एव प्रणीतेष्वग्निषु होमकालातिपत्तौ भवति । अप्रणीतेष्वूक्तकालातिपत्तावत्यन्तापद्यनुदृतप्रायश्चित्तं कृत्वा होमं कुर्यात् । अनापदि मनस्वतीहोमेनानुदृतप्रायश्चित्तेन च साहितो होमः कर्यः । विहृतेष्वेवाग्निष्वहृतेषु होमान्तरकालप्राप्तानुपकान्तमेव होमं कालातिपत्तिप्रायश्चित्तसाहितं कृत्वा वर्तमानकालीनमनुदृतप्रायश्चित्तसाहितं कुर्यात् । अविहृतेषु कालान्तरप्राप्तौ मनस्वतीहोमं कृत्वा ऽतिपत्तस्य प्रतिहोमं च कृत्वा ऽनुदृतप्रायश्चित्तादि पूर्ववत् । एवमनेककालातिपत्तावपि व्रष्टव्यम् । विहृतेष्वविहृतैषु बाडनेककालातिपत्तौ मनस्वतीहोमं प्रतिहोमं चावश्यं कुर्यात् । विहृतेषु तेष्वेवाग्निषु । अविहृतेषु त्वयीनिवहृत्य मनस्वत्यादि कृत्वा प्राप्तकालस्य विहरणादि क्रियेत । एवमत्र विचार्य यद्युक्तं तत्कर्तव्यम् । विचारस्याऽस्पदमात्रमत्र लिखितमिति मन्तव्यम् ॥ ५१ ॥

अथ प्रायश्चित्तप्रयोगः ।

जपानन्तरमवशिष्टेनैव होतव्यं यदि होममात्रपर्याप्तं स्यात् । भक्षणादेलौप्तः । होमस्यापर्याप्तावत्यन्ददभ्यानीय शुद्धयात् । एतत्प्रायश्चित्तं देहनकालस्कलमारम्योनीयाऽऽहवनीयप्रतिहरणपर्यन्तं हेयम् ।

प्रजापते विश्वभृति तन्वं हुतवसि ।

इति मन्त्रेण प्राचीनहरणसमये स्कन्दमभिमूल्य शेषेण जुहुयात् । अशेषे प्राचीनहरणे यावाति गते रक्तं भवति तावत्येवाध्यम्युपविश्व रथालीमन्येन प्राचीं नीत्वा तत्रैवोन्नीय ज्ञुहुयात् स्वयं सुखा प्रत्यग्मच्छेत् । यदि स्थात्यामपि हरिनास्ति तदा तृष्णीमङ्गमुत्पूयो-क्षीय ज्ञुहुयात् । एतत्वायश्चित्तं प्रधानं हुतिद्वृपर्यन्तमेव ततो वारुणीं जपेत् । मन्त्रस्तु—

इमं मे वरुणं श्रुधीं हवमूला च मृल्य । त्वामवस्युराचके ।

ततो होमोऽपि वारुणैव नात्र ग्राहतो होममन्त्रः । मन्त्रस्तु—

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेत्प्राप्तानो वरुणेह वोध्युरुशंस मा न आयुः प्रमोषीः स्वाहा ॥

यजमानः—वरुणायेदं न मम । ततोऽनशनमाऽन्यस्माद्वोमात् । स्कन्दने त्वेवम्-पूर्णसुकृत्कन्दने पादोनसुवपूर्णस्कन्दने च प्रायश्चित्तं न न्यूनस्कन्दने । न्यूनस्कन्दने तु केवलं प्रजापतेरित्यनेन पूर्वोक्तेन मन्त्रेणाभिमर्शः ।

अधिश्रितमग्निहोत्रं यदि शब्दयेत्तदद्वयमभिमन्त्रयेत् ।

तत्र मन्त्रः—समोप देवदत्तशर्मणम् ।

देवदत्तेत्यस्य स्थाने द्वेष्टुर्नामोदाहरेत् ।

उद्घासिते दिवे त्वेत्याशनन्तरं स्कन्दं चेत—

मही धौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।

पिपूतामो भरीमभिः ॥

इत्यनेन मन्त्रेणाऽह्यनीयस्य भस्मान्ते निनेत् ।

बीभत्सं चेत्—

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिं तो वभूतः ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तशो असु वयं स्याम पतयो रथीणाम् ।

मध्यमेन पलशपर्णेन वस्त्रीकवपायामप्सु वा जुहुयत् । असु चेत्तृष्णीम् ॥

अग्निहोत्रद्रव्ये संस्कृते यदि वर्षधरा अभिप्रतन्ति तदा तदग्निहोत्रद्रव्यमभिवृष्टं भवति तस्मिन्मभिवृष्टे कुरुतेष्वप्सादनन्तं कृत्वा

मित्रो जनान्यातयति भ्रुवाणो मित्रो दाधार शृथिवीमुत आम् ।

मित्रः कृष्णरनिमिषाभिच्छेष्ट मित्राय हव्यं घृतवज्जुइते ॥

इति मन्त्रेण समिधमादध्यात् ।

यजमानः—प्राकृतमेव समिदाधानानुभन्नेणयाह ।

दृतिकृत्तु इदं समिदाधानमधिकमित्याह ।

यद्युत्तराहुतिरहुता स्कन्देत्तदा—

यत्र वेत्य कनस्पते देवानां गुह्यां नामानि । तत्र हव्यानि गापय ॥

इति मन्त्रेण समिधमाधाय निल्यवज्जुहुयात् । संपूर्णस्कन्दन आहुतिस्थाने यत्र वेष्ये
नेत मन्त्रेण समिन्मात्रमाधातव्यम् । सायंहोमकालातिक्रमण उपसादनान्तं कृत्वा

भूर्भुवः स्वः ।

इति जपित्वा

यजमानः—सायंहोमकालातिक्रमणजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यव्यरं
दास्ये ।

इति वरं दद्यात् । वरे दत्ते जुहां स्तुवेण चतुर्गृहीतं गृहीत्वा

दोषावस्तर्नमः स्वाहा ।

इति मन्त्रेणाऽहवनीये जुहुयात् । ततोऽग्निहोत्रहोमः । समांसाऽग्निहोत्रहोत्रे तेष्वेवा-
ग्निषु वारुण्येष्ट्या यजेत पूर्णाद्वृत्तिं वा जुहुयात् । पूर्णाहुतिप्रयोगस्तु प्रागेगत्तः ।

पूर्णहुतौ मन्त्रस्तु—

वरुणाय स्वाहा ।

यजमानः—वरुणायेदं न समेति वृशत् । इति सायंकालि त्वायधितविधिः ।

प्रातःकालिकमुच्यते प्रातर्द्वृत्वा वरं प्रदायाऽहवनीयमनुगमयेत्वा पुनः प्रणीय

इहैव क्षेभ्य एषि मा प्रहसीरमुं भाऽमुख्यायणम् ।

इति मन्त्रेण प्रणेत् । प्रातस्त्रयं विशेषो हृत्वा वरदानम् ।

प्रातर्वस्तर्नमः स्वाहा ।

इति प्रातर्होममष्टः । इष्टिरपि पूर्णगेत्र । मित्रमुणौ देवते । इष्टिस्थाने पूर्ववर्त्युर्णाद्वृत्तिः ।

प्रयोगस्तु गत एत । पूर्णाहुतिमन्त्रौ तु—

मित्राय स्वाहा । सूर्योऽय स्वाहा । इति ।

इष्टिकरणपञ्चस्त्रयतोऽवगन्तवः ।

पूर्णाङ्गुतौ द्रुतायाम् (इष्टिकरणपक्ष इष्टिसमातौ) परनीयं जमानौ यतवाचौ भूत्वा ताने-
वास्त्रीज्ञात्यन्तावनश्वन्तावहःशेषमुपासीयाताम् । ततो रात्रौ द्वयोर्ग्वोदुर्घेन सायमग्निहोत्रं
स्वकाले जुहुयात् । तत्रायं योगविशेषः—एकस्या गोः पयस्यधिश्रिते द्वितीयं गोदुर्घं
तस्मिन्नेवावनीयं तेन सायंहोमः । ततो दक्षिणाम्न्याहवनीययोरपवर्गः । ततः श्वोभूते पूर्णाङ्गु-
इष्टिः कार्या । तत्र देवता ब्रह्मद्वाणकोऽग्निः । तत्स्थाने पूर्णाङ्गुतिर्वा । पूर्णाङ्गुतिमन्त्रस्तु—

अग्नये ब्रह्मृते स्वाहा । अग्नये ब्रतभूते इदं न मम । इति ।

अन्यः प्रथोगस्तु प्रश्नगत एत् ।

एतावता सायंनिधानोत्तरं होमकालातिपत्तौ प्रायश्चित्तेऽयं क्रमः—

१ उपसादनानन्तरं भूर्भुवः स्वारीति जपः ।

२ ततो यजमानकर्तृकं वरदानम् ।

३ ततश्चर्तुर्गृहीतहोमः ।

४ ततः समिदाधानादि निल्याग्निहोत्रम् ।

५ ततस्तेष्वेवाग्निषु वाहृगीष्टिः पूर्णाङ्गुतिर्वा ।

इति सायंकालातिपत्तिप्रायश्चित्तिक्रमः ।

अथ प्रातःकालातिपत्तिप्रायश्चित्तिक्रमः ।

१ प्रातरग्निहोत्रमुपसाद्य भूर्भुवः स्वारीति जपः ।

२ चतुर्गृहीतहोमः ।

३ ततः समिदाधानादि निल्याग्निहोत्रीयद्वृत्तम् ।

४ ततो वरदानम् ।

५ ततो गार्हपत्यहोमादि नित्यवत् ।

६ तत आहवनीयमनुगमथ्य पुनः प्रणीय ततस्तस्मिन्नेवाऽहवनीये प्रयीत इष्टिः
पूर्णाङ्गुतिर्वा ।

७ ततः पल्या सह यजमानस्य वाश्यमनम् ।

८ ज्वलदग्नीनां समीपेऽनश्वतोस्तयोदप्येवासायं वासः ।

९ ततः सायमग्निहोत्रं द्वयोर्ग्वोदुर्घेन कार्यम् ।

१० ततो दक्षिणाम्न्याहवनीययोरपवर्गः ।

११ ततः श्वोभूत इष्टिः पूर्णाङ्गुतिर्वा ।

इति प्रातःकालातिपत्तिप्रायश्चित्तिक्रमः ।

एषैवाऽस्त्वर्योऽश्रुपाते ।

दै० भा०—आर्त्या दुःखेन पनीयजमानयोरश्रुपाते सति रोदने सति । अस्येति विवेच्य चाहार्त्योऽश्रुपात एव भवति । हर्षश्रुपाते न भवति न तत्र प्रायश्चित्तम् ।

ना० वृ०—आर्लोऽश्रुपाते दुःखेनाश्रुपाते न धूमादिने यर्थः ।

यथाहवनीयमपणीतमभ्यस्तमियाद्बुविद्वासाणोऽग्निं प्रणयेद्द्वैर्हरण्येऽग्रतो हियमाणे ।

दै० भा०—यथाहवनीयमुद्ग्राहऽहवनीयमियपराह आहेति । उत्सर्गेऽपराह आहेति । उत्सर्गेऽपराह इतिवचनादपराहपण्यनं यदि तस्मिन्काळे आहवनीयमपणीतमादित्योऽभ्यस्तमियात्तथा सत्यस्तमितेऽपि बहुविद्वासाणोऽग्निं प्रणयेत् । बहु वेत्तीति बहुवित् । बहुशब्दो नित्यमधिकृतायेकं एव । बहु तु नित्यकर्मधिकृतं याङ्कर्मविद्यां यो वेत्ति स बहुविद्युत्यते । तस्मादादित्यो न कदाचनास्तमेति नोदेति नित्यमात्मन्यवस्थितः । तदुपर्यते—“ सूर्य आत्मा जगतस्तथ्युपर्यथ ” इति तमेवाऽस्तमगतं मनसा जानन्यपूर्वाहवनीयं प्रणयेदियेवं विदुषा प्रणीयमानोऽस्तमित एव प्रणीतो भवति । अग्नावग्निः स्वाहेति निदध्यादादित्यमधिमुख इत्यदित्येऽग्नावाहवनीयोऽग्निर्निहितो भवति । अविदुषा तु प्रणीयमाने अथवार्थो न सिद्ध्यति । तस्मादाह—बहुविद्वासाणोऽग्निं प्रणयेत् । बहुविदितिवचनं बहुविदेव प्रणयति नाध्यर्थः । ब्राह्मण इतिवचनात् क्षत्रियो बहुविदपि प्रणयति । न च वेष्यः । द्वैर्हरण्येऽग्रतो हियमाणे पुरस्ताक्रीयमाने हिरण्ये ब्राह्मणोऽग्निं प्रणयति उपोतिवें हिरण्यमिति श्रुतिः ।

ना० वृ०—अग्निहोत्रार्थं विधिनाऽनुदृग्माहवनीयं यद्यभ्यस्तमियात्तदा तदानीमेवाऽस्तमेतु शक्येषु ब्राह्मणेषु यो बहु वेत्ति तमानीयं तेमोद्ग्रणादि निवानात्माहवनीयस्य कारणेत् । अग्नेः प्रणीयमानस्याप्रतो हिरण्यं द्वैरेव नयेत् । ब्राह्मणप्रहणं बहुविलेघपि जात्मन्तरनिवृत्यर्थम् ।

अभ्युदेते चतुर्गृहीतमार्यं रजतं च हिरण्यवद्ग्रतो हरेयुः ।

दै० भा०—ध्युदिते यथाहवनीयमपणीतमभ्युदियादादित्यस्तमिन्म्युदिते आउये चतुर्गृहीतमार्यं छूङ्हां गृहीत्वा रजतरूपमार्यं रजतं च हिरण्यवद्ग्रैः परिगृह्णाये प्रणीयमानस्याप्रतो हरेयुर्नेयेयुस्तमिन्प्रतो हियमाणे बहुविद्वासाणोऽग्निप्रणयेत् । प्रकृतमार्यं नैविवृत्तस्मादाज्यमियाह । यत्र प्रकृतमस्ति तत्र जुहुयादित्येव त्रूपात् । यथा “ आग्नीश्रीय आहुती ऊढति ” (आश्वलायनश्चौ० सू० ५ । १३ ।) चशब्दः समुद्दयार्थः ।

आज्यं रजतं चेति हिरण्यविदिति च चन्द्रेषमभ्यस्तमितविहितेन समानम् । बहुविद्वद्द्वय इत्येवमादि पुनरप्रतो वचनाच्छेषमभ्यस्तमितविहितेन समानम् । बहुविद्वास्मण इत्येव मादि पुनरगते च चनादाज्यप्रस्थाप्यप्रतो गमनं विधीयते । बहुवचनं कर्तृबहुत्वादाज्यमेकः प्रजयते ।

ना० व०—अनुद्रूतमभ्युदिले सति बहुविद्विं प्रणयेत् । तस्याप्रतश्चतुर्गृहीतमाज्यं नेतव्यं रजतं च । यदि हिरण्यवद्वचवेन रजतस्याप्रतो हरणं प्राप्येत तदा दर्भैरणमपि प्राप्यनुपाशाज्यस्याप्रतो हरणं च च प्राप्नुयात् । अतो दर्भनिवृत्यर्थमाज्यस्य प्रापणार्थं चाप्रत इति च चनम् । एतं चेद्विरण्यवद्वचनं पूर्वोक्तस्य बहुविद्वद्वयगाम्युद्धरणस्य प्रापणार्थम् ।

अथैतदाज्यं जुहुयात्पुरस्तात्पत्यइष्टपुरव
उपविश्योषाः केतुवा जुषतां स्वाहेति ।

दे० भा०—अथानन्तरं प्रणयनादनन्तरमेतदाज्यनेतत्तुर्गृहीतमाज्यमध्यर्थुर्जुहुयात् । पुरस्तादाहत्रनीयस्य पूर्वदेशे प्रत्यङ्गमुख उपविश्योषाः केतुना जुषतां स्वाहेयनेन मन्त्रेण । एतदितिवचनादधिकृतं चतुर्गृहीतं भवति । अन्यथा ह्यन्यदाज्यं प्राप्नोति । चतुर्गृहीतं प्रणयनार्थमेव स्याद्वजतवस्यात् । सर्वाः प्राङ्गमुख इति प्राप्ते प्रत्यङ्गमुख इत्याह । प्रणयनाधिकारादथा गतस्तथैव स्थित्वा जुहुयादिति प्राप्त उपविश्योषा इत्युच्यते । ब्राह्मणोऽप्ति प्रणयेदिति वचनात्प्रणयनादन्यसर्वमध्यर्थुर्जुहुयात् ।

ना० व०—हिरण्यरजतयोरप्रतो हरणमेव कार्यम् । आज्यस्य कार्यान्तरमुच्यते— निहितेऽग्नावाहत्रनीयस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्गमुख उपविश्य ‘उषाः केतुना’ इति तदाज्यं जुहुयात् ।

कालात्ययेन शेषः ।

दे० भा०—प्रदोषान्तो होमकाल इत्येवमादिविधिना शेषो विशिर्याख्यातः । अभ्युदिते ह्यस्तमिते चोभयत्रापि शेषो विधिः कालात्ययेन व्याख्यातः । उभयोरविकारात् । चथम्यस्तमिताविकारो निवृत्तो बहुविद्वास्मणोऽप्ति प्रणयेदित्येतदभ्युदिते न प्राप्नोति तस्माद्गुभयोरधिकारः । अभ्यस्तमितेऽप्ति प्रणीय चतुर्गृहीतं हुत्वाऽप्तिहोत्रमुपसाद्य जपित्वा जुहुयादेष्विष्व वारुणी । अभ्युदिते प्रणीयाऽज्यं हुत्वा पुनर्भतुर्गृहीतं द्वूत्रोपसाद्य व्याहृतीज्ञविवाऽनुगमनमेः प्रतिविद्वम् । तत इष्टिरित्येवमाद्या प्रायश्चित्तसमाप्तेः सर्वं समानम् ।

ना० व०—उभयोः कालयोरनुद्रूतप्रायश्चित्तशेषः कालात्यपायश्चित्ताभ्यामेवोक्तः

त्वेन स्वेन कालात्ययप्रायश्चित्तेनाग्निहोत्रमुपसाधेत्यादि वारुणीष्ट्यन्तं सर्वकाले भवति ॥
प्रातःकालेऽपि तदाधेव ब्रातभूतीष्ट्यन्तं भवति ।

न तिथापिरनुगम्यः ।

दै० भा०—कालात्ययैन शेष इति वचनादनुगमयित्वा चाऽहवनीयमित्यनुगमनं प्राप्तं तप्तिविष्यते । इह द्वम्युदितेऽग्निर्नानुगमयितव्यः । तुशब्दो व्याकृत्यर्थः । इह-वचनात्कालात्ययेऽनुगमनमेवान्यथा तत्रापि प्रतिषेधः स्यात् । आरम्भ प्रतिषेधे विश्वत्यो भवति ।

ना० वृ०—प्रातःकालेऽप्य विशेषः—अनुगमयित्वा चाऽहवनीयमित्येतच्च भवति । तेनाग्निहोत्रार्थेष्वेवाग्निषु सायंहोमान्तं भवति ।

आहवनीये चेदधियष्टाणे गार्हपत्योऽनुगच्छेत्स्वेष्य एनमवक्षामेभ्यो मन्त्रे युरनुगमयेच्चितरम् ।

दै० भा०—आहवनीये ध्रियमाणेऽनुपशान्ते चेद्यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेदुपशमे (शाम्ये)-ततस्तेभ्य एनं गार्हपत्यमवक्षामेभ्य उत्सुकेभ्यो मन्त्रेयुः । अनुगमयेच्चितरम् । गार्हपत्यादितरमाहवनीयमनुगमयेदुपशमयेदिति । अन्तित्यभावे स्वेभ्य इत्यनुच्यमानेऽन्यस्याग्नेवक्षामारम्भात्पूर्वमाहवनीयमनुगमयित्वा गार्हपत्यं मन्त्रेदिति दर्शितं भवति । तस्मा-दुभयोरनुगतयोरुत्तरेणोपपद्धतेऽपि । एनं गार्हपत्यं मन्त्रयेच्चाऽहवनीयमिति । तुशब्दोऽवधारणार्थः । अनुगमयेद्वेतरं वक्ष्यमाणेषु सर्वेषु मन्त्रनकलेषु ।

ना० वृ०—विद्यमान आहवनीये गर्हपत्यो यद्यनुगच्छेत्तदा स्वभ्योऽवक्षामेभ्य एनं गार्हपत्यं मन्त्रेयुः ॥ लत इतरमनुगच्छेत् । आहवनीयमित्यर्थः । गार्हपत्यशब्दादेय गार्हपत्यप्रत्यये सिद्धे तप्तप्रत्ययार्थमेनमिति वचनं सर्वावस्थस्य गार्हपत्यस्यानुगमने मन्त्रनेनैवोत्पत्ति-रेवंरूपा च सेतिङ्गापनार्थम् । तुशब्दादप्यमर्थो योत्पत्ते । गार्हपत्यमनुगमनं मन्त्रनेनैवोत्पादयेत् । ध्रियमाण आहवनीयेऽप्य विशेषस्तं चानुगमयेदिति । अवक्षामाणि मन्त्रनसमर्थनि काष्ठानि ।

क्षामाभावे भस्मनाऽरणी संस्पृश्य मन्त्रयेदितो जड्ये प्रथममेभ्यो योनिभ्यो अधिजतवेदाः । स गायत्र्या त्रिषुभा जगत्याऽनुषुभा च देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानश्चिति ।

दै० भा०—अन्यथा क्षाममन्त्रन उभावरणी संस्पृश्य मन्त्रयेत् ‘इतो जड्ये’ इति मन्त्रं जपित्वा मन्त्रयेत् । अथ मन्त्रो (इमं मन्त्रं) यावन्मन्त्रयेत्तावज्ञेत् ।

ना० बू०—मन्थनसमर्थक्षामाभावे भस्मनाऽरणी संस्पृश्य छेपयित्वा ततो मन्थयेत् ‘इतो जड़े’ इति मन्त्रेण । मन्थयेदिति गिचः प्रयोगात्प्रकृते कर्मणि यः कर्ता स एव मन्त्रं ब्रूयात् । ये केचनं समर्था मन्थेन्युरित्येवमवगम्यते । अरणीमन्थन एवायं मन्त्रो नावक्षा-ममधने । यदुमयोरभिप्रेतः स्यात्पूर्वत्रैव मन्त्रं ब्रूयादनुगमयेत्तिरमितिवत् । तथा च न कृतम् । तेन पूर्वसिन्मन्थने मन्त्रो नास्तीति सिद्धम् । अवरोहणमन्त्रस्तम्भस्येरपि भवति । अरणीगतावरोहणस्यापि तस्मिन्नेव सूत्रे विभृतुमिष्टत्वात् ।

मथित्वा प्रणीयाऽऽहवनीयमुपतिष्ठेताग्ने सम्भ्रालिषे राये रमस्व सहसे शुभ्ना-योर्द्वेष्टपत्याय । सम्भ्रालसि स्वरावसि सारस्वतौ त्वोत्सौ प्रावतामज्ञादं त्वाम्भ-पत्यायाऽऽदध इति ।

दे० भा०—उभौ कल्पावधिकृत्य विधानान्मथित्वाऽन्यतमेन कल्पेन तदनन्तरं प्रणीयाऽऽहवनीयमुपतिष्ठेत—अग्ने सम्भ्रालिष इत्येनेन मन्त्रेण । मथित्वा प्रणीयेति संबन्ध-वचनादाहवनीयमनुगम्य मन्थनं भवति । मन्थनादनन्तरमेतत्प्रणयनम् । आहवनीयप्र-हृष्टं गार्हपत्याधिकारात् ।

ना० बू०—मधित्वेति वचनम् ‘इतो जड़े’ इत्यस्य प्रणयनमन्त्रवस्त्राङ्गानिवृ-र्थर्थम् ।

अत एवैके प्रणयन्त्यन्वाहृत्य दक्षिणम् ।

दे० भा०—अत आहवनीयादेवैके शास्त्रिनोऽन्यमाहवनीयं प्रणयन्ति । दक्षिणमस्मि-माहवनीयसमीपं नीवा प्रस्तुदक्षिणमाहत्यानन्तरमहवनीयं प्रणयेत् । आहवनीये चेदूप्रिय-माण इत्यधिकारादत एवेत्येनेनाऽऽहवनीयोऽभिसंबन्धते । एवशब्दोऽवधारणार्थः । आह-वनीयादेव प्रणयन्ति । एक इतिवचनाद्विकल्पः । अन्वाहृत्येति साक्षात्क्षवचनादक्षि-णाक्षिमाहृत्य प्रणयेत् ।

ना० बू० अत्रैव विष्णेऽयं द्वितीयः कल्पः । श्रिथमाण आहवनीये गार्हपत्यानुगमने सत्यत एवाऽऽहवनीयाद्वार्हपत्यभूतादन्यमाहवनीयं प्रणयन्त्येके । तथा सति दक्षिणाशिर-मनुहर्त्यः ।

सहस्रानं का गार्हपत्यायतने निधायाय गार्हमाहवनीयमुद्दरेत् ।

दे० भा०—अयं का कस्यो भवति भस्मना सहाऽऽहवनीयमुद्दृत्य दक्षिणेन विहारे छावा गार्हपत्यायतने निधाय स्थापयित्वाऽप्यनन्तरं प्र-ञ्चं पूर्वस्या दिशाहवनीयमुद्दरेत् । प्राप्ताभितिवचनादक्षिणेन विहारमाहत इति सिद्धम् । दक्षिणेन विहारे हल्वेति ग्राहणम-

नाव्याहवनीयश्रवणात्तस्य गार्हपत्यसंज्ञा सिद्धा । अन्यथाऽऽहवनीय एवायमेव कल्पो ब्राह्मणे दृष्टः । इतरे प्रतिषिद्धाः । यदि मन्येद्भ्रूतव्यं यजमानस्य जनयेत् । यदि प्राच्छमायतनाच्यवेत् यदि प्रत्यक्षमसुरवद्यज्ञं तन्वीत सहभस्मानं दक्षिणेन विहारं कृत्वागार्हपत्यायतने निधायाथ प्राच्छमाहवनीयमुद्भरेत् । एतदेव प्रशस्तमितरे विकल्पाः श्रुत्यन्तरेऽपि प्रशस्ताः सर्वे एव कल्पाः ।

ना० वृ०—इदमपि कल्पान्तरम् । आहवनीयमुद्भरेदियेतावतौव सिद्धे प्राच्छमितिवचनमाहवनीयाप्रत्यञ्च गार्हपत्यं प्रणीयापि विहारसिद्धिरितीदमपि व.ल्पान्तरमिति ज्ञापनार्थम् । एते चत्वारः पक्षा ब्राह्मणे समुद्दिष्टाः । तत्र निन्दा विश्यन्तरस्तुत्यर्था । अतः सर्वेषां कचिच्छाङ्कान्तरे विधानमस्तीति तान्सर्वान्कर्तव्यतया सूचितवानाचार्यः । सहभस्मानमित्यरिमन्पक्षे दक्षिणेन विहारं नीत्वा गार्हपत्यायतने निधानम् ।

तत इष्टिरप्तिस्तपस्वाङ्गनद्वान्पावकवान् ।

दे० भा०—तत इष्टिस्तपस्मान्मन्थनाद्विहारणानन्तरमिष्टिर्भवति सा वक्ष्यते । अधिकोर पुनस्तत इति वचनात्ततस्तस्मात्कलगादियमिष्टिर्भवति । अन्यथाऽन्यादेव कल्पान्दिष्टिः स्यात् । अग्नितपस्वाङ्गनद्वान्पावकवानि.ति देवता ।

ना० वृ०—एकाऽत्र देवता स चाग्निक्षिभिर्गुणैर्युक्तः ।

आयाहि तपसा जनेष्वग्ने पावको अर्चिपा । उपेमां सुषुर्ति पम । आ नो याहि तपसा जनेष्वग्ने पावक दीद्यत् । हव्या देवेषु नो दधदिति ॥

दे० भा०—आयाहीति यथासमान्नाते याज्यानुवाक्ये । एपाऽनुगमनेष्टिरित्युक्तमर्थ्यूणामसाकमर्थ्युक्तं तत इष्टिरिति । तस्मासर्वेष्वनुगतेष्वैवेष्वेष्विष्टत इष्टिरिति योक्ता सा सर्वेषामनुगमन इष्टा ।

प्रणीतेऽनुगते प्राग्घोमादिष्टिः ।

दे० भा०—प्रणीत आहवनीये होमात्प्राग्नुगते हामात्पूर्वमुपशान्त इष्टिर्भवति । तस्मात्प्रणीत इत्याहवनीयस्याधिकारः क्रियते । प्राग्घोमादितिवचनाद्वोमादूर्ध्वमनुगमनेऽन्यत्रायक्षितं वक्ष्यति—अग्नावनुगतेऽन्तराऽहुती हिरण्य उत्तरां ज्ञहुयादिति । ततो हिरण्य एव होमशेषं समाप्येन पुनर्धिहरेत् । आ प्राग्घोमादनुगते विहयेष्टि कुर्यात्सा वक्ष्यते ।

ना० वृ०—अभिहोत्रार्थं प्रणीत आहवनीयेऽनुगतप्रायक्षितत्वेनेयमिष्टिः कर्तव्या ।

प्राक्पूर्वाहुतिप्रक्षेपादेवेष्टिः प्रायश्चित्तिर्भवति । उत्पत्तिस्तु ब्राह्मणोत्ता भवति ' तदाहुर्य-
स्याग्निमनुद्भूतमादिलोऽभ्युदियाद्वाऽभ्यस्तमियाद्वा प्रणीतो वा प्राग्नेमादुपशाग्नेदिलयपि-
हिरण्यं पुरस्कृत्य सायमुद्भ्रेदजतमन्तर्धाय प्रातरुद्धरेत् ' इत्यत्रोत्ता । इयमेवोत्पत्तिरस्मिन्नव-
सेर ' प्रणीतो वा प्राग्नेमादुपशाग्नेत् ' इति वचनात् । अग्नाकनुगतेऽन्तराहुती इति वक्ष्यति ।
उत्तराहुत्यां हुतांयामग्न्युत्पत्तेः प्रयोजनं नास्ति । एवमग्निहोत्रे निर्वाह इत्यस्मस्तूत्रानुसारेण
मन्यामहे ।

अग्निज्योतिष्मान्वरणः ।

दै० भा०—अग्निज्योतिष्मान्वदेवता वरुणो द्वितीया देवता ।

ना० वृ०—द्वे देवते । ज्योतिष्मानित्यग्नेगुणः ।

उदमे शुचयस्तवाग्रे बृहच्छुषसामूध्यो अस्थादिर्ति । सर्वाश्वेदनुगतानादित्योऽ-
भ्युदियाद्वाऽभ्यस्तमियाद्वाऽन्याधेयं पुनराधेयं वा ।

दे० भा०—उदमे बृहन्निति अग्नेज्योतिष्मते याज्यानुवाक्ये वरुणस्येके वरुणप्रधार्सेषु ।
शेषं पौरीमासेन । सर्वाश्वेदनुगतान्सर्वश्वेदुपशान्ताननीनादित्योऽभ्युदियाद्वाऽस्तमियाद्वा-
तदाऽन्याधेयं प्रायश्चित्तं भवति । पुनराधेयं वा भवति । सर्वेषुनुगतेषु मथिवा प्रणयने-
प्राप्त इदमुच्चते । अन्येषामध्यर्याणां यजमान एवाग्नयो भवन्तीति वचनाद्युदितेऽस्तमि-
तेऽपि अरण्योः प्रयत्नरोद्दणं कृत्वा पृथकृत्य जुहुयः ।

ना० वृ०—यदि सर्वेष्वग्निवनुगतेष्वादित्योऽस्तमुदयं वा गच्छेत्तदाऽन्याधेयं पुनराधेयं
वा प्रायश्चित्तं भवेत् । अनयोरेव कालयोः शाश्वान्तरे गार्हपत्याहवनीययोर्द्वयोरेवानुगताये-
त्प्रायश्चित्तमुक्तम् । तस्मिन्शास्त्रे दक्षिणाग्निर्भिन्नयोनिः । अत एवं विनिवेशः । एकयो-
निवेशे सर्वानुगमने भवति भिन्नयोनिवे द्वयोरेवानुगमन इति । अत्रान्याधेयपुनराधेयाभ्यां
सेषिके ते गृह्णते अग्न्युत्पादकत्वसामन्यात् । एतदर्थमेकाऽनादद्वादशात्रमित्यत्र सेषिके-
तेऽन्याधान आधानशब्दप्रयोगः संव्यवहारार्थं कृतः । तस्मिन्काले सर्वदा सर्वे एवाग्नयो
विहृता एव प्रायेणाऽस्तते । तत्र केवलगार्हपत्यानुगमने मन्थनेनोर्याद्य तपस्वतीष्टिः कार्ये-
त्युक्तम् । दक्षिणान्यनुगमनेऽपि स्वयोनितो विहृय सैवेष्टिः कार्या । आहवनीयानुगम-
नेऽपि प्रायश्चित्तविशेष उक्तः । द्वयोर्द्वयोरनुगमने तान्येव यथासंभवं कर्तव्यानि ।
अतः सर्वानुगमन इयमवशिष्यते । अतः सर्वशब्दाविवक्षायामपि नैमित्तिकस्य स्वभा-
वपर्यालोचनया सर्वानुगतायैवैतद्वयतीति मन्तव्यम् । एकयोनिवे भिन्नयोनिवे उक्तो
विनिवेशः । उभयोरनुगमनेऽपि विधीयमानस्यान्याधेयस्य सर्वोत्तमदक्षवाचात्या-
गात्तद्विधानसामर्थ्यादेवानष्टोऽपि दक्षिणाग्निर्नष्ट इति गम्यते । विहृतेष्वर्वं भवति ।
अविहृतेष्वपि किं गार्हपत्यानुगमने सर्वानुगमेऽस्ति व वा । अस्तीति ग्रूयात् ।

तत्र हि सर्वेऽनयः समवेतां इति गम्यते । ततो विहरणदर्शनात् । कथं तत्र समवायः । अङ्गारसमवायस्तावन्नास्ति । कर्मार्थं पृथक्कृतानां कर्मसमासौ तत्रैवानुगमनदर्शनात् । अथायमभिप्रायः—अङ्गाराश्चप्रो यो दक्षिणाग्न्याहवनीयाख्यः शास्त्रगम्यः स कर्मसमासौ गार्हपत्याङ्गाराननुप्रविशति । अन्यथा तत उद्धरणविधानं नोपपयते । तत्संसर्गे संसर्गदोषवशं नास्ति । अङ्गारसंसर्गो हि सः । तथा च शास्त्रान्तरे वचनम् । यदि पूर्वोऽनुग्रहः संत्रर्थं पश्चाद्द्वि स तर्हि गत इत्यवपि न युज्यते । अविहनावस्थायां गार्हपत्ये “गार्हपत्यं प्रज्वल्य” इति सूत्रप्रयोगात् । तथा च शास्त्रान्तरे सूत्रकारप्रयोगो मध्यवर्णश्च दृश्यते—“गार्हपत्यमभिमध्ययते सुगार्हपत्यमभिमध्ययते सुगार्हपत्यः” इति । तेनावगम्यते तत्रानुप्रवेशोऽन्यन्तराख्य नास्तीति । यत्पुनः “पश्चाद्द्वि स तर्हि गतः” इति तदप्यन्यपरम् । यदि हि सर्वदाऽनुगतस्याऽहवनीयस्य गार्हपत्याखण्यनेनैवेत्पत्तिः स्यात्तदैतत्तिलङ्गमनुप्रवेशस्य तत्र हि शास्त्रे मन्थनादध्युपत्तिरुक्ता । अतोऽस्यायसर्थः—स्मिन्नानुगमने गार्हपत्याखण्यनेनैत्पत्तिरुक्ता तदाऽनुगतेऽन्तरा संचरणमविरुद्धं मन्थनोत्पाद्येऽनुगतेऽप्यन्तरा न संचरितव्यमिति । अतोऽन्यपरत्वादेवास्य वाक्यस्यानुप्रवेशो लिङ्गं न भवितुमहीति । अतस्तत्र समवायः प्रत्यक्षेण शास्त्रं वा लक्ष्यं वितुं न शक्यते । कथं तर्हि तत उद्गृह आहवनीयादिर्भवति । वचनमगम्यो हि सः । वचनमेवं भवति ‘गार्हपत्यं प्रज्वल्य ततो दक्षिणाग्निमुद्रूय गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तमुद्गरेत्’ इति । तेनाधिकृतेन पुरुषेण तत्रियुक्तेन वाऽभिहोत्राद्यर्थं स्वकले यथोक्तेन विधिनाय उद्दिष्यते स एवाऽहवनीयादिर्भवति नान्यथा । अन्यथा चेदुद्दिष्यते तश्च समोप्य तमस्मिन्निष्ठेष्टिर्भवति । अभ्युदितेष्टौ तु वचनमध्योद्गृहोऽन्यदत्तेऽप्याहवनीयादिर्भवति । एवं तर्हि कर्मन्तरालकाले क्रान्तौ तिष्ठति । बयमपि न जानीमः क्रासौ तिष्ठतीति । एतावदत्रावगन्तुं शक्यते । सर्वकर्मार्थमग्रय अहिताः । तत्र गार्हपत्यो यावर्जीवं धार्यते वचनात् । इतरौ तु कर्मणि कर्मणुद्दिष्टेते । गतश्रियः सर्वे धार्यन्ते वचनादेव नान्यदत्तेऽवगन्तुं शक्यते । एवं सति कर्मापूर्वतिप्रति । यथा यागादिजनितायपूर्वाणि यावत्कलभोगसंबन्धं तिष्ठन्ति तथाऽहवनीयादिरपि तिष्ठतीति । अतोऽनुद्गृहेषु गार्हपत्यानुगमने सर्वानुगमनं नास्तीति । तत्रान्याख्येयं पुनराख्येयं वा न कर्तव्यमिति सिद्धम् ।

समाख्येषु चारणीनाशे ।

दे० भा०—समाख्येषु चारण्याः समाख्येषु चारण्याः समाख्येषु चारणीनाशस्त्रेऽन्याख्येयं वा भवति । चशब्दः समुच्चार्यार्थः । येषां यजमान एवाग्न्यो भवन्तीति वचनाते अरणी अद्वय तयोः प्रत्यवरुद्धा मन्थन्ति ।

ना० दृ—अभिभवणयोः समाख्येषु सत्स्वरणयोर्नाशेऽन्याधेयं पुनराधेयं वा कर्तव्यम् । अन्यतराणीनाशेऽपि भवत्येतत्प्रायक्षितं तयोरेकैकस्या एव कार्यविशेषे नियमाज्ञायापती संस्तुतवाच्च । मन्त्रणीनाश इति शब्द एकस्यामर्यनष्टायां न प्रवर्तते इति । सत्यम् । असौ शब्दो न प्रवर्तते । तथाऽपि मन्त्रनपदार्थो नैकया संपादयितुं शक्यत इत्यनष्टाऽपि नष्टैवेति कृत्वोक्तम् । यदि परमनष्टामेव द्विधा कृत्वा मन्त्रनसिद्धिरिति । तथाऽपि नैवं बहुं शक्यते-उपादानकालेऽरणी आहरेदिति । द्वयोरुपादानमष्टार्थं स्यादिति युक्तं कार्य-भेददर्शनादिति । एवं सत्युर्वशीपुरुखवःसंस्तुतिरधरोत्तरयोररणयोः श्रूपमाणा चोपपन्ना भवतीति युक्तम् ।

अथाऽप्येय इष्ट्यः ।

दे० भा०—अथशब्दोऽधिकारार्थः । आग्रेय इष्ट्योऽधिकिग्रन्ते । यदित ऊर्ध्वमनु-क्रमिष्यामस्तदाऽप्नेयीनामिष्ठीनां विधामम् । आग्रेय इत्यधिकारादित ऊर्ध्वं ये गुणात्मे वक्ष्यन्ते । तेऽप्नेगुणा भवन्ति । व्रतपतयेऽप्नेयेऽप्नयेऽग्निमत इष्टि भवति । इष्टिवचनादिष्टयो भवन्ति । आहुतये भवन्ति । प्रस्याम्नाये वक्ष्यमाणाभ्यामृगम्भ्यां तस्यै तस्यै देवताया आहुतिं जुहुयात् । इष्टयो वक्ष्यन्ते ।

ना० दृ०—अथानन्तरं या वक्ष्यन्ते ता अग्निदेवत्या इष्ट्य इति वेदितव्यमिलस्य सूत्रस्यार्थः । यान्यत्र चतुर्थ्यन्तानि पदानि तान्यग्नेगुणवाचकानीत्यर्थः । एतेनावगम्यते सर्वत्र चोदितैव देवता चोदनायां याउयानुवाक्यादिगम्या देवतागुणस्तु चोदनात एवावग-न्तव्यः । कथं तर्हि वैश्वानरपर्यज्ञायां वैश्वानरशब्दोऽग्नेगुणः । तयोरेव याउयानुवाक्य-योस्तत्र प्रवेशात् । अत्र हि वैश्वानरशब्दस्याग्निगुणत्वं चोदितमेवेति ।

साग्रावभिप्रणयनेऽप्निवते ।

दे० भा०—साग्रावग्निप्रणयनेऽग्निनाऽप्यतनस्याग्निः सग्रावायतने चेदग्निः प्रणी-यतेऽनुपशान्तेऽग्नावुपशान्त इति मत्वा शर्मिन प्रणयति प्रणीतेऽग्नौ यदि दृष्टतेऽग्निस्त-स्मिन्नावग्निप्रणयने सत्यग्नयेऽग्निवत इष्टिर्भवति । तस्या वक्ष्यति याउयानुशाक्ये । शेषं पौर्णमासेन स यद्यनुपश्येदुद्दश्य पूर्वमपरं निदध्यादित्युक्तं ब्राह्मणे तथाऽपि प्रायक्षितं विद्यते ।

ना० दृ०—निवृत्तकर्मणाऽनिवृत्तकर्मणा वाऽग्निना सहित आहवनीयायतने यद्य-न्योऽग्निराहवनीयार्थं उद्धियेत तमग्निमनिधायैव स्मरति चेदायतनस्थमुद्देशानीमुड्हतं निदध्यात् । तथा सतीष्ठिने भवति । एतस्मिन्नपि पक्षे यद्यनपवृत्तकर्मणोदूद्योत तदा व्याङ्गति-होमः कर्तव्यः । अपवृत्तकर्मणो चेन्न किंचिदपि प्रायक्षितं विद्यते । यद्यस्मृतैव तस्मिन्न्यूर्व-प्रणीते निदध्यात्तदेयमिष्ठिः कार्या ।

क्षामायागारदाहे शुचये संसर्जनेऽप्तिनाऽन्येन ।

दे० भा०—क्षामायागारदाहे यजमानस्य गृहदाहेऽनये क्षामवत् इष्टिर्भवति । तस्या याज्यानुवाक्ये वक्ष्यति । शेषं पौर्णमासेन । अथर्वौः क्षामवत् इति चोदितमिह तु क्षामा० येति । तस्मादध्वर्यवोऽनये क्षामवत् इति प्रेष्यन्ति । तैः सहार्णि क्षामवन्तमावहेति । शुचयेऽनय इष्टिर्भवति । अग्निनाऽन्येन इमशानाग्निना संसर्गे सति तस्या उक्ते याज्या० नुवाक्ये आधानेष्ट्यामन्येनेति इमशानाग्निनेत्युक्तं भवति । उत्तरत्रान्येति । उक्तं च श्रुत॑ न्तरे च ।

ना० दृ०—अन्य इति शबाग्निरूप्यते ।

मिथश्चेत्प्रिविचये ।

दे० भा०—यदि सर्वेऽनयो मिथो भवन्येकीभावं गच्छन्ति तथा सत्यानये विविचय इष्टिर्भवति । तस्या याज्यानुवाक्ये वक्ष्यति । शेषं पौर्णमासेन । चेदित्यनिलभावे ।

ना० दृ०—गार्हपत्यादयः सर्वे द्वौ वा परस्परं यदि संसूज्येरंस्तदा विविचय इष्टिः कर्तव्या ।

गार्हपत्याहवनीययोर्वर्तिये ।

दे० भा०—गार्हपत्याहवनीययोर्मिथोभावे द्वयोरेवैकीभावे सत्यानये वीतय इष्टिर्भवति । तस्या याज्यानुवाक्ये वक्ष्यति । शेषं पौर्णमासेन । मिथोभूतावग्नी विभृण्य स्थानेनु स्थापयित्वेष्टि कुर्यात् ।

ना० दृ०—पूर्वस्यायमपत्रादः ।

ग्राम्येण संवर्गाय ।

दे० भा०—प्राम्येणग्निना संसर्गे सत्यग्राये संवर्गायेष्टिर्भवति । तस्या याज्यानु० वाक्ये वक्ष्यति । शेषं पौर्णमासेन । इह प्राम्येणेति वचनादारणेनग्निना संसर्ग इष्टि० रूप्या निर्मातव्या तदुक्तं ब्राह्मणे—तस्य दावग्निना संसर्ग इति ।

ना० दृ०—प्राम्यः पचनाग्निः ।

वैश्वुतेनाप्सुमते वैश्वानराय विमतानामश्चभोजने ।

दे० भा०—विशुद्धत्रो वैश्वुतस्तेनाग्निना संसर्गेऽनयेऽप्सुमत इष्टिर्भवति । तस्या याज्यानुवाक्ये वक्ष्यति । शेषं पौर्णमासेन । वैश्वानरायानये वैश्वानरायेष्टिर्भवति । विमता नाम बिद्वितिणो वैरिणस्तेषां विमतानामश्चभोजने सति तेषामन्तं यजमानो यदि भुक्ते । तस्या याज्यानुवाक्ये उक्ते चातुर्मास्यप्रकरणे ।

ना० २०—विमता विमनस्काः । शब्द इत्यर्थः । द्विषदभं वद्याहिताग्निर्भुजीति तदा वैश्वानरायेष्ठिः कार्या ।

सुरभय एव यस्मिङ्गीवे मृतशब्दः ।

दे० भा०—सुरभय एवाग्नये सुरभय इष्टिरेव भवति न पूर्णाङ्गुतिः । यस्मिन्यजमाने जीवे भवति मृत इतिशब्दः श्रूयते प्रवासगते यजमाने मृत इति लोके शब्द उपयुक्ते । एवशब्दोऽवधारणार्थः । इष्टिमवधारयति । अग्नये सुरभय इष्टिरेव भवति पूर्णाङ्गुतावाङ्गुतिरिति वक्ष्यति । इष्टिस्थाने पूर्णाङ्गुतिर्वेति विभाषानिवृत्यर्थमेवकारः ।

ना० २०—यस्मिन्नाहिताग्नी जीवत्येव मृत इति यदि शब्दः संजायेत तदेयमिष्ठिः कार्या । एवशब्दो गुणनियमार्थः । सुरभय एव न सुरभिमत इति । तेनान्यत्र गुणान्तरसंबन्धोऽप्यभ्युपगतो भवति यथोऽक्षमवते वेलेवमादि ।

अग्निनाऽग्निः समिध्यते त्वं शम्भे अग्निनाऽग्ने त्वमस्पद्युयोध्यमीवा अक्रन्ददग्निरस्तनयश्चिव द्यौर्धिं ते विष्वग्वात जूतासो अग्ने त्वामग्ने मानुषीरीक्तते विज्ञोऽग्नभायाहि वीतये यो अग्निं देव वीतये कुवित्सु नो गविष्टये मा नो अस्मिन्यजाखनेऽप्यस्त्वग्ने सधिष्ठव यदग्ने दिविजा अस्यग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान्तसाध्वीमकदेव वीर्तिं नो अद्येति ।

दे० १ भा०—अग्निनाऽग्निरिति नवेष्टयो नानानिमित्तेषु व्याख्याता यासामते मृतशब्द आस्ते । शुचये याज्यानुवाक्ये आधानेष्टामुक्ते । अग्नेवैश्वानरस्य चातुर्मास्यप्रकरण उक्ते याज्यानुवाक्ये । अन्या याः सप्तेष्टस्तासामनुकमेण याज्यानुवाक्या वक्ष्यति । एकैकस्या द्वे द्वे ज्ञात्वा । अग्निनाऽग्निरिति चतुर्दश प्रतीकानि ।

अपि वा प्रायश्चित्तेष्टीनां स्थाने तस्यै तस्यै देवतायै पूर्णाङ्गुतिं जुहुयादिति विज्ञायते ।

दे० भा०—अपि वा प्रायश्चित्तेष्टीनां स्थानेऽपि वाऽर्थविकल्पः । प्रायश्चित्तेष्टाम्नातेषु या या इष्टस्तासामिष्टीनां स्थाने तस्यै देवतायै तन्माम्ना चतुर्धीविभक्त्या स्वाहाकारेण पूर्णाङ्गुतिः । सुचि चतुर्गृहीतं गृह्णते । चतुर्गृहीतेन पूर्णा कृत्वा जुहुयादिति विज्ञायत इत्येवं ज्ञायते श्रूयते श्रुतिवचनादिष्टितुल्यः । अपिशब्दस्तुल्यविकल्पार्थोऽयं विष्ठिः । अयमपीति वेति विकल्पार्थे प्रायश्चित्ताधिकारे पुनः प्रायश्चित्तप्रहणादनाम्नातेष्टिष्ठिषु प्रायश्चित्तेऽप्यथाऽधिकतानामेव स्यात् । इष्टप्रहणादिष्टीनामेव स्थान आहुतिर्भवति यदन्यत्कर्म तत्र विद्यते । यथाऽम्नाते प्रायश्चित्तस्थाने वचनादिष्टिर्थमः । परिस्तीर्थव्रद्धाणं दक्षिणतो यजमानं चोपवेश्य पल्नीं च । गार्हपत्यस्थोक्तरते जुहूं सुवमाज्य-

स्थालीं प्रोक्षणीं चाऽसाद् प्रोक्षणीं ४ सर्स्कृत्य पात्राणि प्रोक्षय गार्हपत्य आज्यं विडाप्य पवित्रान्तहिंतायां स्थाव्यामाज्यं निह्योत्पूर्य सुकूल्यौ संमृज्य स्थालीं सुकूल्यौ च गृही-त्वाऽहवनीयसमीपे कुशेषूपसादेभ्यमुपसमा*धाय सुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा देवतानाम्ना चतुर्थ्यन्तेन स्वाहाकारान्तेन यजमानेऽवारब्धे जान्वाद्याऽहुतिं जुहुयात् । ऐष्टिके कर्मणि देवतायै हविश्चतुरवत्तं गृह्णते । तद्भूत्वादिहापि चतुर्गृहीतं गृह्णते । अवषट्कारग्रदानेष्वच्चर्युरासीनो जुहेति तस्यै तस्या इतिवचनादेवतानेकत्वे प्रतिदैवतं जुहुयात् । देवतावचनादेवताया नाम्ना जुहुयात् । श्रुत्यन्तरे तु याभ्यानुवाक्याभ्यां श्रूयते । देवताया इति चतुर्थ्या निर्दिष्ट्वाच्चतुर्थ्या विभक्त्या हृयते । यथाऽग्नये पथिकृते स्वाहेति । पूर्णा-हुतिमिति वचनाच्चतुर्गृहीतेनाऽप्यहृयते । जुहुयादिति चोदिते स्वाहाकारो भवति । श्रुतिप्रमाणाद्वि प्रमाणं भवति ।

ना० वृ०—प्रायश्चित्तप्रकरणे या इष्ट्य इष्टिशब्देनैव चेद्यन्ते याथं ब्राह्मणोक्ता-स्तासामयं वैकल्पिको विधिरुच्यते । यास्तासामिष्ठीनां देवतास्तासामेकैकस्यै देवताया एकैकां पूर्णाहुतिं जुहुयात् । द्वादशगृहीतेन सुचं पूरवित्वा यद्यूयते सा पूर्णाहुतिरेत्युच्यते । अयं पुनरनुपक्रान्तदर्शपूर्णमासस्य भवति दर्विहोममध्ये च नान्यत्र भवति ।

अप एवान्यानि मृन्मयानि । भूमिर्भूमिगान्माता मातरमप्यगात् ।
भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वैष्टि स भिद्यतामिति ॥

दे० भा०—अप एवान्यानि मृन्मयानि पात्राणि अप एवाप्त्वेव प्रक्षिपेयुभूमिरित्य-स्तेतेन मन्त्रेण ।

ना० वृ०—कपालेष्योऽन्यानि मृन्मयानि भिन्नान्यभिन्नानि च । ‘भूमिर्भूमिषु’ इति मन्त्रेणाप एवाभ्यवहरेन संदध्यादित्यर्थः ।

अभिहोत्राय कालेऽग्रावजायमानेऽप्यन्यमानीय जुहुयः ।

दे० भा०—अग्निहोत्राय कालेऽग्निहोत्रमिति च कर्मनामधेयम् । अग्निहोत्रार्थेऽप-राहे गार्हपत्यं प्रज्वल्येति तस्मिन्काले यद्यनुगतो भवति गार्हपत्यस्ततः स्वेभ्य एनमवक्षा-मेभ्यो मन्थेयुः क्षामाभावे भस्मनाऽरणी संस्पृश्य मन्थयेत् । तमेव मन्त्रं जपित्वा यदि मध्यमानो न जायत आदित्यश्चाभ्यस्तमेव्यभ्युदेति तमन्वग्न्याधेयं पुनराधेयं वेस्युलं तस्मादिदमुद्यते । कालेऽग्नावजायमन्तेन प्रागस्तमयादन्यमनधिकृते लौकिकेऽग्नावग्निहोत्रं

* आहवनीयं यज्ञियैः काष्टैः प्रज्वल्येत्यर्थः । + अग्निहोत्रस्थाली मृन्मयी सा भिन्ना चेदेतेन मन्त्रेणापेऽन्यवहरेत् । श्वादिदशनाभिक्षिसायां स्थाव्यमेतदेव प्रायश्चित्तम् ।

जुहुयुः । यधोक्तेन विधानेनानस्तमिते लौकिकमग्निमानीयः मन्त्रेण विहृत्यास्तमिते जुहुयात् । अपिशब्दं कुर्वन्कालः प्रधानमिति दर्शयति । अप्यन्यमानीय जुहुयात् । न च कालातिक्रम इति । अग्नावजायमानेऽप्यन्यमानीयेति वचनादन्योऽग्निर्नित्यस्य स्थाने चोदितः । नित्यस्य नर्ये धर्मा विहारोपदिष्टात्ते लौकिकस्यापि भवन्ति । समानजाति-न्यायात् । ब्राह्मणपाण्यादिष्वनग्निहोत्रेषु विहारोपदिष्टा धर्मा न भवन्ति गार्हपत्यावेक्षणमपरयोर्होमोऽप्रेणाऽऽहवनीयं गत्वा समिध आदघ्यादिस्येवमादयः ।

ना० व३०—अग्निहोत्रहोमार्थं प्रणयनकाले समारूढोऽग्निर्मध्यमानो यदि न जायेत तदाऽन्यं लौकिकमग्निमानीय प्रणीय तत्रैव होमः कार्यः । एतदनुगते न भवति । अनुगते तु मन्थनादि तपस्तीष्यन्तं तत्र प्रायश्चित्तम् । तत्राग्निसंधानमेव मन्थनप्रवृत्तौ निभित्तं नाग्निहोत्रहोमः । समारूढे तु नैमित्तिकस्याभावादग्निहोत्रादेव मन्थनस्य निभित्तं नान्यत् । अतः समारूढ एवेति युक्तमुक्तम् । तेनानुगतावजायमानेऽपि यावज्जन्म तावन्मथितव्यमेवेति । ततस्तपस्तीष्यिः । तत्राग्निहोत्रहोमोऽनुदृतप्रायश्चित्तेन सह यदि होमकालोऽतिपनस्तदा मनस्तीहोमक्ष कार्यः । अप्यन्यमित्यन्यशब्दाद्वैकिकमग्निमानीय जुहुयुः । अपिशब्दाद्वैकिकमाणपाण्यादि वक्ष्यमाणमपि गम्यते ।

पूर्वालाभ उत्तरोत्तरम् ।

दे० भा०—लौकिकमग्निमादिं कृत्वा सप्तसु द्रव्येषु होमो विधीयते । लाभे सति पूर्वस्मिन्नेव हूपमाने नोत्तरे हूयते ।

ना० व४०—अग्न्यादीनां पृथिव्यन्तानां पूर्वपूर्वालाभ उत्तरोत्तरं गृहीयुः । पूर्वालाभ इत्यलाभवचनादलाभे वचनान्तरविधिरयं न प्रतिनिधिनियम इत्यध्यवसीयते । तेन दृष्ट्यार्थानामङ्गानां मध्ये यस्य कार्यमस्ति तदेव कार्यं नान्यत् ।

ब्राह्मणपाण्यजकर्णदर्भस्तम्बाप्सु काष्ठेषु पृथिव्याम् ।

दे० भा०—लौकिकस्यालाभे ब्राह्मणपाणौ पाण्यभावेऽजकर्णेऽजकर्णस्याभावे दर्भ-स्तम्बे दर्भस्तम्बाभावेऽसु यस्मिन्काग्निहोमः प्राप्नोति । ब्राह्मणपाणाविति वचनादक्षिण-पाणौ भवति न वा दर्भस्तम्बेऽप्तिष्ठेषामुत्तरे । तत्र पाणौ चेद्वासेऽनवरोध इति वचनादेकस्मिन्पाणौ होमो भवति न पाण्योः । अनस्तमित एवं संनिहितं कृत्वा ऽस्तमिते जुहुयात् । परेसमूहनार्युक्षणे भवतः । अग्निसंस्कारत्वात् । अयमपि परोक्षग्निहोमविधानात् । “अग्निर्वा एष वैश्वानरो यस्तुरोहितः” इति श्रुतिः । उदकधारा न विद्यते विहारांभावादधिश्वयणं न विद्यते ऽस्त्रराभावात् । अग्नेभावाग्नितिपनं न विद्यते । पाणे-रुत्तरतः कुरोषु सादपित्वोन्नयानीत्युक्त्वोक्तीय स्थालीमभिषूर्य समिधं सुर्वं चापरस्त्वा-

दिशि कुशेषूपसाथ जान्वाच्य समिधमाधायाप उपसृष्ट्यु हुत्वाऽवेक्षणं न विद्यते गार्हप-
त्याभावात् । अथोत्तरां हुत्वाऽनुप्रकस्य कुशमूलेषु निमृउय पितृभ्योऽवनीयाप उपसृष्ट्यो-
दहून्वृत्य भक्षयेत् । भक्षयित्वाऽभ्यात्मपः स्तुत्तोऽभिसंबन्धादपां सेचनं भवति । षष्ठी लृ-
प्यते गार्हपत्याभावात् । प्रतितपनं न विद्यते इन्यभावादेवभावात्परिकर्मिण एव प्रयच्छेत् ।
गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरभावात्तयोर्होमो न विद्यते । अग्न्यभावात्समिदाधानं न विद्यते ।
इन्धनत्वादैदिहीति लिङ्गदर्शनादिन्धनाय पर्युक्षणपरिसमूहने तु भवतः पूर्वत्रैव । उत्तरे-
ष्वपि इव्येषु च चतुर्णमेव इन्याणां समासेन वचनतुल्यत्वात् । तुल्यं हि ब्रतविधा-
नम् । इतरेषु ब्रताभावादसमासः । काष्ठेष्वेषामभावे काष्ठेषु जुहुयात् । अग्नेष्वले
विहारः । काष्ठे विहरणं न प्राप्नोति । विहाराभावाद्विहारोपदिष्टानि कर्माणि लुप्यन्ते ।
यथा पाणिहोमे । काष्ठाभावे पृथिव्यां जुहुयात् । पृथिव्या एकत्वाद्विहरणं न संभवति ।
विहाराभावाद्विहारोपदिष्टानि न विद्यन्ते यथा पाणिहोमे तथा पृथिव्यामेवमप्सु होमेऽपि
तुल्यम् ।

ना० दृ०—अग्नौ सर्वधर्मसंभवात्तस्य पृथग्योगभावः । पाण्यादीना॒ चतुर्णमिन्ध-
नादि श्वपणादि वर्जयित्वाऽन्यतर्वं संभवतीति पृथग्भावः । काष्ठानामवभावे विधानादुर-
ककार्याण्यपि काष्ठेषु न स्युरिति तेषां पृथग्भावः । पाण्यादिषु पञ्चस्वाहुतिधारणार्था समि-
द्धवतीन्धनार्थास्तु न भवन्येव समिधिः । पृथिव्यां तु धारणार्थोऽपि समिज भवति काष्ठा-
भावे तस्या विधानात् । एवमन्यदपि विचार्य कर्तव्यम् ।

हुत्वा त्वपि मन्थनम् ।

दे० खा०—एवमन्तेऽभावेन यद्यन्यतस्यालृग्रेत तस्मिन्दुत्वा तदानीमेव मन्थनं च
प्रायज्ञितेष्टि कुर्यात् । तुशब्दोऽवधारणार्थो भवति । हुत्वा तदानीमेव मन्थनमिति ।
गार्हपत्यो निष्योऽजस्तः । तस्यानमुगम्यस्य मुहूर्तमयुपेक्षणमन्याध्यम् । पूर्वमन्थनं तु
येन प्रारब्धं तेनैव कर्म कर्तव्यम् । यदि क्षमेभ्यः प्रारब्धं तेभ्य एव मन्थेयुः । यथर-
णीभ्यां प्रारब्धं ताम्यामेव । अपिशब्दः समुच्चयार्थः । मन्थनं कृत्वाऽनुगतेष्टि कुर्वादि-
र्थः । तत इष्टिरम्भिस्तपस्वानिति । तदानीमेवेष्टि पूर्णहुतिं वा जुहुयात् ।

ना० दृ०—होमं कृत्वाऽनन्तरमेव मन्थनमपि भवति । अपिशब्दात्कालान्तरेऽपि
मन्थनं भवति । अत्र विनिवेशः । यदा प्रयाणकाले प्रयाणं परिसमाप्तं तदा होमानन्तर-
मेव मन्थनं भवति । यदा त्वपरिसमाप्तं प्रयाणं तदा पुनरपि होमकाल एव मन्थनमिति ।
तुशब्दोऽवधारणार्थः । हुत्वा मन्थनमेव भवति न पुनर्होम इति ।

पाणौ चेद्वासेऽनवरोधः ।

दे० भा०—पाणौ मदि पूर्वं हुतमग्निहोत्रं वासेऽनवरोधः । अस्यागतस्य ब्राह्मण-स्यावरोधो न कर्तव्यः । प्रत्याह्यानं न कर्तव्यम् । आसनशयनभोजनादिर्भिर्यथाशक्ति यजेत् । एतद्वत् भवति । ब्राह्मणमेव नान्यम् । एतस्य हि पाणौ कृतत्वं ।

ना० वृ०—यदि पाणौ जुहुयात्तदा ब्राह्मणस्य वसार्थिनो नावरोधः कर्त्यः ।

कर्णे चेन्मांसवर्जनम् ।

दे० भा०—नान्यस्य । तस्य कर्णे हुतत्वात् । एवमाध्यर्यव उक्तम् ।

ना० वृ०—अश्चाजमांसवर्जनं भवति ।

स्तम्बे चेन्माधिश्चयीत ।

दे० भा०—स्तम्बे चेद्वत् भवति । दर्भस्तम्ब एव प्रस्तरे न शयीत । एवमाध्यर्यवेऽपुक्तम् ।

ना० वृ०—अत्र दर्भाणामवधिशयनम् ।

अप्सु चेद्विवेकः ।

दे० भा०—अप्सु चेद्धुतं भवतीमा आपः शोभना इमा आपोऽशोभना इति पृथक्त्वेन विशेषतिष्ठास्तु न कर्तव्या एव न वर्णसंदृष्टाद्विरुद्धाः सुरुद्धुभागमा इति ।

ना० वृ०—अत्राविवेकोऽपामिमा भोजनीया इमा अभोजनीया इत्येवं रूपः ।

एतत्सांबन्धसरं ब्रतं यावज्जीविकं वा ।

दे० भा०—एतद्वक्तं ब्रतं सांबन्धसरं भवति । संवत्सरे भवेत् सांबन्धसरम् । संवत्सरमेतद्वक्तं भवति । ब्रतकालस्यानियमे प्राप्ते कालनियमः क्रियते संवत्सरमिति । यावज्जीविकं वा । यावज्जीविति तावत्काले भवेत् यावज्जीविकं वा । भवतीति विकल्पः ।

अप्सावनुगतेऽन्तराऽऽहुती द्विष्ट्य उत्तरां जुहुयादिरप्य उत्तरां जुहुयात् ।

दे० भा०—अप्सावनुगते उपशान्तेऽन्तस । आहुतिशाऽऽहुतिश्चाऽऽहुती । अन्तस मध्ये द्वये राहुयोर्बध्ये चेदग्निरुग्धेद्वत्तस्या आहुया अथ पुनः प्रणयने प्राप्त इदमुच्यते । द्विष्ट्य उत्तरां जुहुयात् । तस्थाने द्विष्ट्यमाधाय तस्मिन्हिरप्य उत्तरामाहुतीं जुहुयात् । होमसमाप्तौ द्विरप्यमेव भवति न पुनरग्निः । अग्नेः प्रशातं परियद्विरप्यमिति । मन्त्रैर्हेत्य उत्तरां जुहुयादिस्यायान्तरक्षणोऽस्यासः । यथा ब्राह्मणे ।

ना० ४०—आहुस्तोरन्तराऽप्तावनुगते सति हिरण्यं निथाय तस्मिन्द्वितीयामाहुति जुहुयात् । हिरण्य एव यथासंभवं शेषकार्याणि कुर्यात् । न पुनरग्निरुद्धर्तव्यः । अभ्यासोऽस्यायपरिसमाप्त्यर्थः ।

इत्यग्निहोत्रप्रायश्चित्तसूत्रं देवत्रातकृतभाष्यसहितं नारायण वृत्तिसमेतं च ।

अथ प्रायश्चित्तप्रयोगः ।

यजमानः—अग्निहोत्रकाल उद्धरणमारभ्याऽऽहोमं दुःखाश्रुपात आचम्य

अग्निहोत्रकर्ममध्ये दुःखाभुपातजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा भीपरमेश्वरमी-
त्यर्थं ब्रातभृतीष्टिस्थाने पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

अध्वर्युः—अग्निहोत्रमोक्तरं तस्मिन्नेवाऽऽहवनीये पूर्णाहुतिं जुहुयात् ।

अग्नये व्रतभृते स्वाहा ।

यजमानः—अग्नये व्रतभृत इदं न मम । शेषं पूर्वोक्तगृणाहुतिप्रयोगेण समानम् । अनेन पूर्णाहुतिहोमेन भगवाङ्गीपरमेश्वरः प्रीयताम् । आचामेत् ।

श्रीः ।

यजमानः—आचम्य पत्न्या सह तर्थेन प्रविश्य गार्हपत्यस्य पश्चाद्गुपविश्य

सायमनुदरणप्रायश्चित्तपूर्वकं पयसा सायमग्निहोत्रं होष्यामि ।

इति संकल्प्याग्निहोत्रं जुहुधीत्यध्यर्थं वृत्या प्रणयनार्थं बहुविदं ब्राह्मणं वृत्वा स्वासन उपविशेत् । ततोऽध्वर्युदीर्क्षिणांनि प्रणयेत् । ततो यजमानेनोद्धराऽऽहवनीयमिति प्रेषितो बहुविदेवं त्वा देवेभ्य इत्युद्घृत्य परिकर्मिणा हिरण्ये दर्भेनप्रतो हियमाण उद्धियमाण उद्धर पाप्मन इत्यादिनित्यविधिना प्रणीय हिरण्यमादित्यवेन परिकल्प्यामृताहुतिमित्यादिना निदध्यात् ।

अध्वर्युः—परिसमूहनादि कुशेषूपसादनान्तं छात्वा पूर्णाहुतिग्रकारेणाऽऽयं संस्कृत्य सुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा भूर्भुवः स्थरिति जपित्वा यजमानेन वरे दत्ते जुहुयात् । तत्र मन्त्रः—

दोषावस्तर्नमः स्वाहा ।

यजमानः—राङ्ग्या इदं न मम ।

अध्वर्युः—रजतां सेत्याद्यग्निहोत्रं निष्पवत्स्कुर्यात् ।

ततो वारुणीष्टिस्थाने पूर्णाहुतिः कार्या । प्रयोगस्तु प्रागुक्त एव ।

वारुणीष्टिस्थाने पूर्णाहुतिं होष्यामि । वरुणाय स्वाहा ।

यजमानः—वरुणायेदं न मम । इयादि सर्वं पूर्वं कालात्ययप्रायश्चित्ते प्रपञ्चितं तत एवानुसंधेयम् । इति सापमनुद्वरणप्रायश्चित्तप्रयोगः ।

श्रीः ।

यजमानः—आचर्य पत्न्या सह तीर्थेन प्रविश्य गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य

प्रातरनुद्वरणप्रायश्चित्तपूर्वकं प्रातरमिहोत्रं पयसा होष्यामि ।

अग्निहोत्रं जुहुधीत्यव्यर्थं वृत्वा प्रणयनार्थं बहुविदं ब्राह्मणं च वृत्वा स्वासन उपविशेत् । ततो अध्वर्युदक्षिणाग्निं प्रणयेत् । ततो यजमानेनोद्धराऽहवनीयमिति प्रेषितो बहुविद्गार्हपत्य आउर्यं संस्कार्य सुन्चि चतुर्गृहीतं गृहैत्वा परंकर्मिणा रजतेन सह तदाउर्यं परंकर्मिहस्ते दत्त्वा तेनाऽऽज्ञे रजते चाप्रतो हियमाणे बहुविदेवं त्वा देवेभ्य इत्युद्धृत्येद्विषयमाण इति प्रणीयामृताहुतिमित्यायतने निदध्यात् । ततः—

अध्वर्युः—आहवनीयस्य पुरस्ताप्त्यद्भुतं उपविश्य चतुर्गृहीतमाउर्यं जुहुयात् ।

तत्र मन्त्रः—

उषाः केतुना जुषता॑ स्वाहा ।

यजमानः—उषस इदं न मम ।

ततः—

अध्वर्युः—परेसमूहनाद्यग्निहोत्राङ्गुकुरोषप्रसादनान्ते कृत्वा पूर्वमानीतं चतुर्गृहीतं गृहैत्वा जुहुयात् । तत्र मन्त्रः—

प्रातर्वस्तर्नमः स्वाहा ।

यजमानः—अहे (इ) इदं न मम ।

अध्वर्युः—भूर्भुवः स्वारैति जपित्वा समिदाधानादि वृष्ट्यन्तं कुर्यात् । ततो यजमानेन वरे दत्ते शेषमग्निहोत्राङ्गुजातं समापयेत् । ततः—

यजमानः—मित्रसूर्येष्टिस्थाने पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

अध्वर्युः—आग्निहोत्रिकेष्वेवाग्निषु मित्राय स्वाहा ।

यजमानः—मित्रायेदं न मम ।

अध्वर्युः—सूर्याय स्वाहा ।

यजमानः—सूर्यायेदं न मम । इति हुत्वा शेषं पूर्वोक्तपूर्णाहुतिप्रयोगेण समानम् । पूर्णाहुतौ हुतायां पल्नीयजमानौ यतवाचौ भूवा तानेवाग्नीञ्जवलपन्तावनभन्तावहःशेषमुपासीयाताम् । नास्त्यत्रानुगमनमाहवनीयस्य कालात्ययप्रायश्चित्तवत् ।

सायमग्निहोत्रकाल एकस्या गोः पयोऽधिश्रित्य तस्मिन्नेव पयसि द्वितीयगोः पयोऽननीय तेन पयसाऽग्निहोत्रं समापयेत् । तत आहवनीयदक्षिणम्नोरपर्वगः । शोभूते पूर्वाह्ने—

यजमानः—ब्रातभृतीष्टिस्थाने पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

अध्वर्युः—अग्नये ब्रतभृते स्वाहा ।

यजमानः—अग्नये ब्रतभृत इदं न मम ।

शेषं पूर्वोक्तपूर्णाहुतिप्रयोगेण समानम् । इति प्रातरनुद्धरणप्रायश्चित्तप्रयोगः । श्रीः ।

(१) *यजमानः—आहवनीये प्रियमाणे गार्हपत्यानुगमने गार्हपत्यीयावक्षामेभ्यो गार्हपत्यं मथित्वाऽहवनीयं विद्यमानमनुगमयेत् । तत आहवनीयं तृष्णीं गार्हपत्यादुदृत्य प्रणीय निधाय तमुपतिष्ठेत ।

तत्र मन्त्रः—

अग्ने सद्ग्राविषे राये रमस्व सहसे धुम्नायोर्जेऽपत्याय । सद्ग्राविसि स्वराविसि सारस्वतौ त्वोत्सौ प्रावतामआदं त्वाक्षपत्यायाऽदधे ॥ इति ।

गार्हपत्यानुगमनजनितप्रत्यवायपरिहादारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं तपस्वउजन-दत्पावकवदभीष्टिस्थाने पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

इति संकल्प्य पूर्वोक्तपूर्णाहुतिप्रयोगरीत्या सर्वमध्यर्युगा कार्यम् । तत्रायं विशेषः—

अध्वर्युः—अग्नये तपस्वते जनदूते पावकवते स्वाहा ।

यजमानः—अग्नये तपस्वते जनदूते पावकवत इदं न मम ।

शेषं पूर्वोक्तपूर्णाहुतिवत् । अनेन पूर्णाहुतिहोमेन भगवाऽङ्गीपरमेश्वरः प्रीयताम् । आचामेत् ।

(२) मन्थनसमर्थकामाभावे गार्हपत्यभस्मनाऽरणी लेषयित्वा मन्थेत् । तत्र मन्त्रः—

इतो जप्ते प्रथममेभ्यो योनिभ्यो अधिजातवेदाः ।

* अन्येऽपि मन्थेयुः ।

स गायत्र्या श्रिष्टुभा जगत्याऽनुष्टुभा च देवेभ्यो हृव्यं वह नः प्रजानन् ॥ इति ।

ततो गार्हपत्यादाहवनीयं तूष्णीमुद्धृत्य प्रणीय निधाय तमुपतिष्ठेत । उपस्थान-मन्त्रः प्रागुक्तः स एव । अग्ने सम्रांलिये । संकल्पादिपूर्णहुत्यन्तं प्राग्वदेवानुष्ठेयम् ।

(३) आहवनीये ध्रियमाणे गार्हपत्यानुगमने सति दक्षिणाभिमन्त्राहृत्य गार्हपत्यभू-तादाहवनीयादन्यमाहवनीयं प्रणयेत् । “ यतः प्रणयति स गार्हपत्यः ” (आ० श्रौ० सू० ७ । ७ । ३) इति सूत्राद्वाहर्पत्यभूतादिति लब्धम् । अतो ध्रियमाणाहवनीयादे-वाप्रेऽष्टासु प्रकमेष्वाहवनीयं प्रणयेत् । ततः प्रभृति स एव विहारः संपद्यते । अतोऽ-भिहोत्रादिकं तस्मिन्नेव विहारे भवति । ततोऽनन्तरोक्तप्रकारेण पूर्णाहुतिरुष्टेया ।

(४) आहवनीये ध्रियमाणे गार्हपत्यानुगमने सहभस्मानमाहवनीयं दक्षिणेन विहारं नीत्वा गार्हपत्यायतने निधाय ततः पूर्वस्यां दिश्याहवनीयमुद्धरेत् । ततोऽनन्तरोक्त-प्रकारेण पूर्णाहुतिरुष्टेयेति प्रयोगशास्त्रकृतः ।

श्रीः ।

यजमानः—अभिहोत्रार्थप्रणीताहवनीयस्य प्राग्योमादनुगमननिमित्तजनित-प्रस्थवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमन्युत्पत्तिपूर्वकपूर्णाहुतिं होष्यामि ।

इति संकल्प्य बहुविद्वाक्षणं वृणुयात् । वृतो बहुविद्वाक्षणः सायं गार्हपत्यादाहवनीयं देवं त्वेति मन्त्रेणोद्घृत्य परिकर्मिणा दर्भैर्हैरण्येऽप्तो हियमाण उद्धियमाण इत्यनेन मन्त्रेण प्रणीयामृताहुतिमित्यनेन निदध्यात् । ततः कर्ता प्रकान्तं कर्म समाप्तं तस्मिन्ने-वाऽऽग्निहौत्रिकाहवनीये पूर्वोक्तप्रकारेण पूर्णाहुतिं जुहुयात् । तत्र देवते—

अथर्वः—अग्नये ज्योतिष्यते स्वाहा ।

यजमानः—अग्नये ज्योतिष्यते इदं न मम ।

अथर्वः—वरुणाय स्वाहा ।

यजमानः—वरुणायेदं न मम ।

शेषं पूर्वोक्तपूर्णाहुतिप्रयोगेण समानम् ।

प्रातस्त्वग्रतो रजते हियमाण इति विशेषः । अन्यसमानम् । नात्रानुद्धरणप्राय-भित्तव्यातराऽप्यस्याप्रतो हरणम् ।

इत्यनया प्रणीताहवनीयस्य प्राग्योमादनुगमननिमित्तपूर्णाहुत्या श्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् ।

श्रीः ।

यजमानः—अभिहोत्रार्थविहृताग्नीनां गार्हपत्याहवनीययोर्बाऽस्तमयादुदया-द्वैर्ध्वं नुगमननिमित्तजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमग्नीनाधास्ये अग्निन्युनराधास्य इति वा ।

அன்யாதேயப்ரயோగஸ்வாධாநபத்தாகுத: | புனராதேயப்ரயோగஸ்வபே வகுப்தே | உமாவி
தற தாநுஸ்ஂ஧ாதத்வை | அவிஹ்தயார்஦்கிணாம்நாஹவநீயயோர்ஹ்பஸ்யாநுगமனேங்மாதேயம் புனரா-
தேய வா ந கார்யமிதி ஶாஸ்தியபத்தா பிராடர்ஷி வூதிக்குதேதி ந வாய் தாபாப் லேகநீ வ்யாபா-
ரயாம: | கிஞ்டு மஸ்மநாங்களி ஸஂபஷ்யேதோ ஜக இதி மந்திர மதித்வாங்கியதனே நிவாய யதாஶா-
ஸ்மமிஹோत்ர ஜுஹயாத் | தத: பூர்வாங் தபஸ்வத்யார்஦்ஷிஸ்஥ாநீயா பூர்ணாகுதி ஜுஹயாத் |

ஆரி: |

யஜமான:—ஸமாரூதாம்நயரணிநாஶனிமித்தஜனிதப்ரத்யவாயஷரிஹரதாரா ஭ீபர-
மேஶ்வரப்ரீத்யர்஥மாதிராதாஸ்ய | அம்மினுநராதாஸ்ய இதி வா |

அன்யாதேயபுனராதேயப்ரயோகஸ்து பத்திபத்திஶேஶாம்யாமனுஸ்ஂ஧ாதத்வை: || இதி |

ஆரி: |

யஜமான:—ஸாமாவாயதனே புனரமிஹநயனனிமித்தஜனிதப்ரத்யவாயபரிஹரதாரா
஭ீபரமேஶ்வரப்ரீத்யர்஥மாதிராதாஸ்ய பூர்ணாகுதி ஹோஸ்யாமி |

பூர்ணாகுதிப்ரயோகஸ்து பிராங்குலாங்கவ: | அய விஶேஷ:—

அ஧்வர்யூ:—அம்மேங்மிவதே ஸ்வாஹா |

யஜமான:—அம்மேங்மிவத இந் ந மம |

ஶேஷ பூர்வாக்கேன ஸமாநம் |

ஆரி: |

யஜமான:—ஶூதாஹனிமித்தஜனிதப்ரத்யவாயபரிஹரதாரா ஭ீபரமேஶ்வரப்ரீத்யர்஥
ஸாமவடிடிஸ்஥ானே பூர்ணாகுதி ஹோஸ்யாமி |

ப்ரயோகஸ்து பாங்குல ஏக |

அ஧்வர்யூ:—அம்மே ஸாமவதே ஸ்வாஹா |

யஜமான:—அம்மே ஸாமவத இந் ந மம |

ஶேஷ பூர்வாக்கூர்ணாகுலா ஸமாநம் |

ஆரி: |

யஜமான:—அபிஹோவாயே: ஸ்வாமிரீஸங்ரனிமித்தஜனிதப்ரத்யவாயபரிஹரதாரா
஭ீபரமேஶ்வரப்ரீத்யர்஥ ஶுசிஷ்யாநீயா பூர்ணாகுதி ஹோஸ்யாமி |

பாங்குல: ப்ரயோகேங்வாந்தவ: | தாய விஶேஷ:—

அ஧்வர்யூ:—அம்மே ஶுசயே ஸ்வாஹா |

யஜமான:—அம்மே ஶுசய இந் ந மம |

அன்யத்பாங்குலபூர்ணாகுலா ஸமாநம் |

श्रीः ।

यजमानः—गार्हपत्यादीनां द्वयोर्वा भिथः संसर्जननिमित्तजनितप्रत्यवाय-
परिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं विविच्छिष्टस्थानीयां पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

प्रयोगः प्रागेवाभिहितः । देवतेदानां वक्ष्यते—

अधर्युः—अग्रये विविचये स्वाहा ।

यजमानः—अग्रये विविचय इदं न मम ।

अन्यत्पूर्वोक्तपूर्णाहुत्या समानम् ।

गार्हपत्याहवनीयोर्भिथः संसर्गे तु—

अधर्युः—अग्रये वीतये स्वाहा ।

यजमानः—अग्रये वीतय इदं न मम ।

शेषं पूर्वोक्तपूर्णाहुत्या समानम् ।

श्रीः ।

यजमानः—श्रौताश्रीनामप्रेरण्योर्वा लौकिकाभिसंसर्जननिमित्तजनितप्रत्य-
वायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं संवर्गेष्टिष्ठाने पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

पूर्वोक्तपूर्णाहुतिप्रयोगोऽत्रानुसंधेयः । अयं विशेषः—

अधर्युः—अग्रये संवर्गाय स्वाहा ।

यजमानः—अग्रये संवर्गायेदं न मम ।

अन्यत्पूर्वोक्तपूर्णाहुत्या समानम् ।

श्रीः ।

यजमानः—गार्हपत्यादीनां श्रौताश्रीनां वैद्युतानलसंसर्गनिमित्तजनितप्र-
त्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थप्सुमदिष्टस्थानीयां पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

अधर्युः—अग्रये ऽप्सुमते स्वाहा ।

यजमानः—अग्रये ऽप्सुमत इदं न मम ।

शेषं प्रागुक्तपूर्णाहुतिप्रयोगे ग समानम् ।

श्रीः ।

यजमानः—द्विषदब्ल्लभोजननिमित्तजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं वैश्वानरेष्टिष्ठाने पूर्णाहुतिं होष्यामि ।

अधर्युः—अग्रये वैश्वानराय स्वाहा ।

यजमानः—अग्रये वैश्वानरायेदं न मम ।

अन्यस्वं प्रागुक्तपूर्णाहुतिप्रयोगेण समानम् ।

श्रीः ।

यजमानः—स्वमरणशब्दश्रवणजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्री-
त्यर्थं सुरभीष्टिस्थाने पूर्णाहुर्ति होष्यामि ।

अध्वर्युः—अग्नये सुरभये स्वाहा ।

यजमानः—अग्नये सुरभय इदं न मम ।

शेषं प्रागुक्तपूर्णाहुतिप्रयोगेण समानम् ।

श्रीः ।

यजमानो होमकर्ता वा मून्मध्यग्निहोत्रस्थाली भिजा चेष्ट्वादिदशनाभिक्षिता
चेत्तामप्सु निक्षिपेत् । तत्र मन्त्रः—

भूषिभूषिभगान्माता मातरमध्यगत् ।

भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्यों नो द्वेष्टि स भिद्यताम् ॥ इति ।

श्रीः ।

यजमानः—अपराह्ने गार्हपत्यप्रज्वलनसमये गार्हपत्यानुगतिर्दृष्टा स्याद्वेदस्तमयात्पूर्व
मन्थनेनानुत्पन्नेऽग्नौ लौकिकमग्निमानीयास्तात्पूर्वं प्रणीय नित्याग्निहोत्रवदेवाग्निहोत्रं हुत्वा
यावदान्त्युत्पात्ति पुनर्मन्थनेनाग्निमुत्याद्य गार्हपत्यायतनस्थं लौकिकमग्निमायतनाद्विहिनिक्षित्य
तस्मिन्नायतने मधितमग्निं निधाय तूष्णीं गार्हपत्यायतनादाहवनीयमुद्भव्य प्रणीय निधाय
पूर्वोक्तप्रकारेण तपस्त्रीष्टिस्थाने पूर्णाहुर्ति जुहुयात् । समारूढाग्निमन्थने प्रायश्चित्तिर्नास्ती-
त्युत्तरत्राप्यनुसंधेयम् । प्रातरुदयात्पूर्वमिति विशेषः ।

श्रीः ।

यजमानः—ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं मन्थनेनाग्नेनानुत्पत्ति-
निमित्तहोमकालातिपातभिया ब्राह्मणपाणौ सायमग्निहोत्रं पयसा होष्यामि ।

ब्राह्मणमाहवनीयत्वेन परिकल्प्य तस्य दक्षिणाणिं नित्याग्निहोत्रमन्त्रेण परिसमृद्धं
पर्युक्त्य पाणेऽरुत्तरतः कुशेषु पयसः स्थालीं सादयित्वोजयानीयुक्तवोन्नीय स्थालीमभिसृश्य
समिधं सुचं चापरस्यां दिशि कुशेष्युपसाद्य जान्वाच्य रजतां त्वेति पाणौ समिधमाधाय
विद्युदसीत्यप उपस्पृश्य नित्याग्निहोत्रवत्प्रधानहोमं हुत्वाऽथोत्तरामाहुर्ति हुत्वाऽनुप्रकस्य
कुशमूलेषु निमूज्य स्वधा पितृभ्य इत्यपोऽवनिनीयाप उपस्पृश्योदद्वाकृत्य भक्षयेत् ।
ततोऽन्यामपाणो निनीय सुचं प्रक्षाल्य पञ्च पूर्णाः सुचो नित्यवद्वत्वा सुचं पार्कर्मिणे
प्रयच्छेत् । पुनः पूर्ववत्परेसमूहनपर्युक्षणादि नित्याग्निहोत्रवत्सर्वं कुर्यात् । एवमजकर्णे
दर्भस्तम्बेऽप्सु च यथासंभवं प्रयोगः । एवमेव काष्ठे पृथिव्यां चानुषेयम् । विहारधर्मलो-
पादि भाष्यकृतिभ्यां समालोच्यानुष्ठातव्यम् । एवमेव ब्राह्मणपाण्यादिहोम आसंवत्सरं

यावज्जीविकं वा यद्ब्रतादुकं सूक्षकारेण तदपि भाष्यवृत्तिकृद्ग्राहां प्रपञ्चितत्वात् तदर्थं
वसं पृथग्यत्वं विधास्यामः । एवमग्निहोत्रं हुत्वा मन्त्रनेनाग्न्युत्पत्तिः । ततस्तपस्वतीष्ठि-
स्थानीयां पूर्णाङ्गुतिं पूर्वोक्तप्रकारेण ज्ञहुयात् ।

श्रीः ।

यजमानः—अग्निहोत्रमध्ये पूर्वाङ्गुत्यनन्तरमुत्तराङ्गुतेः पूर्वमाहवनीयानुगमन-
निमित्तजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमाहवनीयत्वेन हिरण्यं
प्रकल्प्य हिरण्य उत्तराङ्गुतिं होष्यामि ।

अधर्वर्युः—आहवनीयायतनेऽपराजिताय । दिशि हिरण्यं निधाय तस्मिन्मुत्तरामाङ्गुतिं
हुत्वा अनुप्रकम्पनादि पर्युक्षणात्मं कुर्यात् । दीदिहीत्यादेलोपः ।

यजमानः—दावाग्निना गार्हपत्यायग्निसंसर्गनिमित्तजनितप्रत्यवायपरिहार-
द्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं संबर्गेष्टस्थानीयां पूर्णाङ्गुतिं होष्यामि ।

ततोऽधर्वर्युयजमानौ प्राप्यग्निसंसर्गप्रायग्नितिवत्पूर्णाङ्गुतिं कुर्याताम् ।

श्रीः ।

अग्निहोत्रहविःपाकार्थमुदृतेऽप्रावनुगते गार्हपत्यादुत्पाद्य पुनस्तत्र हविः पचेत् ।
ततः कुशेषूपसादनान्तं कृत्वा—

यजमानः—हविःपाकार्थमुदृताग्न्यनुगतिनिमित्तजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा
श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं व्याहृतिहोमं होष्यामि ।

अधर्वर्युः—लौकिकमाज्यं तूष्णीमुत्पूय सुवेणाऽदाय—

भूर्भुवः स्वः स्वाहा ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम ।

ततोऽधर्वर्युरग्निहोत्रं समापयेत् ।

श्रीः ।

अपोदाग्नेर्गार्हपत्यस्य च नाशे मन्त्रनमारम्भ्य तपस्वतीष्यन्तं कृत्वा ततोऽग्निर्विहरणादिन-
होमशेषं समापयेत् । अयं प्रयोगस्तु प्रागुक्तः ।

श्रीः ।

होमकर्ता—अपोदे वर्तमाने गार्हपत्यानुगमने त्वपोदैकदेशं गार्हपत्ये तूष्णीं निष्पाय
तत्रैव लौकिकाग्न्यमुत्पूयं सुवेण गृहीत्वा—

भूर्भुवः स्वः स्वाहा ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम ।

इति हुत्वा सुहृत्तहतः स्थेयादि सर्वं कुर्यात् ।

भीः ।

आहवनीयहोमोत्तरं गार्हपत्यस्य दक्षिणाम्नेवोभ्योर्वाऽनुगमने तदाहुत्योलोँपः । तज्जि-
मितं ‘भूर्भुवः स्वः स्वाहा’ इति मन्त्रेणाऽऽहवनीये तूष्णी औकिकमाऽप्यमुत्पूय स्तुवेण
गृहीत्वा उद्द्यात् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम ।

ततो होमसमाप्त्यनन्तरं गार्हपत्यस्य पूर्वोक्तप्रकारेण नाम गार्हपत्यानुगतप्राचश्चित्तोक्त-
प्रकारेण गार्हपत्यभूपाश तपस्वतीष्ट्यादि कार्यम् ।

भीः ।

अध्वर्युः—अग्निहोत्रे विहृतेष्वप्निषु प्रयत्नं विना ज्वलितेषु समिधावादध्यात् ।

तत्र मन्त्रः—

उद्दीप्त्यस्व जातवेदोऽपच्नभिर्कृतिं मम ।

षशूऽश्च मद्यमावह जीवनं च दिशो दिश स्वाहा ॥ (नारायणोपनिषद् १० । १)

यजमानः—जातवेदस इदं न मम ।

अध्वर्युः—मा नो हिसीज्जातवेदो गामश्च पुरुषं जगत् ।

अविभ्रदग्न आगहि श्रिया मा परि पातय स्वाहा ॥ (नां० १० । १)
आभ्यां समिधावादध्यात् ।

यजमानः—जातवेदस इदं न मम ।

ततो लौकिकमाऽप्य तूष्णीमुत्पूय स्तुवेण गृहीत्वाऽऽहवनीये उद्द्यात् । तत्र
मन्त्रः—

भूर्भुवः स्वः स्वाहा इति ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम ।

एवमेकस्मिन्द्वयोऽप्निषु वा ज्वलितेषु स्तुवाहुतिरेकैव भवेत् ।

भीः ।

यदि दक्षिणाम्निमनुद्भूय भ्रमादाहवनीयं प्रणयेदुक्तमन्त्रेण विना वाऽऽहवनीयं
प्रणयेत्तदा तमग्निं गार्हपत्ये समोप्याग्निवहिः प्रायश्चित्तं विधाय विधिवदाहवनीयं प्रणयेत् ।
तमग्निं गार्हपत्ये तूष्णीं समोप्य ।

अध्वर्युः—लौकिकमाऽप्यमुत्पूय स्तुवेण गृहीत्वा गार्हपत्ये ।

भूर्भुवः स्वः स्वाहा ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम ।

श्रीः ।

अग्निहोत्रार्थविहरणोत्तरं दक्षिणान्यनुगमनेऽपि स्वयोर्नेदक्षिणाम् विहत्य तत्रैव दक्षिणान्यनुगमननिभित्तं सर्वप्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—लैकिकमाऊं तूष्णीमुत्पूय सुवेण गृहीत्वा

भूर्भुवः स्वः स्वाहा इति दक्षिणाग्नो । यदा दक्षिणाग्निरनुगतो ज्ञातो भवति तदानीमेव प्रायश्चित्तं कृत्वा प्रकान्तं कर्माऽऽरभेत् । आहवनीहोमोत्तरमनुगतस्तेवक्षिणग्निर्नाम्युत्पत्तिर्निर्त्तमिति सिद्धान्तः ।

१ उद्धरणस्य च यः कर्ता स एव होमस्य । }
२ यः सायं होमकर्ता स एव प्रातः । } नास्त्ययं नियमो यजमानस्य ।

३ पक्षहोमादौ कृते सति उदयास्तमयाभ्यां प्राक्प्रादुष्करणाभावेऽपि न प्रायश्चित्तम् । प्रादुष्करणस्य च होमार्थवात् । तथाऽपि जायापतिभ्यां तदानीं संनिधातव्यम् ।

४ येन द्रव्येण सायं हुतं तेनैव प्रातः ।

अन्यान्यप्येवंजातीयकानि प्रायश्चित्तानि पूर्वनिर्दिष्टतरेयब्राह्मणोत्तरान्यनुसंधाय तत्र प्रगुक्तपकोरेण देवतानान्ना पूर्णाहुतिं जुहुयात् । यथा—अस्तातोऽग्निहोत्रं जुहुयात् । सूतकाङ्गं प्राशीयादित्यादि ।

अग्निहोत्रकर्मण आरम्भादासमाप्तेऽयमलोपः स्याद्बेत्—

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।

समूहमस्य पांसुरे ॥

इति ऋचं जपेत् । अथवा—

अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥
इति वा जपेत् । अध्वरेषु प्रमाददिना यदि यक्षिचित्कर्म प्रथ्यवेत तदा तत्साफत्याय विष्णुं स्मरेदित्यमुमर्थं श्रुतिस्मृती अपि दर्शयतः । ते आह—

प्रमादाकुर्वतां कर्म प्रथ्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणदेव तदिष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपेयज्ञक्रियादिषु ।

न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥ इति ।

इति प्रायश्चित्तप्रयोगः ।

अथाऽधानपद्धतिशेषः ।

अथेमामग्रीहोत्रचन्द्रिकां पूर्वप्रणीताधानपद्धतेरवशिष्टेन प्रकरणेन संयोज्य समाप्तामः ।

देवान्वा एष उपावर्तते य आहिताग्रिर्भवति । (श० ब्रा० २ । ४ । ११)

विज्ञायते च देवानां वा एषोऽन्यतमो य आहिताग्रिः । (बौ० श्रौ० २७)

आधानमन्याधेयमित्यनर्थान्तरम् । उभयथा शाचार्याणां शैली लक्ष्यते ।

यथाऽपस्तम्बः—अग्न्याधेयं व्याख्यास्यामः । (श्रौ० सू० ५ । १)

आधानादद्वादशरात्रमजस्ताः । (आश्वलायनश्रौ० सू० २ । १ । ३५)

अनन्तरमाधानादाहिताग्रिवतानि (आपस्तम्बश्रौ० सू० ५ । २५ । २)

येन कर्मणाऽग्रय आधीयन्ते तदन्याधेयम् । अग्न्यगारकरणादीष्टयन्तस्य कर्मसमुदायस्य संज्ञा । मन्थनमात्रस्य स्थापनमात्रस्य वा । तद्वाग्न्योधेयं भगवताऽविच्छिन्नाग्र्यपन्य-रम्पराप्रात्मेनापौरुषेयेणाऽग्न्यनापेन विहितमतः सादरं बहुभिः संस्कारैरात्मानं संचिस्कीर्तुभिरवश्यमनुष्टेयमित्याचार्याभेमतः पञ्चाः । यतो नित्यमिदम् । नित्याने हि कर्माण्यननुष्टितानि सन्ति प्रत्यवायं जनयन्यतस्तदनुत्प्राप्तिस्त्रिरप्यवश्यं कर्मणां ज्ञानं संपादनीयम् । किमत्र प्रधानं किंचाङ्गमित्येवंरूपम् । तत्त्वाऽकरप्रन्थतो ज्ञातुं दुःशक्तिः सूत्रद्वाग्न्यप्रमुखान्प्रन्थन्पुरस्कृत्य सुशकं करुमुद्युक्त इति क्षम्यतां भेदार्थम् । अहो कायं श्रौतकर्मणां महोदधिः । यत्र शब्दाचार्यकुमारिलभृत्याचार्यप्रभृतयो मण्डनमिश्रादयो मन्त्रायमानाः सन्तः परिपूर्वनमर्भाप्सन्ते । क चेयं मदीयाऽलीयसी बुद्धिनांका । तथाऽपि तूष्णीमात्र एव न वरभिति जानानोऽहं प्रयतेऽनया पद्धत्या जनानाद्वादयितुम् । तदिदं प्रन्थोपक्रमनिदानम् । ये चाऽत्मानं नियसंस्कारैः संचिस्कीर्त्यन्त ते यथाकथंचिकर्माण्यनुष्टायाऽग्न्यानं कृतकृत्यं मन्वते । तन्मा भूद्याकथंचिद्नुपुरनं किंतु यथाशाखमेवानुष्टानं श्रेयस इति मन्वानोऽहमन्याधेयानुष्टानकमं प्रस्तावयितुमरम् । तदिदं मन्याधेयं षड्विधमानन्याज्ञायाः । प्रयोगशास्त्रकृतोऽपि तथाविधमव सूत्राणां वभूः । ताः षट्विधा एवम्—

१ सोमपूर्वाधानम् ।

२ इष्टपूर्वाधानम् ।

३ होमपूर्वाधानम् ।

तत्र प्रथमतः सोमपूर्वाधानं प्रमाणीकृत्य तदनुष्टानकममारभामहे ।

४ पूर्णाद्वयन्तम् ।

५ अक्षाभिहोमान्तम् ।

६ इष्टयन्तम् । इति ।

सोमपूर्वाधानम् ।

सोमात्पूर्वमाधानं सोमपूर्वाधानम् । आधानोत्तरं यदव्यवहितमनुष्टेयते तत्त्वमित्युप्यते ।

इष्टपूर्वं होमपूर्वं चेत्यत्राध्येष्मेव हेयम् । तत्र सोमपूर्वाधानमस्ति वा न वाऽऽन्नायेन विहितमित्यत्र केचन संशेरते । तत्संशयापाकरणाय प्रमाणमुपन्यस्यते—

“ अथो खलु यदेवैनं यज्ञ उपनमेत् । अथाऽऽदधीत सैवास्यार्द्धिः ” । (तैतिरीयब्रा० १ । १ । २ । इति ।)

अत्र सायणभाष्यम्—अन्येऽभिज्ञा एवमाहुः । खलु यस्मिन्नेव काल एनं पुरुषं सोमयज्ञः प्राप्नुयात्सोमयां कारिष्याभ्यहमिति बुद्धिरुदियात्तदानीमेशाऽऽदधीत । न तु नक्षत्रादिकं परीक्षितव्यम् । सैव सोमयागबुद्धिरेवास्य पुरुषस्य नक्षत्रादिकृत्स्नविहितकाङ्गसमृद्धिरेति ।

“ सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं सूक्ष्मेभ्य नक्षत्रम् ” । (आपस्तम्बशौ० सू० ५ । ३ । २ ।)

हृतिः—य आधानानन्तरं सर्वकर्मभ्यः प्राक्सोमाय दीक्षिष्यते स सोमानुरोधेनाऽऽधामं कर्तुमृतुं नक्षत्रं च न सूक्ष्मेनादियेत ।

“ कथमु खल्वग्न्याधेये सोम इति ” । (बौ० कर्मान्तशौ० सू० ९ ।)

“ सोमेन बोपकलृत्सोम आधानस्य सोमप्राधान्यम् ” । (कात्यायनशौ० सू० ७ । ११ । २ ।)

भाष्यम्—उपकलृत्सोमयागाय दक्षिणान्धृतसोमादिकं द्रव्यं येनासावुपकलृत्सोमो यजमानः । आधानानन्तरं प्रथमं सोमेनेष्ट्वा ततोऽन्येन दर्शपूर्णमासादिना यजेत । कुत आधानस्य प्राधान्यात् । सोमप्रयुक्तवात्सोमचिकीर्षया कृतत्वात्सोमाधानयोरानन्तर्यश्चत्रणादियर्थः ।

“ सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं पृच्छेभ्य नक्षत्रम् ” । (आश्वलायनशौ० सू० २ । १ ।)

अत्र यक्ष्यमाण इति लृडोदेशः शान्त् । स च सोमस्याऽधानानन्तर्यमाह । यतो न कश्चिदयक्ष्यमाणः सर्वस्यापि सोमयागविधानात् । तस्मादाधानानन्तरं कर्मान्तराद्यवधानेन यक्ष्यमाण इति प्रतीयते । बाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । य उपकलृत्सोमस्तस्य नियमेन सोमपूर्वत्वमिति ।

“ याथाकाम्यमृतूना सोमेन यक्ष्यमाणस्य ” (सांख्ययानशौ० सू० २ । १ । ६ ।)

भाष्यम्—वसन्तादिव्यप्यनियमः सोमेन यक्ष्यमाणस्य । तथा च श्रुतिः—सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं पूर्खेन नक्षत्रम् । (आ० श्रौ० सू० ५ । ३ । २ ।) इति ।

सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं पूर्खेन नक्षत्रम् इति । (भाष्यलयनश्रौ० सू० २ । १ । १५ ।)

देवतात्भाष्यम्—सोमेन यह माणो उयोतिष्ठेन यक्ष्यमाणो भवति स न च अतुं पूर्खेन च नक्षत्रं पूर्खेत् । यस्मिन्कर्स्मिक्षिनक्षत्रे पर्वणि दीक्षाकाले च तदाधानं कृत्वा सोमेन यजेत । सर्ववर्णानमेतदविशेषवचनात् । श्रुत्यन्तरेऽप्येवम् । ‘यदैवैनं यह रपनमेदथाऽऽदधीत सैवास्याद्दिः’ इति । सोमनिमित्त आधाने नर्तुं पूर्खेन नक्षत्रमिति वचनादन्यत्र अतुनक्षत्रे पूर्खेदित्यर्थादापन्नं भवति ।

गार्यनारायणवृत्तिः—अद्यैव सोमेन यक्ष्य इति संकल्प्य य आधानमिष्टेस आधानस्य कालं नावेक्षत सोमोपकमकालमेवाऽऽदधीतेत्यर्थः । अयमप्याधानकालो मुख्य एव । अतुनक्षत्रनिरपेक्षवचनं पर्वणोरपि प्रदर्शनार्थम् । अस्य मूलं यदहरेवैनमिति सोमाधानस्य विधायकं न सोमस्य । तेन वसन्तसंबन्धितं सोमस्य न बाध्यते । इष्टयुक्तकालता तु बाध्यते सोमाधानयोरानन्तर्यविधानादिति ।

सत्याषाढोऽपि विकल्पमभिप्रैति स्वसूत्रानुयायिनाम् । एकेवामिति सूत्रणात् ।

सोमेन यक्ष्यमाण आदधानो नर्तुं न नक्षत्रं मूर्खेदित्येकेषाम् । (स० श्रौ० सू० ३ । १२ ।)

अत्र वैज्ञयन्तीकृदिदं ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयमिति व्याचस्यौ । ततु तैतिरीयशालायां मविशेषेण श्रुतत्वाद्विन्यं पूर्वोक्तदेवतात्भाष्येण विरोधात् । सत्याषाढीयानां तु सोमपूर्वधानं नास्ति । एवं हि तत्सत्रम्—

तस्य नानुपक्रान्तयोर्दर्शपूर्णमासयोराहारः (स० श्रौ० सू० ७ । १ । ५) इति ।

अत्र उयोत्सना—तस्याग्नियोमस्यानुपक्रान्तयोरनारब्धयोः सतोराहारः प्रयोगो नेत्रर्थः । एवं ऊयोत्सनावैज्ञयन्त्योर्विचार्यमाणे चिन्त्यमाने च तत्सत्रे श्रुतिमूलविरोध इति नूनं तथाऽपि विकल्प एव व्रेयानिति युक्तमुपस्थामः ।

अत्र जैमिनिराचार्यः—

सोमशैक्षामग्न्याधेयस्यर्थतुनक्षत्रातिक्रमशब्दवाचदन्तेनानर्थङ्गं हि स्यात् ।
(प० मी० ५ । ४ । ६ ।)

शास्त्रभाष्यम्—सोमष्टेकेषां पुरो दर्शपूर्णमासयोः स्यात्कुत अन्याधेयस्य ज्ञातुनक्षत्रातिकमवचनात् । यः सोमेन यज्ञमाणोऽग्नीनाधीत नर्तुं स प्रतीक्षेन नक्षत्रम् । इति । यः सोमयागं कर्तुमादवीत स न प्रतीक्षेज्ञक्षत्रं नाप्यृतुम् । तावदेवाऽऽदधीतेत्यानन्तर्यमुच्यते । इतरथं ज्ञातुनक्षत्रातिकमवचनमनर्थकं स्यादिति । अन्यदपि तत्रैव सूत्रयां बभूव—

इष्टिरयज्ञमाणस्य तादर्थे सोमपूर्वत्वम् । (५।४।९।)

शा० भा०—इष्टिरयज्ञमाणस्य सोमेन निरभिसंधिक आधाने तदर्थते तु सोमपूर्वत्वम् । सोमार्थतायां त्वाचानस्य सोमपूर्वत्वं स्यादिति । तदेतत्सूत्रस्यं सोमपूर्वत्वं पदं यदैवेन यज्ञ उपनभेदयाऽऽदधीतेति श्रौतं पदं तदन्तर्गतानि च सर्वाणि प्रमाणभूतानि सौत्रवचासि सोमपूर्वाधाने प्रमाणम् । तदेतत्सद्यं विचार्यं सोमपूर्वाधानं नास्तीति प्रलप्तः प्रत्युक्ता वेदितव्याः ।

ननु अन्यान्यपेक्षं जातीयकानि प्रयोगशास्त्रहृतां वचांस्याकल्याम इति । ताम्बेवम्—

“ न दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्टवा सोमेन यजेत ” इति भरद्वाजः ।

“ तस्य नानुपकान्तयोर्दर्शपूर्णमासयोराहारः ” इति सलाषाढः ।

“ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टवाऽन्येन यजेत ” इति कात्यायनः ।

“ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टवेष्टिपशुचातुर्मास्यैरथ सोमेन ” इत्याश्वलायनः ।

यो दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टवा सोमेन येजेत । (तै० ब्रा० ।)

सत्यम् । परं नैतानि वचांसि पूर्वनिर्दिष्टप्रमाणजातं बाधितुमुत्सहन्ते । तुत्यबलवात् ।

तुत्यबलानां हि न श्वस्ति विरोधं इति बलाबलाधिकरणे व्याच्चस्यावाचार्यः । अन्यत्राधेवं सूत्रयामास—

“ विप्रतिषेधे परम् ” । (पू० मी० १२।४।३९।)

अयमर्थः—विप्रतिषेधे तुत्यबलयोर्विरोधे परमिष्टं स्यात् ।

यत्र समानबलानां वचसां परस्परं विरोधः स्यात्तत्र यदिष्टं तत्कार्यम् ।

अन्यदपि तत्रैव सूत्रयां बभूवाऽचार्यः—

“ शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् ” (पू० मी० १।३।८।)

अयमर्थः—शास्त्रस्था शास्त्रपतिपादा शास्त्रानुसारिणीत्यर्थः । विप्रतिपत्तिर्विशिष्टा प्रतिपत्तिर्विशिष्टानम् । बलीयसी । कुतः । तन्निमित्तत्वात् । शास्त्रस्य तन्निक्षायकत्वात् । तस्मादुभयथाऽप्यस्ति वचनजातमिति षोडशिप्रहणवदैच्छिको विकल्प एवं सोमपूर्वाधाना-

भानयोरेति मीर्मासया निर्णीतं मतमेवानुकूलमिति मन्यामहे । सूत्रकारस्य तथैव प्रस्थानाच्च । न च वाच्ये भगवत् आम्नायस्य तदनुसूत्रयत् आपस्तम्बाचार्यस्य सोमपूर्वाधानमेव संमतमिति । न द्वाम्नानमात्रेण कश्चिदप्यर्थोऽनुष्ठातुं शक्यते । अप्रे च तेनैवाऽऽचार्येण सांनाथ्यविषय एवं सूत्रितमस्ति—

“ नासोपयाजी संनयेत्संनयेद्वा ” इति ।

तस्मादुभयथाऽप्याचार्याणां वचनशैली दृश्यत इति विवेक्ष्य एव सोमपूर्वाधानस्येति युक्तमः शोभनः पन्थः । प्रामाणिकविकल्पे नास्यष्टदोषदुष्टव्यम् । अथापि सोमपूर्वाधानमेव गरीयःपक्ष इति वयं ब्रूमः । सोमो नित्यस्त्रिभिर्कणवाङ्जायत इयृणसंस्तवात् । तथा सोमान्तान्यज्ञाननुकम्भ नैयमिकं द्वेतदृणसंस्तुतमित्यपि वसिष्ठादयः प्रत्यभिजानन् । कल्पकृताऽप्यग्नीनाधाय कर्मण्यारभते सोमावरार्पणानि यानि श्रूयन्त इति । गृहस्थस्याध्याश्रमान्तरं प्रेप्सतोऽप्यावश्यकतयोपदेशात्तथा “ वसन्ते वसन्ते सोमेन यजेत् ” इति दर्शपूर्णमासवदभ्यासविधानात् । तथा सोमपीथविच्छेदे प्रायश्चित्तवचनात् । तथा सर्वेषु ब्राह्मणग्रन्थेषु कल्पसूत्रेषु च नित्यैः समभिव्याहाराच्च । तस्मादपि नित्य एव सोमः । एवं हि भगवतो जैमिनेः सूत्रणम्—

ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजृष्टृणवाक्येन संयोगात् । (६ । २ । ३१ ।)

वृत्तिः—सोमवेदाध्ययनप्रजोत्पत्तयो नित्या उतानित्या इति संदेहेऽनित्या नित्यवेधकप्रमाणाभावादिति बहिःपूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह—ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्येति क्षत्रियवैश्ययोर्लक्षकम् । सोमविद्याप्रजं नित्यम् । ऋणवाक्येन ऋणशब्दघटितवाक्येन संयोगात् । श्रयाकरणैर्ऋणी भवतीति दोषश्रवणात् ।

“ जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्कणवाङ्जायते ब्रह्मचर्येण क्राणिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अमृणो यः पुत्री यज्ञा ब्रह्मचारी ” ॥

इति श्रुतिवाक्यम् । एवं च सोमस्याऽवश्यकतयाऽनुष्ठानव्यः सोमः । स चाऽधानानन्तरं वा भवतु दर्शपूर्णमासेष्टिपुच्चातुर्मास्यानन्तरं वा भवतु । अनुष्ठेय इति तु निर्विवादम् । तदेतसोमनित्यत्वं ल्लोकयां बभूव वार्तकृत् । तद्व संजप्राह पार्थसारथिभिः—

दीप्सायुक्तो वसन्तो हि निर्मितत्वेन गम्यते ।

यावद्वसन्तं नियमः सोमस्यातोऽवगम्यते ॥

यावद्वसन्तमभ्यासः कामस्यैवाथ नोद्यते ।

यज्ञेतेतिपदेनैव प्राप्नोत्यभ्यासलक्षणा ॥

तस्माद्वसन्ते निमित्ते विधानादागत आगते वसन्ते नियमेन सोमः कर्तव्य इति
निसः । सोमपूर्वधानविषयाणि सर्वाणि वचांस्यालोक्य मण्डनो मण्डयामास—

इष्टनित्येष्टिरथवा नित्येष्टिः सोममाहरेत् ।
एवं सोमेष्टिपूर्वत्वे भवेत्तुल्यविकल्पनम् ॥
व्यवस्थितविकल्पो वा कातीयवचनाद्वेत् ।
यस्तूपकलूप्तसोमः सक्षादधीत हुताशनम् ॥
स कुर्यात्सोमपूर्वत्वमन्येषामिष्टिपूर्वता ।
विधिरत्नोक्तमन्यादृग्व्यवस्थितविकल्पनम् ॥
त्रिपूरुषमविच्छिक्षो यस्य सोमक्रतुर्भवेत् ।
तस्य स्यात्सोमपूर्वत्वमन्येषामिष्टिपूर्वता ॥
विश्रेष्टिसोमपूर्वत्वे विकल्पं प्राह जैमिनिः ।
राजादेरिष्टिपूर्वत्वपक्षमेव नियच्छति ॥

अप्रानन्तरकारिकायां योऽर्थो जैमिनिना विकल्पित इत्युक्तं तद्विषयकं सूत्रं प्रदर्शयामः—

एकं शब्दसामर्थ्यात्प्राक्कृत्स्नविधानात् । (५ । ४ । १८)

अवसितः सोमपूर्वधानविचारः प्रासङ्गिकः सोमनियतादिविचारश्च । अथेदानीमिष्टि-
पूर्वधानविचारं प्रस्तावयामः ।

इष्टिपूर्वधानम् ।

अयमर्थः—इष्टेरन्वारम्भणीयेष्टः प्राग्यदाधानं तदिष्टिपूर्वमित्युच्यते । आधानानन्तरं
यदव्यवहितमन्वारम्भणीयानुष्ठानं तदेवास्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदनुष्ठाने तत्स्वे च प्रमा-
णमुदाहरामः—

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वाऽप्येयः । (आप० श्रौ० सू० ५ । ३ । १७)

वसन्ते पर्वणि ग्राहण आदधीत । (आश० श्रौ० सू० २ । १ । १२)

अमावास्यायां पौर्णमास्यामापूर्यमाणपक्षे । (सत्याषाढश्रौ० सू० २ । १ । १२)

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वाऽप्यदधीत । (सांख्यायनश्रौ० सू० २ । १७)

भत्र निर्दिष्टवचनेषु यत्पौर्णमास्यामाधानं सूत्रितं तदेवेष्टिपूर्वं भवति ।

होमपूर्वधानम् ।

होमादमिहोत्रहोमत्पूर्वमव्यवधानेन यदधानं तद्देहमपूर्वं भवति । तत्त्वाभीनाधायान्वार-

भणीयेषुः प्रागभिहोत्रारम्भः कृतस्तदेमपूर्वं भवति । तत्र पूर्वनिर्दिष्टवच्चनेष्यमावास्यायां सूत्रितमाधानं होमपूर्वमिति इयम् । तथा नक्षत्रेषु कृतमप्याधानं होमपूर्वं भवति ।

पूर्णाहुत्यन्तमाधानम् ।

तदिदमाधानमस्ति वा नवेति संशयः । सर्वेरपि सूत्रकारैः पूर्णाहुत्यन्तं पवमान-हवी॒षि समाप्तातानि विद्यन्ते । अतः संशयस्तदपाकरणाय श्रुतिमेव पुरस्कुर्मः ।

“ पूर्णाहुतिं जुहोति तद्यत्पूर्णाहुतिं जुहोत्यआदं वा एतमात्मनो जनयते यदग्निं तस्मा एतदभाद्यमपिदधाति । यथा कुमाराय वा जाताय बत्साय वा स्तनमपिदध्यादेवमस्या एतदभाद्यमपिदधाति । स एतेनाशेन शान्त उत्तराणि हवी॒षि श्रप्यमाणान्युपरमति तदाहुः । एतायेवाऽहुतिं हुत्वाऽथोत्तराणि हवी॒षि नाऽऽद्वियेतैतयैव तं काममाप्नोति यमभिकाम उत्तराणि हवी॒षि निर्वपतीति ” । (शतपथब्रा० २ । ५ । ९)

इत्यत्रार्थवादेनोत्तराणि पवमानादीनि हवी॒षि न निर्वपेदित्युक्तम् । न चायं काम्यः पूर्णाहुतेर्विषय इति वाच्यम् । तथा चेत्पवमानहविषामपि काम्यत्वं नान्तरीयकम् । यम-भिकामसुत्तराणीयाभ्नानात् । अप्रे उत्तरहविर्विधानं यथा —

“ तदु निर्वपेदेवोत्तराणि हवी॒षि परोक्षमिव वा एतददस्तदिदमितीव ”
(शतपथ ब्रा० २ । ५ । ९)

न च वाच्यं पवमानहविर्निर्वाप एव श्रुत्यभिप्रायो लक्ष्यत एवावधारणादिति । पूर्वत्राप्येवकारस्य सत्त्वात् । ब्राह्मण एवकारे सत्यापि विकल्पमेवाभिप्रयन्ति प्रयोगशास्त्रकृत आपस्तम्बप्रभृतयः । यथा तैत्तिरीयब्राह्मणे १ । ३ । १ । इत्यत्र ।

“ न संभूत्याः संभाराः । न यजुः कार्यमिति ” ।

इत्येवं पूर्वमुक्त्वा

“ अयो खलु । संभूत्या एव संभाराः । कार्यं यजुः । पुनरायेयस्य समृद्धयै ” ॥ इति ।

सा० भा०—सिद्धान्तमाह । अथोशब्देन पूर्वपक्षो निर्वत्तते । एवं ब्राह्मण आश्रावितेऽपि प्रयोगशास्त्रकृदापस्तम्बः—“ कृताकृताः संभारा यजूषि च भवन्तीति ” तथा प्रकृतमिति इयम् । इति प्रयोगशास्त्रकृतां मते पवमानहवी॒षि सर्वेषां विकल्पेन भवन्तीति इयम् । मीमांसकानां मतेन तु सर्वेषामपि पवमानहवी॒षि नित्यानीत्यलमनया मीमांसाप्रयोगशास्त्रकृतोः सूक्ष्मेक्षिकया । अन्यच्चाऽहुर्हचरणाः—यत्र प्रयोगशास्त्रकृतां

मीमांसकानां विरोधः समायाति तत्र प्रयोगशास्त्रमेव बलीय इति । सदप्यत्रानुसंधात् व्यम् ।

अथवा काम्यत्वेन पवमानहविषां निर्वपक्षेत्पूर्णाहुत्यैव तं काममवान्युदिति काम्यपरत्वं न्यषेधि पूर्वप्रपाद्वितेन ब्राह्मणेन । निल्यानि त्वपेक्षन्त एवेति वा । शतपथीयभाष्ये तु पवमानहविषामावश्यकतोक्ता परमुभयथाश्रुतिदर्शनादिकल्प एवात्राभ्युपगन्तव्यः । ननु विकल्पोऽष्टदोषदृष्ट इति । षोडशिग्रहप्रहणे या गतिस्तां स्मर । तत्राप्यसमाहितो भवांष्टेव्यवस्थितविकल्पं विभावयतु । यथा—उदितानुदितहोमयोः । अव्यवस्थितविकल्पेणां प्राप्नोति । व्यवस्थितविकल्पानां नान्तरीयकतया समाप्तिं तम् । कातीयानां तु भगवान्कात्यायन एव विकल्पयामास—

“ द्वादशाहान्ते तनूहृषीश्चि निर्वपति मासे द्वितीये तृतीये षष्ठ्यास्ये संबत्सरे सद्यो वा नवेति ” (कात्यायनश्चौ० सू० ४ । २ । ४९ ।)

अत्रायमर्थः—आधानदिवसाद्द्वादशोऽहनि तनूहृषीश्चि अग्नये पवमानायेत्यादीनि सद्यो वा पूर्णाहुत्यनन्तरं तस्मिन्नेवाहन्येते सर्वे विकल्पाः । न वा निर्वपति । शाखान्तरेऽधेते विकल्पाः सर्वथा निषेधं विना कालमात्रस्य सर्वते । यथाऽऽपस्तम्बसूत्रे—

“ द्वादशाहे व्यदे उयहे चतुरहेऽर्धमासे मास्यृतौ संबत्सरे वा ” (आप० श्चौ० सू० ५ । २१ । २) इति ।

द्वादशाहान्त इत्यत्रान्तप्रहणात्सर्वत्रान्तप्रहणं संबध्यते । तेन द्वृशहान्ते उद्यहान्त इत्यादि ज्ञेयम् । न्यायस्य समवात् । एतेनाऽपस्तम्बोक्तविकल्पोक्तदृशदेव्यव्ययमेव न्यायोऽनुरूपतीनीयः । प्रकृते तु नवेत्यस्यायमर्थः । अयथा तनूहृषीश्चि न निर्वपति पूर्णाहुत्यन्तमेव करोति । ‘ तनूहृषीश्चि ’ इति अग्नये पवमानायाग्नये पावकायाग्नये शुचय इत्येषां संज्ञा । प्रवृत्तिनिमित्तं तु तैत्तिरीयेरेवं समाध्नात्मस्ति । तत्त्वार्थवादे श्रूयते—

“ ग्रहस्वादिनो वदन्ति । तनुवो वा वैता अग्न्याधेयस्य ” (तै० ब्रा० १ । ११६ ।)

एतावता तनूहविषां विकल्प एव युक्त इति । यथा वा पशोरपि द्वृशहकालता वाचनिकी सद्यस्त्रमपि वाचनिकम् । अत उभयोरप्यौपदेशिक वादविरोधाच्च विकल्प एवाभ्युपगन्तव्य इति निर्विवादम् । तथाऽत्राप्यनुसंधेयम् । अत्रप्रस्ति सद्यो वा नवेति वाचनिकमेवेति नोक्तो देशो विकल्पाभ्युपगमे । बौधायनस्तु द्वादशसु व्युष्टासु गतासु तनूहविषां निर्वापकालं सूत्रयां बभूव । ब्राह्मणे तु सद्यस्त्रक लं निन्दित्वा संबत्सरप्रतिमारूपासु रात्रिष्वतीतासु निर्वपं विधत्ते । तदेतद्वैधायनैरादर्तव्यम् । तेषां पवमानहविर्निर्वपः सोमपूर्वाधान एव कर्मान्तसूत्रे सद्यो वेयनेनोक्ते नान्यदाऽतत्तैः सद्यो निर्वापो विना

सेमपूर्वाधानोन्न कर्तव्यः । स्वसूत्रविरोधात् । अन्यच्च प्रायो बौधायनस्तैतिरीयं ब्राह्मणमति-
क्रम्य न सूत्रयति तस्मादत्रापि यथाब्राह्मणं सूत्रितं सूत्रं तैर्नातेकमितव्यम् । एवं हि
श्रूयते तैतिरीयब्राह्मणम् ।

“पशवो वा एतानि हवी४षि । एष रुद्रः । यदग्निः । यत्सद्य एतानि हवी४षि
निर्वपेत् । रुद्राय पशूनपिदध्यात् । दपशुर्यजमानः स्यात् । यज्ञानुनिर्वपेत् । दनव-
रुद्रा अस्य पशवः स्युः । द्वादशसु रात्रिष्वनुनिर्वपेत् । संवत्सरप्रतिमा वै
द्वादश रात्रयः । संवत्सरेणैवास्मै रुद्र४ शमयित्वा । पशूनवरुन्धे ” इति ।

स्पृष्टमिति भाष्यं नात्र संगृहाने तत्रैतसर्वमालोच्यैव सूत्रयामास भगवानाचार्यः पूर्णा-
हुयन्तमान्याधेयमिति । वयमप्येतसर्वमालोच्य निर्णयं कुर्मः । पोडाशिग्रहग्रहणवद्विकल्प एव
शातपथीयश्रुतिगोचरः । अन्यच्चाऽर्थसूत्रम्—“यदि विष्टयस्तनुयः ” इति च सूत्रम् ।
तेन ज्ञायत आश्वलायनाभिप्रायः पूर्णहुतिं हुयेष्टप्रकरणेऽप्यग्निहोत्रारम्भ इति । अत्र परा-
क्रान्तं वृत्तिकृता परं तत्सर्वं मीमांसाशास्त्रगोचरमिति ज्ञेयम् । न प्रयोगशास्त्रकृतस्तदभि-
प्रयन्ति ।

अक्षाभिहोमान्तमिति पञ्चमः प्रकारः ।

तदेतदक्षाभिहोमान्तमाधानं छट्यायनाचार्येण सामवेदीयसूत्रकारेण सूत्रिः चतुर्थ-
ध्याये—

“ हुतायां पूर्णहुतौ यथार्थ४ स्यात् । अक्षाऽश्वेदभिजुहुयस्तत्र गत्वा तूष्णी-
मुपविशेत् ” । (४ । १० । २२)

अयं च ब्रह्मण उपदेशस्तूष्णीमुपविशेदिति ।

अत्र भाष्यम्—क्वचिदधृथ्यवोऽश्वभिहोमं कुर्वन्ति । अक्षा नाम विभीतकस्तानि
तदव्यक्षानभिजुहुयुः । तत्र तस्मिन्गत्वा तूष्णीमुपविशेदिति । इत्यवसितः पूर्णहुयन्ताधा-
नविचारः ।

इष्टयन्तम्—“पवमानहवी४षि सद्यो निर्वपेत् ” । (आप० श्रौ० सू०
(५ । २१ । १)

वृत्तिः—पवमानहवी४षि नाम त्रीण्यनन्तरं वक्ष्यमाणानि तानि सद्यः समनेऽहनि
यस्मिन्नाधानं तस्मिन्नेत्र निर्वपेदिति । तग्नि त्रीण्येवम्—अग्ने पवमानायाग्ने पाषका-
याग्ने शुचय इति । इति प्रयोगशास्त्रकृदापस्तम्भः । अस्यत्र मीमांसकानामपि विचार-
सराणिः सा चैवम्—

“संस्कृते कर्म संस्काराणां तदर्थत्वात्” (पू० मी० ५ । ३ । २१)।

भाष्यम्—पवमानेष्टिभिः संस्कृतेष्वग्निषु कर्मणि वर्तेन् । कुतः—संस्काराणां तदर्थत्वात् । संस्कारशब्दा एत आहवनीयादयः । संस्कारस्य कस्यचिदभावे नाऽऽहवनी यादिषु प्रतिपत्तिः स्यात् । तस्मासंस्कृतेष्वग्निषु कर्मणीति । सूत्रार्थस्तु—संस्कृते पव-मानेष्टिसंस्कृतेऽप्तौ कर्मग्निहोत्रादिकर्म । आहवनीयशब्दस्य संस्कारवाचितया संस्काराणां पवमानसंस्काराणां तदर्थत्वादग्निहोत्रादर्थत्वादिति । ननु तर्हि पूर्णाहुतेः पूर्वं हृषमानं तूष्णीमग्निहोत्रमपि मीमांसकानां मते न स्यात् । मैवम् । ततु साक्षादेवाऽऽन्नायेनैव मीमांस्य निरणायि—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति होतव्यमग्निहोत्रां ३ इति न होतव्या ३ मिति यद्यजुषा जुहुयात् । अयथापूर्वमाहुती जुहुयात् । यन्म जुहुयात् । अग्निः पराभवेत् । तूष्णीमेव होतव्यं यथापूर्वमाहुती जुहोति । नाग्निः पराभवति । इति ।

तस्मात्तूष्णीमग्निहोत्रं होतव्यमिति सिद्धम् । एतदाऽन्नायासिद्धम् । मीमांसकानां मते पूर्वोक्तरीया न होतव्यमित्यापनं तत्र का गतिः । त्रूमहे । न ह्यान्नायविरुद्धं मीमांसक-मतं भवति । सूत्रयामास हि जैमिनिस्तत्तूष्णीमग्निहोत्रं होतव्यमिति । यथा—

“अर्थवादो वाऽर्थस्य विद्यमानत्वात्” । (जै० सू० ५ । ३ । २४ ।)

भाष्यम्—अर्थवादो वा “अग्निं वै सृष्टम् । अग्निहोत्रेणानुद्रवन्ति” इति । अर्थवाद एव कुतः—अर्थस्य विद्यमानत्वात् । विद्यमानो हि तत्रान्य एवाग्निहोत्रहोमः । कथं होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यम् । इति मीमांसा प्राञ्छनिर्दिष्टैव । तस्य तूष्णीहोमस्य प्रशंसार्थोऽयमर्थवाद इति । तस्मात्तूष्णीमग्निहोत्रानुष्ठानविरोधिनी जैमिनीयमीमांसा नास्ये-वेति विभावनीयं बहुविद्विः । अपि तु नित्याग्निहोत्रं पवमानेष्टीः कृत्वा होतव्यम् । इति जैमिनिमतं कैषिकल्पकारैरपि सूत्रिम् । तदेतदिष्टग्न्तमाभ्यन्मिति जोघुष्यते मीमां-साप्रयोगशास्त्रचौरिति । तदेतत्सर्वं “यदि विष्टयस्तनुयुः” इत्यत्र व्याचख्यौ वृत्ति-कृत् । तत्र भीमांसामतमध्युपन्यस्याऽख्यायनाचार्यमतमवीकृततदेवानुमन्यते वृत्तिकृत् । वयं तूमयथाऽभ्युपगच्छामः । भगवत आचार्यस्य सूत्रप्रणयनादेव । तथा च शतपथश्रु-तिकाल्यायनसूत्राभ्यामप्ययमर्थोऽवसीयते । ताऽध्यानस्य तिस्रो विधाः सामवेदीयसूत्र-कारेण लाल्यायनाचार्येण सूत्रिताः—

“अस्म्याखेयान्तान्तर्कृते पूर्णाहुतिमशामिहोमभिष्टीरिति” (४ । १२ । १३) द्वाष्टायणोऽपीमर्मर्थमेवानुमन्यते ।

भाष्यम्—भृग्याखेयश्वस्तान्तर्कृते उत्तर्यते पूर्णाहुत्यादि । केषाचित्पूर्णाहुतपन्तश् ।

केषांचिदक्षाभिहोमान्तम् । केषांचिदिष्टण्तम् । इति । तदेतदाधानं षड्विधं विचारेण प्रमाणपदां प्रापितम् ।

एवं षड्विधास्वाधानस्य सिद्धात्मिकानीं तासां क्रमशोऽनुष्ठानपद्धतिं विचारयामः—

अथ सोमपूर्वाधानानुष्ठानक्रमः ।

आपस्तम्बस्त्वेवं सूत्रयां बभूव—

न सोमेनायक्ष्यमाणः पुरा संबन्सराश्रित्वेत् । (५ । २१ । ३ ।)

निर्वपेदित्येके । ५ । २१ । ४ ।)

यदि निर्वपेदप्रये पवमानायाश्ये पावकायाप्रये शुचय इति तिस्र आज्याद्युतीः सोमदेवताभ्यो वा हुत्वा निर्वपेत् । (५ । २१ । ५ ।)

अथमर्थः—तत्रैवं संकल्पः—सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनाधास्य इति । तत्राऽधाननिमित्तकालानियमः । अग्नीनाधाय तस्मन्नेत्राऽहवनीये सोमस्याऽस्त्रमः—सोमेन यक्ष्य इत्यादि । तस्मिन्नेत्राऽहवनीये नियमो नास्तीति केचित् । नियमोऽस्तीति भीमांसकाः । रामाण्डारधृतस्वामिप्रभृतयोऽपीममेवार्थमेवानुसंदधते । इष्ट्यन्तमाधानं समाप्याग्नीनरण्योः समारोप्य सोमशालां गत्वा सोमेन यक्ष्य इति संकल्पयन्ति ।

बौधायनस्त्वेवं सूत्रयामास—

कथमु त्वत्वग्न्याधेये सोम इति पूर्णाहुत्यन्तं कर्म कृत्वा शालामध्यवस्थेदी-
शणीयामाग्नेयोऽष्टाकपालोऽनुवर्तेत प्रायणीयामैन्द्राभ्रश्चाऽदित्यश्च चरुरातिथ्या-
प्रये पवमानाय पुरोदाशोऽष्टाकपालोऽग्निषोभीयस्य पशुपुरोदाशमध्ये पावका-
याप्रये शुचये प्रातःसवनीयामन्वारम्भेष्टिरपि वा सर्वाण्येवाऽन्योधेयिकानि
हस्ती॒षि परिनिष्ठाप्य शालामध्यवस्थेदुद्वसानीयामन्वारम्भेष्टिरिति ।

एतेन कर्मान्तसूत्रेणाऽपस्तम्बसूत्राण्यपि व्याख्यातानि वेदितव्यानि । इममेव क्रममा-
ध्यायना अनुसरन्ति ।

सत्याषाढीयानां तु सोमपूर्वं नास्येदेति तत्सूत्रकृत् ।

इष्टिपूर्वाधानम् ।

आपस्तम्बस्त्वेवं सूत्रयामास—

“ पौर्णमास्यां तु पूर्वस्मिन्पर्वणि सेष्टि सान्वारम्भणीयमाधानमपहृज्य
शोभूते पौर्णमासेन यजते ॥ (५ । २४ । ९ ।)

अथमर्थः—त्रयोदश्यां ब्रह्मैदनान्तं कृत्वा चतुर्दश्या सेष्टि सान्वारम्भणीयमाधानम-

पहुङ्य तस्मिन्नेव दिने सायमग्निहोत्रं हुत्वा पौर्णमास्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽन्यमाहवनीयं प्रणीयाग्नानन्वाधाय सायमग्निहोत्रं हुत्वा प्रतिपदि प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा पौर्णमास्यागारम्भः । अथमेव मुहूर्षः पक्षः । प्रयोगशास्त्रमीमांसानुकूलः । पौर्णमास्यां त्वादधानः सद्य एव सहेष्ठिभिरन्वारम्भणीयया चाग्न्याधेयमपवृज्य तदानीमेवाग्नीनन्वाधाय श्वोभूते पौर्णमासेन यजत इति रुददत्तो यदव्याचरव्यौ तत्तु सूत्रमीमांसाननुकूलमिति मन्यामहे । अतोऽयं गौणः पक्षः । इममेव गौणं पक्षमभिप्रेत्य रामण्डारप्रभूतयोऽनुष्टानव्यवस्थामाहुः । सा चैत्रम्—

पौर्णमास्याधाने पौर्णमास्याः पूर्वमुपक्रमः सर्वकर्मभ्यः साधिकरेभ्यो मध्येऽग्निहोत्रहोमः । पौर्णमास्याहिताग्निवे सति पौर्णमासीमध्येऽप्यग्निहोत्रकाले प्राप्ते तदधिकारणाते पौर्णमासेनेष्टवा सोमेन यजेतेतिवदधिकारक्रमचोदनाभावादेवमन्यत्रापि प्रकान्ते तन्त्रे इति न्यायेन पौर्णमासीमध्येऽप्यग्निहोत्रहोमः । पौर्णमास्यर्थेऽप्यौ दशहोतृहोमश्च । नित्याधिकाराग्निहोत्रहोमस्य प्रणयनाङ्गलेपेनापि यथाशक्ति कर्तव्यत्वात्पौर्णमास्याधाने प्रातःकालाभावेऽप्यन्वाधानवत् ।

सल्यापादीयानामन्त्रम्—

“ पौर्णमास्यां तु पूर्वस्य पर्वण औपवस्थयेऽहन्यनीनाधायसेष्टपवृज्य । तदानीमेव चतुर्होतारं सारस्वतौ होमावन्वारम्भणीयां च श्वोभूते पौर्णमासेन यजेत । (स० श्री० सू० ३ । १ । १३)

अत्र वैजयन्तीकृत-पूर्वस्य पर्वणः पौर्णमास्या औपवस्थयेऽहनि चतुर्दश्यां प्रातराधानं सेष्टि समाप्ति नीत्वा तस्मिन्नेव दिने चतुर्दश्यमेव सर्वं कुरुते । चतुर्होतारं चतुर्होतृहोमं श्वोभूतेऽन्वाधानादि प्रतिपदि यजते ॥ इति ।

सांख्यायनमूत्रभाष्ये तु पौर्णमास्याधाने तु चतुर्दश्यामुपवासाशुपक्रमः । पौर्णमास्यामन्युत्पत्तिरैष्यश्च । श्वोभूतेऽन्वारम्भणीया पौर्णमासं चेति ।

बौधायनस्त्वेवं सूत्रयामास—

अथातोऽन्वारम्भस्यैव भीमाऽसाऽन्वारम्भं पौर्णमास्याः *समानोपवस्थं करोति (२।२।)

अधात आऽविज्ञान्यन्याधेयानि व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य पौर्णमास्यां तु सद्यस्कालमित्युक्तं कर्मान्तस्त्रे नवमाध्याये । तदेतद्दैवधस्त्रे रपष्टयां वभूव । तदेवम्—

अन्वारम्भेष्टयामिति चतुर्होतारं सारस्वतौ होमावन्वारम्भेष्टिमित्येतदुपव-

* समानोपवस्थम्—बौधायनीयैः । पौर्णमास्याधाने पौर्णमासस्यान्वारम्भस्यावाधानं समानतंत्रेण कार्यम् । न.न्वारम्भणीयां निर्वर्त्य पौर्णमासमन्वादध्यात् । ये तु समानोपवस्थमन्वारम्भमहृत्वा अन्वरम्भं समाप्तं पौर्णमासमन्वाधाय तस्मिन्नेव दिने प्रथमाग्निहोत्रमनुतिष्ठन्ति ते रवीयंसूत्रविरोधादुपेक्षणा एव ते नैव कथमपि विद्वान्निवेशमर्हन्ति । सुधीभिः प्रयोगशास्त्रविर्द्दिरुत एव प्रसार्यो इति यावत् ॥

सथे कुर्यादथेतरदिष्ट्यहनि कुर्यादिति बौधायनः । चतुर्होतारं सारस्वतौ होमा-
वित्येतदुपवसथे कुर्यादथेतरदिष्ट्यहनि कुर्यादिति शालीकिञ्चतुर्होतारमेवोपव-
सथे कुर्यादथेतरदिष्ट्यहनि कुर्यादित्यौपमन्यवः सर्वमेवैतदिष्ट्यहनि कुर्यादि-
त्यौपमन्यवीपुत्रः । (द्वैष० सू० २० । १८)

तदेतसर्वस्मिन्नालाभ्यमान एवं बौधायनानां पौर्णमास्याधाननिर्णयः—

(१) चतुर्दश्यामुपवासाद्युपकम्य ब्रह्मोदानान्तं कृत्वा पौर्णमास्यामग्निनाधाय चतुर्होतारं
सारस्वतौ होमौ द्वुत्वाऽन्वारभेष्टि समाप्यग्निहोत्रहोमं कृत्वा प्रतिपदि प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा
पौर्णमास्यागान्वाधानाद्यारम्भः कार्यं इति प्रथमो मुख्यतमः पक्षः ।

(२) चतुर्होतारं सारस्वतौ होमाक्षियेव पौर्णमास्यां कृत्वाऽन्वारभेष्टीयादीष्ट्यहनि
प्रतिपदीति द्वितीयः पक्षः ।

(३) चतुर्होतमात्रमुपवसथे कृत्वा प्रतिपदि सारस्वतहोमान्वारभर्णीयादि कार्यमिति
तृतीयः पक्षः ।

(४) चतुर्होत्रादिसर्वमिष्ट्यहनि प्रतिपदेष्टि कार्यमिति चतुर्थः । अत्र चतुर्थपि
पक्षेष्वन्वारभेष्टि विना नाग्निहोत्रारम्भ इति सुधीभिर्ज्ञेयम् ।

एवं बौधायनोक्तेषु चतुर्थपि पक्षेष्वन्वाधानोक्तरं प्रथमाग्निहोत्रारम्भो नास्ति । एवं च
केचन बौधायनसूत्रिणः स्वसूत्रमनालोचयन्तः स्वकपोलकल्पनया कथंचित्सुत्रमष्ठलो-
कितं कर्दर्थयन्तः पारशाखिकमूत्रेण स्वसूत्रोक्तमर्थं कल्पनयाऽप्यप्राप्यमणमपि हठाप्रापयन्त-
श्वतुर्दश्यामुपवासाद्युपकम्य पौर्णमास्यां सेष्ट्याधानमप्यव्यान्वारभेष्टिग्निष्ट्वा पौर्णम समन्वाधाय
सायमग्निहोत्रं प्रारम्भन्ते ते सर्वे सूत्रविरोधादुपेक्ष्या एव । यदेवमेतानि बौधायनसूत्राणि
कथंचिद्भूत्वा नेत्र्याम इति चेत् “ स्वाध्यायोऽप्येतत्व्यः ” इत्यादिविधिभिर्ज्ञेष्वपि स्वक-
व्यनां योजयित्वा सूत्रसामधर्मं च भाष्यादिसंस्मातादर्थाद्विपरीतमेव वर्णयन्भवादशो निर-
द्भुक्ताः किं किं न कुर्यात् । दितु धर्मजिज्ञासाखिकरणे कल्पसूत्राखिकरणे च सिद्धान्तितं स्वसूत्रप्रामाण्यं कथं स्वेच्छया व्याकुल्यसीति परं पर्यनुयोगं समाधानं विभावय ।
तस्मात्पूर्वोक्तेषु चूर्णु पक्षेषु प्रदर्शितो योऽर्थः स एवार्थो मुनिवचसामनुकूलश्चेत्यलं स्वसू-
त्रोक्तविरुद्धाचारादोपाविष्करणेन ।

(५) कठसूत्रमेवम्—पौर्णमास्यामादधानः पूर्वमुपोष्याऽधायान्याधेयेष्टिभि-
रिष्ट्वा जुड्हदग्निहोत्रमुपतिष्ठानो वसति श्वोऽन्वारभर्णीयां पौर्णमासं चेति ।

इष्टिवृत्तमित्यत्रान्वारभेष्टिपूर्वमित्यपि व्याचहर्यां वैजयन्तीकृत् । “ आधानानन्तरमेव
प्रारम्भार्थं या कियते साऽन्वारभर्णीया । या विष्टिर्थे हांमं कृत्वाऽऽरभ्यते साऽधाना-
दत्तु न भवतीति नान्वारभर्णीया । ” इति । यामनु दर्शपूर्णमासावारभ्येते साऽन्वार-
भर्णीयेत्यर्थर्थः संगच्छते । अन्यदेतन विस्मर्त्यम्—बौधायनानां पौर्णमास्याधानार्थं न

विहिताऽस्ति । अतसेषां पौर्णमास्यां यदि विहितं चित्रादि नक्षत्रं प्राप्नुयात्तदानीं पौर्णमासीशास्त्रार्थस्तेरालेच्चनीयः । अतः पर्वत्वेन पौर्णमासीं तेषां गौणः कालः । नक्षत्रकाल एव तेषां मुख्यः कालः । तत्रपि रोहिणीनक्षत्रप्रयुक्तामावास्या मुख्यतमः काल इति हेयम् । तथापि चित्रानक्षत्रादीन्यपि तेषां गौणान्येव । तत्र च सद्यस्कालत्वमेवेतेषां सर्वम् । तदेव तस्मै कर्मान्ते स्पष्टं सूत्रितं तत्पुरस्कृमः—

“ पूर्वयोः फल्गुन्योश्चित्रायामिति सद्यस्कालान्येतानि भृत्यन्तीति । अथात आर्तिज्यान्यग्न्यधेयानि व्याख्यास्यामो विपक्ष आपूर्यमाणपक्षे विपक्षेऽपक्षीयमाणपक्ष आदधानो यावानत्रावकाशः स्यात्तमभि क्षिद्धीति । पौर्णमास्यां तु सद्यस्कालम् । विपक्षेऽपहियमाणपक्ष आदधानो नात्रावकाशः काङ्क्षणाय विद्यते सर्वमेवैतदहः सद्यस्कालं कुर्याच्चतुर्होतारः सारस्ताती होमावन्वारम्भेष्टिमिति ॥ (क० सू० २४ । १३ ।)

पौर्णमास्यां वित्यनेन शृङ्गाप्राहिकया प्रदर्शयति सद्यस्कालत्वम् । आर्ताधानेऽमावा-स्याऽपि सद्यस्कालत्वेन विहितेऽन्यदेतत् । अतोऽमावास्याऽनार्ताधान आर्ताधानेऽपि श्रुता । न तथा पौर्णमासी । पौर्णमासीं तु केवलमार्ताधान एव श्रूयते । अतो न तस्यामनांतेराधातुं शक्यम् । यदैवैनं श्रद्धोपनमेदया ॐदर्थीतेत्यन्यदेतत् । चित्रानक्षत्रं त्वार्ताधानं विनाऽपि गौणमेवेति न मुख्यः कालः । अपि च काम्याधाननक्षत्रं चैतत् । “ अपितु न खलु कामनियुक्तान्यग्न्यधेयानि भवन्ति ” इत्युपक्रमादापस्तम्ब-प्रभूतिभिरपि चित्रानक्षत्रं काम्यमियुक्तम् । राजन्यस्य च यथा ॐपस्तम्बः—“ चित्रायां राजन्यो भातृध्यवान्वा ” इति “ चित्रा च क्षत्रियस्य ” इति कात्यायनः । अत्रयस्थ-कारो लाभकामार्थः । चित्रानक्षत्रमकामनियुक्तस्यापि भवति । नित्यत्वेन समान्नातनक्षत्रेषु चित्रायाः समभिव्याहौरः सृज्यते । एतेनोक्तप्रमाणजातेन पौर्णमासीं गौणः काल आर्तिज्याधानोक्तस्वात् । अनेन प्रायश्चित्रानक्षत्रं पौर्णमास्यां समायातीति पौर्णमास्यपि गृहीता भवतीति कश्चित्चोदयेत्तं प्रति श्रुयात्कण्ठरवेणानुकूलवाहौप्येव पौर्णमासीति हेयम् ।

एयं च यदा चौपवसप्तयेऽहनि पवमानहविनिरुद्धान्वारम्भणीयां कृत्वा पौर्णमासमन्वा-धाय परेऽहनीष्टिरनुष्ट्रीयते तत्पौर्णमासोष्टिरूपाधानं भवति ।

अत्र सत्याशादः—आधानादनन्तरमेव प्रारम्भार्थं क्रियते साऽन्वारम्भणीया । या विष्टिर्मध्ये होमं कृत्वा ॐरम्यते साऽधानादनु न भवतीति नान्वारम्भणीया । इष्टिपूर्वाधा-नेऽन्यनन्तरभिष्टेः प्रतिपदि रात्राच्छ्रिहोत्रारम्भः । एवं चेष्टिपूर्वाधानमित्यत्रार्थद्वयं सुनिष्ठनं भवति ।

अन्वारम्भेष्टिपूर्वम् । पौर्णमासोष्टिपूर्वम् । चतुर्दश्यां कृतमाधानमन्वारम्भेष्टिपूर्वं भवति । पौर्णमासे कृतमाधानमध्यन्वारम्भेष्टिपूर्वं भवत्येव । परं सत्याशादस्तु पूर्णमासान्वाधान-

मध्येऽग्निहोत्रं न सहते । आश्वलायनसूत्रिभिस्त्वप्रेतनो दृत्तिकृता प्रदर्शितः पन्था अनुस-
र्तव्यः ।

दर्शपूर्णमासावारप्त्यमानोऽन्वारम्भणीयाम् । (आष० औ० सू० २ ।
८ । १ ।)

दृत्तिः—पूर्वं दर्शपूर्णमासयोः स्वरूपमात्रतुक्तमिदानीं तयोरनुष्ठानारम्भ उच्यते ।
इदानीं तावारप्त्यमानस्यान्वारम्भणीयाविधानात् । यस्मादाधानानन्तरमजस्ताग्निहोत्रपिण्डपितृ-
यज्ञानुकत्वाऽन्योरारम्भ उच्यते तस्मादेतत्साधितं भवति । पौर्णमास्यामाधानमिष्टि च
कृत्वा ततोऽजस्तधारणमग्निहोत्रहोमं च कृत्वाऽमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञं च कृत्वा पौर्ण-
मास्यां तयोरारम्भ इति ।

तत्र यदापस्तम्बवचनम्—

पौर्णमास्यां तु पूर्वस्मिन्नर्वणि सेष्टि सान्वारम्भणीयमपवृज्य शोभूते पौर्ण-
मासने यजेत । इति ।

अस्यायर्थः—पौर्णमास्यामादधानस्तदहरेव पौर्णमासीमारभेतेति । तस्यायं विषयः ।
यस्यां पौर्णमास्यामन्वारम्भणीयापर्यन्तं सर्वं प्रतिपत्पञ्चदर्शीसंधिक्षणात्प्रागेव करुं शक्यते
साऽस्य विषयः । संध्यनपगमात्पौर्णमास्यधिकारप्राप्तिः । इत्येकस्मिन्नहनि य उत्तरस्मि-
क्षणे दर्शपूर्णमासावारभते स तस्मात्पूर्वस्मिन्क्षणे तावारप्त्यमान इत्युच्यते । तस्यामन्वा-
रम्भणीया कर्तव्या ततोऽयं क्रमः खण्डाखण्डपर्वोपाधिनेन कल्पनीय इत्यलम् ।

खण्डपर्वपौर्णमास्यामेवं क्रमः—

१ पौर्णमास्यां खण्डपर्वणि प्रातः सेष्याधानम् ।

२ अजस्तधारणम् ।

३ अग्निहोत्रारम्भः ।

४ अमायां पिण्डपितृयज्ञः ।

५ तत आगामिन्यां पौर्णमास्यामन्वारम्भणीया ।

६ ततः पूर्णमासान्वाधानम् ।

७ सायमग्निहोत्रम् ।

८ प्रतिपदि प्रातराग्निहोत्रम् ।

९ प्रतिपदि प्रातः पूर्णमासयागः ।

अखण्डपर्वपौर्णमास्यामेवं क्रमः—

१ चतुर्दश्यां त्रिशौदनान्तं कृत्वा ।

२ पूर्णमासां सेष्याधानम् ।

३ ततोऽन्वारम्भणीया ।

४ ततः पूर्णमासान्वाधानम् ।

५ सायं तस्मिन्नेवार्णी दशहोत्राद्यग्निहोत्रहेमः ।

६ प्रतिपदि प्रातरग्निहोत्रम् ।

७ ततः पूर्णमासयागः ।

विवृणोति तदप्यत्र प्रसङ्गात्प्रदर्शयामः—

स्मृतस्योपेक्षान्हेत्वं प्रसङ्गः इति न्यायः ।

सेयं (अन्वारम्भणीया) पुरुषार्था न कर्मार्था श्रुत्यादीनामभावात् । दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्यनेन च कर्मसंबन्धो वक्तुं न शक्यते । निमित्ततयाऽधिकारिविशेषणवेनोपक्षयादुदेशकं न भवितुमर्हति । तस्मादनङ्गं तयोरन्वारम्भणीया । तथाऽपि तसंबन्धपुरुषसंबन्धात्मेवाविकारित्वेन पुरुषं संपादयतीति युक्तमुक्तम् । अतो दर्शपूर्णमासावृत्तौ विकृतिपु च न पुनः पुनः कार्याऽतिदेशाभावात्कार्यसंबन्धतिदिश्यते न पुरुषार्थसंबन्धमणीति वृत्तिः ।

इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्तेताऽरम्भणीया । सकृदाऽरम्भसंयोगादेकः पुनरारम्भो यावज्जीवप्रयोगात् । (जै० पू० मी० ९ । १ । ३४ । ३५ ।)

दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽन्वारम्भणीयाऽन्माता —

आप्नावैष्णवमेकादशकालं निर्वपेदर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः सरस्वत्यै चर्ह सरस्वते चरुमिति ।

सा किं दर्शपूर्णमासावृत्तावर्तेतोत सहेवाऽऽदौ स्यादिति संशयः ।

आवृत्तौ हि प्रधानानामङ्गावृत्तिरसंशया ।

दर्शादङ्गमियं तस्मादवर्तेत प्रयाजवत् ॥

उच्यते —

आरम्भद्वारकं त्वेतदङ्गं साधारणश्च सः ।

तस्य साधारणत्वेन साऽपि साधारणी भवेत् ॥

आरप्स्यमानसंयोगादारम्भाङ्गमिष्ठिने साक्षादर्शपूर्णमासाङ्गम् । आरम्भक्षेदं मया कर्तव्यमित्यप्यवसायः । स च सर्वपयोगाणां साधरणः । सर्वे शार्णिनाधयैवमध्यवस्थति यावज्जीवं मया दर्शपूर्णमासौ पर्वणि पर्वणि कर्तव्याविति । तस्मादारम्भसाधारण्यात्तदङ्गभूताऽन्वारम्भणीयाऽपि साधारणी न प्रतिप्रयोगमान्वतीया ।

एवं बृत्तिकारमतेनाधिकरणं व्याख्याय तत्रापरितोयादृष्टास्यान्तरं भाडपकारेण कृतम् । कस्य हेतोरपारेतोः । नाभ्यवसायत्वनोऽप्यपारम्भशम्भः । प्रथमप्रवृत्तिनाची हि छोके

प्रसिद्धः । यद्यपि चार्यवसायवाची स्यात्थाऽपि यथदा कार्यमुग्स्थितं तस्यैव तदाऽभ्य-
वसायो न च यावउजीत्रिकाः प्रयोगा युगपदु गस्थिताः । न इश्वरेकः प्रयोगोऽभ्यस्तरूपः ।
पर्वकालिकं तु जीवनं दर्शानुष्ठाननिमित्तम् । तस्मिन्नागते नैमित्तिकं समाप्तं कृत्वा चरि-
तार्थं पुरुषे पुनर्तत्त्वानिमित्तवशान्नैमित्तिकमापतितमिति पुनः क्रियते । यथैकस्मिन्पुरु-
जाते वैश्वानरीं निरुप्य पुनर्न्वर्षपति तादगेतत् । तस्मित्प्रतिप्रयोग-
मध्यवसायभेदात्तदङ्गमारम्भणीयाऽप्यावर्ततेति तस्मिद्वान्तसिद्धिः । तस्मादेवं ध्यायायते—
कि प्रथमस्याग्न्यन्वाधानात्मकस्य पदार्थस्याङ्गमियमुत दर्शपूर्णमासावारभमाणस्य प्रथमं
प्रवर्तमानस्य पुरुषस्याङ्गमिति । तत्र—

पुरुषार्थत्वपक्षेऽपि फलक्लृतिः प्रसञ्जते ।
तेनान्वाधानशेषः स्यात्स आरम्भोऽनयोर्यतः ॥
तस्याऽऽवृत्तौ तदङ्गस्वादेषाऽप्यावृत्तिमश्रुते ।
प्रधानवशवर्तित्वादेवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥
न खल्वारम्भशब्देन पदार्थः कश्चिदुच्यते ।
यदेव श्राप्त्वा वृत्तस्य कर्तुरायप्रवर्तनम् ॥
तत्रायं वर्तते शब्दस्तथोगात् पदार्थधीः ।
आरप्त्यमाणशङ्कस्तत्कर्तुः श्रुत्यैव वाचकः ॥
लृटप्रत्ययोऽपि श्रुत्यैव तादर्थस्याभिधायकः ।
आद्या प्रवृत्तिरेकैव बहव्यो नैकस्य कर्मणः ॥

प्रथमप्रवृत्तिविषयतया द्वान्वाधानमनेन प्रतिपादते न श्रुत्या । न च श्रुतिसंभवे
लक्षणा युक्ता । तस्मान्नाग्न्यन्वाधानसंबन्धः । दर्शादिकर्तुः पुरुषस्य शानवाऽभिहितस्य
संस्कारिकेयमारम्भार्थतया लृटप्रत्ययेन क्रियार्थाणां क्रियायामुःपदे विहितेन प्रतिपादते ।
अतो न पुरुषार्थपक्षेऽपि फलकस्यना । न चैकस्यैव कर्मणो बहव्यः प्रथमप्रवृत्तयः संभ-
वन्ति । किंवैकैव ।

ननु द्वितीयादीनपि प्रयोगनसावारमत एव । सत्यम् । प्रयोगानामते च तु दर्श-
पूर्णमासावारभते । दर्शपूर्णमासारम्भाङ्गं चेयं प्रथमप्रवृत्तिवाऽऽरम्भः । न च द्वितीयादि
प्रयुक्तानः प्रथमं प्रयुक्तं इति शक्यते वक्तुम् । तस्मातदारम्भाङ्गस्यात्तस्य चाऽऽवृत्यमा-
वादारम्भणीया नावर्तते ।

“ तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ॥ ६ ॥ न चाऽऽवृत्यमूतस्यात् ॥ ७ ॥ एकवा-
क्षस्याव ॥ ” ॥ ८ ॥

किमारम्भणीयायामारम्भणीया कर्तव्या नेति संशयः । नन्वङ्गमूत्रेण दर्शपूर्णम् सयोः । अतो दीक्षणीयादेवदस्या न कर्तव्या । तस्मद्ग्रातार्थभेतत् । उच्यते—सत्यमङ्गमूत्रा तथाऽपि पृथगारम्भा भवति । न प्रधानारम्भेण सिद्ध्यति । नश्चस्या वेलायामारधौ दर्श-पूर्णमासी । तयोरारप्स्यमानयोरेता विहिता । यदि चाऽत्रब्धौ भवेतां तत आरम्भणीयैव न कर्तव्या । सा हि कर्त्तारमारम्भयोऽयं कर्तुं क्रियते । तौ चेदारब्धौ किमर्था सा । तस्मादारप्स्यमानयोर्दर्शपूर्णमासयोः क्रियमाणेयं पृथगारम्भा भवतीत्यलुप्तार्थत्वादस्यामारम्भणीया कर्तव्या । नैवम् । अशक्याऽसावतिदेष्टम् । सा हीदानी विधीयते । दूरतं च तस्या दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् । यद्य प्रकृतावज्ञातं न तदिक्षितावतिरेष्टुं शक्यम् । तदेतदेक-भेद वाक्यमविहितवदर्शपूर्णमासयोरेतां विदधाति । विहितवद्वातिदिशतीति न कथंचिद-वक्ष्यते । तस्मात्तद्वातिरेकेति कर्तव्यताऽतिदिश्यते ।

आरम्भणीया विकृतौ न स्पात्प्रकृतिकालप्रध्यत्वात्कृता पुनस्तदर्थेन ॥ १९ ॥
स्यादा कालस्याशेषभूतत्वात् ॥ २० ॥ आरम्भवियोगाच्च ॥ २१ ॥ (जै०
पृ० मी० १२ । २ । १९ । २० । २१)

सौर्यादिज्ञारम्भणीया स्यान्नवेति विचारे न स्पादिति ब्रूमः । अहृतौ हि सकृदेत्रेण कर्तव्या न प्रतिप्रयोगमावर्तनीयेत्युक्तं नवमे । यदि च सकृकृतपैवानया संस्कृतः पुरुषो यावज्जीवं संस्कृत एव भवति ततोऽस्याः सकृकृतणं युक्तम् । अपवृत्ते तु संस्करे पुनः पुनस्तसिद्धर्थयमनुष्टातव्या स्यात् । तेन प्रकृत्यर्थं कृत एव संस्कारोऽनपृक्तः प्रसङ्गेन विकृतीनामुपकरोतीति न तास्वारम्भणीया कर्तव्या ।

उच्चते-

न संस्कारव्यवस्थानाप्रकृतावनावृत्तिः किंवारम्भेक्यात् । आया हि कर्तुः प्रवृत्तिरा रम्भः । स चैत्रस्य क्रोरेक एव । अतस्तदपवर्गेऽपवृज्यत एव तदर्थः संस्कारः कार्यविरुद्धेत्वात् । धर्मस्य पुनः पुनः प्रयोगे हि प्रयोगा एव भिद्यन्ते न क्रत्वारम्भः । क्रत्वारम्भाङ्गं चान्वारम्भणीया । दर्शपूर्णमासशब्दस्य क्रनुवचनत्वात् । तस्मान् पुनः पुनः प्रयोग आरम्भणीया । विकृतिषु स्वारम्भमेदाशोदकप्राप्ताऽरम्भणीया कर्तव्यैवाऽरम्भवेलायैव ॥

नन्वान्वारम्भणीयोत्तरमोघुनं सुत्रदीपिकायामवीकृतद्रुद्रत्त इति चेत्तदाऽपि नाग्निहोत्र-होमप्रसक्तिः । प्रतिपादे यागं समाप्तग्निहोत्ररम्भः । पूर्णमासेष्टिपूर्वधानमिति तदाशयः । अथवा चतुर्दश्यमेत्राऽध्यानमभिप्रेतम् । अत एव प्रथमपञ्चमस्वारसिं बुद्धैव चतुर्मासोदाहरणेन द्वितीयपञ्चमशीकृतत् । अन्यच्चान्वारम्भेष्टिपूर्वधानमेवेष्टिपूर्वमाघानमित्यत्र लिङ्गमप्यस्ति । तदेतत्प्रदर्शया मः —

“ सान्वारम्भणीयमाधानम् ” इत्यापस्तम्बः । आधानं सान्वारम्भणीयमिति विशिनेष्टि । तस्मादस्त्याधानस्यान्वारम्भणीयायाश्चाव्यवहितान्तर्फलपः “ संबन्धः । वैधायनोऽप्यन्वारम्भणीयां सूत्रियत्वा “ संतिष्ठुतेऽन्याधेयम् ” इति सत्रयति । तस्मादाधानस्यान्वारम्भणीयायाश्च संबन्धोऽवगतः । स च पैर्णमास्याध्यन विना न संभवति । तदे तक्षिङ्गं पौर्णमास्याधाने वैधायनानामेत्यलम् ।

अत एव काठके सूत्रितम्—

“ आधानं चेत्पौर्णमास्यां पूर्वा तनूदेवताभ्य उपवसेदुत्तराम्बन्वारम्भणीयायै पर्वते चेति ” ॥

अत एव पौर्णमास्याधानस्य सद्यस्कालमेव पौर्णमासीमभिप्रयन्ति बहवः । अनेनेष्टि पूर्वामयुक्त इष्टिशब्देन दर्शपूर्णमासौ गृहीत्वा षड्यागसमास्यनत्तरमेत्राग्निहोत्रं होतव्यम् । तथा च पौर्णमासं कृत्वाऽमात्रारथ्यावधिनास्यग्निहोत्रहोमारम्भ इति पौर्णमास्यामधीनाधायान्वारम्भणीयां कृत्वा पौर्णमासमन्वाधयाग्निहोत्रमारम्भेष्यहनि याग इति बद्धः परास्ताः ।

अत एव “ संभवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत् ” इति ग्यायेनेष्टिपूर्वभित्रान्वारम्भणीयेष्टिरेत्र प्राद्या । अपि चेष्टिपूर्वाधानं नास्ति सौत्रं प्रमाणमित्यभिलयत्वोऽपि प्रत्युक्ता वेदितव्याः । सान्वारम्भणीयमाधानमित्यापस्तम्बसूत्रादिष्टपूर्वाधानमिति प्रमाणयन्ति प्रमाणविदः । आपस्तम्बः—“ अमावास्यायां पौर्णमास्यां वाऽधेय इति सामान्यतः सूत्रियत्वा पौर्णमासां तु पूर्वस्मिन्पर्वणीत्यनेनानुष्टानं सूत्रयति । तथा च बद्रदत्तोक्तो विरोधाऽपि नास्मान्कणद्वि । अन्तदये पौर्णमास्या सद्य एव सर्वं कार्यमिति विकल्पमेव सूत्रयांबभूतः कल्पकाराः—

“ सद्यो वा सद्यस्कालायां सर्वं क्रियते ” इत्यापस्तम्बः ।

“ सद्यो वा सर्वं क्रियते ” इति सत्याशाढः ।

“ सद्यो वा प्रातः ” इति कात्यायनः । १

तस्य कर्कचार्यकृतं भाव्यमेवम्—

पौर्णमासे यद्यप्त्वहकर्तव्यमुक्तं तदेकास्मिन्नेवाहन्यम्बन्वाधानादिकर्मपवर्गान्तं भवति । अस्मिन्पक्षे प्रातः प्रतिपदिन एव सर्वमान्यवाधानादिकर्मपवर्गान्तं कार्यम् । न पूर्वेषु अन्यम्बन्वाधानादिने प्रतिपदः प्रधानकालत्वात् । अङ्गानां प्रधानकालस्य न्यायत्वात् । तत्र च अतोपायेनीयाशनारण्याशनान्यतरागारण्यनानि न भवन्ति । उक्तकालाभावाद्विग्रहात् ॥

बेत्तेतु द्रव्यादिनियमग्रविधानाच्च । न हि रागतस्तदानीमशनादीनि प्रामुख्यिः । तथा सदस्काळा पौर्णमासीमामनन्ति कामायनप्रभृतयः । उक्तं हि तेन—

“सत्त्विष्वेषंगकादूर्धं प्राप्तपर्यावर्तनाद्वये ।

सा पौर्णमासी विशेषा सदस्कालविधौ तिथिः ॥

संधिः प्रतिपत्पर्वसंधिः । पश्चात् विभक्तस्य दिनस्य द्वितीयो भागः सत्रः । पर्यावर्तनं पूर्वाह्नपराह्नसंधिः ।

“ खर्विकां तृतीयां बाजसनेयिनः समाप्तनन्ति ” ।

अत्र कपर्दिभाष्यम्—अस्य सूत्रस्य चायमर्थः—

तृतीया पौर्णमासी खर्विका बाजसनेयिनः पठन्ति । द्वादशवा रात्रिं कृत्वा द्वादश-भागाबशिष्टे यदा विप्रकर्षस्ता खर्विकेत्यादुः । अस्यकालाबशिष्टायां रात्रयां यदा पर्वकालः सा खर्विकेयुष्यते । खर्वशब्दोऽव्याची । अथवा षोडशोऽह्ने पुरस्तान्मध्यंदिनायदि स्यापर्वकालः सा खर्विका षोडशोऽह्न्युपवासः । या त्वेषा खर्विका यस्यात् पूर्वाह्ने पर्व-कालस्तयोः सदस्कालेति संहेति सदस्कालप्रपञ्चः ।

इह यस्मापनीयं तत्सर्वमन्वाधानादियागान्तं प्रतिपदि समापनीयमिति यावत् । अम्यम् ये तु सूत्रकारैर्न सूत्रितमिति वदन्ति तैर्न्यायतः सिद्धं सौत्रप्रयोगे गृह्णते न वा । गृह्णते चेदिदमाधानं न्यायतः सिद्धमवश्यं प्राप्तमेव । न गृह्णत इति चेदपूर्वविधिपरिसंस्कायाविधिनियमनिधीनां दत्ताङ्गलितापत्तेः । न्यायतः प्राप्तमेव हास्त्रायसिद्धं सूत्र्यते सूत्र-कालिः । प्रयोगशास्त्रापरनामधेयानि हि कल्पसूत्राण्यनुष्ठानायोपयुज्ञते याविकाः । एवं च न्यायसिद्धमिष्ठिर्पूर्वाधानमनुष्टदति शब्दाचार्यः—

अस्याधानं तत्रेषोऽर्थः समधिगतः । इष्ठिर्पूर्वसं सोमपूर्वत्वं चेति । (५। ४ १० प० मी०) मण्डनक्षेत्रम्पूर्यामासेत्यवादिष्म प्राक् । इतीष्ठिर्पूर्वमाधानं सिद्धमिति । निरव्ययः पर्यायः ।

होमपूर्वाधानम् ।

होमादग्निहोत्रहोमात्पूर्वमव्यवधानेन यदाधानं तदभीनाधायान्वारम्भणीयेष्टः प्राग्निहोत्रमध्यः कुतश्चेदोमपूर्वं भवति । सर्वरूपे सूत्रकारैराधानानन्तरमग्निहोत्रसूत्रमेव सूत्रितम् । अलुष्टानक्लभेणैव सूत्रणं युक्तम् । तत्रोपेदधातार्शीपूर्णमासी न्यास्यातौ । तत्प्रसङ्गादतिदेशस्तप्तसङ्गालविधिस्तप्तप्रसङ्गादेवाग्निहोत्रहोमप्रकारविधिः । एवं शाश्वत्यनादिग्रन्थीणां प्रयोगशास्त्राहतां प्रयोगरचनाक्रमः । अतोऽन्न सूक्ष्मते रक्षयेत् प्रमाणम् । अम्बाला ५५-

हिता अग्नयो विहितनक्षत्रादिवमावास्यायां च ततः परं नार्त्तेष्वः कालः किमनुष्टेयः
भिति निरपेक्षमाणा इष्टथादिकमग्निहोत्रहोममेवापेक्षन्त इति । एतच्च नक्षत्राधानममावास्या-
धानमार्त्तीधानभिति सिद्धम् ।

नक्षत्राधानपक्षेऽपि पूर्वेवुरुपकमो नक्षत्रदिने मन्थनादि । अमावास्याधाने तु चतु-
र्दश्यां ब्रह्मोदनान्तं कृत्वाऽमावास्यायामन्तुल्पत्तिरिष्टयश्च सायमग्निहोत्रहोमः । तदेतत्पष्टमेव
सूत्रयामासाऽचार्य आपस्तम्ब इष्टयन्तमाधानमुक्त्वा ततोऽग्निहोत्रहोमं सूत्रयित्वाऽप्रेऽमा-
वास्याधानविषयमेतदिति सूत्रयांबभूत् । अतस्तेनैव न्यायेन पौर्णमास्यामपि एवमानेष्टणन-
न्तरमेवाग्निहोत्रं जुहवाभेति न वक्तव्यम् । सूत्रवैयर्थ्यात् । तानीमानि सूत्राणि यथाक्रमं
निर्दर्शयामः—

“ सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ” (आपस्तम्बश्चौ० सू० ५ । २२ । २)

“ अग्निहोत्रमारप्त्यमानो दशहोतारं मनसाऽनुदृत्याऽहवनीये सप्रहं
हुत्वाऽथ सायमग्निहोत्रं जुहोति ” ॥ (५ । २२ । १०)

“ द्वादशाहमजस्तेषु यजमानः स्वयमग्निहोत्रं जुहुयात् ” ॥ (५ । २२ । १३)

“ अमावास्यायामादधानस्यैतत् ” (५ । २४ ९) इति ।

अमावास्याधानविषयं सूत्रयित्वा यावद्विशेषं पौर्णमास्यां सूत्रयामास । अत एवाऽधानं
पौर्णमास्यां क्रियमाणमाधानं सान्वादरमणीयमिति विशिनष्टि । तदेवेष्टिपूर्वत्वे लिङ्गम् ।
अत एव चामावास्याधानमपि होमपूर्वं सूत्रत एव सिद्धिं प्रापेत्युपरम्यते ।

पूर्णाहुत्यन्तमाधानम् ।

इदमिदानां संदिश्यते । इदमाधानमस्ति वा न वा । नास्ति चेत्संज्ञावैयर्थ्यम् । अस्ति
चेत्किं प्रमाणमिति जिज्ञासामहे । तदेतन्मीमांसयामः । अस्तीति न संज्ञावैयर्थ्यप्रसङ्गः ।
प्रमाणं निर्दर्शयामः । तच्च साक्षात्सोमपूर्वाधानवदाज्ञाय एव विदधाति यथा—

“ पूर्णाहुतिं जुहोति तथ्यपूर्णातिं जुहोत्यशादं वा एतमात्पनो जनयते
यदग्नें तस्मा एतदशाधमपिदधाति । यथा कुमाराय वा जाताय बत्साय वा
स्तनमपिदध्यादेवमस्या एतदशाधमपिदधाति । स एतेनाज्ञेन ज्ञानं उत्तराणि
हर्वाणि अप्यमाणान्युपरमति । तदाहुः—एतामेवाऽहुतिः हुत्वाऽथोत्तराणि
हर्वाणि नाद्रियेतत्यैव तं कामसामोति यमभिकाममुत्तराणि हर्वाणि निर्व-
पतीति ” ॥

अर्थवादेनोत्तराणि पवमानाद्वानि हर्वाणि न निर्वपेदित्युक्तम् । न वाऽनं कामपूर्णाहुतेन

विषय इति वाच्यम् । तथा चेतपवमानहविषामग्नि काम्यत्वं नाम्नरीयकम् । यमभिकाम-
मुखराणीस्याभ्नातश्चात् । अप्र उत्तरहविर्बिधानं यथा—

“ तदु निर्बपेदेवोक्तराणि हवी॒४षि परोक्षमिव वा एतदददस्तदिदमितीव ”
(शतपथब्राह्मणम् । २ । ५ । ५)

न च वाच्यं पवमानहविष्करण एव श्रुत्यमित्रायो लक्ष्यते । एवावधारणादिति । पूर्व-
प्राप्येवकाग्रस्य मुखान् । ब्राह्मण प्रकारे सत्यपि विकल्पमेवाभिप्रयन्ति प्रयोगशास्त्रकृदा-
पस्तम्बप्रभृतयः । यथा तैत्तिरीये ब्राह्मणे—

“ न संभृत्याः संभारा न यजुः कर्तव्यमिति । अथो खलु संभृत्या एव
संभाराः कर्तव्यं यजुर्यज्ञस्य समृद्धये ” (तैत्तिरीयब्रा० १ । ५ । ८)

इति ।

अप्र भाष्यकारः—अथो खल्विति सिद्धान्तमित्यह । शतपथपवमानहविर्वत् ।

तथाऽप्यापस्तम्बः—“ कृताङ्कुताः संभारा यजूषि च भवन्ति ” इति सूत्र-
यावभूत । तथेदमिति श्रेयमिति सर्वशार्कीयानां पवमानहविषां विकल्प एव प्रयोगशास्त्रकृता-
मतेन भीमातकमतेन तु सर्वेषां नियत्वमित्यलम् । अथवा कम्यनिर्वापिक्तिर्थितः
पवमानहविषां चेत्पूर्णाद्वृत्येव तं काममवाच्युयादिति कम्यपर्त्वं न्यषेधि पूर्वं प्रपवितेन
ब्राह्मणेन नियानि त्वपेक्षन्त एवेति वा ।

भाष्ये तु श तपथीये पवमानहविष्मावश्यकतोक्ता । परमुभयथा श्रुतिदर्शनाद्विकल्प एवा-
प्राप्युपगत्व्यः । ननु विकल्पोऽष्टदीपदुष्ट इति । षोडशप्रहणवत्समाधेयम् । उदितानुदि-
तहोमवदा । एवं व्यवस्थितविकल्पः । अन्यवस्थितो वा । अव्यवस्थितव्येषां प्राप्नोति ।
व्यवस्थितव्येषां कामीयानामेव विकल्पः । अन्येषां नियत्वं समाप्ताति । कामीयानां तु विक-
स्यांवभूत कालायनः श्रीतसूत्रे—

“ द्वादशाहान्ते तनुहवी॒षि निर्वपति मासे द्वितीये तृतीये षष्ठ्यास्ये संवत्सरे
स्थो वा न वा ” (का० श्री० सू० ४ । २४ । ९)

अप्र भाष्यम्— आशानदिवसाद्वादशोऽहनि तनुहवी॒षि अप्रये पवमानायेत्यादीनि
निर्वपति सथो वा पूर्णाद्वयनन्तरं तस्मिन्नेवाहन्यंते सर्वे समविकल्पाः । शास्त्रान्तर
आपस्तम्बसंब्रुद्धयुपलभ्यन्ते विकल्पपक्षाः । यथा—

“ द्वादशाहे दृष्टेऽप्यहेऽर्धमासे मास्यौतौ संवत्सरे वा ” (आप० श्री०
सू० ५ । २१ । २) इति ॥

इहे उपहे चतुरहेऽधर्मसेऽपि दादशाहान्तं इत्यत्रान्तप्रहणात्सर्वत्र दूषहान्ते मासाग्त इति हैयं न्यायस्य समक्षादिति । अथवा तनूवीषां निर्विपति पूर्णाहुत्यन्तेव करोति तनूहवीषं त्यग्ये पवमानायाग्न्ये पावकायाग्न्ये शुचय एषां संहा । प्रवृत्तिनिमित्तं तु तैत्तिरीयशाखायामर्थवादे श्रूयते । तद्व प्रसङ्ग दुदाहरामः—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति तनुवो वा वैता अग्न्याधेयस्य ” (तै० आ० १। १। ६)

तस्मादुभयथा श्रुत्वाद्विकल्प एव युक्तः । यथा वा पशोरपि दृष्टदक्षालता वाचनिकी सद्यस्त्वमपि वाचनिकम् । अत उभयोरौपदेशिकत्वाविरोधाद्व विकल्प एव युक्त इति । तद्वदेवात्र संभावनीयम् । अत्राप्यस्ति सद्यो वा न वैति वाचनिकमेवेति न दोषो विकल्पा-भ्युपगमे ।

बौधायनस्तु द्वादशसु व्युष्टासु गतासु तनूवीषां निर्शापकालं सूत्रयावभूद् । ब्राह्मणे तु सद्यस्त्वालं निनिदत्वा संवत्सरप्रतिमास्त्वासु रत्निष्वतीतासु निर्विपं विधते । तदेतद्वौ-भाद्यनैरादर्थव्यम् । तेषां सोमर्वीधान एव पवमानहविर्निर्वापः कर्मान्तस्त्रे सद्यो वैमनेन युक्तो नान्यदा । अतस्मैः सद्यो निर्वापो न कर्तव्यः स्वसूत्रविरोधात् ।

अत्र तैत्तिरीयब्राह्मणमुदाहरिष्यते—

“ पश्वो वा एतानि हैर्वीषि एष रुद्रो यदग्निर्यत्सद्य एतानि हैर्वीषि निर्विपेत् । रुद्राय पशुनपिदध्यादपशुर्यजमानः स्याद्यशानुनिर्विपेदनवरुद्धा अस्य पश्वः स्युर्द्वादशसु रात्रिषु अनुनिर्विपेत् । संवत्सरप्रतिमा वै द्वादशरात्रयः संब-रसरेण्यवासमै रुद्रशमयित्वा पशुनवरुन्धे ” इति ॥

स्पष्टार्थ इति भाष्यं नात्र संगृहते । तत्रैतसन्वं शातपथीयमतमालोक्य सूत्रयामासाऽस-श्वलायनाचार्यः । तेन ज्ञायते षोडशिप्रहणवद्विकल्प एवायं पवमानहविषा शतपथ-श्रुतिगोचरः । तदेतदाश्वलायनीयसूत्रम्—

। “ सूर्णाहुत्यन्तमग्न्याधेयम् ” “ गदि त्विष्ट्यस्तनुयुः ” । (श्रौ० सू० २ । १। १७) इति च सूत्रम् ।

तेन ज्ञायत आश्वलायनाभिप्रायः पूर्णाहुतिं हुत्वेष्ट्यकरणेऽध्यग्निहोत्रारम्भ इति । अत्र पराक्रान्तं तत्रभवता वृत्तिकृता । परं तत्सर्वमीमांसामतेनेति हैयं न प्रयोगशास्त्र-दाचार्यमतेन ।

अक्षाभिहोमान्तम् ।

तदेतसामवेदीयलाटणायनाचार्यप्रणीतश्रौतसूत्रे चतुर्थाध्याये दृश्यते—

“ हुताया पूर्णाहुतौ यथर्थस्यात् । अक्षाऽथेदभिजुहुयुस्तत्र गत्वा तूष्णी-
मुपविशेत् ” (४ । १० । २२)

अथ च ब्रह्मण उपदेशस्तृष्णीमुपविशेदिति ।

भाष्यम्—क्वचिदधर्यवोऽक्षाभिहोमं कुर्वन्ति । अक्षा नाम विभीतकफलानि । तथ-
एक्षानभिजुहुयुः । तत्र तस्मिन्नात्मा तृष्णीमुपविशेदिति । इत्यत्रसितः पूर्णाहुत्यन्ताचाराधान-
विचारः ।

इष्टृणन्तम् ।

“ पवमानहर्वीषि सथो निर्वपेत् ” । (आ० सू० ५ । २१ । १)

भाष्यम्—पवमानहर्वीषि नाम त्रीण्यनन्तरं ब्रह्ममाणानि तानि सथः समानेऽहनि
यस्मिन्नाधानं तस्मिन्नेव निर्वपेत् । इत्यापस्तम्बसूत्रं प्रमाणम् । अन्यथ मीमांसकानां मते-
नोप्यते । जैमिनिप्रभूतीनां मीमांसकानां मतेनेष्टृणन्तमेवाऽऽधानं कृत्वैवान्यदारब्धव्यम् ।
तदेतसंग्रहीमः —

“ संस्कृते कर्म संस्काराणां तदर्थत्वात् ” । (जै० पू० मी० ५ । ३ । २१)

भाष्यम्—पवमानेष्टिभिः संस्कृतेष्वग्निजु कर्माणि वर्तेन्न । कुतः । संस्काराणां
तदर्थत्वात् । संस्कारशब्दा एव आहवनीयादयः संस्कारस्य कस्यचिदभावे नाऽऽहवनी-
यादित्रूपतिपतिः स्यात् । तस्मासंस्कृतेष्वग्निजु कर्माणीति ।

सुक्रार्थस्तु—संस्कृते पवमानेष्टिसंस्कृतेऽप्त्रौ कर्माग्निहोत्रादिकर्माऽऽहवनीयशब्दस्य संस्का-
राणाचितया संस्काराणां पवमानसंस्काराणां तदर्थत्वादग्निहोत्रार्थःवादिति ।

ननु तर्हि पूर्णाहुतेः पूर्वं हृयमानं तूष्णीमग्निहोत्रमपि मीमांसकानां मते न स्यात् ।

मैत्रम्—ततु साक्षादाम्नायेनेव मीमांस्य निरणायि—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति होतव्यमग्निहोत्राऽ इति न होतव्या ३ मिति यथ-
एक्षा जुहुयात् । अयथापूर्वमाहुतीर्जुहुयायम् जुहुयात् । आग्निः पराभवेत् ।
तूष्णीमेव होतव्यं यथापूर्वमाहुतीर्जुहोति नाग्निः पराभवति ” इति ॥

तस्मात्सूष्णीमग्निहोत्रं होतव्यमिति सिद्धम् ।

एतद्वाज्ञायसिद्धं मीमांसकानां मते पूर्वोक्तया रेत्या न होतव्यमित्यापम् । तत्र
गतिः । शूमः—

न शास्त्रायाविषदा मीमांसा भवति । सूत्रयामास हि जैमिनिस्तत्त्वाणीमग्निहोत्रं होतव्यमिति । यथा—

“ अर्थवादो वाऽर्थस्य विद्यमानत्वात् ” । (जै० सू० ५ । ३ । २४ ।)

भाष्यम्—अर्थवादो वा—“ अग्नि वै सृष्टम् ” “ अग्निहोत्रेणानुद्रवन्नित् ” इत्यर्थवाद एव । कुतः । अर्थस्य विद्यमानत्वात् । विद्यमानो हि तत्रात्म्य एवाग्निहोत्रहोमः । कथं होतव्यम् । अग्निहोत्रं न होतव्यम् । इति मीमांसोपरि प्रदर्शितैवेति । तस्य तूष्णीहोमस्य प्रशंसार्थोऽयमर्थवाद इति । तस्मात्तूष्णीमग्निहोत्रविरोधिनी जैमिनीयमीमांसा नास्ति । अपि तु नित्याग्निहोत्रं पत्रमानेष्टीः कृत्वा कर्तव्यम् । इति जैमिनिस्तं केषांचित्कल्पकारणाम् । तदेतदिष्टयन्तमाधानमिति जोघुव्यते मीमांसकशिखामणिभिः ।

तदेतत्सर्वम् “ यदि लिष्टयस्तनुयः ” इसाश्वलायनसूत्रे व्याचक्ष्यौ । सर्वं यथास्थितं मीमांसामतं व्याख्याय चाऽऽश्वलायनाचार्यस्य तदेव संमतमिति चानुमन्यते वृत्तिः ।

वयं तूष्णयाऽभ्युपगच्छामः । शतपथकातीयसूत्रतद्वाच्यकारप्रामाण्यात् । तदेतदाधानस्य तिस्रो विधाः सामवेदीयसूत्रकारलाट्यायनाचार्येण सूत्रिताः—

अग्न्याधेयान्तान्कुर्वते पूर्णाङ्गुतिमक्षाभिहोममिष्टीरिति (४ । १२ । १३)
द्राशायणोऽधेयवेत्र ।

भाष्यम्—अग्न्याधेयस्यान्तान्कुर्वते ऽधर्यवे पूर्णाङ्गुत्यादि । केषांचिपूर्णाङ्गुत्यन्तम् । केषांचिदक्षाभिहोमान्तम् । इति ।

तदेतदाधानं घटविष्ठं विचारेतम् । तद्विषयकाणि प्रमाणान्यप्युपन्यस्तानि । अनुष्ठानपद्धतिश्च पूर्वेषां त्रयाणां प्रदर्शिता । उत्तरेषां त्रयाणां त्वाधानपद्धतौ प्रदर्शितैव । तत्राक्षाभिहोमो नास्त्यापस्तम्बेन सूत्रित इति न मीमांसितोऽस्माभिः । अत एव केषांचिस्स होम इत्यपि निर्दिष्टं लाट्यायनाचार्येणेत्युपरतम् ।

तदिदमनुष्ठानपूर्वं विचारेतम् । तथाऽपि विशयमानानामर्थे पुनर्निंगमयामि । ‘ पौर्णमास्यां तु ’ इत्यापस्तम्बसूत्रादिष्टपूर्वाधानं सौत्रमिति जानन्तु सुविद्यां वराः ।

तत्राजस्त्रधारणादिविचारः स्वतन्त्रतयाऽऽधानपद्धतौ प्रपञ्चितः । तत्र वृत्तिकारमतं यदुपन्यस्तं ततु प्रथमाग्निहोत्रव्यतिरेकीति द्वेयम् । इष्टगूर्वं सोमपूर्वेऽजस्त्रधारणं नास्तीति तरीयः सिद्धान्तः ।

“ सोमाधाने नाजस्तान्कुर्यादिति भारद्वाजः ॥ ” ।

अत एवोभयधा वचनानां प्रकृतेः सत्त्वात्सोमपूर्वैष्टिपूर्वाधानयोरजस्तधारणविकल्प एवाभ्युपगन्तव्यः । विकल्पेऽङ्गीकृते हृतिकृतारायणो वैजयन्तीकृत्माधवक्ष समनुगतो भवति । अथवोदितानुदितहोमवद्वयवस्थितविकल्पो व्रेयः । सर्वथेष्टिपूर्वाधाने नाम पौर्णमारयाधान इष्टेरनन्तरमेव प्रतिपदि सायमारम्भ इति निर्विवादम् ।

वयं तु “ उद्धरणपक्षेऽपि द्वादश रात्रीर्धार्येवाग्निशु होमः ॥ ” इति वक्ष्यमाणान्नानुगमनं नोद्धरणं च । पवमानहविषा व्यवधानपक्षेऽपि यावदग्निहोत्रारम्भस्तावदजस्ताणमेव धारणमाश्वपदिक एव द्वादश रात्रीर्धार्येवाग्निधानापरिसमाप्ते चाऽऽधाने मध्येऽग्निधारणमेव । यागमध्येऽनुगमने प्राशश्चित्तमस्येव । ततो द्वादश रात्रीः सार्यप्रातहोर्मार्घमपि धारणमिति निर्णय आश्वपदिक एव पथमाग्निहोत्रस्याऽरम्भविधानादविशेषेण सोमाधानेऽवभृथानन्तरं तस्मिन्नेवाग्नावग्निहोत्रारम्भः । इष्टिपूर्वाधाने त्वनन्तरमिष्टेः प्रतिपदि रात्रावारम्भ इत्यस्मद्कामेव रीतिमनुसरते वैजयन्तीकृत् । स्पष्टं चैतत्तेनेत्युक्तं भवति । इष्टिपूर्वाधानं नाम पौर्णमासेष्टिपूर्वाधानम् । तस्मिंश्चिकीर्षमाण आधानेऽग्निहोत्रारम्भः प्रतिपदि रात्राविति ।

अनेन यत्किञ्चिदनाधातसूक्तकुसुमा अनधीतमीमांसाः प्रलपन्तः प्रस्यास्याता वेदितव्या इत्यलं बहुना लेखनीव्यापारव्यापृतदक्षिणहस्तदाक्षिण्येनेत्युपरम्यते ।

तदेतदाधानं वसन्ते ब्राह्मणगुणकं ग्रीष्मे क्षत्रियगुणकं वर्षासु वैश्यगुणकं शरद्युपकुष्ठगुणकं नक्षत्राधानं पवांधानं नक्षत्रपर्वाधानमृतुपर्वाधानमार्ताधानमिति ।

पुनराधेयं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ तस्याग्न्याधेयवत्कल्पः ॥ २ ॥ अग्नीनाधायैतस्मिन्संबत्सरे यो नर्धुयात्स पुनरादधीत प्रजाकामः पशुकामः पुष्टिकामो ज्यान्यो पुत्रमर्त्यायां स्वेष्वारुद्धयमानेषु यदा वाऽङ्गेन विधुरतां नीयात् ॥ ३ ॥ आयेयमष्टाकपालं निर्वपेऽद्वैश्वानरं द्वादशकपालं वारुणं दशकपालमग्नेऽप्यसुतेऽष्टाकपालं मैत्रं चरुमग्निमुद्वासयिष्यन् ॥ ४ ॥ या ते अग्ने उत्सीदतः पवमाना प्रिया तनूः । तया सह पृथिवीमाविश्व रथंतरेण साम्ना गायत्रेण च च्छन्दसा । या ते अग्ने पावका या मनसा प्रेयसी प्रिया तनूः । तया सहान्तरिक्षमाविश्व वामदेव्येन साम्ना चैषुभेन च च्छन्दसा । ततो न ऊर्जमाकृष्णि गृहयेषं च वर्धय । या ते अग्ने सूर्ये जुचिः प्रिया तनूः शुक्रेऽध्यधिसंभृता । तया सह दिव्याविश्व चृहता साम्ना जागतेन च च्छन्दसा ततो नो वृष्ट्याऽवत । यास्ते अग्ने कामदुधा विभक्तीरनुसंभृताः । ताभिर्नः कामान्धुक्षवेह प्रजा शुद्धिमयो धनम् । यास्ते अग्ने संभूतीरिन्द्रः सूक्तर आरभत् । तामु चोर्चिशु

सीदेह अस्य वैश्वानरस्य यत् ॥ ५ ॥ ये ते अप्ने बानस्पत्याः संभाराः संभूताः सह । तेभिर्गच्छ बनस्पतीन्स्वां योनिं यथायथम् । अगम्प्रियथालो कमसदत्सदने स्वे । अवीरहत्यं देवेषूपागां मनसा सहेति पुरस्तात्स्वष्टुकृतः सप्ताऽहुतीर्जुहोति ॥ ६ ॥ सिद्धमिष्ठिः संतिष्ठुते ॥ ७ ॥ पौर्णमासीमिष्ठवा उवलतोऽभीनुत्सृजति ॥ ८ ॥ संबत्सरं पराधर्घमुत्सृष्टिभिर्भवति ॥ ९ ॥ रोहिणी उनर्वसू अनुराधा इति नक्षत्राणि ॥ १० ॥ वर्षासु शरदि बाऽदधीत ॥ ११ ॥ कृताकृताः संभारा यजूषि च भवन्ति ॥ १२ ॥ अपि वा पञ्च पार्थिवान्संभारानाहरति एवं बानस्पत्यान् ॥ १३ ॥ आयतनेषु पुराणान्दर्भान्संस्तीर्थं भूमिर्भूम्नेति सर्पराङ्गीभिर्गर्हिष्यमाद्धाति ॥ १४ ॥ पध्यादिनं इतरान् ॥ १५ ॥ उपोलबैर्दभैः परुत्कैः संबत्सरप्रवातैराहवनीयं उवलन्तमुद्दरति ॥ १६ ॥ यत्त्वा कुद्धः परोवपेति दक्षिणाग्रिम् । यत्ते मन्युपरोप्सस्येतीतरान् ॥ १७ ॥ मनो ज्योतिर्जुर्षतामिति बृहस्पतिवत्यर्चोपतिष्ठुते ॥ १८ ॥ सप्त ते अप्ने समिधिः सप्त निष्ठा इत्यमिहोत्रं जुहोति ॥ १९ ॥ आयेयं पञ्चकपालं निर्वपत्यष्टाकपालं वा ॥ २० ॥ यदि पञ्चकपालो गायड्यौ संयाङ्ये । यदष्टाकपालः पङ्कत्यौ ॥ २१ ॥ सर्वमायेयं भवति ॥ २२ ॥ पञ्चदश सप्तदश वा सामिधेयः ॥ २३ ॥ सामिधेनीप्रभृत्युपांशु यजत्योत्तमादनूयाजादुच्चैः स्विष्टुकृतम् ॥ २४ ॥ अप्ना-मेष्ठावप्नेऽग्निनाम्भेऽग्निमप्त इति चतुर्पु प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तीर्दधाति ॥ २५ ॥ नोत्तमे ॥ २६ ॥ विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन वपट्करोति ॥ २७ ॥ यं कामयेत-धर्मुयादिति तस्योपरिष्ठाये यजामहादिभक्तिं दध्यात्पुरा वा वपट्कारात् ॥ २८ ॥ अभिं स्तोमेन बोधयेत्याग्नेयस्याऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्या भवति । अप्न आयूषिं पवस इति सौम्यस्य ॥ २९ ॥ अग्निर्मुर्धेति वा सौम्यस्य कुर्यात् ॥ ३० ॥ प्रजाकामणशुकामस्य प्रजावृद्धपशुवृद्धस्य वा ॥ ३१ ॥ आग्नेयक्त्वाः पत्नीसंयाजानामृचो भवन्ति ॥ ३२ ॥ अपि वा यथापूर्वमाष्यभाग-वेवं पत्नीसंयाजाः ॥ ३३ ॥ अप्ने तमद्याख्यमित्यक्षरपद्धत्यो याज्यानुवाक्या भवन्ति द्वे आग्नेयस्य द्वे स्विष्टुकृतः ॥ ३४ ॥ पुनरुर्जा सह रथेत्यभितः पुरोदाशमाहुतीर्जुहोति ॥ ३५ ॥ पुनरुज्जति वा पुरस्तात्प्रयाजानां सह रथे-त्युपरिष्ठादनूयाजानाम् ॥ ३६ ॥ एतद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥ उभयीर्दक्षिणा ददाति ॥ ३८ ॥ आग्न्याधेयिकीः पौनराधेयिकीश पुनर्निष्ठुतो रथ इत्येताः शतमानं च हिरण्यम् ॥ ३९ ॥ तस्माद्वजतं हिरण्यमित्युक्तम् ॥ ४० ॥ पुन-रभिहितो रथः पुनरुत्स्युतं स्यामूलं पुनः कामस्याऽप्यया इत्येकेताम् ॥ ४१ ॥

यदीतराणि न विधेरप्यनहवाहमेव दध्यात् । अनहुहि ह वा एते च कामा
अतश्च भूयांस इति पैङ्गायनिक्राण्णां भवति ॥ ४२ ॥ देवे अग्नौ देवो अग्नि-
रिति द्वयोरनूयाजयोर्विभक्ती दधाति ॥ ४३ ॥ नोक्तमे ॥ ४४ ॥ उच्चैरुत्तमं
संप्रेष्यति ॥ ४५ ॥ सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ४६ ॥ आग्निवारुणमेकादशकपा-
लमनुनिर्वपति सर्वेषामनुनिर्वाप्याणां स्थाने द्विदेवत्यानां वा ॥ ४७ ॥ सिद्ध-
मिष्टिः संतिष्ठते । संतिष्ठते पुनराधेयम् ॥ ४८ ॥ यस्तृतीयमादधीत स एता-
न्तोमाञ्जुहुयाष्टेकः सलेकः सुलेक इति ॥ ४९ ॥ यदरण्योः समारुद्धो न-
श्येत् ॥ ५० ॥ यस्य वोभावनुगतावभिनिम्नोचेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयं तस्य
प्रायश्चित्तिः ॥ ५१ ॥ पुनराधेयमित्याश्मरथ्योऽन्याधेयमित्यालेखन आले-
खनः ॥ ५२ ॥

पुनराधेयं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

वृत्तिः—आहिता अग्नयः पुनर्विधानान्तरेणाऽऽधीयन्ते यस्मिन्कर्मणि तपुनराधेयं
नामान्याधेयस्यैव गुणविकारः ॥ १ ॥

तस्याग्न्याधेयवत्कल्पः ॥ २ ॥

वृत्तिः—गतः ॥ २ ॥

अग्नीनाधायैतस्मिन्संवत्सरे यो नर्धन्यात्स पुनरादधीत प्रजाकामः पञ्चकामः
पुष्टिकामो ज्यान्यां पुत्रमर्त्यायां स्वेष्वारुद्ध्यमानेषु यदा वाऽङ्गेन विशुरतां
नीयात् ॥ ३ ॥

वृत्तिः—यो नर्धन्यादिति प्रजापश्चादिहान्या व्यृद्धिनिमित्तमुच्यते । नदर्षभावमात्रं प्रजां
पशुं यजमानस्योपदेशावेति लिङ्गात् । आधानाद्यामयावी यदि वाऽर्थो व्यधेनिलाभ-
लायनवचनात् । ज्यानिर्व्यधादिभिर्बाचः । पुत्रमर्त्यो पुत्रमृतिः । स्वेषु ज्ञातिव्यारुद्ध्यमानेषु
वद्यवद्धिः परैर्निर्गृह्यमानेषु । यदा वाऽङ्गेन हस्तपादादिना विशुरतां नीयाद्विकल्पां
गच्छेत् । एतस्मिन्संवत्सर एतेषु निमित्तेषु कामेषु वा संजातेषु पुनरादधीत । केचिच्चन्त्यं
निमित्तं यदा वेत्यविशेषात्सार्वकालिकं मन्यन्ते । अन्ये तु प्रजाकामप्रभृत्येतस्मिन्संवत्सर
इति नानुवर्तयन्ति । तदुभयमप्ययुक्तम् । सर्वदोपात्तस्य कालस्य सर्वान्ग्रह्यविशेषात् ।
यदा वेति च निमित्तनिर्देशप्रकारत्वात् । व्यक्तं चाऽह सत्याषाढः—य एतस्मिन्संव-
त्सरे ज्यानि पुत्रमर्त्यां वाऽन्येति । स्वेष वाऽङ्गेन व्यृद्ध्यते न वर्जोति स पुनराधेयं
कुर्वतीति । तथा च वौधायनः—अग्नीनाधाय पापीयानभूवमज्यासिषि पुत्रो मृत इत्ये-
तस्मिन्नेव संवत्सर इष्टं भवतीति ॥ ३ ॥

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदैश्वानरं द्वादशकपालं बारुणमेकादशकपालमप्येऽ-
त्सुपतेऽष्टाकपालं भैत्रं च रुमग्निमुद्रासयिष्यन् ॥ ४ ॥

बृचिः—केवलैश्वानरचोदनासु वैश्वानर एव देवता न तु तद्वृणकोऽग्निस्तस्याश्रव-
णादिति कोचित् । ततु मन्दफलं बहुमन्त्रब्राह्मणकत्पविरोधात् । इतरथाऽप्यश्रवणोपपत्तेश्च ।
तथा हि मन्त्रास्ताद्याज्ञानुवाक्यादयस्तद्वृणग्निलिङ्गा एव । यथा ‘वैश्व नरो अर्जीजनत्’
पृष्ठे दिवीत्यादयः । ब्राह्मणेऽपि वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति विधाय संवत्सरो वा
अग्निवैश्वानर इति वाक्यशेष आभ्नातः । सूत्रकारोऽपि वायव्यपशावग्नये वैश्वनराय
द्वादशकपालं पशुपुरोडाशं निर्वपतीत्युत्तवा तमेवान्यत्रापि विकल्पयन्नाह—यः कक्षनाम्नौ
पशुरात्म्यते वैश्वानर एवास्य द्वादशकपालः पशुपुरोडाशो भवतीत्येक इति । तथा
यदस्य पारे रजस इति वैश्वानराग्निलिङ्गमृचं विनियुक्ते वैश्वानर्या परिविच्येति । बौद्धायनेना-
प्युक्तं वैश्वानरमवदायाऽऽहानये वैश्वानरायानुग्रहीति । भारद्वाजेनापि वैश्वानरं द्वादशक-
पालं निर्वपेदित्यनुवाकाभ्नातान्वैश्वानरान्व्याचक्षाणेनोक्तम्—अग्नये वैश्वानराय पुरो-
डाशं द्वादशकपालं निर्वपतीति । यस्वग्नेनरश्ववणमुक्तं तदपि तद्वितृष्णित्वादुपगम्भ ।
यत्र तु सगुणदेवतासंबन्धस्तद्वितृष्ण्या विवक्षितस्तत्र गुगशब्ददेव तद्वितः क्रियते ।
गुणी त्वश्रुतोऽपि वाक्यशेषादिनाऽवसीयत इति पन्थाः । यथा वैमधो गृहमेधीयः पाथि-
कृतीत्यादौ । तस्मात्सिद्धं केवलैश्वानरचोदनास्विति अग्निवैश्वानरो देवतेति । उद्वासयिष्य-
न्निति वक्ष्यमाणकालादुद्वासनात्पूर्वस्मिन्कल इत्यर्थः । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदैश्वानरं
द्वादशकपालमग्निमुद्रासयिष्यन्निते । कार्येष्टिष्वाभ्नाताया द्विविषोऽपीष्टेनया विकल्प-
मिच्छन्ति ता त्र.क्षणव्याप्याद्याता इति तस्या अप्युपसंप्रदात् ॥ ५ ॥

या ते अग्ने उत्सीदतः पवमाना प्रिया तनूः । तया सह पृथिवीमाविशा
रथंतरेण साम्ना गायप्रेण च च्छन्दसा । या ते अग्ने पावका या मनसा प्रेयसी
प्रिया तनूः । तया सहान्तरिक्षमाविशा बामदेव्येन साम्ना त्रैषुभेन च च्छन्दसा ।
ततो न ऊर्जमाकृधि गृहमेधं च वर्धय । या ते अग्ने सूर्ये शुचिः प्रिया तनूः
शुक्रेऽध्यधिसंभृता । तया सह दिवमाविशा वृहता साम्ना जागतेन च च्छन्दसा
ततो नो वृष्ट्याऽवत । यास्ते अग्ने कामदूधा विभक्तीरनुसंभृताः । ताभिनः
कामान्धुक्ष्वेह प्रजां पुष्टिमयो धनम् । यास्ते अग्ने संभृतीरिन्द्रः सूकर आरभत् ।
तासु ज्ञोचिषु सीदेह भस्य वैश्वानरस्य यत् ॥ ५ ॥

ये ते अग्ने वानस्पत्याः संभृताः सह । तेभिर्गच्छ वनस्पतीन्स्वां
योर्नै यथायथम् । अग्नमग्निर्यथालोकमसदत्सदने स्वे । अवीरहत्यं देवेष्टुपागां
मनसा सहेति पुरस्तात्स्वष्टकृतः सप्ताऽऽहुतीर्जुहोति ॥ ६ ॥

हाचिः—जयवद्व्याप्त्या ॥ ६ ॥

सिद्धपिष्ठः संतिष्ठते ॥ ७ ॥

बृतिः—गतः ॥ ७ ॥

पौर्णमासीपिष्ठवा ज्वलतोऽग्नीनुःसृजति ॥ ८ ॥

बृतिः—निमित्कामयोः सतोरागामिना पौर्णमासेनेष्टऽनन्तरमुःसर्गार्थामिष्ठि निरुप्य तदन्ते ज्वलतस्तानभीनुःसृजति बुद्धधोपेक्षते न रक्षतीत्यर्थः । ज्वलत इति वचनाच निर्गपयति । यश्च परमतेन प्रसक्तं निर्वार्यते । यथाऽऽह बैधायनः—अद्विग्नीन्समुक्षेति । केचित्तु पूर्वेषु रुक्षसर्गेष्टि निरुप्य पौर्णमासानन्तरमुःसर्गमिच्छन्ति । तदयुक्तम् । अभिनहोत्रमारप्यमान इत्यादिवद्वदासपिष्ठयनिलवनेनोत्सर्गेष्टरुक्षसर्गादपृथक्कालत्वावसायात् । उत्सर्गेष्टन्ते चाभीनामदृष्टिरोधानेनाकर्मङ्गत्वाद्विपूर्ययस्यैव सत्यापादादिभिर्वक्तव्यचनाच । अथेषाऽत्र वीर्यात् पुनराधाननिमित्तं संजाते यदि स्वयम्भन्यो विच्छियेरन्विच्छिन्नेषु वाऽग्निषु निमित्तं जायेत तदा किं पुनराधानमात्रं कर्त्तव्यमाहोस्त्रिदुत्पादाभीनुसृज्य पुनराधातव्यमिति । प्रथमः कर्त्तव्य इति ब्रुयत । कुतः । धार्यमाणानामभीनां हार्नार्थत्वादुत्सर्गविधानस्य । नष्टदासनापेक्षायां रवयमुद्दासितानां प्रसभमनुसर्गो दोषाय प्रायुत गुणायैव वीरहत्यादेष्वक्षुतेः । तस्मात्सिद्धं पुनराधानमात्रमेव कार्यं न पुनरुत्सर्ग इति ॥ ८ ॥

संबत्सरं परार्थमुत्सृष्टिर्भवति ॥ ९ ॥

बृतिः—परार्थशब्दः पठयरार्थानियत्राधरार्थशब्देन व्याख्यातः । संबत्सर एवोत्सर्गस्य परावधिः । अतोऽर्थागेव संबत्सरादाधातव्यमित्यर्थः । तेन संबत्सरातिक्रमेऽग्निहोत्रायतिकमप्रायक्षितानि भवन्ति । बैधायनमतात् सत्यपि निमित्तं यावत्पुनराधेयकालमासित्वा कालेऽग्नीनुसृज्य सद्य एवाऽऽधानं भवति । यथेष्टरुक्षयनन्तरमाह—तदानीमेवाद्विग्नीन्समुक्ष्य ब्रह्मोदनं श्रपयित्वोपत्तसतीति । कायायनश्चाऽह—त्रिरात्रावरमग्नीनुसृज्य सद्यो वेति । सल्याद्वाह—यावदर्शपौर्णमासावर्धितौ तामविचरमवसृष्टिर्भवति संबत्सरं द्वादशाहं वेति ॥ ९ ॥

रोहिणी पुनर्वसू अनुराधा इति नप्तव्राणि ॥ १० ॥

बृतिः—नक्षत्रान्तरपरिसंदृश्यानार्थं वचनं निलव्यव्यापनार्थं चैषाम् । तेन पूर्वविष्टिषेषेऽपि नक्षत्रमेषाऽदियते । १० ॥

वर्षासु शरदि वाऽऽदधीत ॥ ११ ॥

बृतिः—एतावेष्टु सर्ववर्णानां भवतः । बैधायनस्वव्राऽह—येवमाषड्डाः पौर्णमासायाः पुरस्तादमावास्या भवति सा सकृत्संवत्सरस्य पुनर्वसुन्या संपत्स्यते तस्यामादधीतेति ॥ ११ ॥

कृताकृताः संभारा यजुंषि च भवन्ति ॥ १२ ॥

वृत्तिः—आग्न्याधेयिकाः संभाराः पक्षे कृताः पक्षेऽकृताश्च ब्राह्मणे भवन्ति । तथाऽऽधानयजुंषि च । यर्थव्याखानादीनीत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणम्—न संभूत्याः संभारा न यजुः कर्तव्यमित्यथो खलु संभूत्या एव संभाराः कर्तव्यं यजुरीति । तेषां चोभयेषां सह शिष्टत्वात्सह प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिर्भवति ॥ १२ ॥

अपि वा पञ्च पार्थिवान्संभारानाहरति । एवं वानस्पत्यान् ॥ १३ ॥

वृत्तिः—पूर्वसूत्रे द्वौ कल्पादुक्तौ । सप्तकादिषु संभारकल्पेष्वनियमेनाग्न्यतमः कर्त्ता: स्यादित्येको न कष्ठिदिति द्वितीयस्तृतीयस्त्वयं कल्पो नियमेन पञ्चकल्पः स्याग्न्य इति ॥ १३ ॥

आयतनेषु पुराणान्दर्भान्संस्तीर्य भूमिर्भूम्नेति सर्पराङ्गीभिर्गार्हपत्यमादधाति ॥ १४ ॥

वृत्तिः—अथारण्याहरणादि समानमा गार्हपत्याधानात् । तत्र संभारकाळे पुराणानपि दर्भान्संभूत्य निर्वप्णकाले संभाराणामुपरि तानपि स्तृणाति । तानेव त्वं संभारपक्षे । ततो गार्हपत्याधानकाले सर्वाग्न्याधेयिकमन्त्रान्ते चतस्रभिरपि सर्पराङ्गीभिर्गार्हपत्यमादधाति । सर्पराङ्गीभिरेव त्वयजुःपक्षे । ता अपि युजमानोऽनुवर्तयते । येन येनाऽदधातीयविशेषवचनात् ॥ १४ ॥

मध्यंदिन इतरान् ॥ १५ ॥

वृत्तिः—अहो नवधा कृतस्य पञ्चमो भागो मध्यंदिनः । तथा बृहस्पतेर्मध्यंदिन इत्यत्र विवेचनात् । तत्र सर्वान्मध्यंदिन इति कल्पान्तरकाराः ॥ १५ ॥

उपोलब्दैर्दर्भैः परुत्कैः संवत्सरप्रवातैराहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरति ॥ १६ ॥

वृत्तिः—उपोलब्दा इत्यालकेभ्य उथिता वक्ष्यन्ते । पर्स्काः परुम्नन्तः पर्वतन्तो वा । संवत्सरप्रवाताः संवत्सरमुपशुष्काः । ते प्रणयनीयेष्मस्य स्थाने भवन्ति ॥ १६ ॥

यस्वा कुद्धः परोवपेति दक्षिणाभिम् । यस्ते मन्युपरोप्स्येतीतरान् ॥ १७ ॥

वृत्तिः—आदधीतेति शेषः ॥ १७ ॥

यनो ज्योतिर्जुषतामिति बृहस्पतिवत्यचौपतिष्ठते ॥ १८ ॥

वृत्तिः—अग्नीनिति शेषः । तत्राऽहितमाहितमुपतिष्ठत इति भारदाजः ॥ १८ ॥

सप्त ते अप्ते समिधः सप्त जिहा इत्यग्निहोत्रं जुहोति ॥ १९ ॥

वृत्तिः—अनैवाप्तं पूर्वाहुतिः । न तूष्णीम् । नापि द्वादशगृहीतमग्निहोत्रस्य स्थाने भवति । मन्त्रव्रष्ट्य त्वंग्निर्देवता । प्रातर्होमविकारत्वं च पूर्ववत् ॥ १९ ॥

आप्तेयं पञ्चकपालं निर्वप्त्यष्टाकपालं वा ॥ २० ॥

वृत्तिः—गतः ॥ २० ॥

यदि पञ्चकपालो गायत्र्यौ संयाज्ये । यद्यष्टाकपालः पङ्क्तयौ ॥ २१ ॥

वृत्तिः—यस्य जुपादिष्ठा हि त इति गायत्र्यौ । पङ्क्त्यौ स्वयमेव दर्शयिष्यति ॥ २१ ॥

सर्वमाप्तेयं भवति ॥ २२ ॥

वृत्तिः—यदस्यामिष्टौ हविर्देवतासंयुक्तं तत्सर्वमाप्तेयं भवति । विकारान्त्ययमेव तत्र कर्तव्यान्वयति ॥ २२ ॥

पञ्चदश सप्तदश वा सामिधेन्यः ॥ २३ ॥

वृत्तिः—गतः ॥ २३ ॥

सामिधेनीप्रभृत्युपांशु यजत्योत्तमादनुयाजादुच्चैः स्वष्टुतम् ॥ २४ ॥

वृत्तिः—यजतिरत्र प्रकरणार्थः । उच्चैरुत्तमं संप्रधृतीति लिङ्गात्तेनोपांशु प्रचरतीति शुतेष्व । तेनाभ्युनिगदा अथ्युपांशत्रो भवन्ति ॥ २४ ॥

अथ याजुर्वेदिकहौत्रार्थे याज्यानुवाक्यामु होतुर्विकारानाह—

अथापेऽप्तावपेऽग्निनापेऽग्निमप्त इति चतुर्पुर्ण प्रयाजंषु चतस्रो विभक्तीर्दधाति ॥ २५ ॥

वृत्तिः—अनेनाऽप्तदेत्यत्थतुर्यु प्रयाजेषु याज्यागतानामाग्नेयशब्दानां पुरस्तादावापिका-भिभक्त्यग्निशब्दान्निधाय पाठः प्रदर्शयते । तदथा समिधो अग्नाग्न आज्यस्य वियन्तु । तत्त्वूपादग्नाग्न आज्यस्य वेत्तिलादि । अग्नाविति संबुद्धे रूपं द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

नोत्तमे ॥ २६ ॥

वृत्तिः—प्रयाजान्यग्नेयेव विभक्तीः कुर्यादित्यविशेषश्रुतेः । पूर्वसूत्रेण प्रयाजचतु-ष्टये विभक्तिचतुष्टयनियमात् । पञ्चमेऽप्यनियमेन न्यायात्काचिद्विभक्तिः कार्येति भ्रमो मा भूदित्यारम्भः ॥ २६ ॥

विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन वषट्करोति ॥ २७ ॥

वृत्तिः—अथ वा विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजयाज्यया वषट्करोति । याज्यायाः पुरस्तादा-

विभक्तिं दधातीत्यर्थः । तथथा अग्ना समिधोऽग्न आज्यस्याग्नौ तनुनपादग्न आज्यस्य वेत्स्यादि ॥ २७ ॥

यं कामयेत्तर्धनु पादिति तस्योपरिष्टाद्ये यजामहाद्विभक्तिं दध्यात्पुरा वा वषट्कारात् ॥ २८ ॥

वृत्तिः—काम्याविमावपरौ कल्पौ । ये यजमहादुपरिष्टाद्वयाद्विभक्तिभ्यश्च पुरस्ताद्विभक्तिरित्येकः कल्पः । तथथा—ये यजामहेऽग्ना भूर्भुवः स्वः समिधोऽग्न आज्यस्य । ये यजामहेऽग्ने भूर्भुवः स्वस्तनुनपादित्यादि । पुरा वषट्कारादिति द्वितीयः । तत्र प्लुतिश्च विभक्तावेव भवति । तथथा—वियन्तव्याना ३ वौषांडित्यादि ॥ २८ ॥

अग्निं स्तोमेन बोधयेत्याग्नेयस्याऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्या भवति । अग्न आयुर्षिं पवस इति सौम्यस्य ॥ २९ ॥

वृत्तिः—अत्र देवतानिगमेषु सौमस्य स्थानेऽग्ने पत्रमानं निगमयेषुः । यथाऽग्ने पवमानायानुबूहीत्यादि ॥ २९ ॥

अग्निर्मूर्धेति वा सौम्यस्य कुर्यात् ॥ ३० ॥

वृत्तिः—अस्मिस्तु पक्षेऽग्निमेत्र केवलं निगदेयुरिति शेषः ॥ ३० ॥

प्रजाकामपशुकामस्य प्रजाव्यूद्धपशुव्यूद्धस्य वा ॥ ३१ ॥

वृत्तिः—प्रजया व्यूद्धो नष्टप्रजः । तथा पशुव्यूद्धः । एषामप्यग्निर्मूर्धेति सौम्यस्य कुर्यात् ॥ ३१ ॥

अग्निन्यक्ताः पत्नीसंयाजानामृचो भवन्ति ॥ ३२ ॥

वृत्तिः—याः पत्नीसंयाजानामृचो यज्यानुग्राक्यास्ता अग्निन्यक्ता निषिक्ताग्निशब्दश्च भवन्ति । तास्तृक्षु देवताशब्देभ्नः परं तत्समानया विभक्त्याऽग्निरादः प्रक्षेपव्य इत्यर्थः । यथा विश्वतः सेमाग्ने वृष्णियमित्योदिनोक्तः पत्नीसंयजो विक्रियते । तथ्य स्ववमनग्नेभ्यत्वात् । सर्वाग्नेयार्थत्वाच विकारस्य । तथा च ब्राह्मणम्—अग्निन्यक्ताः पत्नीसंयाजानामृचः स्युः । तेनाऽग्नेयं सर्वं भवतीति । ऋच इति वचनाच नार्थर्युनिगमेषु विकारः । आज्यभागानन्तरं व्युत्क्रमेण पत्नीसंयाजवचनमुत्तरसूत्रे सहोभयेषां विकल्पविधानार्थं ग्राहणानुसारार्थं च ॥ ३२ ॥

अपि वा यथापूर्वमाज्यभागवेवं पत्नीसंयाजाः ॥ ३३ ॥

वृत्तिः—यथापूर्वं यथाप्रकृतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अग्ने तपथाभमित्यस्तरपद्मक्त्वो याजयानुवाक्या भवन्ति । द्वे आग्नेयस्य द्वे स्थिष्ठकृतः ॥ ३४ ॥

बृतिः—आदितो द्वे प्रधानस्य । परतो द्वे स्थिष्ठकृतः । अष्टकपालपक्षे यदि पञ्चकापालो गायत्र्यौ संयाज्ये यद्यष्टाकपालः पञ्चायाविति नियमात् ॥ ३४ ॥

पुनरुर्ज्वा सह रथ्येत्यभितः पुरोडाशमाहुतीर्जुहोति ॥ ३५ ॥

बृतिः—अभितः पुरोडाशं पुरोडाशेऽयायाः पुरस्तादेकामुपरिष्टादन्यामित्यर्थः । पुरोडाशस्योपर्यष्टक्षेति केचित्तदयुक्तम् । उत्तरविकल्पानैचिसात् । अभितो वपां जुहोतीति श्रुतेः । सूत्रकृतैवान्यथाब्याख्यानात् ॥ ३५ ॥

पुनरुर्जेति वा पुरस्तात्प्रयाजानां सह रथ्येत्युपरिष्टादनूयाजानाम् ॥ ३६ ॥

बृतिः—गतौ ॥ ३६ ॥

एतद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥

बृतिः—उपरिष्टत्प्रयाजानां पुरस्तादनूयाजानामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

उभयीर्दक्षिणा ददाति ॥ ३८ ॥

आग्न्याधेयिकीः पौनराधेयिकीश्च पुनर्निष्ठकृतो रथ इत्येताः शतमानं च हिरण्यम् ॥ ३९ ॥

बृतिः—पौनराधेयिकीश्च पुनर्निष्ठकृतो रथ इत्येता इत्यन्वयः । उक्ता देता ब्राह्मणे पुनर्निष्ठकृतो रथो दक्षिणा पुनरुस्त्यूतं वासः पुनरसृष्टेऽनड्वानिति । तत्र पुनर्निष्ठकृतः पुनः संस्कारेण नवीकृतः । पुनरुस्त्यूतमुत दाढर्यायैं सूत्रैरुस्त्यूतम् । पुनरसृष्टेऽत्रसत्रो गौः । तथा बौधायनः—पुनर्निष्ठकृतो रथो दक्षिणेति पुनः संकृता एव भवति । पुनरुस्त्यूतं वास इति पुनः संकृतमेवैतद्वति । पुनरसृष्टेऽनड्वानिति । अवशीर्णगव एवैष उक्तो भवतीति । शतमानं हिरण्यमित्युक्तम् । तत्र किं रजतस्यापि हिरण्यस्य दानं लभ्यते नेत्याह ॥ ३९ ॥

तस्माद्रजतं हिरण्यमित्युक्तम् ॥ ४० ॥

बृतिः—ब्राह्मणे तस्माद्रजतं हिरण्यमित्यारभ्य तस्माद्वर्हिते न देयमित्युक्तम् । ततः स्वर्णमेव देयमिति भावः ॥ ४० ॥

पुनरभिहितो रथः पुनरुस्त्यूतं स्थापूर्वं पुनः कामस्याऽप्य । इत्येकेषाम् । ॥ ४१ ॥

बृतिः—पुनरभिहितः पुनः संकृतः । स्थापूर्वं वासोविशेषः । यथा स्थापूर्वे

श्वेतेण बाऽथं संहपयन्तीत्यादै । विकल्पते चैतद्द्वयं पुनर्निष्क्रियादिभिः । तुनः काम्यत
इति पुनःकामः पुनराधेयफलम् ॥ ४१ ॥

यदीतराणि न विद्येरन्प्रयन्द्रवाहमेव दद्यात् । अनहुहि ह वा एते च कामा
अतश्च भूयांस इति पैङ्गायनिब्राह्मणं भवति ॥ ४२ ॥

वृत्तिः—अनद्रवानिति पुनरुत्सृष्ट एव गृह्णते । यदीतराणि न विद्येरनितीतरशब्द-
सामर्थ्यात् । स चाऽन्याधेयिकीरपि निर्वत्यति । अनद्रवाहमेवेत्यवधारणात् ॥ ४२ ॥

देवे अग्नौ देवो अग्निरिति द्वयोरनूयाजयोर्विभक्ती दपाति ॥ ४३ ॥

वृत्तिः—तदथा देवे अग्नौ वर्हिदेवो अग्निर्नरशंस इति ॥ ४३ ॥

नोत्तमे ॥ ४४ ॥

वृत्तिः—व्याख्यात उत्तमप्रयाजेन ॥ ४४ ॥

उच्चैरुत्तमं संप्रेष्यति ॥ ४५ ॥

वृत्तिः—संप्रेष्यतीति प्रदर्शनार्थम् । याज्याऽप्युच्चैरेव । यथोक्तमुपांशु यजःयोत्तमादनू-
याजादिति ॥ ४५ ॥

सिद्धमिष्ठिः संतिष्ठते ॥ ४६ ॥

वृत्तिः—गतः ॥ ४६ ॥

आग्निवारुणमेकादशकपालमनुनिर्वपति सर्वेषामनुनिर्वाप्याणां स्थाने द्विदे-
क्ष्यानां वा ॥ ४७ ॥

वृत्तिः—द्वितीयस्मिन्यक्षे पवमानहविपामन्त आग्निवारुणः । तदन्त आदित्यस्तदन्ते
वैष्णव इति क्रमः ॥ ४७ ॥

सिद्धमिष्ठिः संतिष्ठते । संतिष्ठते पुनराधेयम् ॥ ४८ ॥

वृत्तिः—गतौ यथाऽग्निहोत्रादीनि प्राप्ते काळे भवन्ति । नन्वारम्भार्था दशहोत्रादय
इति प्रागेव दर्शितम् ॥ ४८ ॥

यस्तृतीयमादधीत स एतान्होमाङ्गुड्याल्लेकः सलेकः सुलेक इति ॥ ४९ ॥

वृत्तिः—अथ तृतीयाधाने कश्चिद्विशेष उच्यते । तत्र यः पराचीनं पुनराधेयादग्नि-
मादधीत स एतान्होमाङ्गुड्यादिति । श्रुत्यनुरोधात् । यः प्रथमस्मीनाधाय ततो द्वितीयं
पुनराधेयं छुट्वा पुनस्तृतीयमाधते । विशेषवचनात् । तत्स्पैते होमा भवन्ति । ग्रन्थ-
क्रद्यन्विदा तृतीयाधाने द्वितीयवचनात् । तथाऽप्यन्न भीमांसानि एवं तृतीये पुनराधेय-

एते होमा भाहंस्त्रिदग्न्याधेय उतोभयस्मिन्निति । प्रकरणात्पुनराधेय इति केचित् । अप्ति-
मादधीतेति श्रुतेरग्न्याधेय इत्यन्वे । उभयस्मिन्नियेव सूत्रकाराभिप्रायः । यस्तृतीयमादधी-
तेष्यविशेषवचनादेव । तथा चोभयमाह बौधायनः—अयेदं तृतीयाधेयं कतरलु खत्तिदमुप-
निश्चयग्न्याधेयं पुनराधेयं वेत्यग्न्याधेयमेवेति ब्रुयादिति । तथा पुनराधेयविधानानन्त-
रमाह तृतीयमादवान अप्रेयस्य पञ्चकपालस्य पुरस्तात्स्तिष्ठकृतः स्तुवाहुतीरुपज्ञहोति लेकः
सलेकः सुलेक इति । एतेनैवाग्न्याधेयकल्पेनैवां होमकाले व्याख्यातः ॥ ४९ ॥

अथ प्रायक्षितं पुनराधानमपि प्रसङ्गादैत्रैवोपदिशति—

यदरप्योः समारुढो नश्येत् ॥ ५० ॥

बृत्तिः—पुनराधेयं प्रायक्षितिरिति वक्ष्यमाणेन संबाधः । तत्र समारुढेष्वग्निष्वरणि-
नाशोऽग्निनाशः । यथेऽक्षम्भलायनेन—समारुढेषु चारणीनाश इति । स चरणिनाशो
द्विविधः । शक्तिनाशः स्वरूपनाशश्च । तत्र शक्तिनाशो मन्थनासामर्थ्यम् । स्वरूपना-
शस्त्रपहरणदाहदृष्ट्यादिनाऽनेकविधिः । दूयगं मृत्पुरीषाद्युपहतिः । यामधिक्त्य सर्वत
उपहतानामुत्सर्ग इति तदेवमरणोरुभयावधानाशे पुनराधेयम् । तत्र शक्तिनाशेऽनुग्रह-
माह भारद्वाजस्तत्र च लौकिकाग्नाद्युपावरोहणं स्यादिति । स्वरूपनाशेऽप्याह बौधा-
यनः—अपहतान्नेनष्टरणीकस्य च ब्रह्मादेनैव प्रतिपद्यते सिद्धमग्न्याधेयं कामनष्टेषु
बाऽप्यहेषु वाऽग्निषु नाऽऽदियेताग्न्याधेयम् । आधानप्रभूति यजमान एवाग्नयो भवन्ति ।
तस्य प्राणो गार्हपत्येऽपानोऽन्वाहार्यपचनो व्यान आहवनीयः काममुपावरोह्य जुहुया-
दिति । अथोत्तररप्तेऽरुभयविधानाशेऽप्याह भारद्वाजः—अथ यशुत्तररणिः समारुढा जीर्णश्येष्ट-
राऽधरारण्या आहृत्येति विज्ञायत इति । आहृत्येत्यरणी छित्तैकः खण्ड उत्तररणीत्वे-
नाऽहर्तव्य इत्यर्थः । एवं चारारणिस्वरूपनाशे पुनराधेयमेवेत्युक्तं भवति । आहवनीया-
दत्तु समारुढस्यारणीनाशे पुनर्योनित उपतिष्ठित्यन्तिः । स्वयोनौ विश्वासेऽप्यन्तोत्सादयो-
गात् । अथसमारुढेऽपानवरणीनाशे को विधिः । किंत्र प्रष्टव्यम् । यदा श्रियमाणोऽभि-
रुगतोऽरणी अपेक्षिष्यते तदा गत्यभावादाधानं भविष्यति । तथा छन्दोगपरिशिष्टे कात्या-
यनः—भरण्योः क्षयनाशाभिदाहेष्वभिं समाहितः पालयेदुपशान्तेऽप्तौ पुनराधानमिष्यत
इति । तथाऽप्यनुग्रहमाह भारद्वाज.—यथरणी समारुढा जीर्णद्विद्वयेद्दुष्टेदा शक्तीकृत्य
गार्हपत्यं प्रदीप्य प्रक्षिप्य प्रज्वाल्याऽदत्ते दक्षिणेनोत्तररणिं सव्येनाधरारणिमुपर्यग्नौ धार-
यन्तपति उत्तिष्ठते प्रविष्ट योनिमेहां देवयज्यायै त्वा वोद्वेजे जातवेदः । अरण्योरणी अनु-
संक्रमस्त जीर्णा तनुमजीर्णया निर्णदस्वेति । अथैनं स्वेन मन्त्रेण स्वयोनौ समारोप्य
मथित्वाऽप्तीनी विहृत्य जुहुयात् । स्वेन मन्त्रेण समारोपणमन्त्रेण स्वयोनावरण्योविहृत्य
जुहुयात् । यथाकालं विहृत्य तत्त्वोमादिकार्यं कुर्यादिल्यर्थः ॥ ५० ॥

यस्य चोभावनुगतावभि निम्रोचेदभ्युदियादा पुनराधेयं तस्य प्राय-
श्चित्तिः ॥ ५१ ॥

हृतिः—वाकारः समुच्चयार्थः । उभावित्यग्न्योः परामर्शः । अनुगतशब्दसमभिव्याहारात् । तौ च गार्हपत्यहवनीयो प्राधान्यात् । निम्रोचनमस्तमयः । तदयमर्थः—अग्निहोत्रार्थं विहृतमजस्तं वाऽहवनीयं गार्हपत्यं चोभावनुगतावभि सूर्यो निम्रोचेदुदियादा तस्य पुनराधेयं प्रायश्चित्तिरिति । केवित्पुनरत्राविहृत आहवनीये केवलगार्हपत्यानुगमनेऽप्युभयानुगतिमिच्छन्ति पश्चाद्दि स तर्हि गत इति लिङ्गेनाविहृतावस्थायामाहवनीयस्य गार्हपत्यानुप्रवेशानुगमनात् । तत्तु न मृष्टामहे । कस्मात् । उभावित्यनेन तावद्विरोधात् । न ह्येकोऽग्निरुभाविति शक्यते व्यपदेष्टुम् । न च यथोक्तालिङ्गादाहवनीयस्य गार्हपत्यानुप्रवेशसिद्धिस्तस्यान्यपरत्वात् । अस्तु वाऽनुप्रवेशः । तथाऽप्यनुप्रविष्टोऽयमानुमानिकोऽग्निरश्वत्यस्थाविवन्नाभितद्वद्व्यवहारभाजनं भवितुमर्हति । प्रत्यक्षाग्निओचरत्वात्सर्वाग्निव्यवहाराणां यथाऽन्तर ग्रीतिष्ठन्यदि गार्हपत्याहवनीयाविलादि । किं चानुगमनव्यवहारोऽपि प्रत्यक्षाग्निनाशगोचर एव दृष्टः । यथा यदि॒पूर्वोऽनुगतः । यदि गार्हपत्य आहवनीयो वाऽनुगच्छेदिल्यादि । तथा परेक्षव्यतिरेकश्च दृष्टः । यदरण्योः समारूढो न नशेदिति । किं चैव परोक्षस्य व्यग्नेनानुगमनमिच्छतः सर्वत्राविहृतावस्थायां गार्हपत्यानुगतावाहवनीयानुगतिप्रायश्चित्तमपि प्रसञ्जते । तथोऽभ्यसंसर्गात्संसर्गप्रायश्चित्ताद्यपि प्रसञ्जयितव्यम् । तस्मात्सिद्धं न केवलगार्हपत्यानुगमनम् । उभयानुगमनमिति । न चोभावनुगताविष्युभयाभावमात्रलक्षणेति युक्तम् । मुख्यार्थसंभवे लक्षणाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । तस्माद्वियमाणोभयविनाशविषयोऽप्यं विधिरित्येव संप्रतम् । एवं चाविहृतावस्थायां केवलगार्हपत्यानुगमने सतोरप्युदयास्तमययोरनुगतिप्रायश्चित्तप्रनुद्ररणप्रायश्चित्तं च कृत्वाऽग्निहोत्रहोमः कार्यं इति सिद्धं भवति ॥ ५१ ॥

पुनराधेयमित्याऽमररथ्योऽग्न्याधेयमित्यालेखन आलेखनः ॥ ५२ ॥

हृतिः—आलेखनमतप्रदर्शनेनैव विकल्पसिद्धावाऽमररथमतप्रदर्शनेन स्वमतसंत्रादः इवाप्यते—पुनराधेयं प्रत्यादरविशेषार्थमिति वेदितव्यम् ॥ ५२ ॥

पुनराधेयसूत्राणि रुद्रदत्तकृत्तृत्तिसहितानि प्रादर्शयम् । प्रयोगस्तु आधानप्रयोगान्न विशेषतो भिष्यते । यत्रास्ति भेदः स सूत्रत एवावगन्तु सुशकः । अतस्तदर्थं न पृथग्यन्तोऽनुष्टीयते । आधानपद्धतिस्तु सर्वं सामान्यप्रयोगं दर्शयिष्यति । विशेषयोगमेदं तु दीपिकां कृत्प्रदर्शयिष्यति । केवलं हौत्रसूत्रमात्रमत्र भाष्यसहितं प्रदर्शयिष्यामः । अन्यद्वौत्रं तु प्रकृत्या समानमेवेति तत एवावगन्तव्यम् ।

आधानायथामयावी यदि वाऽर्था व्यथेरन्पुनराधेय इष्टिः ॥ १ ॥

दे० भा०—आधानादाधाननिमित्तायथामयावी यजमानो भवति आमया रेगा यदा रोगी भवति यदि वाऽर्था भार्याः पुत्राः पश्चो हिरण्यादयो व्यथेरन्पथेरन् प्रमी-भेरन्तेषु निमित्तेषु पुनराधानं कर्तव्यं भवति । तस्मिन्पुनराधाने येष्ठिर्भवति सा वक्ष्यते । एतस्मिन्संवत्सरे यो नर्धुयादित्युक्तमर्थव्यूहम् ॥ १ ॥

बृत्तिः—आमयावि उदरन्याधिमान् । अर्थव्यथाऽर्थहानिः । अर्थाः पुत्रपश्चादयः । आधानानन्तरं तस्मिन्नेत्र संवत्सरे यथेतानि निमित्तानि स्युस्तदा पुनराधेयं कर्तव्यमित्य-यमर्थोऽस्मिन्सूत्रेऽर्थाङ्गम्यते । तस्मिन्पुनराधेये वक्ष्यमाणलक्षणोऽष्टिः कार्यव्यर्थः ॥ १ ॥

तस्यां प्रयाजानुयाजान्विभक्तिभिर्यजेत् ॥ २ ॥

दे० भा—तस्यां तस्यामिष्ट्यां प्रयाजानुयाजान्विभक्तिभिर्युक्तान्यजेत् । अष्टौ विभ-क्तयो व्याकरणे सिद्धाः । तस्यामिति पुनरुच्यते विकारार्थम् । प्रथमकर्मचोदनार्थो भवति सप्तम्यथिकारः । कियत्यो विभक्तयः कर्यं वा विभक्तिभिर्यज्यत इति तदेतत्सर्वमाभ्यायेनैव दर्शयति । आभ्यायेव सिद्धे सूत्रार्थोऽनर्थकः प्रत्याभ्यायो भवति । विभक्त्यर्थेऽयं पाठो न प्रथयार्थः । इत्यसति प्रत्याभ्याये पञ्चमः प्रयाजो लुप्यते तृतीयश्वानु-याजः ॥ २ ॥

बृत्तिः—तस्यामितिवचनं तस्यामेवेष्टौ नान्यस्यां वक्ष्यमाणो विधिः स्यादित्येवमर्थम् । तेन ज्ञायते नैकेष्टिकं पुनराधेयमिति । विभक्तिभिः सहितान्प्रयाजानुयाजान्कुर्यात् । का विभक्तिः क्व वा प्रदेशे प्रयोक्तव्या किं सर्वेषूत कतिपयेष्वित्येतेषां संशयानां निवृत्ये चतुरः प्रयाजाऽपठिवा तानेव प्रयाजांश्चतुरो विभक्तिभिः सहितान् पठति । द्वावनुयाजौ च पठति अपठितयोरविकृतत्वसिद्धर्थम् ॥ २ ॥

समिधः समिधोऽयेऽप्य आज्यस्य व्यन्तु ।

तनूनपादभिमग्न आज्यस्य वेतु ।

इलो अग्निनाऽप्य आज्यस्य व्यन्तु ।

वहिरग्निरग्न आज्यस्य वेत्विति ॥ ३ ॥

दे० भा०—समिदित्येवमादयक्षत्वारः प्रयाजा विभक्तिभिर्युक्ता आभ्यावाः । आदेश-स्त्रीत्यादिनाऽन्तरा विभक्तिर्भवति । प्रथमेऽष्टमी द्वितीये द्वितीया नाराङ्गसोऽपि तथैव प्रयोक्तव्यः । प्रयाजानुयाजान्विभक्तिभिर्यजेदितिवचनात् । तृतीये तृतीया चतुर्थे प्रथमे-त्येताथतस्मौ विभक्तयः प्रयाजेषु पञ्चमः प्राकृत एत च ३ ॥

हृतिः—नराशंसिना नराशंसोऽग्निमम् इति भवति । विभक्तिविधानस्याविशेषात् । पाठस्य चोत्तमप्रयाजानुयाजब्यवृत्त्यर्थत्वात् ॥ ३ ॥

समिधाऽग्निं दुवस्यते हृषु ब्राह्मणे त इत्यावेषावाऽज्यभागौ ॥ ४ ॥

दे० भा०—आज्यभागौ भवतः । आज्यभागावितिवचनात्सौम्यो न विद्यते । आवाहनादिषु निगमेष्वते अनुवाक्ये भवतः । अन्यथा प्राकृते एव ॥ ४ ॥

हृतिः—सोमस्थानेऽप्यग्निरेव । तयोरेते अनुवाक्ये ॥ ५ ॥

बुद्धिमदिन्दुमन्तावित्याचक्षते ॥ ५ ॥

दे० भा०—प्रकृत एव देवता निगमस्याऽदिर्यो बुद्धिमानेक इन्दुमान्दितीयः । एवमिन्दुमन्तौ भवत इत्याचक्षते ब्रुवते ब्रह्मवादिनः ॥ ५ ॥

ना० हृ०—आज्यभागयोरेतौ गुणौ ॥ ५ ॥

तथाऽनुवृत्तिः ॥ ६ ॥

दे० भा०—आवाहनादिषु निगमेषु अग्निं बुद्धिमन्तमाऽवह । अग्निमिन्दुमन्तमाऽवह । इति । वचनमन्तरेण निगमनं न प्राप्नोति यथा पुष्टिमन्तादिषु ॥ ६ ॥

हृतिः—निगमेषु सगुणयोरेवानुवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

इज्या च ॥ ७ ॥

दे० भा०—याज्ञा च तथैव तेनैव गुणेन युक्ता प्रयोक्तव्या । तथाऽनुवृत्तिरित्येतेन वचनेनाऽदेशः प्राप्तः । याज्ञायामपि प्राप्त्यर्थोऽयमारम्भः । तस्माद्ये यजामहेऽग्निं बुद्धिमन्तं जुषाणोऽग्निर्बुद्धिमानाज्यस्य वेतु । ये ३ यजामहेऽग्निमिन्दुमन्तं जुषाणोऽग्निरिन्दुमानाज्यस्य हविषो वेतु । इत्येवमर्थं याज्ञे भवतः ॥ ७ ॥

ना० हृ०—इज्याशब्देन याज्ञायां देवतादेश उच्यते । स च सगुणयोरेव कर्तव्यः । केचिदिहानुवृत्तिशब्देनैव देवतादेशस्यापि ग्रहणमभ्युपगम्य “इज्या च” इत्यनेन याज्ञायामध्यगतेस्याग्निशब्दस्य सगुणोऽचारणमिच्छन्ति ॥ ७ ॥

नित्यं पूर्वमनुब्राह्मणिः ॥ ८ ॥

दे० भा०—नित्यं पूर्वम्—नित्यं प्राकृतमेव पूर्वमाज्ञायमनुब्राह्मणिन आचार्योः! मन्यते—अग्निर्बृत्ताणीति ॥ ८ ॥

ना० व०—नित्यः केवलोऽग्निरनुवाक्या च । ‘अग्निर्वृत्राणि’ इत्यनुब्राह्मणिन् आचार्यः ॥ ८ ॥

अथ आयूषि पवस इत्युत्तरम् ॥ ९ ॥

दे० भा०—अग्न अयूषि पवस इति चोत्तरमाञ्चभागम् । एते अनुवाक्ये । अन्वस्मिन्यक्षे ‘अग्नयेऽनुब्रूढ हि, अग्नये पवमानायानुब्रूढ हि’ इति पैषौ भवतः । यथाऽध्वर्युर्येन गुणेन पैषमाह तथाऽनुवृत्तिरिउया च प्रयोक्तव्या ॥ ९ ॥

ना० व०—उत्तरोऽपि केवलोऽग्निरियं चानुवाक्याऽनुवाहणिनामेनस्यैवाभिप्रायेण ॥ १० ॥

नित्यस्तूत्तरे हविःशब्दः ॥ १० ॥

दे० भा०—आज्यभाग आग्नेयेऽपि सति नित्यस्तु अच्युतो हविःशब्दः । तु शब्दः प्राप्तव्यावृत्त्यर्थः । १० ॥

हृतिः—उत्तरे याज्यामन्त्रे हविःशब्दस्य सोमधर्मव्यात्तभिन्नतौ तस्य निवृत्तिप्रसादे तत्थानापन्त्यादग्नेये तद्भूमिसंबन्ध इति मत्वा नित्यस्त्रियुक्तशान् ॥ १० ॥

आग्नेयं हविरधा श्यामेऽप्तीर्थद्रस्याऽभिष्टे अथ गीर्भिर्गृणन्त एभिनो अर्केभ्ये तपश्चार्थं न स्तोमैरिति संयाज्ये देवं बहिरग्नेवसुवने वसुधेयस्य वेतु देवो नरा-शंसोऽप्ती वसुवने वसुधेयस्य वेत्विति ॥ ११ ॥

दे० भा०—आग्नेयं हविःशब्दो न प्राप्तोति तस्मादिदमुच्यत आग्नेयं हविः । अस्यामिष्टावाग्नेयं हविर्भवति । अग्निरिति वक्तव्ये हविर्ग्रहणाद्विरेवाऽग्नेयं नाऽग्निभागाविति प्राकृतवेभागाऽग्नेयमेकः कल्पः । अथा श्यामे, अभिष्टे, इत्येते याज्यानुवाक्ये आग्नेयस्य ‘एभिनो अर्केभ्ये तपश्च’ इत्येते संयाज्ये भवतः । देवं बहिः प्रथमेऽनुयाजे षष्ठी विभक्तिर्भवति द्वितीये सप्तमी तृतीयः प्राकृत एव ॥ ११ ॥

शेषं पौर्णमासेन ॥ १२ ॥

वृत्तिः—गतार्थमिदम् ॥ १२ ॥

अथाभिहोत्रमीमांसा ।

अये विविधविद्याविलासोऽल्पासितसत्सभूतयो विद्वद्वा महाशयाः प्रियमहोदया धर्मै-कमूलस्य स्वतः प्रमाणभूतस्य वेदस्य पूर्णोत्तरभेदेन द्वौ भागौ तत्रोत्तरभागमुद्दिश्य प्रसृता ग्रहणमीमांसा पूर्वभागं चोदिश्य प्रश्नाऽध्वरमीमांसेत्यपरनामधेया पूर्वमीमांसा या खलवत्य-न्तास्यहित्यादवश्यमुपादेयत्वात्सकलशाङ्कमूलवद्वेदार्थज्ञानार्थमध्ययनीयत्वाच केवलमीमां-साशब्देनापि शस्यते । पूर्व विद्वद्वौः कृताधिकनरादराऽप्येषा मीमांसा संप्रति दैत्रकोण-वक्षाद्वारतर्थस्य माग्यविपर्ययात् लुप्तक्षेपेव वर्तते । अस्य च मीमांसाशाङ्कस्य मूलभैत-रेयादिग्राहणग्रन्था मुलिष्वरजैभर्मिष्टणेतानि द्वादशाभ्यावेषु संविभक्तानि सूत्राणि च ॥

तेषां च सूत्राणां विद्वद्वरेण तत्रभवता भगवतोपवर्णेणाऽऽस्यार्थेण वृत्तिवैरचि । सा खलु यथा-
वन्मोपलभ्यते । शबरस्वामिना च भाष्यं प्रर्णातं वार्तिककृता कुमारिलभृत्यार्थेण वार्तिकं
(क्लोकवार्तिकं तत्रवार्तिकं दुर्गटकेस्यपरनामधेयं) व्यधायि । तत्र भाष्यवार्तिकाभिप्रायं
जानता तत्रभवता पर्थसारथिमिश्रेण दीपिकया प्रकशित्यमेतच्छास्त्रम् । तदिदार्णी मया
यथा विद्यारण्मैवेदभाष्येण मीमांसा संकलिता तद्वदेव याज्ञिकानां प्रयोगशास्त्राददूरतरेयं
मीमांसेति जानता प्रयोगशास्त्रीयप्रन्थेन संकलयेतुं प्रयत्यत इति क्षम्यता मे धार्षयम् ।
ननु यथाम्नातानुष्ठानं विधातुं प्रवृत्तेषु सूत्रेषु जाप्रसु किमिदं याज्ञिकानां मीमांसायाः
प्रयोजनम् ।

ब्रूमः—न हि मीमांसां विना यथाशास्त्रं कर्मणोऽनुष्ठानं संभवति देवगुरोरपि । अत
एव वार्तिकयांवभूतुरत्र भृषपाशः—

धर्मार्थ्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम् ।
मीमांसाख्या तु विद्येयं बहुविद्यान्तराश्रिता ॥

अत एव मीमांसाज्ञानं यथावदेव ज्ञेयम् । अन्यथाज्ञानेन शानधो भविष्य-
त्यज्ञातेऽनुष्ठानमेव न भविष्यतीति मीमांसाज्ञानेऽत्रइयं यत्नवद्विर्मवितव्यमिति पुनः क्लोक-
यांवभूत—

मीमांसायां त्विहाशाते दुर्जाते वाऽविवेकतः ।
न्यायमार्गे महान्दोष इति यत्नोपचर्यता ॥

ननु वेदार्थज्ञानार्थमेव मीमांसायाः प्रयोजनं चेत्तत्रैव प्रयसो भवतु । फलश्रम्भिति हि
वेदवाक्यानि धर्मप्रापणात् । अतस्तेषु सफलो व्याख्याप्रयासः सूत्रेष्वक्षत्रात्किं प्रयासेन-
त्यत्राऽऽहुर्मृष्टपादाः—

यथा धर्मावबोधस्य प्रमाणं वैदिकं तत्त्वः ।
तदर्थनिर्णये हेतुजैमिनीयं तथैव नः ॥

तर्हि ये वेदस्यापामाष्यं ब्रुवते तनिराकरणाय मीमांसाया उपयोगो भवतु नाम । किं
पुनरवशिष्टं मीमांसायाः कर्यमिति चेदाह—

स्थिते वेदप्रमाणत्वे पुनर्वाक्यार्थनिर्णये ।
मतिर्बहुविदां पुंसां संशयात्तोपजायते ॥
केचिदाहुरसावर्थः केचिदासावर्यं त्विति ।
तत्त्विर्णयार्थमध्येतत्परं शास्त्रं प्रणीयते ॥

बहुधा बहुस्थळे भीमांसाया आवश्यकत्वविषये वर्णितं भद्रादैः किं बहुवेत्तेनाऽऽक-
र्णयत—

भीमांसाशास्त्रतेजोभिविशेषेणोऽज्ज्वलीकृते ।
वेदार्थज्ञानरत्ने मे तृष्णाऽतीव विजृम्भते ॥
प्रायेणैव हि भीमांसा लोके लोकायतीकृता ।
तामास्तिकपथे कर्तुमयं यत्नः कृतो मया ॥

इत्यादि बहुशः प्रदर्शयितुं सुशकं परं तु ग्रन्थविस्तरभिया नेह तन्यते । एतावता
धर्मं जिज्ञासमानानां ज्ञात्वाऽनुष्ठातृणां च सर्ववाक्यगतन्यायनिरूपणात्मिका भीमांसा
भिकटतेरेति ममायं प्रयत्नो यत्प्रयोगशःखमीमांसयोः संकलीकरणम् । तत्र प्रथमतोऽप्ति-
होत्रमीमांसामारभामेहे । ततः प्रावासिकोऽपिण्डपि यज्ञादिसंबन्धिनीम् ।

अधिहोत्रं नाम यावज्जीवमनुष्ट्रीयमानो नित्यः कर्मविशेषः ।

तदिदमनुत्तिष्ठासद्विरचयं प्रथमतोऽप्त्य आधातव्याः । तदिदमन्याधानं विवाहादश-
मेऽहनि जायामवाऽप्तिनादधीतेति कलनवक्यान्तिक्षिणुमः । अथयाधानानन्तरमवश्यं
“यावज्जीवमधिहोत्रं जुहोति” इति बहवृच्चाक्षणाम्नानादेष्वहोन्नुष्ठानं समाप्तिं नापहेतुं
शक्यं विविधप्रलापकर्तृभिरियत्रोदघेषि भीमांसाच्चैः । तदेवं कर्मभेदलक्षणे भगवत्त्वैमिनि-
राचार्यः—“यावज्जीवमधिहोत्रं जुहोति” इयत्र “अधिहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः”
इति विहितकर्मप्रयोगस्त्रैकस्य यावज्जीवकालमश्यासो विधीयत उत जीवने निमित्तेऽप्ति-
होत्रस्य बहुनां प्रयोगाणां स्वर्गकामवेहितादन्येषां विधिरिति संशये पूर्वपक्षयांबभूत—

“ यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्मर्थमः प्रकरणात् ” (पू० मी० २ । ४ । १)

बृत्तिः—कर्मशब्दः प्रयोगत्वचो । स्वर्गकामवक्यविहितोऽयं काम्यः प्रयोगस्तस्य
धर्मः शेषभूतः कालो यावज्जीविको यावज्जीववाक्यगम्भो भवति । काम्यप्रयोगाङ्गतय
यावज्जीवकालो विधीयते न तु जीवने निमित्ते प्रयोगान्तरमिति यावत् । कुतः—प्रकरणात् ।
एवं हि प्रकरणमनुगृहीतं भवति । यद्यपि प्रकृतकर्मण एवं जीवने निमित्ते विधानात्पक्षा-
न्तरेऽपि न प्रकरणबाधः । तथाऽपि प्रकरणमत्र नाधिकाररूपं विवक्षितं किंवेत्थंभावा-
काङ्गशालक्षणं विवक्षितम् । तद्व कर्म धर्मप्रयोगस्त्रैकस्य यावज्जीवकाले कर्तुमशक्यत्वात्प्रयो-
गबहुत्वम पतितमित्यतं आह—अभ्यासः इति । यावज्जीवकलविधौ हि तत्सामर्थ्यदेकस्यैव
काम्यप्रयोगस्याभ्यासः पर्यवस्थति । यथा—‘सोमेन यजेत’ इत्युत्तमस्यैव यागस्यैन्द्रवाय-

वादिवाके तु प्रहणसंस्कारविधिपरेषु द्रष्टव्यदेवतासंबन्धमेदावभ्यासस्तद्वत् । तस्माद्यावज्ञीव-
कालकोऽभ्यस्तरूप एक एव काभ्यप्रयोग इति फलतीति पूर्वः पश्चः ।

सिद्धान्तयति —

“ कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगात् ” (पू० मी० २ । ४ । २)

वृत्तिः—वाशब्द एवार्थः । धर्म इत्यनुवर्तते । एकस्यैव काभ्यप्रयोगस्य यावज्ञीव-
कालमध्यासो नात्र विधीयते किं तु जीवने निमित्ते नियमेन भिन्नः प्रयोगः पुरुषधर्म
तथा विधीयते । कुतः—श्रुतिसंयोगात् । एवं स्वेव यावज्ञीवपदस्य यजेष्ठ मुख्यवृत्तिक-
त्वसंभवात् । कर्मधर्मत्वे हि “ यावति विन्दजीवोः ” (पा० सू० ३ । ४ । ३)
इति सूत्रविहितणमुल्पत्ययान्ताय “ अव्ययकृतो भावे भवन्ति ” इति जीवनक्रिया-
वाचिनः काले लक्षणा स्यात् । एकस्या यागक्रिया यावज्ञीवकालः बन्धानुपरस्या यजि-
नाऽप्यभ्यासो लक्षणीयः स्यात् । न च यथा ‘ पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत् ’
इति विहितकालैकदेशे सकृदनुष्ठानेनापि शास्त्रार्थसिद्धिस्तथा यावज्ञीवकालैकदेशे सकृद-
नुष्ठानेनापि शास्त्रार्थलिङ्गिसंभवान्नाभ्यासलक्षणेति वाच्यम् । अपौर्णमासीव्यावृत्त्यर्था चोद-
नेति युक्ता तत्र सकृदनुष्ठानेन शास्त्रार्थसिद्धिः । इह तु चोदनाऽजीवनकालव्यावृत्त्यर्था
न भवति तदा कर्त्तोऽनुष्ठानस्याप्रसक्ते । किं तु समस्तजीवनकालप्रहणार्थेव चोदनेभ-
भ्यासलक्षणा दुर्वारा । तत्र “ यावति विन्दजीवोः ” इति णसुविधायकं सूत्रम् ।
तत्र “ समानकर्तृकयोः पूर्वकाके ” (पा० सू० ३ । ४ । २१) इत्यनुवर्तते
‘ णमुख् ’ इति च । यावत्युपपदे समानकर्तृकयोः क्रिययोर्मन्त्ये पूर्वकालिकक्रिय वृत्तेविन-
देतजीवतेष्व णमुखस्यादित्यर्थः । जीवतेष्व प्राणध रणमर्थः । प्राण उच्छ्रूसो नासाबहि-
निर्गतो बायुविशेषः । तस्य धारणं नासिक्याऽन्तराकर्त्तव्यम् । “ अव्ययकृतो भावे ”
इति वचनाणगमुलन्तस्यापि जीवनक्रियाऽर्थः । पौर्वार्थं समानकर्तृकर्तव्यं च घोत्यम् ।
यावच्छुब्दे जीवनं सामस्तेन विशिनाति । तत्र जीवनं समानकर्तृकयोरीति क्रियान्तरसं-
बन्धे विहितेन णमुखत्ययेन होमाद्यन्वयितया प्रतीयते । स च संबन्धे यदि जीवनस्य
होमादिक्रियायाक्षाङ्किभावादिः स्यात्तर्हि सर्द्धवृप्ते जीवनेष्ववृप्तये होतव्यमिलर्थस्यासिद्धे-
र्यावच्छुब्दार्थस्य प्रात्यभावादनुवादो नावकल्पेत । नापि निधातुं शक्यते जीवनानामयुग-
पत्कालकवेन तत्सामस्त्यस्य कर्मणि विधानासंभवात् । ततश्च यथां भावलक्षणे विहिता
सप्तमी भावं प्रति लक्षणत्वं निमित्तत्वे सति घटते नान्यथेव्यर्थानिमित्तत्वेऽवृत्तिष्ठते तथा
यावच्छुब्दबङ्कदेव संबन्धसामान्यवाची णमुखत्यये निमित्तनैमित्तिकभावेऽवृत्तिष्ठते इति
जीवनस्य तावन्निमित्तत्वम् । एव च जीवने निमित्तेऽनिहोत्रं प्रयोक्तव्यमिलर्थः सिद्धः ।
वैमित्तिकभावं प्रयोगः “ धर्मेण पापमपनुदति ” इति श्रुतपापभ्यार्थः ।

अर्कुर्वन्विवितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।

प्रसर्जन्वेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति ॥

विवितस्याननुष्ठानाशिन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहवेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

इतिस्मृतिसिद्धस्याकरणप्रयुक्तप्रत्यवायस्य परिहारस्वानुष्ठङ्कः । नरकेषु पतत्यनेनेति पतनं पापम् । अर्थाति प्राप्नोति । अत्र विविताकरणजन्यप्रत्यवायप्रागभावपरिपालनं नित्यकर्मणां फलमिति केचित् । तन् । प्रत्यवायो हि न कर्ममात्रातिकमादितु विवित-कर्मातिकमात् । अर्कुर्वन्विवितं कर्मेति बचनात् । ततश्च सिद्धे विधौ विवितकर्मातिकमा-ध्यत्यवायावगमोऽवगतस्य प्रत्यवायस्य परिहाराय च विधिरित्यन्योन्याश्रयः । अतः पापक्षय एव फलम् । तत्र पापमिह जन्मनि जन्मान्तरे च संचितम् ।

‘धर्मेण पापमपनुदति ।’

‘पूर्वा संध्यां जपस्तिष्ठक्षमेनो व्यपोहति ।

कषाये कर्मभिः पके ।’

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । न च निमित्तोदेशेन पापक्षयस्तपफलोदेशेन च कथं कर्मविधि-र्बाक्षयमेदप्रसङ्गादिति वाच्यम् । न श्वेतमेव वाक्यं निमित्ते फले च कर्म विधते । किंतु यावज्जीववाक्यं निमित्ते कर्म विधते । अन्यच्च श्रुतार्थापत्तिकलिप्तं वाक्यं फले विधत्त इत्यदोषः । न चैवमप्युदेश्यदृश्य एकस्य विधिर्विरुद्धत इति वाच्यम् । न हि द्वयोरेकरूप-मुदेश्यस्थमस्ति । निमित्तस्य हि सिद्धत्वाकररूपमुदेश्यत्वं पापक्षयस्य तु स्वारसिकप्रवृत्ति-विषयत्वात्मकप्रयोजेनस्वरूपम् । न श्वेतविधयोरुदेश्ययोः फलनिमित्तयोरेकत्र विरोधोऽस्ति । यदि हि निमित्तमपि फलवक्तर्कमेजन्यं स्यात्तदा द्वयोरप्येकप्रकारसंबन्धाद्विरोधः स्यात् । प्रत्युत निमित्ते कर्म क्रियमाणं किं प्रयोजनमिति सुतरामपेक्षते निमित्तेऽवदर्क्तव्यताया नैष्टल्ये सत्यनुपपत्तेः । अतश्च निमित्तवलेनापेक्ष्यमाणं फलं कथं तेन विरुद्धं स्यात् । ननु निमित्तवलेनापेक्ष्यमाणं फलं कथं तेन विरुद्धं स्यात् । तथा च व्याप्त्या निमित्ते कर्मणि कदाचिजीवनसंबन्धस्यावर्जनीयत्वेन तत्प्रतिपादनानर्थक्षयात् । तथा च व्याप्त्या निमित्ते कर्मणि आवश्यकत्वरूपनियमोऽर्थाद्वृद्ध्यते । अनावश्यकत्वे निमित्ते सत्यपि कदाचित्कर्मणोऽकरणे निमित्तव्यव्याघातात् । एवं च तस्य फलार्थत्वे फलेच्छायामस-स्यामननुष्ठाने सति निमित्तत्वं व्याहन्येतेति चेत् । न हि कर्मत्वनैभित्तिकत्वयोः स्वरूपेण भिरोधोऽस्ति फलेच्छायाः कादाचित्कमेव हि तद्विरोधे वीजम् । प्रकृते च न पापक्षयस्य कदाचित्कस्यविद्ययनिष्ठाऽस्ति दुःखाधायकपापाणिवृत्तेः सर्वदाऽभिलषणीयत्वात् । न च येन पापं नैवाऽऽर्थते तस्य न तदिच्छते वकुं शक्यम् । इह जन्मन्यनाचरणोऽप्यनादिजन्मान्तरप्रवाहार्जितपापराशिक्षयेष्टाया अवर्जनीयत्वात् । न च ब्रह्मलोकान्तविरक्तस्य मुमुक्षोर्व

तदिच्छेति वाच्यम् । मुमुक्षुणाऽपि पापक्षयस्यावस्थमभिलक्षणीयत्वात् । नहोतउजन्मनि जन्मान्तरेषु चार्जितेषु नरकप्रापकेषु सत्तु मोक्षः संभवतीति भवति पापक्षयः फलम् । विरक्तस्य कर्मानधिकारात् । ‘यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्’ इत्युपनिषद्वाक्यात् ।

तावत्कर्माणि कुर्वीत नः निर्विधेत यावता ।

इत्यादिस्मृतेश्च । तत्र क्रिमिकीटभावाद्याधायकं पापान्तरं प्रत्यवायरूपं नित्यकर्माकरणादुत्पद्यते इति श्रुतिस्मृतिभ्यो गम्यते । तत्र ज्ञानकर्मपरिभ्रष्टानधिकृत्य—‘य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटपतङ्गाः’ इत्यादिश्रुतिः ।

‘एतयो न विजानाति मार्गद्वितयमात्मनः ।

दन्दशूकः पतङ्गो वा कीटो वा जायते भ्रुवम्’ ॥

‘अकुर्वन्विहितं कर्म’ इत्यादिस्मृतेश्च । तत्परिहारो नित्यकर्मणामानुषाङ्गिकं फलमित्यधिकारलक्षण्यां सर्वशक्त्यधिकरणे द्रुप्टीकावार्तिकंतन्त्रतन्योः स्पष्टम् । एवं च जीवने निमित्ते कर्मणः पापक्षयार्थतया विधौ नियमोऽप्यर्थसिद्धः । “कर्तृधर्मो नियमशोद्धते” इति भाष्यादिग्रन्थस्याप्येवमेवाऽशयः । जीवनं च सायंप्रातःकालावधिकृतं निमित्तमित्यधिकारलक्षण्याम् । ‘तेषामौत्पत्तिकत्वात्’—इत्यधिकरणे स्पष्टीकृतं भगवान्द्विर्भाष्यवार्तिककृद्विरित्यास्तां तावत् ॥ २ ॥

इतोऽपि कर्तृधर्म इत्याह—

‘लिङ्घनदर्शनाच्च कर्मधर्मे हि प्रक्रमेण नियम्येत तत्रानर्थकमन्यत्स्यात्’ ।
(पू० मी० २ । ४ । ३) ।

बृत्तिः—“तमतिनीय चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात्” इत्यग्निहोत्रस्य स्वकालातिक्रमे प्रायार्थक्षत्तस्य वारुण्यादीष्टिविधानादपि लिङ्घन कर्मधर्मः । कर्मधर्मे हीति—काम्यप्रयोगस्य शेषतया यावज्जीवनकाले विधीयमाने प्रक्रमेण प्रक्रन्तेन यावज्जीवनकालेन काम्यप्रयोगो नियम्येत । ‘यम उपरमे’ । समाध्येत । एवं च कर्मधर्मपक्षे यावज्जीवमध्यस्तरूपस्यैकस्य प्रयोगस्य फलार्थतया मध्ये समाध्यभावेन जीवनदशायां न कोऽपि हुतवानग्निहोत्रमिति यावज्जीवनकालोत्तरमेवाग्निहोत्रीति वक्तव्यम् । यथैन्द्रवायवादियज्यभ्यासे कृत्स्ने निवृत्ते सोमयाजीति तद्वत् । तथा विधस्य चाग्निहोत्रिणस्तत्र तस्मिङ्गीवने समाप्ते सति अन्यत्स्वकालातिक्रमप्रायश्चित्ततया वारुणीष्टिविधानम् । नापि जीवनोत्तरकाले तस्य स्वकालत्वाभावात् । तदानीं कर्तुर्द्वजमानस्याभावेन प्रायश्चित्तविध्यसांगत्याच्च । कर्तृधर्मस्ते च यावज्जीवनकालो न कर्माङ्गम् ॥ ३ ॥

‘ अनित्यत्वात् नैवं स्थात् ’ (पू० भी० २ । ४ । ४)

‘ हृषिः—तुशब्दस्थार्थेऽम्बाचये । यदि च यावज्जीवनकालः कर्मधर्मः स्यात्तहि
‘ जरामर्थं वा एतास्त्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च जरयां ह वा एताम्बां निर्मुच्यते
मृत्युना च ” इत्येवमग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोऽथ समभिव्याहारः श्रूयते । तैत्तिरीया अपि
समामनन्ति—

“ एतदै जरामर्यमग्निहोत्रम् ” (ना० उ० १० । ८०) इति ।

जरया वयोहान्या मर्यं समाप्यं न तु स्वेष्ठयेति जरामर्यमवश्यानुष्टेयम् । इ
वा इति निपाताववधारणे । एषोऽग्निहोत्रस्य कर्ता जरया मृत्युना चावश्यं मुच्यत
इति तर्द्धः । कर्मधर्मे हि बचनभिदं विरुद्ध्यते । कुतः—अनित्यत्वात् । काम्यप्रयोगध-
र्मे हि यावज्जीवनकाले विधीयमाने नियप्रयोगस्यालाभाकाम्यप्रयोगस्य चानित्यत्वाद-
वश्यानुष्टेयत्वरूपजरामर्यत्ववचनविरोधः । काम्यप्रयोगस्यानित्यस्वर्गमात्रार्थत्वेन जरामरण-
निश्चित्तिफलकात्ववचनविरोधस्थ । अनित्यत्वादित्यस्य नियामिलषणीयफलरहितत्वादित्यर्थः ।
सिद्धान्ते तु नैमित्तिकप्रयोगस्य पापक्षयार्थत्वाच्छरीरारम्भकपापाभावाजरामरणनिहृत्यर्थत्वमु-
पपद्यते । एतेन वामनमतं यत्रिशादिनादिभिरेति तदपि व्याख्यातं वेदितव्यम् । तथा
‘ आग्निहोत्रं यावज्जीवमनुष्टेयमिति शास्त्रीयः पन्थाः ।

ननु किमिदमग्निहोत्रं नाम—ग्रूमहे—अग्निहोत्रमियनुष्टीयमानस्य नियस्य कर्म-
विशेषस्य नामधेयम् । तदुक्तं प्राच्यां भीमांसायां प्रमाणलक्षणे चतुर्थपादे—एवं हि
तत्सत्राप्णयनप्रसङ्गलेखनव्यापारे लेखनी व्यापारयामः—

‘ अग्निहोत्रं जुहोति ’ इति श्रूयते । तत्राग्निहोत्रपदं गुणविधिर्नामधेयं वेति संशयः ।
गुणविधिव्ये बाधकाभावात्कर्मनामः वे बाधकसत्त्वाच्च । तथां हि हृयत इति होत्रं पयोदध्यादि
द्रव्यम् । “ हुयामाश्रुभसि ” इत्यादिना त्रन् प्रत्ययः । अग्नये होत्रमसिनिति बहुत्रीहृणैव
मत्वर्थस्य लाभान् मत्वर्थलक्षणा । ‘ सप्तमीविशेषणे बहुत्रीहौ ’ इति इपकाद्यस्थि-
करणपदो बहुत्रीहिः । ‘ कण्ठेकालः ’ उरसिलोमा १ सच्चात्मजन्मा हि विवेकलाभ
इत्यादिवत् । ततश्चाग्न्युदेश्यकपयोदध्यदिह्यमानद्रव्यकहोमोऽवगतः । तत्राग्निहोत्रस्दे
होमो न विधेयो जुहोतिनैव तल्लाभात् । नापि पयोदध्यादिद्रव्यम् । “ पयसा जुहोति ”
इत्यादिभिरत्मुक्तत् । अत उपसर्जनीभूतोऽप्यग्निरेव विधेय इति प्राच्यः ।

वस्तुतस्तु होत्रशब्दे भावसाधनः । अग्नये होत्रं होमोऽग्निहोत्रम् । यदा हृयते यस्मिन्क-
र्मणि तद्वोद्धम् । अग्नये होत्रमग्निहोत्रम् । प्रकृतिविकारमात्र एव चतुर्थीसमासविधावपि
“ सुप्तुपा ” इति समाप्तः । “ लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेष्व धर्मनियमोऽ-

वथा लौकिकबैदिकेषु ” इति वार्तिकव्याख्यानावसरे ‘ धर्माय नियमो धर्मनियमः ।’ इति पातञ्जलभाष्ये चतुर्थीसमासप्रदर्शनाद्वयकोक्तवाच कैयटादिभिः । ततश्च मत्स्वर्थलक्षणां विनेव गुणविधिसंभवः । बहुवीक्षणश्रयणे तु “ बहुवीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ” (पा० सू० ६९ । १ । २) इति बहुवीहिस्वरेणाप्रिशब्द इकारस्योदात्तत्वे सति शिष्टस्वरेणाविशिष्टानामवामनुदात्तत्वं ओकारस्य “ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ” (पा० सू० ८४ । ६६) इति स्वरितत्वे रेकादकारस्य “ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ” (पा० सू० १२ । ३९) इति प्रचयः स्यात् । “ सुप्रसुपा ” इति समासाश्रयणे तु “ समासस्य ” (पा० सू० ६ । १२ । २३) इत्यन्तोदात्तं भवति । अन्तेऽदात्तमेव चाप्रिहोत्रपदं प्रयुक्ते तैत्तिरीयादय इत्यन्यदेतत् ।

प्रकृतमनुसरामः—आग्निहोत्रपदस्य नामधेयत्वे कर्मणो विधेयस्यारूपत्वं स्यात् । द्रव्य-
देवते हि यागस्य रूपम् । देवतोदेश्यकद्रव्यत्यागात्मकत्वाद्यागस्य । तत्र द्रव्यं यद्यपि
“ पयसा जुहोति ” इत्यादिभिः प्रातं देवता तु नामधेयत्वे सति न प्राप्नोतीत्यरूपत्वं
कर्मणः प्रसन्नयेत । न च “ यदप्यये च प्रजापतये च सायं जुहोति ” “ यत्सू-
र्याय च प्रजापतये च प्रातः ” इति वक्त्रग्राभ्यां देवतालाभानारूपत्वमिति वाच्यम् ।
तयोर्हि वाक्ययोः किमग्यादयो गुणा विधीयन्त उताप्रिप्रजापत्योः सूर्यप्रजापत्योऽथ समु-
चित्योविधिः । उत तयोः समुच्चयः । उताग्निसमुचितस्य सूर्यसमुचितस्य च प्रजापतेर्वि-
धानम् । उत प्रजापतिमात्रविधानम् । नाऽऽयद्वितीयौ वाक्यमेदात् । न तृतीयः—चशन्दर्थस्य
समुच्चयस्य स्वातन्त्र्येणोपस्थित्यभावेन विशेष्यत्वानुपत्तेः । न चतुर्थः—“ पञ्चदशान्याज्या-
नि ” इत्यत्र संख्याविशिष्टानामित्र समुच्चयविशेष्यप्रजापतेरपि विधानयोगात् । न पञ्चमः—
प्रजापतिमात्रविधौ हि ‘ अग्नये ’ इत्यस्य ‘ सूर्याय ’ इत्यस्य च विधिवासंभवादनुवादत्वं
वक्तव्यं तत्र न संभवति प्रापकाभावात् । न च ‘ अग्निउर्योति: ’ ‘ सूर्यो ज्योति: ’
इति मन्त्रवर्णतस्तप्राप्तिरिति वाच्यम् । प्रबलब्राह्मणगतचतुर्थुपात्तदेवतावरुद्धे कर्मणि
दुर्बलमन्त्रवर्णतस्तद्विरुद्धदेवतानिवेशायोगात् । न च प्रजापतिदेवताके कर्मणि
कथमग्निसूर्यप्रकाशनसमर्थयोर्मन्त्रयोर्मिवेशसंभव इति वाच्यम् । ‘ वचनान्वयार्थमैन्द्री
स्यात् ’ इति तार्तीयीकाधिकरणन्यायेन वाचनिकविनियोगबलेन प्रजापतिलक्षकतया
तदुपत्तेः । प्रजापतिमात्रविधौ “ यस्तूर्याय प्रजापतये ” इति पुनर्विधानवैयर्थ्यात् । न
च ‘ यदग्नये च प्रजापतये च सायम् ’ इत्येवोच्यमाने प्रातहोमे प्रजापतिदेवता न
स्यात् । ‘ यसूर्याय ’ इत्युच्यमाने सायं होमे न स्यादिस्युभयोर्देशेन तद्विधीरिति वाच्यम् ।
योऽयं होमः स-चेत्सायं तर्हि प्रजापतय इति विशिष्टोदेशे वाक्यमेदापातात् । ततश्च
यदग्नये चेत्यादिवाक्यग्रन्थेऽग्निसूर्यसायंप्रातार्तीशिष्टकर्मण्तरविधिरिति वक्तव्यम् । एवं
च ततः कथमग्निहोत्रवाक्यविहितकर्मणि देवताग्नामः स्यात् । न च ‘ अग्निउर्योति: ’

‘सूर्यो ज्योतिः’ इति मन्त्रवर्णतस्तद्यामसंभव इति शब्द्यम् । ‘अग्निज्येऽतिज्येऽतिरंगिनः स्वाहेति सार्यं जुहोति’ ‘सूर्यो ज्योतिज्येऽतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः’ इति मष्टविध्योः सायंप्रातःप्रलभिष्ठाबलेन यदग्नये चेति वाक्यद्वयविहितविशिष्टकर्मान्तरविषयत्वावगमेनाग्निहोत्रवाक्यविहिते कर्मणि ततो देवतालाभसंभवात् । तस्मादत्राग्निहोत्रशब्दस्य नामधेयत्वे कर्मणोऽरूपत्वापाताद्वृणविधानमेव युक्तम् । एवं चाग्निहोत्रमिति द्वितीयाऽप्युपग्राम भवति । नामधेयत्वे हि भावनाकरणभूतधात्वर्थवाचित्वात् तृतीया स्यात् । उद्दिदा यजेत्यादिवत् । गुणविधित्वे त्वग्नये होमं कुर्यादित्यर्थपयवसानात्सा न विश्वते । न च कस्मिन्होमेऽयं देवताविधिः । न तद्वदग्नये चेति विहिते कर्मण्युत्पत्तिशिष्टदेवतान्तरावरुद्धवात् । अत एव न दर्शपूर्णमासादिगतहोमेभ्विति वाच्यम् । अविहितदेवताकेषु नारिष्ठादिदर्वाहोमेष्वग्निदेवताविधिसंभवात् । न च माष्टवर्णिकदेवतान्तरावरोधात्तत्र नाग्निविधिः संभवतीति वाच्यम् । मष्टवर्णप्रवृत्तेः प्रागेव ऋषिति प्रवृत्तेनाग्निहोत्रवाक्येण तत्रानेत्रेव निवेशादेवतान्तरपदानां च तत्रयमष्टगतानामैन्द्रीयायेनाग्निलक्षकत्वोपत्तेः । वल्लुतस्तु यत्र दर्वाहोमेषु न देवताविधिर्न वा मष्टाभ्यानां तत्र गुणविधानं भविष्यति । अस्ति हि वाजसनेयके हव्यवाहकाण्डे सप्तमाध्यायान्ते ‘दर्शपूर्णमासयोरुत्तममनूयाजिष्ठत्वा समानीय जुहोति’ इति तादृशदर्वाहोमविधिः । औपभूतमाज्यं जुहां समानीय जुहोतीति तदर्थः । एवं चाग्निहोत्रमिति गुणविधिरेव न तु नामधेयम् । यदग्रे चेत्यादिवाक्यद्वयं तु विशिष्टकर्मान्तरविधायकम् । दप्ता जुहोतीत्यादिस्तु तत्रैव गुणविधिः । ‘सायं जुहोति प्रातर्जुहोति’ इति च तयोरेव विशिष्टकर्मणोर्बिश्वजिन्न्यायकर्त्ये फले समुच्चयविधिः । अन्यथा ‘यदग्रे च’ इति ‘यत्सूर्याय च’ इति पृथग्निविश्वलःपृथगेव फलं कल्पयेत । ‘अग्निहोत्रजुहुयात्स्वर्गकामः’ ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्’ इति च दर्वाहोमाश्रिताग्निदेवताफले निमित्ते च विधीयते यावज्जीवानुष्ठितदर्वाहोमाश्रिताग्निना फलं कुर्यादिति । तदेवमग्निहोत्रपदं गुणविधिर्न तु नामधेयमिति स्थितम् ।

इति पासे सिद्धान्तयति—

तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम् (पू० भी० १ । ४ । ४) ।

हृतिः—यस्मिन्नुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसंबन्ध इति नामधेयं स्यादिति चानुवर्तते । यस्मिन् ‘अग्निहोत्रं जुहोति’ इत्यादिवाक्येऽन्यादिगुणविधिः संभाव्यते तत्र नामधेयमेव स्यात् । कुतः—यतो नामधेयत्वे प्रधानतोऽभिसंबन्धः । विधेयत्वेन धार्यर्थेन विधिप्रत्ययस्याभिसंबन्ध एकपदशक्तिं लभ्यते । गुणविधित्वे तु विधेयस्य गुणस्य विधिप्रत्ययस्य च भिन्नपदवृत्तिं लभ्यते । तथा च गुणस्य विधेयसंबन्धः पददृपसमभिन्नाहस्याभ्यगम्यो न तु धार्यर्थविधिसंबन्धवक्तुतिगम्यः । न हि समावपदशक्तित्वम्

णश्रुत्या धात्वर्थस्य विधिसंभवे वाक्येन गुणविधानं युक्तम् । ननु नामधेयव्येऽरूपवं दोषः स्यादित्यत्रोत्तरम्—तत्प्रस्यं चान्यशास्त्रमिति । चशब्दो इर्थं उक्तसमुच्चयार्थो वा । तच्छब्देन गुणोपदेश इत्युपाचो गुणः परामृश्यते । यागनामधेयव्येयागस्य रूपलाभ्याम् यो गुणो विधेयतयाऽपेक्षितस्तं प्रचष्टे विधत्त इति तत्प्रस्यम् । ‘आतक्षोपसर्गे’ (पा० सू० ३ । १ । १३६) । इति कः । विधित्सितस्याभ्यादिगुणस्य विधायकमन्यथाश्चमिति । अतस्मदग्निहोत्रादिपदमि नामधेयं स्यादिर्वर्थः । तथा हि ‘अग्निहोत्रं ज्ञाहेति’ इत्यग्निहोत्रनामधेयकस्य होमस्य विधिः ।

‘अग्निझ्योतिज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं ज्ञाहेति’ ‘सूर्यो उपोतिष्ठोति; सूर्यः स्वाहेति प्रातः’ इतिविहितमञ्चवर्णतोऽग्निसूर्यदेवतालाभः । न च योऽयं होमः स चेत्सायमिति वाक्यमेदः शब्दक्यो होमस्य प्रकरणत एवोपस्थित्या तदंशै शब्दस्य व्यापाराभावात् । ‘यदग्ने च प्रजापतये च’ इत्यादित्राक्यद्युपेऽग्निसमुच्चितः सूर्यसमुच्चितक्ष प्रजापतिविधीयते । तत्र मन्त्रवर्णप्राप्ताग्निसूर्यांशे विधिव्यापाराभावान् विशिष्टविधिगौत्तम् । एवं चाग्निसूर्यानुवादेन प्रजापतिसमुच्चयविधिः पर्यवस्थाति । एतेन समुच्चयस्य चार्थस्य विशेषत्वाभावान् विधेयत्वमिति निरस्तम् । तद्विधेरार्थिकत्वात् । ‘सायं ज्ञाहेति’ ‘प्रतर्ज्ञाहेति’ इति कालविधिः । सायंप्रातर्वर्त्तत्वस्थितमन्त्रवर्णलब्धाग्निसूर्यानुवादेन प्रजापतिसमुच्चयो विधीयमानोऽपि तदनुवाच्यदेवतानुसारेण व्यवस्थैव प्राप्नोतीति ‘यदग्ने च’ इति वाक्यद्युपे सायंप्रातरित्यनुवादः । अग्निहोत्रमिति द्वितीया तु फलभावनाकरणस्यापि यागस्य ‘नासाधितं करणम्’ इति व्यायेनार्थाक्षितसाध्यत्वाभिप्राप्नेति प्राप्तः ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । तैतीरीयकाव्याने —

‘प्रजापतिरग्निप्रसूजत’ इत्युपक्रम्य तं प्रजापतिरब्रवीज्ञायस्वेति सोऽब्रवीर्तिकभागधेयमभिजनिष्य इति । तु भ्यमेवेदः द्यूयाता इत्यब्रवीत् । स एतद्वागधेयमध्यजायत । यदग्निहोत्रम् । तस्मादग्निहोत्रमुच्यते । तद्यूयमानमादित्योऽब्रवीत् । मा हौषीः । उभयोर्वै नावेतदिति । सोऽग्निरब्रवीत् । कर्थं नौ होष्यन्तीति । सायमेव तु भ्यं ज्ञाहवन् । प्रातर्मेष्यमित्यब्रवीत् । तस्मादग्ने सायः द्यूवै । सूर्याय प्रातः ।

इति देवताविधिः केवलाग्निसूर्योदेवतयोर्विधानात् । मन्त्रवर्णप्राप्तो उपोतिष्ठोमगुणो नाऽदर्तव्य आनेयादियागो ‘अग्निर्मूर्धा दिवः’ इत्यादियापुरोनुवाक्यागम्बगवत् । ‘तूष्णिमुत्तरामादुतिं ज्ञाहेति’ ‘यत्तूष्णीं तथाजापत्यम्’ इति द्वितीयानुतिरक्षत्वै विधीयतेऽग्निसूर्यहोमयोरेव प्राधान्यावगमात् । श्रूयते हि वाजतनेयके—‘यामप्रे ज्ञाहेति सा

तस्यै देवतायै यस्या अग्निहोत्रमय या द्वितीया स्थिष्ठकद्वाजनमेव सा ' इति । एवं च ' यदग्नये च प्रजापतये च ' इति वाक्यद्वयमपि यच्छब्दबलादनुवाद एव । एतेन ' चतस्रो गार्हपत्ये जुहोति चतस्रेऽन्वार्यपत्तचने द्वे आहवनीये दश संपदन्ते दशाक्षरा विराट्विराजा यद्धः संभितः । इति बहवृच्चबालणे विराट्संपत्तिश्रवणादशानामपि होमानां प्राधान्यमिति वदन्तो निरस्ताः । यदि हि विराट्संपत्तिरेव प्राधान्यप्रयोजिका तर्हि वैश्वदेवे पर्वणि ' नव प्रयाजा इश्यन्ते नवानूयाजा अष्टौ हवी॒॒षि द्वावाघारौ द्वावाभ्यभागौ त्रिस्त्रसंपदन्ते त्रिष्वशदक्षरा विराट् ' इति अवणात्प्रयाजादीनामपि प्राधान्यापातिः । अतः ' अग्निहोत्रं जुहोति ' इत्यग्निहोत्रपदं पूर्वाङ्गुतेरेव नामधेयम् । एकस्यैवाग्निहोत्रस्य ' सायं जुहोति ' ' प्रातर्जुहोति ' इत्यभ्यासविधिः । अतः प्रातर्हेमस्य सूर्यदेवत्यत्वेऽपि सायंहोमस्याग्निदेवत्यत्वमात्रेणाग्निदेत्रशब्दस्योपपत्तिः । कदाचिदिदिवत्यत्वयोगेन समाख्यानोपपत्तेः । अवणादिनक्षत्रयोगाभावेऽपि श्रावणी पौर्णमासील्यादिव्यपदेशवत् । अहो किमेवं नामधेयेन गुणेन वा महताऽऽयासेन साधितस्य नामधेयपदस्य कोपयोग इति न जानीम हृति चेच्छृणु—कर्मण आरम्भ इदं कर्माहं करिष्यामीति संकल्पापरनामा मानसिको व्यापर एषब्यः । स चाग्निहोत्रनामधेयत्वेनैवैष्टव्यः । एवं हि तत्स्वरूपम्—अग्निहोत्रं होष्यामीति । एवं चास्याक्षिन्तायाः प्रयोजनं पूर्वपक्षेऽनौ होष्यामीत्यप्युक्तौ न बाधकम् । तिद्वान्ते त्वग्निहोत्रं होष्यामीत्येव नान्यत् । एवं नामधेयरूपवेदप्रामाण्यमङ्गीकृतं भवति । तदिदमग्निहोत्रं न प्रत्याम्नायं भिद्यते नापि प्रतिसूत्रं भिद्यतेऽपि तु सर्वत्र विहितमग्निहोत्रमेवेति मीमांसान्यायः । तदिदमग्निहोत्रं यजुषा विहितमस्ति यत्वाश्वलायनेनाग्निहोत्रमाभ्नातं ततु याजुषमेव । ननु किमनेन याजुषाच्चिकशुष्कविचरेणेति चेत्—उच्चैस्वमुपाशुत्वमिति गृहण । तदिदमग्निहोत्रं यावज्जीवमनुष्टेयमिति शासनम् । न च मध्ये त्वयुक्तं शक्यते । यत्तु " त्रिशृदिनादिभिर्वाऽग्निहोत्राशुपरमोऽस्विति " इति वामनमतं ततु समुच्चयवादिन इत्युपेक्षयम् । इदं च नित्यमनुष्टीयमानमग्निहोत्रं न च कैरपि वचनान्तरैर्बाधितुं शक्यते । यत्तु कैश्चिद्वार्मिकंन्यमानैरेकदरशाशुपोषणदिनेऽग्निहोत्रं नानुष्टीयते । तदशास्त्रीयमिति तेषामग्नेलौकिकाग्नित्वं नान्तरीयकायाऽस्तितिं नापहोतुं शक्यम् । नित्यकर्मेदमकरणे प्रायशक्तिविधानात् । ये तु नित्यं नेति मत्वा नानुष्टेष्वन्ति न चानुष्टेयमिति सःधयन्ति ते शास्त्रविरोधादुपेक्षया एव । शास्त्रं तु पूर्वमेव प्राप्तावि । तत्राऽहवनीये इत्यमानमहुतिद्वयं प्रधानमितरत्सर्वमारदुपकारकं संनिपत्तोपकारकमङ्गातमिति वेदनीयम् ।

ननु " त्रिशृदिनादिभिर्वाऽग्निहोत्राशुपरमोऽस्विति " इति वामनीयमण्डनोक्त्वा वाक्येनाभ्नीनाधाय त्रिशृदिनान्यग्निहोत्रमनुष्टाय ततोऽग्नीनामुखसर्गः शक्यो वा न वेति चिन्तापातः । वामनस्तु मासमग्निहोत्रानुष्टानमन्यत्र श्रूयमाणमेवालमिति मत्वा श्लोकः

यामास । तदेव कश्चिन्मन्दमर्तिर्गृहीयायात्रजीवादिश्रवणं विस्मृत्योन्मत्तवत्स्वमीमांसनप्रस्थापय-
नाय तावैवाऽस्मानं कृतकृत्यताकं जानीयात्तदर्थं चावश्यमेतन्मीमांसनीयमिति तदर्थं
यतामहे ।

कुण्डपायिनामयनं प्रकृत्य तण्डस्त्राहणे श्रूयते —

“ ते मासं दीक्षिता भवन्ति । ते मासि सोमं क्रीणन्ति । तेषां द्वादशो-
पसदः । उपसद्विश्वरित्वा सोममुपनश्य मासमग्निहोत्रं जुहति । मासं दर्शपूर्णमा-
साभ्यां यजन्ते । मासं वैश्वदेवेन । मासं वरुणप्रधासैः । मासं साकमेधैः । मासं
शुनासीरीयेण ” इत्यादि ।

तत्र ‘ मासमग्निहोत्रं जुहति ’ इत्यादिषु वाक्येषु संशयः—किं नित्यं ग्निहोत्रादिषु
मासगुणविधिरुत कर्मान्तरविधिरिति । तत्राग्निहोत्रादिकर्मणोऽग्निहोत्रं जुहतीत्यादिवाक्य-
प्रासादत्वेनाविधेयत्वात्तदनुवादेन मासविधिः । न च नैयमिकाग्निहोत्रादिकर्मणोऽसंनिहितत्वे-
नानुपस्थितत्वात्कथं तत्र मासगुणविधिरिति वाच्यम् । असंनिहितस्यापि नाम्नोपस्थिति-
संभवात् । न च मासस्य पुरुषकृत्या संपादयितुमशक्यवेनानुपादेयस्य कथं विधिरिति
वाच्यम् । न श्वत्र कर्मोदेशेन मासो विधियते किं तु यो मासस्त्राग्निहोत्रादि कुर्या-
दित्येव मासोदेशेन कर्मविधिस्तस्य च विधेरप्राप्तप्रक्षपातितया कर्मोदेशेन मासविधौ
पर्यवसानम् । एवं च मासस्यैव विधेयत्वात्कर्मणो विधानाभावात् कर्मभेदः । विहितस्य
विधानमेव हि कर्मभेदप्रयोजकमिति शब्दान्तराधिकरणे जैमिनिना सूत्रितं न तु यथा-
कथंचित्पुनरूपादानमात्रम् । तस्मान्त्याग्निहोत्राद्यनुवादेन मासगुणविधिरिति प्रते सिद्धा-
न्ततयति—

प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् ।

नित्यस्याग्निहोत्रादिकर्मणः प्रकरणादन्यत्कुण्डपायिनामयनस्य प्रकरणं प्रकरणान्तरम् ।
तत्र पठथमाने मासाग्निहोत्रादिवाक्ये प्रयोजनान्यत्वम् । प्रयुज्यतेऽनुष्ठायत इति प्रयोजनं
कर्म तस्यान्यत्वम् । अप्रकृताभिधानात्कर्मान्तरत्वमित्यर्थः । असंनिहितत्वादग्निहोत्रादिश-
द्वैनैयमिकाग्निहोत्रादिकर्मण उपस्थित्यभावेन तदनुवादेन मासगुणविधिसंभवान्मासविधि-
ष्टग्निहोत्रादिसंज्ञकं कर्मान्तरमेव मासाग्निहोत्रादिवाक्येषु विधेयमित्युक्तं भवति । न
चासंनिहितस्याप्यग्निहोत्रादिकर्मणो नाम्नोपस्थितिसंभवात्तदनुवादेन मासगुणविधिसंभव इति
वाच्यम् । एवं सति प्राप्तकर्मणेकगुणविधौ वाक्यभेदप्रसङ्गात् । यदि हि केवलो मास-
गुणः श्रूयेत तदा भवेत्स्य विधिः । ‘ उपसद्विश्वरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहति ’ इत्यादि-
श्रूयते । न चाग्निहोत्रादिकर्मण्युपसदः संभवन्ति । अत उपसदस्तदानन्तर्यं मासविधेति
क्रयं विधेयमिति भवेद्वाक्यमेदः । तथा च नाम्नोपस्थितमपि नित्याग्निहोत्रादि कर्म

परित्यज्य कर्मान्तरमेवैषु वाक्येषु विधेयम् । न चोपसद्विक्षिरित्वेत्यस्य तेषां इदादशोपसदः सोममुपनह्य मासमग्निहोत्रं जुहोति पाठप्राप्तेऽपसदानन्तर्यानुवादकतयोपपत्तेवाक्यभेदाग्रसङ्गादस्तु प्रसिद्धग्निहोत्रकर्मणि गुणविधिरिति वाच्यम् । पाठो इकाङ्क्षितमेव क्रमं प्रापयितुमीष्टे न त्वनाकाङ्क्षितमपि । एकप्रयोगवचनपरिगृहीताङ्गानामेव हि क्रमाकाङ्क्षा भवति तेषामित्यभावाकाङ्क्षया युगपदुपनिषात् । न च प्रसिद्धग्निहोत्रादिकर्मणः कुण्डपायिनामयनस्य चाङ्गाङ्गिभावोऽस्ति येन तेषां कुण्डपायिनामयनमुपयन्तीत्येकप्रयोगवचनपरिगृहीतत्वात्क्रम आकाङ्क्षयेत् । ‘दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचति’ इति सोमक्रतुमये पुरुषार्थहोमपतिषेधेन प्रसिद्धग्निहोत्रादिकर्मणस्त्रैवोपनिषाताभावात् । एवं च काम्येष्टीनामित्रात्र पठस्य क्रमप्रापकत्वासंभवेनोपसद्विक्षिरित्वेत्यस्य पठप्रापकमानुवादकत्वानुपपत्त्योपसदस्तदानन्तर्यामासमेवति त्रयमपि विधेयमिति स्वीकार्यमिति भवेदेव वाक्यभेदः । एतेन ‘दीक्षितो न जुहोति’ इति प्रतिपिद्धस्य प्रसिद्धग्निहोत्रादिकर्मणः प्रतिप्रसवरूपेण वा सत्रैकदेशत्वेन वा विधिरिति प्रत्युक्तम् । उक्तरीत्या प्राप्तर्कर्मणेण-कुण्डविधानासंभवेन प्रतिप्रसवायोगात्सत्रसंबन्धस्योपसदादीनां च प्रसिद्धकर्मणि विधौ वाक्यभेदापत्त्या सैकदेशत्वेन विघ्ननुपत्तेश्च । तस्मादत्र कर्मान्तरविधानमिति भाष्यानुसारी पञ्चाः । तमिमं प्रकारं भद्रकत्वा प्रकारान्तरमुपेक्षितं वार्तिके तदथा—अप्रकृताभिधानात्मकं प्रकरणान्तरं न पृथक्षश्चान्तरादिकर्मभेदकोपाधिः । प्रसिद्धग्निहोत्रादिकर्मण्यसंभवत उपसदादिगुणादेव कर्मभेदसिद्धेः । नन्वत्राप्रकृताभिधानापरपर्यायात्प्रकरणान्तरादेव कर्मभेदो न तु गुणात् । अप्रकृताभिधानं हि प्रागनवगताग्निहोत्रादिकर्मभिधानम् । तच प्रसिद्धग्निहोत्रादिकर्मण्यसंभवत उपसदादिगुणादिव्यवसीयते । तथा च कर्मभेदागमप्रकरणान्तरस्याऽऽस्त्वाभ उत्क्षीणत्वाङ्गुणस्य नात्र कर्मभेदकत्वमिति चेन । एवं सति वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्रायप्रकृताभिधानादेव कर्मभेदापत्तौ गुणस्य कर्मभेदकत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात्पूर्वकर्मासंयोगिनो वाजिनगुणस्याप्रकृताभिधानस्वरूपलभ एवोपक्षीणत्वात् । किं बहुना शब्दान्तराभ्याससंज्ञानामपि विधेयप्रकृतविषयत्वबोधन एवोपयोगः । अप्रकृताभिधानात्मकं कर्मभेद इति बक्तुं शक्यतया सर्वत्र प्रकरणान्तरमेव भेदकं स्यात् । शब्दान्तरादीनां शेषाणां प्रकरणान्तरेण शेषिणाऽविनाभावात् । न हि शब्दान्तरादीनां परत्परपरिहारेण व प्रकरणान्तरपरिहारेण क्वचिद्वर्तनं संभवति । तथा च तैः सह प्रकरणान्तरस्य कथं पृथक्षरेण गणनं स्यात् । न हि प्रधानस्योपसर्जनभूतैः सह परिगणनमुचितम् । किंचोपसद्विक्षिरित्वेत्यस्य संनिहिताग्निहोत्रवाक्यान्वयेन शान्ताकाङ्क्षश्चानिरकाङ्क्षत्वात् दर्शपूर्णमासादिवाक्यानां न तेषु तस्यान्वयः । एवं च दर्शपूर्णमासादिवाक्येषूपसदां तदानन्तर्याम्य चाभिधानान्मासमात्रसैव गुणस्य विधानादाक्षयभेदाभावेन नान्मोपस्थितस्य प्रसिद्धदर्शपूर्णमासादिकर्मणः परित्यागभिधानं प्रकरणान्तरं तत्र नास्तीति कर्मभेदो न स्यात् । तस्मादत्र वाक्यभेदप्रयुक्तमप्रकृताभिधानं न कर्मभेदप्रयोजकम् । किं तु शब्दान्तरादेव कर्मभेदप्रयुक्तमप्रकृताभिधानं न कर्मभेदप्रयोजकम् ।

न्तरादिवदग्रहताभिधानापादकं किञ्चिन्मिस्तपणीयम् । ततु प्रकरणविष्णेदापरपर्यां यं पूर्वकर्मसंनिधानमेव । तथा हि विष्णुजप्रकरणं कर्म द्वेषोपादेययुक्तमनुपादेययुक्तं च । तत्र ‘यदाहवनीये जुहते’ इत्यादावुपादेयस्थल आहवनीयादिगुणस्य होमे प्रसक्तेः संपादयितुं शक्यत्वेनोपादेयतया होमोद्देशेन विधानसंभवेन विशिष्टविधिगौरवभीत्या कर्मण उद्देश्यत्वावश्यंभावे दूरस्थस्यापि होमस्य सिद्धवनिर्देशबलेनाभिधानादिना कथंचिद्दूसौ विपरिवृत्तिं संपाद यो होमः स आहवनीय इत्येवं गुणविधिसंभवः । अनुपादेयगुणस्तु पञ्चधा—

“ देशः कालो निमित्तं च फलं संस्कार्यमेव च ।

इति भीमांसकाः प्राहुरनुपादेयपञ्चकम् ” इति ।

तदिह मासस्याग्निहोत्रादिकर्मणि प्रसक्ते संपादयितुमशक्यतया दध्यादिवदानयनादिः क्रियाविशिष्टत्वेनाननुष्ठेयतया चानुपादेयस्याग्निहोत्रादिकर्मोद्देशेन पर्यवसानगत्याऽपि विधानासंभवेन यो मासस्तत्राग्निहोत्रादि कुर्यादित्येवं मासानुवादेनाग्निहोत्रादिकर्मण एव भावार्थाधिकरणन्यायेन विधेयतया विहितस्य विधानान्यथानुपपत्तेः प्राप्तवनिर्देशाभावेन परप्रकरणपठेन च पूर्वकर्मप्रत्यभिज्ञाविरहाच्च सिद्ध्यति कर्मभेदः । ‘पौर्णमास्यां यजेत्’ ‘सायं ज्ञहोति प्रातर्ज्ञहोति’ इत्यादौ कालोद्देशेन कर्मविधावपि न कर्मान्तरत्वमिति ‘संनिधौ त्वविभगात्’ इत्यधिकरणेऽनुपदमेव वक्ष्यामः । तत्र मासस्यानुपादेयत्वेऽपि तत्र कर्मणोऽनुष्ठेयतामात्रेण कथंचिद्विधिसंस्पर्शात्परोदेशप्रवृत्तकृतिव्याप्त्यत्वलक्षणपाराधीत्यक्षेषत्वरूपमङ्गत्वमुपगायम् । ननु मासाग्निहोत्रादिवाक्येषु प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणः संनिधिकृतप्रत्यभिज्ञाविरहेऽपि नामधेयकृता तप्रत्यभिज्ञाऽस्ति । न च नाम्ना तद्विपरिवृत्तावपि तत्रानुपादेयस्य सिद्धसंभवाद्विपरिवृत्तिरप्योजिकेति बाध्यम् । प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणि मासविध्यसंभवेऽपि तस्यैव कर्मणो नाम्ना विपरीर्वत्मानस्य कुण्डपायिनामयनैकेदेशत्वेन विधिसंभवादिति चेत् । प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणः कुण्डपायिनामयनैकेदेशत्वेन विधानेऽप्यग्निहोत्रादिशब्दस्य धात्वर्थमात्रनामधेयतया तेन भावनाया उपस्थित्यभावेन तद्वेदस्यापरिहार्यत्वात् । किं च मासं ज्ञहतीत्यास्यतवर्तिना धातुना स्वरसतो लिङ्गसंह्यान्वयानर्हसाध्यत्वरूपेण कर्मान्तरमभिधीयत् इत्यग्निहोत्रादिनाम्नाऽपि साध्यरूपेणैव तदभिधेयं नाम्न आस्यातपरतन्त्रत्वात् । अतः कथं मासाग्निहोत्रादिवाक्येऽग्निहोत्रादिनाम्ना प्रसिद्धस्य कर्मण उपस्थितिः । अस्तु वाऽत्र नाम्ना सिद्धरूपेणोपस्थितिस्तथाऽध्यास्यातेन साध्यत्वेन प्रतीतस्य प्रसिद्धोमस्य कथं तेनोपस्थितिः । न च नाम्ना तद्वौ पौपस्थित्यभावेऽपि नैयमिकाग्निहोत्रादिज्ञान्दो यद्रूपवाचकस्तद्रूपविपरिवृत्तिरस्त्विति बाध्यम् । विष्ण्यर्थं हि प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणो विपरिवृत्तिरहीन्यते । विधिष्य सिद्धरूपस्य नाम्नोप-

स्थाप्यस्य न संभवति भावार्थाधिकरणे धात्वर्थविधिविषयाकारसमर्पणं धातुनैव न तु नाम्नेति प्रतिपादनात् । ततश्च सिद्धरूपस्य नाम्ना विपरीकृतीरहानुपयुक्तैवेति न प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणः कुण्डपायिनामयनैकदेशतेन विश्रितं भवतः । एवं च विष्णवर्णनाम्नुपदेयगुणश्रवणेन कर्मणो विधेयतया सिद्धविभिन्नेशाभावेन तद्विपरीकृत्यमावात्मके पूर्वकर्मासंनिधानापरपर्याये प्रकरणान्तरे सति मासाग्निहोत्रादिविधेयप्रकृतविषयतया प्रयोजनान्यत्वं कर्मभेदः सिद्धयतीति सूत्रयोजना । न चैवमध्यनुपादेयगुणनिबन्धनत्वात्कर्मभेदस्य गुणात्मकम्भेद एव पर्यवस्थतीति वाच्यम् । विधीयमानो हि गुणः पूर्वकर्मण्यसंभवन्कर्म भिनति । न चात्र मासगुणो विधानमर्हत्यनुपादेयत्वात् । एवं ‘सरसवला दक्षिणे तीर आगेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशः’ इत्यादिदेशसंयुक्ते “सत्रयाऽऽगर्य विश्वजिता यजेत्” इत्यादिनेभित्तिसंयुक्ते च वाक्ये दृष्टव्यम् । प्रयोजनम्—पूर्वपक्षे प्रसिद्धग्निहोत्रादिष्ठयावृजीवादिकलैर्मासस्य विकल्पः कुण्डपायिनामयनैऽग्निहोत्रायननुष्ठानं च सिद्धान्ते तु तदुभयाभाव इत्याद्याम् । विस्तरतूच्छावचो वार्तिकादावनुसंधेय इति । तस्मात् सर्वसिद्धिन्विचार्यमाणे मीमांसितेषु वेदवाक्येषु न च मासगुणो नियाग्निहोत्रेण विकल्पपितुं शक्य इति निरवद्यः शास्त्रीयः पन्थाः ।

अग्निहोत्रादिकर्मसु तत्र तत्राऽऽग्नये सूत्रेषु चानुष्ठेयपदार्थेषु विकल्पं शृणुमस्तत्र यः को वा कल्प इच्छैव भवत्विति प्राप्तमतस्तस्यद्भूमिमांस्यमित्ययमुपक्रमः । न खल्विष्णामात्रेण धर्मानुष्ठानमपि तु नियामकशास्त्रस्य सत्त्वाच्छास्त्रानुसारमनुष्ठानेन भवितव्यम् । आह च तदर्थमेव भगवानाचार्यः—

मौतिर्बहुविदा पुंसां संशयाकोपजायते ।
केचिदाहुरसावर्थः केचिच्छासावर्यं त्विति ॥
धर्माखल्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम् ।

तदर्थं मीमांसया विकल्पपदार्थानुष्ठानं निर्णयामः ।

एवं हि विकल्पितपदार्थानां दिशो दर्शनम्—

१ दक्षिणाग्निमानीय विट्कुलादा ।

२ आनन्दर्थे विकल्पः ।

३ अधिभितमध्यविश्रितमधिभितं हिम्, (क्ष) । इति ।

इत्यास्यदं धृतबद्धरात्मरं जातवेदो हविरिदं जुषस्व ।

ये भाग्याः पश्चो विश्वरूपास्तेषां सत्तानां मयि पुष्टिरस्त्विति वा ॥

४ सुवेण प्रतिषिञ्चयात् वा ।

५ प्रागुदगुत्तरो वा ।

६ तूष्णीं स्वधा पितृभ्य इति वा ।

७ यवाग्वा पयसा वा ।

इत्यादयो विकल्पाः शतशो दृश्यन्ते न हि तत्र मीमांसनं विनाऽनुष्ठानं कर्तुं सुशकं सुश्वकं चेदपि न शास्त्रीयं भवति । केचन मीमांसका भगवतो जैमिनेः सूत्रमन्यथा व्याचरन्व्युत्सवप्रदर्श्य ततो यथार्थव्याख्यानं कुमारिलमहृपादानां प्रदर्शयामः—

प्रक्रमाद्वा नियोगेन (पू० भी० २ । ४ । २२) ।

वाशब्द एवार्थे । नियोगेन वैकल्पिकानां पदार्थानां प्रयोगादावेकतरनिर्धारणेनैव प्रयोगस्य प्रक्रमादुदिते होध्यामीति निर्धार्य प्रक्रान्तेऽग्निहोत्रप्रयोग उदयात्मागेवानुष्ठिते सति दोषः । एवमनुदिते होध्यामीति प्रक्रम्योदितहोमप्रयोगेऽपि । अत उभयथाऽपि प्रायश्चित्तविधानं कर्मेकत्वेऽप्युपपद्यते । अत्रोदितानुदितकालयोरन्यतरकालं प्रतिप्रयोगमादौ निर्धार्यं प्रयोगक्रमो न तु सर्वप्रयोगादावेव सङ्कृतनिर्धारणम् ‘यदि वैमृधं निर्वपेदन्वेव निर्वपेत्’ इतिवदत्र वचनाभावात् । प्रत्युत वाजसनेयके चातुर्मासेषु साक्षेषपर्वाणि ‘आनीकवते कैडिने च साकं सूर्योदयात् निर्वपेति’ इति सूर्योदयकालिके कर्मणि प्रातरग्निहोत्रपूजौ त्तरकालिकत्वयैरेच्छिकविव्याहादो दृश्यते— अथ प्रातरहुते हुते वाऽग्निहोत्र इतरथा कामयेतेति । कल्पकारणामव्ययमेवार्थोऽनुमतः । आपस्तम्बकात्यायनसत्याषाढादौ हि दाक्षायण्यज्ञस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामादिविकल्प उक्तः । सोऽयं दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमे विकल्पोऽनेन दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजेत्यादिना । तथा वैमृधविषयेऽपि ‘तस्य याथाकामी प्रक्रमे प्रक्रमात् नियम्यते’ इत्यादिनाऽऽदिविकल्प उक्तः । धूतस्वामिभाष्ये च पुनः पुनः प्रक्रमनियमवचनाद्यत्र प्रक्रमनियमवचनं तत्रैव प्रक्रमनियमो नान्यत्र । तेनाग्निहोत्रादौ द्रव्यकालादीनां न प्रक्रमनियम इत्युक्तम् । ‘होमकालः संकल्पयितव्यः कर्मादाविति च’ । तस्मादुदितानुदितकालयोर्न प्रक्रमनियमः ।

आदिविकल्पः [का० श्रौ० सू० ४-१५४] ।

शास्त्रान्तरादादित एवाऽस्त्रम्याऽऽन्ताद्विकल्पः । आदावारम्भ एव विकल्पे यस्य स जारम्यते न वेति । यद्यारम्यते तदा यावज्जीवं क्रियत एव । तदुक्तम्—

रूपं कालोऽनुनिर्बापो देवता श्रपणं इविः ।

आदौ ये विधृताः पश्चास्त इमे सर्वदा मताः ॥ इति ।

अत्र विकाण्डमण्डनाचार्यः —

रूपं कालोऽनुनिर्वापो देवता श्रपणं तथा ।

आदौ ये विधृताः पक्षास्त इमे सर्वदा सृताः ॥ इति ॥

इमे पञ्चाऽऽदौ प्रथमारम्भे ये पक्षा विधृतास्ते सर्वदा यावज्जीवं स्वस्वकालेऽनुष्ट्रेशः ।
तामेवाऽऽह — रूपमिति । एतेषामुदाहरणानि देवयादिकादिभिर्भाष्यादिषु लिखितानि
ताम्येवोऽपन्ते—

१ रूपम्—दाक्षायणदर्शपूर्णमासस्तरूपादि ।

२ कालः—उदितानुदितादिः ।

३ अनुनिर्वापः—वैमृधादिव्येष्ट्यादिः ।

४ देवता—इन्द्रमहेन्द्रादिः ।

५ श्रपणम्—गार्हपत्य आहवनीये वा ।

अत्र सर्वत्राऽऽदिपदेनातिसदृशमेवोपादेयम् । अन्यथा कालशब्देन सद्यस्काळपञ्चाहि-
कैकाहिकादिनक्षत्रादीनामपि नियमः प्रपद्येत । एवं रूपमित्यनेन सुसदृशं तत्कार्यकारै
प्राद्यम् । तत्र पूर्वोक्तम् । केचिद्ग्रोपोदाहरणं द्यावापृथिवीयस्यैककपालमायमित्याहुः ।
तद्विन्त्यम् । कालादिसंपत्तौ कृतप्रायश्चित्तेष्टस्तदभावे पूर्णाहृत्यसंभवापातात् । न चेष्टा-
पतिः । व्यवस्थाशास्त्रमसमझसं स्यात् । किंच तत्रापि गव्यत्वादिकमपि परिगृहीतं सुदृ-
स्त्यजं स्यात् । समिद्द्रव्यादिष्वपि पर्णमयत्यादीनां पूर्वपरिग्रहापतेष्व । तथा च सर्वम-
शक्यारम्भणीयं च स्यात् । देवतायाः पुनर्विधानाच्च । न्यायस्य त्वगतिकातिकावास्वर्वेष्य
इत्यत्रैव दध्ना तण्डुलैरक्षतैर्वेत्यादिपारस्करगृष्ठोक्तहोमद्रव्येषु गोभिलोक्तेषु च परिगृहीतच्छा-
भेदपि कादाचिकत्वं व्याहन्येत । न च सिद्धमिष्टम् ।

सायंहोमेषु यद्द्रव्यं प्रातहोमेषु तद्वतेत् । इतियज्ञपार्श्वयमण्डनादिष्टवचनानर्थ-
क्यापाताच्चेति दिक् ।

१ अन्ये तु रूपमित्यनेन क्रियारूपम् । अस्मिष्ट इत्यद्विरभिमूर्शति सकृष्टि-
वेत्यादि ।

२ कालरूपम्—उदितानुदितहोमिनोरप्यपूर्वक्षणरूपम् ।

३ मन्त्ररूपम्—प्रसुष्टमित्यादि ।

४ देशरूपम्—प्राक्संस्थमुदकसंस्थादि ।

५ इत्यरूपम्—आप्यपुरोडाशादि ।

६ वहाँस्त्रपम्—कुशकाशादि ।

७ सम्भूपम्—पलाशोदुम्भरादि ।

एवमन्यतर्सर्वमाचमने प्राङ्मुखोदर्ढमुखत्वादिकं वरन्ति ते परास्ताः । कालादीनां पृथ-
गुपदेशवैयर्थ्यात् । अशक्यानुष्ठानप्रसङ्गाच ।

पूर्वैव योनिः पूर्वावृत्पुनराधानकर्मणि ।

इत्यादिवचनवैयर्थ्यविर्ति संक्षेपः ।

अनेन केचन स्वपाणिडत्यस्यापनार्थं पुराणोक्ततैकादृशाशुपोषगेष्वप्तिहोत्राद्यनुष्ठानं
नानुतिष्ठन्ति ते तु शास्त्रविहीर्गता इति विद्वद्विष्टीनिवेशनानर्हा इयलं तदाचारविचारेण ।
अन्यतर्सर्वमप्यप्तिहोत्रविषये सूत्राम्नायमीमांसनविरोधि यदनुष्ठानं तत्सूक्ष्मेक्षिकया विचार्या-
मुष्टयमिति विदुषांमतिगोचरः पन्थाः । इत्यलमतिविस्तरेण ।

इत्यप्तिहोत्रमीमांसा ।

पक्षहोमशेषहोमसमस्यहोमानामनुक्तमन्यतो ग्राहाभिति न्यायादस्मसूत्राविरुद्धवाहृत्वाजा-
दिभिः सूत्रितत्वादापस्तम्भाश्वलायनाचार्यैरपीडितेन सूचितत्वादापत्कालोपयोगिनां ग्रन्थे
निबन्धनवित्ति मन्तव्यम् ।

अथ प्रवासविधिमीमांसनम् ।

आहिताप्तिना प्रवासः कर्तव्यो वा न वेति चिन्तन आपदि कर्तव्य इति प्राप्नोति ।
कथमापदीत्यत्समधिगतमुच्यते प्रवत्स्यजप्तिप्रज्वल्येत्याचार्यसूत्रम् । प्रवसति यजमाने
निल्यहोमानुमन्त्रणप्रभृतयो विधयो छृष्ट्यन्ते । न हि लोपः शास्त्रायो भवति । तस्मादापदि
प्रवासः । प्रत्रासकालनियमोऽस्ति वा न वा । अस्तीत्युच्यते । पर्वपर्यन्तं प्रवसितुं शक्यम् ।
पर्वणि तु स्वयं पर्वणि जुहुयादित्युत्तत्वात्पर्वपूर्ववश्यं यजमानेन होतव्यम् । अन्यदपि मह-
ल्यामापदि प्राप्तायां पर्वपूर्वपि प्रवासः शक्यते । प्रवत्स्यम्भे हविर्निर्वप्त्यामीत्यापस्तम्भाचा-
र्थेण सूत्रितत्वात् । ततोऽप्यन्ततो गत्वाऽपि महत्तमायामापदि प्राप्तायामासंबसरं प्रवासम-
र्यादा न ततः परम् । इयमनुज्ञाऽपि विमताऽस्ति तथाऽपि निर्दिशामः । तरप्रामाण्यविषये
भूमिदेवा एव नः प्रमाणम् ।

हृतिः—अथ पवित्रेष्ट्यामधिकारिणमाह—

सैषा संवत्सरमतिप्रवसतः । (आ० शौ० २ । १३ ।)

कर्तव्येति शेषः । यः संवत्सरमतीत्य प्रवासं करोति सोऽतिप्रवसंस्तस्यैषा कर्तव्ये-
त्थर्थः । इह प्रवसत इति पुंस्वपुषलक्षणं पत्यामपि प्रवसन्यामिष्ठत्वात् । तथा च वौधा-
यनः—पथो एतत्सोऽपरिमितं प्रवसति । न संवत्सरमतिप्रवसतीत्येवेदमुक्तं भवति । स
चेदतिप्रवसेत्यवित्रेष्ट्या यजेतेति । अथो एतत्सोऽपरिमितं प्रवसति न संवत्सरमतिप्रवसती-

लविशेषाजायापल्लोराहिताग्न्योर्विज्ञायतेऽयों वा एष आत्मनो यत्पत्ती च । ऐते-
यत्राक्षणेऽपत्तीकस्याभ्यग्निहोत्रानुष्ट्रानं नित्यमभिहितम् । तेन पल्याः सत्त्वे तस्याः
प्रवासो न मांसाभिमत इति विचारसहम् ।

अथ पिण्डपितृयज्ञर्थमांसा ।

पितृयज्ञः स्वकालविधानादनङ्गः स्यात् । (आ० प० सू० ३६ । ख० २ ।)

क०—स्वस्य कालः स्वकालः स्वकालस्य विधौ पितृयज्ञो नामामावास्यायामनारभ्याधी-
तस्तस्य स्वकालो विधीयते । अग्निष्ठेमे प्रवृणक्तीतिवन्न कर्मसंबन्धः । अतः ‘तस्मात्पि-
तृभ्यः पूर्वेषुः क्रियते’ इति कालमात्रविधानादनङ्गः स्यात् ।

इ०—पितृणां यज्ञः पितृयज्ञः । अत्र पिण्डपितृयज्ञः पितृयज्ञ इत्यभिधीयते । ‘तस्मात्पितृ-
भ्यः पूर्वेषुः क्रियते’ इति दर्शपूर्णमासप्रकरणे दर्शनात् । कर्ममध्यवर्तिवादङ्गत्वे प्राप्त
इदमुच्यते—अनङ्गं पिण्डपितृयज्ञः स्यात् । कुरुः स्वकालविधानात् । अमावास्यायामपराहे
पिण्डपितृयज्ञ इति । न हङ्गत्वे पृथक्कालो विधीयते यथा प्रयाजादेः ।

तुल्यवच्छ प्रसंख्यानात् । (आ० श्रौ० प० सू० ३७ । ख० २ ।)

क०—दर्शपूर्णमासाभ्यां सह तुल्यवप्रसंख्यानाद्विषयानात्तद्वेतानङ्गम् । एवं श्रुतिः—चत्वारो
महायज्ञा अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पिण्डपितृयज्ञ इति । एवं तुल्यवच्छप्रसं-
ख्यानान्नाङ्गम् ।

इ०—तुल्य इव तुल्यवत् । प्रसंख्यानं परिगणनादित्यर्थः । एवं हि श्रूयते—
‘चत्वारो वै महायज्ञा अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पिण्डपितृयज्ञ इति’ ।
यदा प्रसंख्यानं विधानम् ‘अप्यनाहिताग्नेः’ इत्याहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च तुल्यवद्विभानादित्यर्थः ।
अत्र ह्यनाहिताग्नेव्यक्तमनङ्गं पिण्डपितृयज्ञ इति । तद्वेवाऽहिताग्नेरपीति ।

प्रतिषिद्धे च दर्शनात् । (आ० श्रौ० प० सू० ३८ । ख० २ ।)

क०—प्रतिषिद्धेऽमावास्यायागे पिण्डपितृयज्ञो दृश्यते पौर्णमासीमेव यंजेत नामावा-
स्यां पिण्डपितृयज्ञमनुष्टदस्तदनङ्गं दर्शयति ।

इ०—एवं हि शार्खान्तरे श्रूयते ‘पौर्णमासीमेव यंजेत भ्रातृव्यवान्नामावास्यां पिण्डपितृ-
यज्ञमेवामावास्यायां कुरुते’ इति दर्शे प्रतिषिद्धेऽपि पितृयज्ञमनुष्टदस्तदनङ्गभावं दर्शयति ।
अनङ्गत्वाच्च कुण्डपायिनामयने न क्रियते नक्षत्राधानानन्तरे च दर्शेऽपि क्रियते । अदृष्टच-
क्षायां प्रतिपद्यपराहे क्रियते इति प्रयोजनानि । तत्राऽहवनीयस्य न प्रणयनमर्थाभा-
वात् । नित्यश्वायं पिण्डपितृयज्ञः ‘मासि पितृभ्यः क्रियते’ इति श्रुतेः । मासि मासि
पितृभ्यः क्रियते इत्यस्याः श्रुतर्योऽवधार्यते । ‘तस्मादहरहर्मनुष्याः’ इति वीक्षाधिकारे

श्रूयमाणत्वात् । वीप्सायां च नित्याधिकारो गम्यते । यथा—‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिष्ठो-
मेन यजेत्’ इति निलेष्वपि स्वर्गफलं केचन मन्यन्ते ।

पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गः स्यात् ॥ १९ ॥ तुल्यवत्प्रसंख्यानात् ॥ २० ॥
प्रतिषिद्धे च दर्शनात् ॥ २१ ॥ (शास्त्र ० अ० ४ पा० ४ अ० ८)

क्रत्वङ्गः स्याभ वा पिण्डपितृयज्ञः क्रतौ हि सः ।

अमावास्योक्तितो मैवं तत्कालोक्तेः पुर्यर्थता ॥ ११ ॥

अमावास्यायामपराह्ने पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीत्यनारभ्याधीतः पिण्डपितृयज्ञः क्रत्वर्थ उत
पुरुषार्थ इति संशये कर्मवचनेनामावास्याशब्देन समविद्याहारात्तदङ्गत्वम् । यद्यपि काल-
स्यापि साधारणोऽयं शब्दस्तथाऽपि फलकल्पनापरिहाराय कर्मवाचितैवङ्गी क्रियते ।
तस्माक्रत्वर्थ एवायमाहिताप्तेः । अनाहिताग्रेष्यनाहिताग्निना कार्य इति विहितः । तस्य
क्रत्वमावाद्वत्तु पुरुषार्थः । तथा च भगवता मनुना ‘न दर्शन विना श्राद्धमाहिताग्नेद्वैज-
न्मनः’ इति वदता दर्शाङ्गत्वं प्रदर्शितम् । अनङ्गं हि तेन विना क्रियते तस्मादर्शाङ्गम् ।

नैवं साधारणत्वेऽपि सामानाधिकरण्यतः ।

कालवाचित्वमेव स्यात्तसापेक्षश्च कर्मणि ॥

यद्यपि तावस्ताधारणोऽमावास्याशब्दस्तथाऽप्यपराह्नसामानाधिकरण्यलिप्सया कालवा-
चित्वमध्यवसीयते । न चाप्यमतीतसाधारणः । काले हि निरपेक्षोऽयं कालसंबन्धापेक्षया
तु कर्मणि वर्तते । तस्माकर्मसमविद्याहारामावादनङ्गम् । मनुवचनस्य त्वयमर्थः—श्राद्ध-
शब्देन मासि मासि श्राद्धमुच्यते । दर्शशब्देनाप्यमावास्याकालः । तदयमर्थः—अमावा-
स्यायमेवाऽहिताग्निः श्राद्धं कुर्यान्न तेन विना सर्वेष्वेवापरपक्षाहःसु क्रियमाणः पितृन्प्रीणा-
तीतित्मृत्यन्तरवशादन्येष्वयःसु कुर्यादिति । एवं च स्मृत्यन्तरमनाहिताग्निविशयं भवि-
त्यति । तस्मिद्द्वं पिण्डपितृयज्ञस्यानङ्गत्वम् ।

अथाऽप्यणमीमांसा ।

यद्यपि पूर्वमाप्रयणमीमांसा प्रादर्शी तथाऽपि काश्चित्तच्छेष्यभूत एव भागः प्रदर्शयते—

अधिकश्च गुणः साधारणोऽविरोधात्कांस्यभोजिवद्गृह्णयेऽपि । (शा० ३४ ।
अ० १२ । पा० २ अ० १४ ।)

बर्हिराग्रयणे किञ्चित्प्रसूनं वा बहुत्वतः ।

प्राथम्याच्चाग्निमो मैवमलोपात्कांस्यभोजिवत् ॥ १९ ॥

आग्रयणेष्टथाग्नेन्द्राग्नैष्वदेवव्यावापृथिव्यानि हर्वाणि तत्र द्यावापृथिव्यस्य ऐष्वदेविक्या-
वापृथिव्यविकारित्वात्प्रसूनं प्राप्तमैन्द्राग्नादेशं प्रसूनमप्रसूनं वा बर्हिर्मत्रं तत्र समानतत्त्वे
किं प्रसूनमप्रसूनं वोपादेयमुलं प्रसूनमेवेति संशये मुख्यत्वाद्यस्त्वाग्नियम् एव शुक्लः ।

मैत्रम् । न हनियमो नाम किञ्चिदङ्गं यदनुगृह्येत वर्ह्मीत्रं त्वङ्गं तच्च सूनोपदानेऽध्यवि-
स्मद्भिति न कस्यचिद्वैगुण्यम् । अनियमे तु यावापृथिवीयस्य वैगुण्यं स्यात् । न चावैगु-
ण्यसंभवे तथुक्तम् । तस्मात्प्रसूनमेव स्यात् ।

तत्प्रवृत्त्या तु तत्त्वस्य नियमः स्यादथा पाशुकं सूक्तवाकेन ॥ ३५ ॥ न
वाऽविरोधात् ॥ ३६ ॥ अशास्त्रलक्षणात् ॥ ३७ ॥ (शा० अ० १२ पा०
२ अ० १५ ।)

यावापृथिव्यस्तस्मीं स्यात्सर्वे वा तन्त्रिणोऽग्रिमः ।
प्रैषन्यावात्मसूनस्य तन्त्रित्वापादकत्वतः ॥ २० ॥
प्रसूनतत्वं नोपदिष्टप्रविरोधात्समाश्रितम् ।
तन्त्रित्वनियतौ शक्तं नातः सर्वेऽत्र तन्त्रिणः ॥ २१ ॥

एवं तर्द्धनेनैव यावापृथिव्यतन्त्रलिङ्गभूतेन वर्ह्मिणां सर्वमेवेदं यावापृथिवीयं तन्त्रमैन्द्रा-
ग्नादेस्तु तदेव तन्त्रं प्रसज्यतेऽतो विरुद्धेष्वपि धर्मेषु यावापृथिवीय एव स्यात् । नद्य-
तदैकान्तिकं यावापृथिवीयतन्त्रलिङ्गं साधारणमिदमविरोधात्संगृहीतं न त्वनेन यावापृ-
थिव्यं तन्त्रं नियन्तुं शक्यम् । तस्मात्सर्वे तन्त्रिण इति विरुद्धेषु धर्मेषु ऐन्द्राग्नादिधर्मः
कर्तव्यो मुद्यमूयस्त्वाभ्यामिति । अत्राऽहिताग्नेः कविदापत्कालिकत्वेन समुपस्थितः
कल्पो गृष्णसूत्रोक्तः समुलिख्यते—पूर्वे स्थालीपाकः कार्य इति तावदापत्तम्बाचार्येण
सूचितं तथाऽध्यलायनाचार्योऽपि सूत्रयावभूत तत्प्रदर्शयते—

सजूर्क्तुभिः सजूर्विधाभिः सजूरिन्द्राग्निभ्यां स्वाहा । सजूर्क्तुभिः सजूर्वि-
धाभिः सजूर्विष्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । सजूर्क्तुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्धीवा-
पृथिवीभ्यां स्वाहेत्याहिताग्नेऽप्रयणस्थालीपाकः । अनाहिताग्नेरपि शालाग्नौ ।
(आ० गृ० सू० २ । २ । ४—५ ।)

भाष्यम्—सजूर्क्तुभिरित्येषमादयत्वयो मन्त्राः । एतैराहिताग्नेऽप्रयणस्थालीपाके
भवति । आहिताग्निवचनं किर्मध्यम् । विशेषादाहिताग्नेभानाहिताग्नेश्च भाविष्यति । यथा
श्रवणकर्मच्यते । यथाऽहिताग्नेन विधीयते ब्रेतायामाप्रयणस्थालीपाको न स्यात् । कस्मा-
दाप्रयणस्य विहितत्वात् । अथ कोऽयं स्थालीपाको भवति । आहिताग्निरिति ब्रेतायामिति
वर्णयन्ति । तत्र न प्राप्नोति कस्मादेकाग्निप्रकरणे विहितत्वात् । उच्यते—प्रकरणं बाधित्वा
ब्रेतायाभेदं भवति । भवति किं कारणम् । अनाहिताग्नेः शालाग्नाविति नियमोपदेशात् ।
शालाग्नातरदर्शनात् । “गार्हपत्ये स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽप्येदेवताभ्यः स्विष्टकृच्छ्रुर्धात्यः”
इति । तस्मात्ब्रेतायां भवति । तत्रैव ब्रह्मतव्य इह विधानमेतत्प्रयोजने पाकयज्ञप्राप्त्यर्थम् ।
आहिताग्नेरपि शालाग्नावनाहिताग्नेश्च शालाग्नाप्रयणस्थालीपाको भवति । अयं

शालाग्नौ वचनमपार्थकम् । कस्मादशालाग्नेर्भविष्यति । कर्मणः प्रात्प्रवात् । शालाग्निर्गृहा
इत्युच्यते । एवं सिद्धे शालाग्निप्रहणं चाऽप्रयणं ज्ञापयति । पूर्वविधानं शालाग्नौ भवतीति ।
तेन त्रेतायां तत्सिद्धं भवति । एतेनैते सर्वे पक्षाः अग्निहोत्रहोमादय आप्रयणस्थालीपा-
कान्ता आहिताग्नेविकल्प्यन्ते । कस्मादेकार्थत्वात् । अनाहिताग्नेशाऽप्रयणस्थालीपाको
गृह्णत एवं भवतीति सिद्धम् ।

ना० ३०—अविशेषादाहिताग्नेरपि सिद्धति श्रवणाकर्मदिवत् । आहिताग्निप्रहणं
किमर्थम् । अत्र ब्रूपः—आहिताग्नेरप्रयणान्तरस्य विहितत्वादेतदाप्रयणं न प्राप्नोति ।
तस्मादाहिताग्निप्रहणम् । अयं चाऽप्तक्लाळे द्रष्टव्यः । इदं चास्य त्रेतायां भवति नैपा-
सने । ततु साधयिष्यामः । शालान्तरे च दृश्यते ‘आप्रयणदेवताभ्यः ख्विष्टकृच्छ्रुर्धार्थभ्यः’
इति । तस्माद्वेतायामिति सिद्धम् । इह तु विधानं पाकयज्ञर्धभप्राप्यर्थम् ।

अनाहिताग्नेरपि शालाग्नौ ।

दृचिः—अनाहिताग्नेप्रथाप्रयणं कार्यम् । तच्च शालाग्नौ भवति । शालाग्निर्नामैपा-
सनः । ताहौ शालाग्निप्रहणमपर्थकम् । सत्यम् । नियमार्थं तु तत् । अनाहिताग्नेरेवौ-
पासन इति । तेनाऽहिताग्नेवेतायामिति सिद्धम् । स्विष्टकृतं हृत्वा चरोरेकदेशं गृहीत्वा
सन्ध्ये पाणो कृत्वा दक्षिणेनाभिमृशेत् ‘प्रजापतये त्वा’ इति मन्त्रेण । ततः ‘भद्रानः
श्रेयः’ इति प्राश्य तत आचम्य तत्रैवाऽसीनो नाभिमालभेत ‘अमोऽसि’ इते ।
पत्नी हविःशेषं प्राशाति तृष्णिम् । होमशेषं समापयेत् । एतत्प्राशनमाप्रयणद्वयेऽपि
भवति । सौकर्यार्थमिदमत्र लिखितम् । इदं चाऽप्रयणं यदा वर्षस्य तृष्णः स्यात्तदा भवति
शरदीवर्धः । तथा च वचनम्—‘शरदि ब्रीहिर्भिर्जेत’ इति । तत्र च पर्शणि
भवति । यवाप्रयणं च न कार्यम् । यमाकैस्तु प्रस्तरं कुर्यान्नाऽप्रयणं दृष्टव्यात् ।
अपि बाऽत्र समानतन्त्रं कुर्यात्स्तैर्भ्यं चरुम् । अस्य च नामधेयेन होमः । आप्रयणस्थाली-
पाक इत्यत्र च विशेषणसमाप्त आप्रयणं चासौ स्थालीपाकस्तेति । तत्र स्थालीपाकप्रह-
णस्येदं प्रयोजनम् । अनाहिताग्नेः स्थालीपाक एव कार्यः । भग्निहोत्री वै नानादपित्ये-
त्यं पक्षः कार्यं इति ।

आहिताग्नेराप्रयणानुकल्पस्थालीपाकप्रयोगः ।

संस्कारमीमांसायां प्रदर्शितरीत्या पर्वणस्थालीपाकोक्तरीत्या गार्हपत्ये समित्रयं हस्ते गृही-
त्वाऽस्मिन्नार्हपत्ये जातवेदसमग्निमिधेन प्रजापतिं प्रजापतिं चाऽधारदेवते आज्येनाशीषो-
मावायुभागावाज्येनात्र प्रधानम्—इन्द्रग्रीषी विशान्देवान्द्यावापृथिवी च चरुद्रव्येण शेषण
स्विष्टकृतमग्निं प्रजापतिं प्रायश्चित्तदेवतामाज्येन सद्यो यज्ञे । ततः पारेसमुद्ध परिस्तीर्य
(पुरस्तादकिणतः पक्षादुत्तरत एवं क्रमेण) तृष्णीं पर्वत्यपूर्णपात्रमोहरतरते निधाय तृष्णीं

चतुरश्चतुरो मुष्टीभृतिदैवतं निरुप्य तथैव प्रोक्ष्यावहय त्रिः शुङ्खीकृत्य त्रिः प्रक्षाल्य पात्रे
सुशृतं चरं पचेत् । ततः—

सवितुष्टा प्रसव उत्पुनाम्यच्छद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रथ्मिभिः ।

इति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमाज्यमुत्पूय (अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्याम-
प्रच्छिन्नाग्रावनन्तर्गम्भौ प्रादेशमात्रौ कुशौ नानाऽन्तर्योर्गृहीत्वा) शृतं हविः सुवर्गृहीतेनाऽऽज्येनाभिधार्योदगुद्धास्य वर्हिष्यासाय सुवर्गृहीतेनाऽऽज्येनेधमभिधार्य

अयं त इध्य आत्पा जातवेदस्तेनेध्यस्वं वर्धस्व चेद्द वर्धय चासाम्नजया
पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनाभाद्येन समेधय स्वाहा ।

जातवेदसेऽप्य इदं न मम ।

इतीधमग्रावाधाय ततः सुवेणाऽऽज्यमादायाऽऽधारावाधार्य सुवेणाऽऽज्येनेधमभिधार्य—

अप्ये स्वाहा अप्ये इदं न मम ।

सोमाय स्वाहा सोमायेदं न मम ।

इत्याऽप्यभागौ हृत्वा पात्रान्तरे चरुमुद्ध्य पृथक्कृत्य (नात्राभिमर्शः) अवदानर्थम्-
जावदाय

सजूर्क्तुभिः सजूर्विधाभिः सजूरिन्द्राग्निभ्यां स्वाहा ।

इन्द्राग्निभ्याभिदं न मम ।

सजूर्क्तुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्विशेष्यो देवेभ्यः स्वाहा ।

विशेष्यो देवेभ्य इदं न मम ।

सजूर्क्तुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा ।

यावापृथिवीभ्याभिदं न मम ।

यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यदा न्यूनग्निहाकरम् ।

अग्निष्ठित्स्वष्टुकुद्दित्तर्सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु मे ।

अप्ये स्विष्टुते सुहुत्तुते सर्वप्रायश्चित्ताहुतीनां कामानां समर्धयित्रे सर्वाङ्गिः
कामान्समर्थय स्वाहा ।

स्विष्टुतेऽप्य इदं न मम ।

इति स्विष्टुतं हृत्वा चरोरेकदेशो गृहीत्वा सब्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेन शाणिनाऽभिम-
शृत् । तत्र मन्त्रः—

प्रजापतये त्वा ग्रां गृहाभि ग्रां श्रियै ग्रां यशसे ग्रामसामाहसः ।

ततो भक्षयेत् । तत्र मन्त्रः—

भद्राशः श्रेयः समनैषु देवास्त्वया वशेन समशीमहि त्वा ।

स नो मयोमूः पितवाविशेषं शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

तत आषम्य तत्रैवाऽसीनो नाभिमालभेत । तत्र मन्त्रः—

अमोऽसि प्राण तदृतं अवीम्यमाऽसि सर्वानसि प्रविष्टः ।

स मे जर्ण रोगमपनुद्य शरीरादमा म एधि मा मृथाम इन्द्र ॥

इति नाभिमुपस्थृश्याप उपस्थृशेत् । ततः पत्नी हनिःशेषं प्राश्नाति तूष्णीम् । ततः—

भूर्भुवः स्वः स्वाहा । प्रजापतय इदं न मम ।

इति प्रायश्चित्ताहुतिं स्तुवेणाऽज्यद्रव्यकां हुत्वा पूर्णपात्रमभिमृशन्तीं वाचयेत् । तत्र मन्त्रौ—

पूर्णमसि पूर्णं मे भूयाः सुपूर्णमसि सुपूर्णं मे भूयाः सदसि सन्मे भूयाः
सर्वमसि सर्वं मे भूयाः । अक्षितिरसि मा मे क्षेष्ट्राः ।

पत्न्यज्ञलिमुत्तानमात्मनश्च सब्यं पाणिमुत्तानं निधाय पूर्णपात्रं निनयस्तां वाचयेत्—

माऽहं प्रजां परासिचं या नः सयावरी स्थ न ।

समुद्रे वो निनयानि स्वं पाथो अपीथ ॥

तत उपतिष्ठेत—

ॐ च मे स्वरश्च मे यज्ञोप च ते नमश्च ।

यत्ते न्युनं तस्मै त उप यत्तेऽतिरिक्तं तस्मै ते नमः ॥

इत्युपस्थायाऽचम्प्यानेनाऽप्रयणानुकल्पस्थालीपाकेन कर्मणा भगवानभिरूपी परमे-
क्षरः धीयताम् । आचामेत् ।

मन्त्रभाष्यम् ।

सजूर्क्तुभिः सजूर्विधाभिः सजूरिन्द्राग्रिभ्यां स्वाहा ।

भाष्यम्—हे, बाहुते त्वमृतुभिर्वसन्तादीभिः सजूः समानप्रीतिरसि । वसन्तादीनां प्रीतिस्तादशी तवेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि सजूःशब्दे योज्यः । विविधं जगदधति पोषयन्तीति ब्रह्मादयो विधास्तैर्विधाभिः । एवमप्य योउपम् । अन्येषां मन्त्राणां भाष्यमप्रयणमन्त्रभाष्ये कृतमेव । अवशिष्टानां संस्कारमीमांसायां प्राकाशि । इति ।

इति मन्त्रभाष्यम् ।

अधिहोत्रचन्द्रिका ।

२६५

अथ प्रायश्चित्तमीमांसा ।

३२५

भगवतः पाणिनेर्गणसूत्रेणास्य शब्दस्य साधुत्वम् । तथा च गणसूत्रम्—

“ प्रायस्य चित्तिविलयोः ” ।

प्रायश्चित्तः, प्रायश्चित्तम् । तथा च प्रायशब्दः—

“ प्रायः पापं विजानीयाश्चित्तं तस्य विशोधनम् ” ।

इति सूतेः पापवाची “ प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निष्ठय उच्यते ” इति सूतेः प्रायस्येति निर्देशाभ्याकारान्तः पुंलिङ्गस्तपोवाची च ।

तथा च भगवानापस्तम्बः—

“ श्रुतिलक्षणे प्रायश्चित्तं विध्यपराधे विधीयते ” (आ० औ० सू० ९ । १ । १) ।

सत्रं त्वेवमवीकृतद्वुददर्शः—

द्वृतिः—उक्तानि सोमादर्वाञ्च नित्यानि कर्माणि यानेह हविर्यज्ञप्रकृतीन्याथ इयु-
राचार्याः । तेषामिदानीं प्रायश्चित्तवचनमारम्भते—श्रुतिलक्षणमिति । श्रुतिलक्षणं यस्य
तच्छ्रुतिलक्षणं दोषनिर्हरणार्थं कर्म प्रायश्चित्तमित्याह्यायते । विधीयत इति विधिः कर्म ।
तस्य च पुरुषप्रमादादिप्रमवो दोषोऽपराधः । स च कर्मगो वैगुण्यं कार्यशक्तिकैकल्प-
मिति यात् । तदयमर्थः—कर्मदोषे निमित्ते श्रुतिप्रमितं प्रायश्चित्तमुपदेश्यत इति ।
ननु सर्वस्यायुक्तत्रक्षयमाणस्य श्रुतिलक्षणवे केन विशेषेणोक्तं श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तमिति ।
सत्यम् । उक्तवक्ष्यमाणेभ्यो नास्ति विशेषस्तथाऽपि पुरुषार्थेभ्यः प्रायश्चित्तेभ्यः क्रत्वर्थाना-
विशेषमनेन दर्शयित्वाऽऽदर्शविशेषार्थं पुरुषापराधे महापातकादौ सृतिलक्षणमेव प्रायश्चि-
त्तम् । कर्मपराधे तु साक्षात्त्रुतिलक्षणमिति । अथवा यत्पुरुषपराधप्रायश्चित्तं सृतिलक्षणं
तद्वर्त्तेनु विधायिष्यते । कर्मपराधप्रायश्चित्तं विदानां श्रुतिलक्षणाद्विधीयत इत्यर्थः ।

‘ एकस्मिन्दोषे श्रुयमाणानि प्रायश्चित्तानि सप्तम्युच्चीयेरर्थान्तरस्तात् ’
(आप० औ० सू० ९ । १ । २) ।

हृतिः—यत्रैकास्मिन्निमित्तेऽनेकानि प्रायश्चित्तान्याभ्यायन्ते यथा दर्शपूर्णमासातिर्पक्षो
पायिकृती वैश्वानरी वेत्यादि तानि तत्र समुच्चीयन्ते न तु विकल्प्यन्ते । कुतः—

३४

अर्थान्तरत्वाध्योजनान्यत्वात् । ब्रीहियवदेकार्थानि विकल्प्यन्ते न तु ब्रीहाज्यादिवद्विन्नार्थानि । ननु दोषनिर्वातमेषामर्थं वक्ष्यति दोषनिर्वातार्थानि भवन्तीति स चैक एव सर्वेषामैकार्थ्यद्विकल्पं एत्र शोभते । अत्र वदामः—स्थितमिदं तावन्न्यायविदां यन्निमित्ते कर्माङ्गानि (३५) प्रायश्चित्तानीति । तत्र चैकस्मिन्निमित्तेऽनेकेषामुपदेशात्तेषां चामीषां युगपंदेकप्रयोगविधिपरिप्रहादोषनिर्वातस्य चादृष्टरूपवेन ब्रीहियवादिवदेकस्य तत्साधनसामर्थ्ये प्रमाणाभावाच्च पानलेपविरेकैरिव पाप्यानमप्यन्तरवान्तरकार्यभेदेन समुच्चितैरेव सर्वेदोषो निर्हृष्टत इति गम्यते । तस्मात्सूक्तमर्थान्तरत्वात्समुच्चीयत इति । स्यान्मतं वाङ्यतस्तेषामेकैकस्य नैरपेक्ष्यावगमान्न समुच्चयसिद्धिरिति । तदपि मन्दम् । अथेन याति दीपिकंया यातीत्यादिवत्साध्यांशनैरपेक्ष्येणापि तदुपपत्तेः । इतरथाऽजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति धेन्वा क्रीणातीत्यत्र क्रशदव्याणामपि समुच्चयासिद्धेष्व । तस्मान्न काचि-त्समुच्चयानुपात्तिः । यानि तु शाखान्तरीयवेनोपन्यस्तानि सूक्त्रकृता तत्र विकल्पं एव । यथा—देवाङ्गानमगन्यज्ञ इत्येकेषामित्यादौ । यत्र तु सामान्यविशेषमावेनोपदेशस्तत्र पुनर्बाध एव सामान्यस्य । यथा—अस्कान्दौरीति स्कन्दाभिमन्त्रणस्य यदद्य दुर्घटमित्याभिमध्यगेनेत्यादि । समुच्चीयन्तां कामं प्रायश्चित्तानि तान्येव तावद्वाख्यायन्ताभिमानि नामामूलीति । तत्राऽऽह—

‘ जपो होम इज्या च ’ । (आप० श्रौ० सू० ९ । १ । ३ ।)

हृतिः—**चः** प्रकारवचनोऽन्यान्यप्यनुमध्यणोपस्थानोपसमिन्धनपुनराधानार्दानि संगृ-द्धाति । तेषामपि प्रायश्चित्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । त्रितयोदाहरणं तु तेषां प्राधान्यव्यापनार्थं बाहुद्याभिग्रायं चेति द्रष्टव्यम् । सन्तेतानि प्रायश्चित्तानि समुच्चीयन्तां चार्थान्यत्वात् । कस्मै पुनरर्थाय तानि क्रियन्तेऽत आह—

‘ दोषनिर्वातार्थानि भवन्ति ’ (आप० श्रौ० सू० ९ । १ । ४ ।)

हृतिः—**दोषः** कर्मणो वैगुण्यमित्युक्तम् । तन्निर्वातेन कर्मण उपकुर्वन्ति कार्यशक्तिं-मविकलां कुर्वन्तीत्यर्थः । कथं पुनरेतेषां तादर्थ्यमिति चेत्—एतस्मिन्वैगुण्यं एतत्कर्तव्यमित्युक्ते तस्माधानस्यापेक्षितत्वादैगुण्यपरीहारार्थमेव तदवसीयत इति भावः । अस्वेषां दोषनिर्वातः फलं कालोऽप्येषां व्याकरणीयः । किं कर्मकालं एत कर्तव्यानि उतापृक्ते कर्माण्याहोऽस्मिदिष्टधारेः पर्वतेक्ष्यत्वात्स स क.लः प्रतीक्षणीय इति । तत्राऽऽह—

‘ अनन्तरं दोषात्कर्तव्यानि ’ (आप० श्रौ० सू० ९ । १ । ५ ।)

हृतिः—भतादिचकित्सावदनन्तरं दोषादेतान्यनुष्ठितान्येव दोषं निर्हणुर्नान्यथेति भावः । एतेन प्रायश्चित्तः धानस्याप्युनक्षत्रायनपेक्ष्यत्वं व्याख्यातम् ।

‘ निर्हते दोषे पुनः कृत्स्नं कर्म ’ (आप० श्रौतसू० ९ । १ । ६ ।)

द्वाचिः— एवं प्रायश्चित्तेन निर्हते दोषे ततः कर्मशेषः कार्य इत्यर्थः । यदंथकृतमय-यथाकृतं वा (सत) कृते प्रायश्चित्तेऽङ्गं प्रधानं वा तदपि यथा क्रियेतेत्युक्तं कृत्स्नमिति । तत्राङ्गमपवृक्ते कर्मणि न क्रियते प्रधानानुपकरात् । द्रव्यसंस्कारस्तु परतो द्रव्योपयोगन क्रियते तदर्थत्वात् । प्रधानमध्यपृक्ततकलं न क्रियतेऽकाले कृतस्याकृतत्वात् । गौणकाले तु क्रियत एव मुख्याभावे गौणस्यापि ग्राह्यत्वात् । तेनार्वाक्परपर्वणः क्रियैव दर्शपूर्णमासयोस्तच्च परस्तादर्शयिष्यामः । केचित्तु व्याचक्षते-निर्हते दोषे पुनः कर्म कृत्स्नं भवति सकलं भवति फलदानसमर्थं भवतीमिति । ननु निर्हतदेवमपि कर्म दोषागमविकल-शक्तिकं सत्कर्थं कार्यायि कल्पयिष्यते न हि शलगप्रवेधत्पादेन खड़ाः सञ्जल्खातशल्पोऽपि पन्थानं प्रतिपद्यते । तेन प्रयुक्तस्य कर्मगोऽपार्थकत्वत्पुनः प्रयोगेण भववितव्यम् । अत अह—

‘ तस्य नावचनात्पुनः प्रयोगः । (आप० श्रौ० सू० ९ । १ । ७ ।)

द्वाचिः— तस्य सकृत्युक्तस्य कर्मणो नर्ते वचनात्पुनः प्रयोगो भवति । भवत्येव तु वचनात् । यथा—“ अन्या दुग्धा पुनर्हीतव्यमधान्यामिष्टिमनुलब्धां हन्तीत ” इत्यादौ । को ह्यदृष्टार्थस्य कर्मणः कार्यकार्यते शक्यशक्ती वा जानीयात् । नो खल्वन्धो रूपविशेषान्पश्यते । तस्माद्य शास्त्रभेदं पुनः प्रयोगं शारित कामं तत्र प्रयोक्ष्यते प्रयेष्यते च तस्य पङ्कोरिच कार्यशक्तिः । यत्र तु न शास्त्रमस्ति कुतस्तत्र पुनः प्रयोगः । प्रयेष्यते तु तत्र प्रयुक्तस्यैव कर्मणश्चिकिसितपटलस्येव चक्षुः कार्यशक्तिरियत्यलं प्रसङ्गेन । इति वृत्तिः ।

एतत्सर्वं मनसि निवाय क्षेक गंबूज मण्डनचार्यः—

प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै ।
कार्यमित्येक आचार्या नेत्यन्ये तु विपश्चितः ॥

साक्षाच्छ्रुत्या विहितं प्रायश्चित्तं तु प्रायश्चित्तप्रकरणे दर्शितमस्माभिरैतरेयग्राहणमुदाद्य-
त्येति न पुनस्तद्विषयं प्रयत्यते ।

इदानीं जैमिनीयतत्रस्थः प्रायश्चित्तविचारः प्रस्तृपते—

प्रायश्चित्तेषु वैकार्याभिष्यमेनाभिसंयोगस्तस्मात्सर्वस्य निर्वातः । (जैमि-
नीयतत्रे १२ । ३ । १६ ।)

दीपिका—यानि प्रायश्चित्तानि कर्मवैगुण्ये निवित्ते विधीयन्ते । यथा—“ यद्युक्ते

यह आर्तिमियाद्वः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात्, योऽमावास्यां पौर्णमासीं वाऽतिपात्र्येदप्ये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदोऽमावास्यां पौर्णमासीं वाऽनिपातयेद्विभानं द्वादशकपालं निर्वपेत्” इत्यादीनि वैगुण्यसमधित्साया विधानात्समाधानार्थानि । यान्येकस्मिन्वैगुण्ये विधीयन्ते पथिकृद्विभानरादीनि तेषां विकल्पसमुच्चयचिन्तायामदृष्टार्थत्वात्समुच्चयज्ञासावेकैकेन वाक्येन वैगुण्यसमाधानाय निरपेक्षविधानाद्विकल्पः ।

सूत्रार्थस्वेवम्—प्रायश्चित्तेषु यस्मान्निष्पन्नेन वैगुण्यरूपनिमित्तेन योगस्तस्मादैकार्थ्यं, ततश्चैकेन सर्वस्य वैगुण्यं निर्धात इति विकल्प इति । अत्राऽप्तस्तम्बाचार्यः समुच्चयं सूत्रायां बभूवेति प्रादर्शयं प्रागेव । इदानीं तु शिष्टसमाचारो मीसांसकपतेनोभयोः प्रायश्चित्तयोर्धिकत्प्य एत्र । वस्तुतस्तु प्रयोगशास्त्रानुसारं समुच्चय एवैष्टव्यो याङ्गिकप्रवरैः । अत्र विद्यारण्याः—

वैभानरे पाथिकृते साहित्यं वा विकल्पनम् ।
साहित्यं स्याददृष्टाय विकल्पः स्यात्समाधये ॥
समुच्चयस्त्वदोषार्थेषु । (जै० त० १२ । ३ । १७)

दीपिका—यानि पुनर्न दोषनिर्धातार्थानि निमित्ते कर्मजानि(णि) भिन्ने जुहोती-सादीनि तेषां प्रयाजादिवदपर्यायविधानात्समुच्चय इति प्रत्युदाहरणमात्रमेतत् ।

अत्र विद्यारण्याः—

भिन्नस्कलादिहोमादेर्विकल्पो वा समुच्चयः ।
विकल्पः पूर्ववन्नैवपदोषे विहितत्वतः ॥
एतदेव सूत्रं सुबोधिन्यामन्यथापाठं रवीकृत्य व्याख्यातम् । तथाः—
समुच्चयस्त्वदोषोऽर्थेषु । (१२ । ३ । १७)

सुबोधिनी—यत्र याद्वानिमित्ते क्रतुवैगुण्यं पुरुषस्य प्रत्यवायो वा न श्रूयते किंतु कर्तव्यतामात्रं श्रूयते तादशकर्मणां प्रयाजादिवदङ्गत्वमात्रावगमात्समुच्चय इति पूर्वाधिकरणापाठम् । अस्योदाहरणं शास्त्रदीपिकायां भिन्ने जुहोती, रक्तने जुहोतीति । भाष्ये तु यस्याहुतेऽग्निहोत्रमहुतं सूर्योऽम्बुदेति, अनुहृतेऽम्बुदियादेति, उभयत्रापि भेदनस्कन्दनादिरूपनिमित्तभेदादद्वयोः समुच्चयस्य सिद्धवेनानेन सूत्रेणानुवादमात्रं कृतमिति बोध्यम् ।

प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वात्तदर्थे हि विधीयते ।
(जैमिनीयतन्त्रे ९ । ४ । २८ ।)

दीपिका—भग्निहोत्रे श्रूपते—

‘ अग्ने ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टकपालं निर्वपेष्टस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्घायेत् ।

इति । तत्र संशयः—यदा दर्शीर्थेनोद्धृतोऽग्निरग्निहोत्रकालं उद्घाति किं तदा ज्योति-
मतीष्टिः कर्तव्या नेति । तदर्थमिदं विचार्यते—किमग्निविशिष्टोद्घाननिमित्तमिदं कर्मा-
ग्निहोत्रस्याऽरादुपकारकमुतोद्घानपरीताग्निनिमित्तं तस्यैवाग्नेरुद्धादकं सामवायिकमिति ।
किं प्राप्तम्—

‘ उद्घायेदिति लिङ्गभूत्या धात्वर्थस्य निमित्तताम् ।
बदत्यग्नेस्तु वाक्येन तस्मादारादुपक्रिया ॥

यदा हि वाक्यगम्याग्निनिमित्तत्वातिरस्कारेण पदश्रुत्योद्घानस्य निमित्त ॥ तदोद्घानस्य
क्रत्वनङ्गवेनासंकार्यत्वादग्नेस्तु विशेषणवेन कार्यान्वयाभावादारादुपकारकवमेवेतिनिमि-
त्तस्य च प्रकरणेन विशेषणासंभवादर्शार्थस्याग्निरुद्धृतस्याग्नेरुद्धाने संजातं निमित्तमिति कर्त-
व्येष्ठिरिति प्राप्ते ब्रूमः—

उद्घानस्याग्नियुक्तस्य नित्यत्वात् निमित्तता ।
न च तस्याग्निना व्यासिः कदाचिदपि विद्यते ॥

अग्निसंबन्धस्तावदुद्घानपर्यायस्य विनाशस्यावयवशः सर्वदा विद्यमानो न निमित्तं
भवति । न च विनाशस्य चिन्तितनिमिषितादिषु सर्वदा विद्यमानस्याग्निना वा व्यासिः
संभवति यो निमित्तं स्यात् । उद्घानपरीतस्य व्यग्नेनिमित्तता युक्ता । कादाचिक्ति हि
तेनाग्नेव्यासिर्नेतु सदातनी । यदप्यग्नेरुद्घानसंबन्धो निल्यस्तथाऽपि व्यासिरनिला
तेनाग्निरेवात्रोद्घानव्यासो निमित्तम् । तस्योद्घानपरीतस्य कार्यायोग्यस्योत्पत्त्यर्थेयमिष्ठिर-
ग्निहोत्राङ्गमग्निहोत्रार्थस्य चाग्नेरुद्धृतस्येत्यादनं कुर्वति अग्निहोत्राङ्गं स्यान्नान्वार्थस्य ।
तस्मादर्शीर्थेनाग्नाग्नेव्युक्त उद्घाने नैतत्प्रायश्चित्तम् ।

सूत्रार्थः—प्रसङ्गादग्निहोत्रोपकारके दार्शिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वात् । अग्नि-
होत्रार्थं एव प्रायश्चित्तं यस्माद्विधीयत इति ।

धारणे च परार्थत्वात् (जै० त० ९ । ४ । २९) ।

क्रियार्थत्वादितरेषु कर्म स्यात् (जै० त० ९ । ४ । ३०) ।

दीपिका—इदमाभ्यायते—

‘ धार्यो गतश्रिय आहवनीयः ।

इति । तत्र यदा ध्यिमाणोऽग्निहोत्रकालं उद्घाति तदा किमिष्टिः कार्या नेति

अग्निहोत्रार्थं उद्वाते प्रायश्चित्तमिदं श्रुतम् ।
धार्यस्य चारितं तादर्थ्यं सर्वार्थं धार्यते ह्यसौ ॥

सर्वकर्मणां धार्यमाणोऽग्निः प्रयेकमङ्गमतोऽग्निहोत्रार्थताऽप्यस्तीति तदुद्वाने कर्तव्येष्टिः ।
नैवम्—

अन्यार्थमुद्धृतो हेष गतश्रीत्वेन धार्यते ।
धारणस्य निमित्तं तत्त्वोद्धारस्याश्रुतत्वतः ॥

न हि गतश्रीत्वेन पुरुषस्याग्न्युद्धरणं श्रुतं येनोद्धरणमुद्धृतो वाऽग्निः सर्वार्थः स्यात्, किंतु धारणमात्रम् । तेन यदा यत्किंचित्कर्मविशेषमधिकृत्याग्निमुद्धरति तदा तस्य धारणमात्रं गतश्रीत्वेन करोति । यस्मिंश्च कर्मण्युपसंप्राप्तेरग्निरुद्धृतस्तदर्थमेवोद्धरणमुद्धृतश्चाग्निस्तदर्थं एव । निमित्तवशाद्वार्यमाणः प्रसङ्गादग्निहोत्रस्योपकरोतीति न तदुद्वाने प्रायश्चित्तम् ।

सूत्रार्थः—धारणविषयेऽपि न प्रायश्चित्तमुद्धरणस्य परार्थत्वादिति ।

द्वितीयसूत्रार्थः—नन्वियमिष्ठिरग्नावेवादृष्टविशेषं जनयेदग्नेः संरकारः । एवं सत्यग्निहोत्रार्थमनुद्धृतेऽप्यग्नौ पर्युक्षणपरिसमूहनादिरूपसंस्कारतथाऽयमपि स्यादेवेतत आह—क्रियेति । इतरेतु पूर्वकणादिषु क्रियार्थत्वाद्विक्रियानामित्तोऽग्निसंस्कारस्तदर्थत्वात्कर्मानुष्ठानं स्यात् । अयं भावः—पर्युक्षणादिकर्मणां नित्यवच्छुतत्वेनानित्यमनुष्ठानं युक्तम् अस्य तूपरागे निमित्तेस्नानेनाऽप्यसंस्कारत्वनैमित्तिकत्वेन निमित्ताभावेऽनुष्ठातुमशक्यत्वादिति ।

अग्निहोत्रस्थात्यादिमून्मयं भिन्नं चेद्गमिर्भूमिलियेतेन मन्त्रेणाप्येऽप्यवहरेदित्यत्र मीमांस्यते । तदिदं दर्शपूर्णमासःयायं प्रदर्शयं मीमांसामहे—

अर्थसमवायात्मायश्चित्तमेकदेशेऽपि (जै० त० ६ । ४ । १०) ।

शीपिका—दर्शपूर्णमासयोः कपालमधिकृत्य श्रूयते—“भिन्ने जुहोति” इति । तत्र संशयः—किं कृत्स्नभेदो निमित्तमुत्तैकदेशभेद उतोभयमिति ।

“ तत्रेकदेशभेदस्य नित्यत्वात् निमित्तता ।

कादाचित्कस्तु कृत्स्नस्य भेदो गच्छेभिमित्ताम् ” ॥

भिदुराणां हि द्रव्याणां मिथः संघर्षेण नित्यः केनाप्यशेन भेद इति न निमित्तत्वं संभवति । अतः कृत्स्नभेद एव निमित्तम् । नैवम् । न हि संघर्षणमात्राद्विक्लबुद्धिर्भवति, संघृष्टमिति हि तदा बुद्धिर्भवति न भिजमिति । भेदनं चेह निमित्तं तत्त्वेकदेशेऽप्यनित्यत्वाभिमित्तं मवल्येव ।

द्वितीयपक्षवादी तु मन्यते—

“ होमोऽयं भिन्नसंस्कारो भेददोषनिवर्हणात् ।
संनिपत्योपकारित्वं तथा सति हि लभ्यते ॥
आरादुपक्रियातश्च न्याय्या स्यात्संनिपातिता ।
संनिपातित्वपक्षे तु वाक्यं स्याद्विनियोजकम् ॥
आरादुपक्रियात्वे तु प्रक्रिया विनियोजिका ।
कार्यक्षमश्च संस्कार्यः कृत्स्नभिन्नं न तत्क्षमम् ” ॥

न हि सर्वथा भिन्नं कपालम् [अग्निहोत्रस्थाली वा] अधिश्रयणयोग्यम् । [या]
भवति । अकार्योपयोगिनश्चानर्थकः संस्कारः । तस्मात्तत्कार्याविरोधेन यदा कियताऽप्य-
शेन भेदो भवति तदैव होम इति प्राप्ते ब्रूमः—

“ संस्कारत्वे भवेदेवं न त्वियं भिन्नसंस्क्रिया ।
संस्कार्यत्वे हि भिन्नस्य निमित्तत्वं न लभ्यते ॥
निमित्ताभावतो होमो नित्यमङ्गः क्रतोर्भवेत् ।
नित्यश्चानित्यसंस्कार्यसंबन्धं लभते कथम् ” ॥

यदा हि भिन्नं संस्कार्यत्वेनोद्दिश्य तत्संस्कारार्थत्वेन होमो विधीयते तदा भिन्नश-
ब्दस्य संस्कार्यप्रतिपादनोपक्षयाच निमित्तपरत्वं स्यात् । असति च निमित्ते होमोऽयं
नित्याङ्गं स्यात्तदेवमापद्यते—नित्यं दर्शपूर्णमासयोर्हेमेनोपकुर्याद्विनकपालसंस्काराद्वारे-
णेति । न चैतत्संभवति । भिन्नस्य कादाचित्कत्वेन नित्यवक्तावभावात् । सोऽयं नित्या-
नित्यसंयोगविरोधः । तस्माद्वेदने निमित्ते होमो विधीयते । स चाविशेषादेकदेशभेदे
कृत्स्नभेदेऽपि स्यात् ।

सूत्रार्थस्तु—एकदेशेऽपि भिन्ने प्रायश्चित्तं स्यादर्थस्य भेदनस्य तत्रापि समवा-
यादिति ।

प्रायश्चित्तविधानाच । (जै० त० ६ । ३ । ७ ।)

सुबोधिनी—निये किंचिदङ्गलोपेऽप्यनुज्ञासृचकमन्यदप्याह—प्रायश्चित्तेति । यस्याग्नि-
मनुद्रुतं सूर्योऽभ्युदेति चतुर्गृहीतमाज्यं पुरस्ताद्वरोदियादिभिः प्रायश्चित्तश्रवणादङ्गलोपेऽ-
प्यनुष्टेयमिति ज्ञापयतीति ।

विध्यपराधे च दर्शनात्समाप्तेः । (जै० त० ६ । ३ । ६ ।)

सुबोधिनी—विध्यपराध इति । विध्यपराधेऽप्यज्ञानुज्ञानासंमवेऽपि समाप्ते दर्शना-

तसमापनस्य श्रुतत्वात्सदेव याद्वीष्टक् च होतव्यमित्यच्छिद्रकाष्ठे दर्शनाद्याद्वकी-
द्वयथाकथंचिदङ्गहीनमपि प्रधानमनुष्ठेयमिति ।

वाक्गार्थः—विष्यपराधेऽपि समाप्तेर्दर्शनात् । चकारोऽप्यर्थकः ।

इदानीमग्निहोत्रोद्वरणमष्टः सर्वार्थोऽप्यस्ति न वेति विचार्यते—

न तृत्पञ्चे यस्य चोदनाप्राप्तकालत्वात् । (जै० त० ९ । ४ । ३१ ।)

दीपिका—देशोपकमेऽग्न्युद्वरणे क्रियमाणे किमग्निहोत्राङ्गभूत उद्वरणमष्टो वाच,
त्वा होत्रेत्यादि प्रयोक्तव्यो नेति संशयः । तत्र—

दर्शार्थेऽप्युद्धृते वङ्गावग्निहोत्रं प्रवर्तते ।
साधनत्वप्रयुक्तश्च धर्मो नाङ्गनपेषते ॥

तेनाग्निहोत्रानङ्गभूतेऽप्युद्वरणे तदुपकारकत्वमात्रेण यागार्थयोर्दधिपयसोः प्रणीताधर्मा
इव कर्तव्य एव मष्टः । कालमनाद्य कालस्य गुणत्वेनासंभवेऽपि मष्टस्य लोपोऽन्याशः ।
अथवोद्वरणमप्येतदग्निहोत्रस्याप्यङ्गमकालेऽपि क्रियमाणमन्यथाऽग्निहोत्रस्य प्रणयनलोपा-
द्वैगुण्यं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते—

काले खल्वनुपादेये प्राप्ते कर्म विधीयते ।

साङ्गः तस्मानु कालात्प्राङ्गनाधिकारोऽस्ति कर्मणि ॥

अनधिकारिणा च क्रियमाणं निष्कलं स्यात्समानाप्राप्ते कालेऽग्निहोत्राङ्गमुद्वरणं तन्मष्टो
त्वा कर्तव्यः ।

पुनराधेयमोदनवत् । द्रव्योत्पत्तेर्वेभयोः स्यात् । (जै० त० ६ । ४ । २६-२७ ।)

दीपिका—“यस्योभावमी अनुगतात्रभिनिष्ठोचेदभ्युदियादा पुनराधेयं तस्य प्रायधि-
तिः” इति किमुभयानुगमो निमित्तमुतान्यतरानुगमोऽपीति । समस्तपञ्चशरावन्यायेनान्य-
तरानुगममात्रं निमित्तमिति प्राप्त उच्यते—

स्त्यं निमित्तवेलायामुभावित्यविवक्षितम् ।
नैमित्तिं तु नैवैतदेकस्योत्पादनस्तमम् ॥

पुनराधेयं हि वाक्यान्तरेण यद्दशमव्यगतं तद्वशमेव गार्हपत्याहनीययोरुदयाभिनिष्ठोच-
मेवेत्यामलुगातयोरुपांदकत्वेन चोषते, तत्र सहितयोरेव तयोरुपादकमवगतं नान्यतरस्य ।
अतस्ताद्वयेवाप्त्र विधीयमानमन्यथानुगमे कार्यं कर्तुं न क्षमयिषुभयानुगमे स्यात् ।

सिद्धान्तभूतद्वितीयसूत्रार्थः—प्रथमसूत्रैन्द्रेपञ्चशरावैदनदृष्ट्यन्तेनान्यतरवहेरनुगमनानि-
मित्तेऽपि पुनराधेयमुक्तं तत्र सिद्धान्तमाह—द्वयोत्पत्तेरिति । उभयोरनुगमे पुनराधानं स्यात् ।
द्वयोत्पत्तेरप्रिल्पदद्वयोत्पत्ते । आधानकार्यत्वादिति पूरणीयम् । पुनराधेयमित्यनेन वसन्ते
ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेत्यनेन विहितधानादन्यद्विधीयते मासाग्निहोत्रवत् । प्रकृताधानेऽग्नि-
द्वयोत्पादकत्वमाधानस्य कल्पतम् । एकमिनाशे तदुत्पादकत्वस्याकल्पतत्वादत्राग्निद्वयनाशो
निमित्तमिति बत्तव्यमिति भावः ।

इति प्रायश्चित्तमीमांसा ।

विशये प्रायदर्शनात् । अर्थादोपपत्तेश्च । (जै० त० २ । ३ । १६ । १७)

दीपिका—अग्निहोत्रदेहाधिकारे ‘वत्समालभेत’ इति श्रुतं तत्रासत्यपि देवता-
संयोगे प्राणिद्रव्यकालभूतसामान्यादत्रापि यागविधि मन्यन्ते । तस्योत्तरम्—आलभ्यो
नाम स्पर्शमात्रं न तस्य यागमन्तरेणानुपपत्तिः । लोकेऽपि च दृष्ट्यादतोऽत्राऽलभ्यमात्रं
वत्ससंस्कारो विधीयत इति ।

पुनराधेयमीमांसाविशेषः ।

पुनराधानेऽन्याधानदक्षिणानां दानं कैक्षित्योगशास्त्रकारैः सूत्रितं तत्र मीमांसैवम्—

दीपिका—अस्ति पुनराधेयं तत्त्वाग्न्याधेयधर्मकं नैमित्तिकं वा । तत्र श्रूयते—“ पुन-
र्निष्कृतो रथो दक्षिणा पुनरसूतं वासः ” इत्यादि । सेयं दक्षिणा किमग्न्याधेयस्य दक्षि-
णानामेका देयेत्येवमादीनां निवर्तिका न वेति चिन्तायां सत्यप्येककार्यते वचनादुभयोर्द-
दातीति समुच्चयप्राप्ताकुच्यते—विध्यश्रवणादिव्यन्तरशेषत्वाचास्य समुच्चयविधावसामर्थ्यादिक्षि-
षयोश्चाऽनर्थत्वमनेककर्त्त्वेनैककार्यत्वादैक्षतीभिः प्राकृतीनां वाधः । कथं पुनरभयोर्द-
दातीति निर्देशः—उच्यते कृत्वा त्यग्न्याधेयं पक्षात्पुनराधेयं क्रियते । तेन पूर्वदत्तसंप्रति-
दीयमानपेक्षयोभयदाननिर्देशः ।

सूत्रं तदर्थश्च—

अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे दक्षिणादानविधिकं स्पादाक्यसंयोगात् ।
(जै० त० १० । ३ । ३०)

सुबोधिनी—‘ योऽग्न्याधेयेन नज्ञेति स पुनराधेयमाख्ये ’ इत्यग्न्याधेयविहृति-
राग्नाता । तत्र वैकृतदक्षिणा पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणेत्यादिः श्रुता । आशाना-
निमित्तनौ गावौ ददातीत्यादि प्राप्तम् । अत्र समुच्चयो वाचो वेति संशये पूर्व-
प्रकृतमाह—अग्न्याधेयेति । नैमित्तिके पुनराधेये गुणस्य दक्षिणायाः पुनर्निष्कृतो रथो दक्षि-

गेतुनेन विकारे प्रातेऽप्यन्याधेयस्य दक्षिणादानमधिकं समुच्चितं स्यात् । वाक्यसेयो-
गात् । तत्राप्युभयीर्ददात्याग्न्याधेयिकीः पुनराधेयिकीश्चेतिवाक्येन संयोगमत् ।

शिष्टत्वाधेतरासां यथास्थानम् । (जै० त० १० । ३ । ३१ ।)

सुबोधिनी— साधकान्तरमाह—शिष्टत्वादिति । यथास्थानं यथाक्रममितरासां प्राकृ-
तदक्षिणानां शिष्टत्वात् । अनुशासनात् । अनुशासनं चैवं श्रूयते—‘आभ्याधेयिकीर्त्ता
पुनराधेयिकीर्ददाति’ इति ।

शान्तमात्र—

विकारस्त्वप्रकरणे हि काम्यानि । (जै० त० १० । ३ । ३२ ।)

सुबोधिनी— विकार इति । हि यस्मात्कास्त्वात्काम्यानि पुनराधेयानि । प्रयोगव-
द्वाबाहिप्राणं बहुवचनमतोऽप्रकरणेऽप्रकृतौ विहितदक्षिणयेति शेषः । विकारो बाधः
प्राकृतस्य ।

शक्ते च निवृत्तेभयत्वं हि श्रूयते । (जै० त० १० । ३ । ३३ ।)

सुबोधिनी— पूर्वपक्षिणा दर्शितवाक्यसंगतिमाह—शक्ते इति । पूर्वोक्तवाक्य-
उभयत्वं श्रूयते तस्मार्थपरं नेति पूरणीयम् । कुतः—हि यस्माच्छक्ते निवृत्तेः प्राकृ-
तदक्षिणाविषये शक्ते । पूर्ववाक्यसमीप एक यद्यकृतीर्ददाति दक्षिणा उभयीरपि दक्षि-
णास्तेन प्रता भवन्तीति श्रूयते । अत्र प्रत्ता भवन्तीति शब्देन प्राकृतदक्षिणाल्योपाद्यक्ष-
मशक्तायाः समाधानं कृतम् । अतः पूर्ववाक्यं जर्तिलयवाच्चा जुहुयादितिवत्पूर्वपक्षप्रस-
ाकाः ।

इत्यग्निहोत्रचन्द्रिका ॥

